

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1987, let. XXIV, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

12

IZ VSEBINE

Janko Jeri: Konec »utrakvistične« šole na Koroškem?

Janez Stanovnik: Protiinflacijska politika

Ziherlovi dnevi '87: Prispevke na temo »Slovenija v Jugoslaviji« so napisali: E. Petrič, S. Kukar, V. Katunarič in M. Golob

Maca Jogan: Žensko plačano delo, racionalnost in kriza države blaginje

Razprava o postmarksizmu: Objavljamo avtorizirane prispevke P. Gantarja in T. Mastnaka (teze), M. Kerševana, L. Krefta, B. Debenjaka, A. Bibiča, P. Klinarja, M. Mačka, A. Uleta, M. Joganove, N. Pagon, V. S. Rusa, R. Rizmana – prevod Normana Gerasa

Tatjana Zaslavka: Sociologija in perestrojka (naš prevod)

Marija Jurič: Dvojezičnost: Izguba ali pridobitev identitete?

O družbeno-moralni odgovornosti znanstvenika in znanosti pišeta Andrej Kirn in Giuliano di Bernardo

TEORIJA IN PRAKSA

1987

12

revija za družbena vprašanja, let. XXIV, št. 12, str. 1489-1696, december 1987.
UDK 3, YU ISSN 0040-3598

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani: revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Janko Česnik, Alfred Golavšek, Sonja Lokar, Boris Majer, Mara Žlebnič (delegati ustanoviteljev in družbene skupnosti); Darka Podmenik (delegat Kulturne skupnosti Slovenije); Marjeta Čepič, France Černe, Marko Kerševan, Marjan Pungartnik, Ciril Ribičič (delegati Univerz v Ljubljani in Mariboru); Anton Bebler, Adolf Bibič, Dušan Dolinar, Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest Petrič, Niko Toš, Mirjana Ule, France Vreg (delegati FSPN kot izdajatelja, delovne skupnosti revije in stalnih sodelavcev revije)

PREDESEDNIK UREDNIŠKEGA ODBORA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Bojko Bučar, Ivan Hvala, Albin Igličar, Miroslav Glas, Maca Jogan, Andrej Kirn, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal, Ivan Svetlik

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Andrej Kirn

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente in dijake 5000 din, za druge individualne naročnike 6000 din, za delovne organizacije 12000 din, za tujino 20000 din

Cena tega dvojnega zvezka v prosti prodaji je 4000 din

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni račun Ljubljanska banka – Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročenih rokopisov ne vračamo.

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

UVODNIK

JANKO JERI: Konec »utrakvistične« šole na Koroškem? 1491
 JANEZ STANOVNIK: Antiinflacijska politika 1495

SLOVENIJA V JUGOSLAVIJI

ERNEST PETRIČ: Pogledi v preteklost in prihodnost 1503
 STANKA KUKAR: Regionalne razlike v ekonomski razvitosti Jugoslavije 1506
 VJERAN KATUNARIČ: Nacije in nacionalizmi v luči teorije treh funkcij 1516
 MATIJA GOLOB: Problem balkanskih korupcijsko civilizacijskih con 1521

ČLANKI, RAZPRAVE

MACA JOGAN: Žensko plačano delo, racionalnost in kriza države blaginje 1526
 MILAN CVIKL, MITJA GASPARI: Centralnobaščni sistem v svetu in v Jugoslaviji 1536

MIROSLAV GLAS: Nekaj misli in ocen o premoženju prebivalstva v socializmu 1544

JAVNA TRIBUNA

BOŽIDAR DEBENJAK: Oblast z dekreti? 1558
 MARKO KERŠEVAN: Cerkev in politika, danes in tukaj 1562

POSTMARKSIZEM

PAVEL GANTAR, TOMAŽ MASTNAK: Postmarksizem v družbeni teoriji 1570
 ANDREJ KIRN: Marx kot prvi »postmarksist«? 1574
 MARKO KERŠEVAN: K zavračanju osrednosti kategorije dela 1575

LEV KREFT: Teze o postmarksizmu z izvedbo v estetskih vprašanjih 1577
 BOŽIDAR DEBENJAK: O rabi in zlorabi imena marksizem 1580

ADOLF BIBIČ: Civilna družba in njeni sodobni agensi 1583
 PETER KLINAR: Razmerje med formalnimi in neformalnimi dejavnostmi 1586
 MATJAŽ MAČEK: Klasične prvine socialne države in sodobnost 1587

ANDREJ ULE: Tradicionalni marksizem ni zajel sklopa novih protislovij 1588
 MACA JOGAN: Razširitev mej diskurza in (ne) zgodovinskost 1590
 NEDA PAGON: Identiteta marksizma in postsocialistični projekti 1592

VELKO S. RUS: »Osvobajanje« od samo-umevnih postulatov 1592

RUDI RIZMAN: »Izem« kot breme postmarksizma 1593

NORMAN GERAS: Post-marksizem? 1595

CIVILNA DRUŽBA
 IN POLITIČNA DRŽAVA

ADOLF BIBIČ: Civilna družba, politična država, samoupravljanje 1606
 FRANCE ČERNE: Civilna družba in »civilno« gospodarstvo 1617

PREOBRAZBA

IN PRIHODNOST DELA
 IVAN SVETLIK: Ustavna kodifikacija dela 1620

MARKO KOS: Narava dela in nove tehnologije 1626

NAŠ PREVOD

TATJANA ZASLAVSKA: Sociologija in preestrojka 1631

SLOVENCI V ZAMEJSTVU

MARIJA JURIČ: Dvojezičnost: Izguba ali pridobitev identitete? 1642

ZNANOST IN DRUŽBA

ANDREJ KIRN: Družbeno-moralna odgovornost znanstvenika in znanstvene skupnosti 1653
 GIULIANO DI BERNARDO: Odgovornost znanosti 1661

DRUŽBA IN ARMADA

ANTON GRIZOLD: Razmerje med vojaškimi izdatki in gospodarstvom 1665

SPOROČILA

Program dela Teorije in prakse v letu 1988 1675

PRIKAZI, RECENZIJE

ELGA SORGE: Religion und Frau (Maca Jogan) 1677

BLAŽENKA DESPOT: Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje (Nadežda Radović) 1680

SMILJA AVRAMOV: Kontrola zunanje politike (Irena Brinar) 1682

STANE JUŽNIČ: Antropologija (Jan Markarovič) 1687

Kaj je razsvetljenje? (Lev Kreft) 1689

Iz domačih revij 1691

Bibliografija knjig in člankov 1692

Avtorski sinopsisi 1695

TEORIJA IN PRAKSA
 revija za družbeno vprašanja,
 let. XXIV, št. 12, str. 1489-1696,
 Ljubljana, december 1987

CONTENTS:

EDITORIAL

JANKO JERI: Is this the End of the «Ultraquist» School in Carinthia?	1491
JANEZ STANOVNIK: Anti-inflation Policy	1495
SLOVENIA WITHIN YUGOSLAVIA:	
ERNEST PETRIČ: A Look into the Past and Future	1503
STANKA KUČAR: Regional Differences in the Economic Development of Yugoslavia	1506
VJERAN KATUNARIČ: Nations and Nationalisms in the Light of the Three Functions Theory	1516
MATIJA GOLOB: The Problem of Balkans' Corruption Zones	1521

ARTICLES, DISCUSSIONS:

MACA JOGAN: Paid Women Labour, Rationality and the Welfare State Crisis	1526
MILAN CVIKL, MITJA GASPARI: Central Bank System in the World and Yugoslavia	1536
MIROSLAV GLAS: Some Thoughts and Estimations Concerning Citizens' Assets in Socialist States	1544

PUBLIC TRIBUNE:

BOŽIDAR DEBENJAK: Power with Decrees?	1558
MARKO KERŠEVAN: Church and Politics, Here and To-day	1562

POST MARXISM:

PAVEL GANTAR, TOMAŽ MASTNAK: Post-Marxism in Social Theory	1570
ANDREJ KIRN: Marx as the First Post-Marxist?	1574
MARKO KERŠEVAN: To the Rejecting of Labour as a Central Category	1575
LEV KREFT: Theses on Post-Marxism and their Implementation in the Field of Aesthetics	1577
BOŽIDAR DEBENJAK: How the Term Marxism is Used and Misused	1580
ADOLF BIBIČ: Civil Society and Its Contemporary Agents	1583

PETER KLINAR: The Relationship Among Formal and Informal Activities	1586
---	------

MATJAŽ MAČEK: Classical Elements of the Social State and the World of To-day	1587
--	------

ANDREJ ULE: Traditional Marxism Has not Encompassed the Complexity of New Contradictions	1588
--	------

MACA JOGAN: The Extending of the Limits of Discourse and (non)Historicalness	1590
--	------

NEDA PAĞON: The Identity of Marxism and Post Socialist Projects	1592
---	------

VELKO S. RUS: «Emancipation» from Self-evident Postulates	1592
---	------

RUDI RIZMAN: The «-ism» as a Burden of Post-Marxism	1593
---	------

NORMAN GERAS: Post-Marxism?	1595
-----------------------------	------

CIVIL SOCIETY AND POLITICAL STATE	
-----------------------------------	--

ADOLF BIBIČ: Civil Society, Political State, Selfmanagement	1606
---	------

FRANCE ČERNE: Civil Society and «Civil» Economy	1617
---	------

TRANSFORMATION AND THE FUTURE	
-------------------------------	--

OF WORK LABOUR	
----------------	--

IVAN SVETLIK: Constitutional Codification of Labour	1620
---	------

MARKO KOS: The Nature of Labour and New Technologies	1626
--	------

THE TRANSLATION	
-----------------	--

TATJANA ZASLAVSKA: Sociology and Pezestroika	1631
--	------

SLOVENES ABROAD	
-----------------	--

MARIJA JUŽIČ: Bilingualism: a Loss or Gain of Identity?	1642
---	------

SCIENCE AND SOCIETY	
---------------------	--

ANDREJ KIRN: Scientist's Social and Moral Responsibility and Social Communities	1653
---	------

GIULIANO DI BERNARDO: The Responsibility of Science	1661
---	------

SOCIETY AND THE ARMED FORCES	
------------------------------	--

ANTON GRIZOLD: The Relation between Military Expenditure and Economy	1665
--	------

INFORMATION	
-------------	--

The «Teorija in praksa» Program for 1988	1675
--	------

REVIEWS COMMENTS	
------------------	--

ELGA SORGE: Religion and Woman (Maca Jogan)	1677
---	------

BLAZENKA DESPOT: Women and Socialist Selfmanagement (Nadežda Radović)	1680
---	------

SMILJA AVRAMOV: The Control of Foreign Policy (Irena Brinar)	1682
--	------

STANE JUŽIČ: Anthropology (Jan Makarovič)	1687
---	------

What is Enlightenment? (Lev Kreft)	1689
------------------------------------	------

From domestic reviews	1691
-----------------------	------

Bibliography of books and articles	1692
------------------------------------	------

Authors' synopses	1695
-------------------	------

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕРЕДОВАЯ СТАТЬЯ

ЯНКО ЙЕРИ: Конец «утраквистской» школы в Каринтии?	1491
ЯНЕЗ СТАНОВНИК: Антиинфляционная политика	1495

СЛОВЕНИЯ В ЮГОСЛАВИИ:	
-----------------------	--

ЭРНЕСТ ПЕТРИЧ: Взгляд на прошлое и будущее	1503
--	------

СТАНКА КУКАР: Региональные различия в экономическом развитии Югославии	1506
--	------

ВЈЕРАН КАТУНАРИЧ: Нации и национализмы в свете теории трех функций	1516
--	------

МАТИЈА ГОЛОБ: Проблема балканских коррупционных цивилизационных зон	1521
---	------

СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ	
--------------------	--

МАЦА ЈОГАН: Вознаграждение труда женщин, рациональность и кризис стран благосостояния	1526
---	------

МИЛАН ЦВИКЛ, МИТЈА ГАСПАРИ: Центральная банковская система в мире и в Югославии	1536
---	------

МИРОСЛАВ ГЛАС: Мысль и оценки в связи с имуществом жителей социализма	1544
---	------

ТРИБУНА	
---------	--

БОЖИДАР ДЕБЕНЈАК: Власть с декретами?	1558
---------------------------------------	------

МАРКО КЕРШЕВАН: Церковь и политика, сегодня и здесь	1562
---	------

ПОСТМАРКСИЗЕМ	
---------------	--

ПАВЕЛ ГАНТАР, ТОМАЖ МАСТНАК: Постмарксизм в общественной теории	1570
---	------

АНДРЕЈ КИРН: Маркс как первый «постмарксист»?	1574
---	------

МАРКО КЕРШЕВАН: К отвержению категории труда как центральной категории	1575
--	------

ЛЕВ КРЕФТ: Тезисы по постмарксизму и их осуществление в вопросах эстетики	1577
---	------

БОЖИДАР ДЕБЕНЈАК: О потреблении и злоупотреблении имени марксизм	1580
--	------

АДОЛФ БИБИЧ: Гражданское общество и его современные деятели	1583
---	------

ПЕТЕР КЛИНАР: Отношение между формальными и неформальными деятельностями	1586
--	------

МАТЈАЖ МАЧЕК: Классические элементы социального государства и современности	1587
---	------

АНДРЕЈ УЛЕ: Традиционный марксизм не захватил сложившихся новых противоречий	1588
--	------

МАЦА ЈОГАН: Расширение границ беседы и (не)историчность	1590
---	------

НЕДА ПАГОН: Тождество марксизма и постсоциалистические проекты	1592
--	------

ВЕЛКО С. РУС: «Освобождение» от естественных постулатов	1592
---	------

РУДИ РИЗМАН: «Изм» как бремя постмарксизма	1593
--	------

НОРМАН ГЕРАС: Постмарксизм?	1595
-----------------------------	------

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО И ПОЛИТИЧЕСКОЕ	
-------------------------------------	--

ГОСУДАРСТВО	
-------------	--

АДОЛФ БИБИЧ: Гражданское общество, политическое государство и самоуправление	1606
--	------

ФРАНЦЕ ЧЕРНЕ: Гражданское общество и «гражданская» экономика	1617
--	------

ПРЕОБРАЗОВАНИЕ И БУДУЩЕЕ ТРУДА	
--------------------------------	--

ИВАН СВЕТЛИК: Конституционная кодификация труда	1620
---	------

МАРКО КОС: Природа труда и новые технологии	1626
---	------

НАШ ПЕРЕВОД	
-------------	--

ТАТЈАНА ЗАСЛАВСКАЈА: Социология и перестройка	1631
---	------

СЛОВЕНЦИ ЗА РУБЕЖЕМ	
---------------------	--

МАРИЈА ЈУРИЧ: Двухязычие: потеря или приобретение тождества	1642
---	------

НАУКА И ОБЩЕСТВО	
------------------	--

АНДРЕЈ КИРН: Общественно моральная ответственность научного работника и научного сотрудничества	1653
---	------

ДЖУЛИАНО ДИ БЕРНАРДО: Ответственность науки	1661
---	------

ОБЩЕСТВО И АРМИЯ	
------------------	--

АНТОН ГРИЗОЛД: Отношение между военными расходами и экономией	1665
---	------

СООБЩЕНИЯ	
-----------	--

Программа работы Теории и практики в 1988 г.	1675
--	------

ОБЗОРЫ, РЕЦЕНЗИИ	
------------------	--

ЭЛГА СОРТЕ: Религия и женщина (Мача Јоган)	1677
--	------

БЛАЖЕНКА ДЕСПОТ: Проблема женщины и социалистического самоуправления (Надежда Радовиц)	1680
--	------

СМИЛЈА АВРАМОВ: Контроль внешней политики (Ирена Бринар)	1682
--	------

СТАНЕ ЈУЖИЧ: Антропология (Јан Макарович)	1687
---	------

Что такое просвещение? (Лев Крефт)	1689
------------------------------------	------

По страницам отечественных журналов	1691
-------------------------------------	------

Библиография статей и книг	1692
----------------------------	------

Синopsisы авторов	1695
-------------------	------

JANKO JERI

Konec »utrakvistične« šole na Koroškem?

Na Dunaju nekdanja cesarsko-apostolskega veličanstva sem bil po dolžnosti maja 1955, ko je vse prekipevalo in vriskalo od populističnega veselja v vseh njegovih donavsko folklornih in po pivu dražljivih odtenkih; pa spet po strokovnih opravih minulega oktobra (1987). Moje tedanje in sedanje ugotovitve, opazke, vrednotenja so si bila zelo blizu: sedanje glavno mesto avstrijske republike je ohranilo kar precej »cesarskega blišča« (tega nisem mislil z negativnim predznakom), saj je tudi danes »v času spornega Waldheima« gemütlich in prislovično do tujcev prijazno, skupaj z resnimi ekološkimi prizadevanji socialističnega župana Zilka, da bi to srednjeevropsko velemesto postalo v svetu znano ne samo po stoletni in mogočni cesarski dediščini, marveč tudi »Musterbeispiel« ohranjevanja in gojitve narave in njenih prelesti.

Še en razpoloženjski pripis: vedno živahna »kertnerica« ali najbolj »nobel« dunajska cesta, ki ni le sinonim avstrijske trgovske podjetnosti in žilice, marveč je tudi od zgodnjih popoldanskih do kar poznih večernih ur obvezno shajališče govornikov, politikov in umetnikov. Kaj vse tu ni videti: vietnamski trio, ki privablja mimoidoče s klasično glasbo (Čajkovski), pa južnoameriška skupina s svojimi »ča-ča ritmi«; invalid iz zadnje vojne brez noge, ki toži po Lili Marlen; skupina nun in duhovnikov, ki prepevajo bolj poskočne nabožne pesmi; rokerji, da dalje ne naštevam. Skoraj vsi imajo svoje poslušalce in vsi izvajalci imajo pred seboj klobuke, da jih ljubitelji njihovih melodij lahko ustrezno »užitku« nagradijo. Drugo pa je kertneriški »Hyde Park«, kjer se po primernih vogalih vrstijo samozvani oratorji s svarili o »bližnjem koncu sveta«, pa tudi pravi politiki. Neki večer sem imel tako priložnost ob blizu spoznati in slišati Jörga Haiderja (vodjo svobodnjaške stranke), ko je dobro uro gmel proti »črno-rdečemu« (med ÖVP in SPÖ) kompromisu zaradi pokojnin – in res ni dvoma, da je spreten in zvit demagog. Posebno poglavje so protestne skupine. V enem popoldnevu se jih zvrsti tudi več. Protestirajo pa zaradi Armencev, Nikaragve, verske nesvobode v Rusiji, Afganistanu in tako dalje. Scenariji teh nastopov so si podobni: najprej gromki govor, potem nekaj plošč ali naravno zapetih »uporniških« pesmi, pa spet skandiranje. Dunajčani to opazujejo ali pa tudi ne. Vedno pa je v »varni razdalji« eden ali več policijskih avtomobilov z obveznim slokim policijskim oficirjem (poročnik, nadporočnik), da bo tako zadoščeno »miru in varnosti ter svobodi besede« in da ne bi nemara pomotoma prišlo do kakih »nedemokratičnih izgrediv«.

Ni kaj, pravda tihožitje, oda »demokraciji«. Ko to pišem, sem prebral, da bodo 19. decembra 1987 tod manifestirali proti ukinitvi zadnjih ostankov dvojezičnega šolstva slovenski koroški možje in žene skupaj z avstrijskimi in drugimi demokrati, in to že drugič v kratkem času. Upajo namreč, da bodo pri zveznih organih našli

vendarle več razumevanja, da ne bi tako neslavno v glavnem pokopali utrakvistične šole iz leta 1945, že hudo načete po letu 1958 in ki naj bi zdaj po sporazumu treh strank ostala pravzaprav le še relikvija.

Škurne storije – spomin mi seže nazaj v leto 1958 (osvežil sem si ga, ko sem listal po svojih zapisih, esejih, objavljenih v Sodobnosti in drugod minulih dvajset let). Ob vsem tem pa me najbolj skeli, da imamo danes opravka z istimi vsebinsko restriktivno naravnanimi pritiski, s podobnim slepim nacionalizmom in enako neprijaznimi, kar surovimi metodami. Koroška je bila namreč leta 1958 moja zadnja postaja nekajtedenskega popotovanja skozi osrčje zahodne Evrope (Italija, Francija, Belgija – svetovna razstava, Zahodna Nemčija). V Celovcu sem se ustavil ravno v tistih šovinistično razburkanih dneh v oktobru 1958, ko so nacionalistične organizacije končale svojo, z nemško pedantnostjo pripravljeno in izvedeno zastraševalno akcijo za odjavo od dvojezičnega pouka.

Takrat sem si med drugim zabeležil, »da je vzdušje na Koroškem še vedno notorično obremenjeno z mnogimi starimi atributi nacionalistične nestrpnosti komaj minulega obdobja in da precejšnji del nemškega prebivalstva v tej obmejni deželi še vedno, žal, močno zaostaja tudi za splošno, meščansko in evropsko evolucijo o tem vprašanju«. Kolikor bi bili rezultati odjav od slovenskega pouka, do česar je pozneje prišlo, resnični izraz dejanskega stanja, bi to pravzaprav praktično pomenilo, da so Slovenci na Koroškem v pičlih nekaj letih pozabili na materin jezik ali pa da so celo prostovoljno privolili v svoj jezikovni in narodnostni samomor.

Tesnoba zgrabi človeka, ko si poizkuša predočiti razdejanje, ki jo taka metoda pušča v otrocih, ko so jih oropali tiste nezamenljive in nenadomestljive pisane čustvene zakladnice, povezane s prvimi »zaznanji« v materinem jeziku. Žal pa to ni ostala le epizoda neprijetnega spomina. Zakonitost, ki se namreč ni spremenila od cesarsko-kraljevskih časov, je pač v tem, da je bil koroški slovenski človek vselej tisti, ki je sprejemal udarce. Spremembe so bile zgolj v tem, da so mu jih v posameznih obdobjih različno odmerjali.

Pri ugotavljanju jezikovne pripadnosti leta 1951, kar je veljalo tudi štetje iz leta 1961, so ga razpeli na pravcato statistično natezalnico, saj so njegov vsakdanji jezik ugotavljali kar v desetih inačicah in ga nato še naprej drobili v šestnajstih statističnih kombinacijah (leta 1951 naj bi bilo na Koroškem še okrog 42 tisoč slovensko govorečih, deset let pozneje pa samo še 25 tisoč), čeprav je objektivno izven dvoma, da so se vsi avtohtoni Korošci, ki razen nemščine govorijo še slovensko ali »vindišarsko«, rodili v slovenski domačiji. Nadaljevalo se je z isto »naglico«: leta 1971 naj bi bilo še okrog 21 tisoč slovensko govorečih, medtem ko leta 1981 samo še okrog 16 tisoč. Statistični kalo naj bi torej v pičlih tridesetih letih asimiliral, raznarodil 60 odstotkov Slovencev, kolikor lahko sklepamo po prej citiranih številkah, ki pa ne ustrezajo dejanskemu stanju, saj je bilo Slovencev v resnici precej več. Le zavoljo prispodobe: če bi z istim statističnim tempom nadaljevali, bo slovenski jezik, denimo, čez nekaj deset let vsaj »uradno« potonil v anonimnost, kar naj bi pomenilo, da so potomci karantanskih gorjancev, ki so tod že pred dobrimi tisoč dvesto leti v slovenskem obrednem jeziku ustoličevali svoje kneze, zdaj po tolikih stoletjih v komaj nekaj desetletjih »atomske dobe« pozabili na svojo slovensko zibelko.

Da bi se osvežil duševno in fizično, sem sedel na »podjunca« in se odpeljal v Pliberk, nato pa odpešačil v očetovo rojstno vas Šteben. Širši pliberški okoliš je namreč mogoče šteti še za tisti deviški kmečki košček koroške zemlje, ki ga tudi v poletnih mesecih turistična invazija popolnoma ne preplavi. Z gozdovi presekan

gmajne in polja so še v glavnem ohranila tisti romantični nadih, kakršnega srečamo na Gasparijevih podobnicah iz kmečkega življenja. No, in med take, od sodobnega utripa precej odmaknjene vasice, sodi tudi Šteben, kjer se vsaj na zunaj (razen nekaj novih, po modernem okusu krojenih hiš) že desetletja ni nič spremenilo. Konje so sicer spodrinili traktorji, sicer pa vsakdanje življenje teče po starih kolesnicah. Stopil sem na za obzidje stisnjeno pokopališče, da bi našel grob strica in stare matere. V grlu me je stisnilo. Le malo je še bilo koroških slovenskih Mojc, Katrc, Met, Ožbejev, Gašperjev, Jozelnov, Než, in Mih; vame so iz orumenelih in novejših slik zrl Johanni, Josefi, Franzi, Katherine. Kaka sprememba: pokopališče je tik ob cerkvi, ki je imela slovenskega župnika in v kateri je bilo še vse – od podpisov na posameznih svetih podobah, prtih in na ostalem pisano slovensko in to v lepi, čisti materinščini. Pač še ena značilna koroška posebnost, sicer pa verodostojna priča tudi še danes veljavne svojevrstne manjšinske tipike in splošnega vzdušja.

In kdo to tako nevrotično vzdušje ustvaja? Nemški zagrizenci in pa njihovi podrepniki – slovenski narodnostni janičarji; pa vsa ta še vedno vsaj na znotraj nacistično črnožolta, abverkempferovska, hajmatdinstovska, sidmarkovska in podobno bundovska družčina, ki že desetletja »bogaboječemu« in preprostemu slovenskemu človeku dopoveduje, da je njegovo tako rahločutno, nežno slovensko narečje le »čuševska« govornica hlapcev in dekel in ni čudno, da je potem kak manj poučni in notranje trden postopoma omagal, zatajil slovensko mater in se narodnostno predal.

Pa ni minilo še poldrugo stoletje, ko so na prvem avstrijskem štetju leta 1846 našli v glavnem deželnem »mesti« Celovcu, da so Slovenci v večini (12.054 natančno), ob seveda popolnoma slovenskem neposrednem zaledju, saj je bila Koroška v razdobju 50., 70. let minulega stoletja središče, celo vzpodbujevalec splošnega slovenskega kulturnega življenja, kjer so živeli Einspieler, Majer, Janežič; delovala družba Sv. Mohorja (do konca prejšnjega stoletja je imela v svojih vrstah preko 80 tisoč »udov«). Danes pa tudi tiste na zunaj »fine«, sicer pa intelektualno primitivne »provincialne« trške dame rade ozmerjajo Slovence s »Čuši«, ki naj se že enkrat spravijo z vsem, kar imajo, preko Karavank. To ni karikatura neke »forme mentis«, marveč prepogostokrat prava podoba dejanskih razmer.

Tod so korenine za sedanji napad na zadnje ostanke utrakvistične šole na Koroškem, kakršno so si zamislili po letu 1945. Vse to grobo žali temeljno človeško dostojanstvo, izgublja sleherni občutek za mero (na mednarodne odnose in nedvomne mednarodne obveznosti – čl. 7. Državne pogodbe pa se nekateri tako požvižgajo), da v samem sebi (intimno) res ne vem, kaj si bodo izmislili po tem, ko bodo šolski problem »likvidirali«. Zaradi tega je mogoče, da si je demagoško »zlikani« že omenjeni Jörg Haider drznil (čeprav je bil tudi on, če se ne motim, univerzitetni asistent), celovške profesorje označiti za »politgangsterje«. V isto zvrst torej po njegovem »svobodnjaškem« mnenju sodijo tudi rektorji avstrijskih univerz, ki so ocenili, da bi uresničitev zahteve sporazuma treh strank **načela substance slovenske narodne skupnosti na Koroškem** (podčrtal J.J.), kar bi hkrati škodovalo tudi avstrijskemu narodnemu ugledu. Rektorji nočejo slišati za tezo, da je ta sporazum kak »kompromis«. Po njihovem je »sedanja rešitev primer omalovaževanja varstva manjšin in zmanjševanja razvojnih možnosti narodne skupnosti, primer, kako ravna z znanstveniki, ki ne podpirajo dnevni političnih interesov in kako ignorirajo pedagoške in s tem humanistične postulate.« Vodilni politični možje so namreč gluhi na njihova opozorila, dokazovanja. Profesor Peter Pernthaler iz univerze v Innsbrucku opozarja na načelno izhodišče, »da klasična večinska

demokracija ne sme biti uporabljena za uničenje manjšin«. Prav narobe, sodi omenjeni profesor: zaradi strpnosti in varstva manjšin v večnacionalnih državah je treba uveljaviti načelo »etničnega partnerstva«. To naj bi temeljilo na načelu **posvetovalne demokracije** (podčrtal J.J.), kar se je v Švici že uspešno uveljavilo.

In kje smo trenutno? Ne glede na poigravanje, žongliranje z »delitvenimi številkami«, ki zame pomenijo le »umetno meglico«, da bi koroške Slovence prepeljali še enkrat žejne čez vodo, je bistvo vsega, da bi slovenske koroške pob'če potisnili za odor, v geto, v apartheid ločenosti, vedno notranje kljuvajoče odtujenosti ob vseh drugih spremljajočih psiholoških travmah.

Sicer. pa sem osebno pesimističen. Celovski škof v odgovoru našemu slovenskemu metropolitu zagovarja »vsestransko pravičnost« in se zavzema za tako »zaščito etničnih manjšin, ki nudi prostor za ohranjanje njihovih jezikovnih in kulturnih posebnosti«, pri čemer je celovski škof zavoljo vsega tega, kakor sam pravi, »hudo zaskrbljen«. Drugi trezni glas so bile besede profesorja – psihiatra E. Ringla, ki je koroškim poslušalcem na srce položil to svoje spoznanje: »Kolikor bolj samozavesten in uravnovešen je človek, toliko strpnejši je. Ko pa gledam, kako Korošec ravna z manjšino, moram iz zornega kota globinske psihologije ugotoviti, da je zelo negotov in preplašen, da ne ve, kako naj s samim seboj pride na čisto«. Ne verjamem, da bi se te znanstvene resnice in dognanja kaj »prijele« koroških nacionalistov in jih spodbudile k strpnejšemu odnosu do slovenskih sodržavljanov. Za kar so se odločili, bodo za vsako ceno skušali tudi uresničiti in to kljub morda dobri volji zveznega kanclerja Franza Vranitzkega in prosvetne ministrice gospe Hilde Hawličkove.

Naj sklenem ta zapis z paradoksom. Prav v sosednji deželi, drugi avstrijski republiki, se je rodila zamisel, da je treba manjšine »pospeševati« (to naj bi samo v pravem smislu pomenilo, da pač formalna enakopravnost med državljani ni dovolj in da so za varstvo manjšine potrebni še posebni, stimulirajoči zakonodajni ukrepi). Avtor te zamisli je bivši kancler in zunanji minister dr. Bruno Kreisky, ki je v tem smislu učinkovito zastopal zahteve nemških Južnih Tirolcev po dejanski narodnostni enakopravnosti oziroma formalno avstrijsko pritožbo zaradi italijanskega neizvajanja določb sporazuma Gruber-De Gasperi (1946), ki je integralni del mirovne pogodbe z Italijo, pred ustreznimi organi OZN.

Vse bi bilo lepo in prav, če bi bila taka tudi avstrijska praksa do lastnih manjšin; kar ji celo, dostikrat z zelo povišanim glasom očitajo njeni južnotirolski sonarodnjaki. Ostane pa dejstvo, da je avstrijska vlada v proračunu za leto 1988 namenila za vse manjšine, ki žive v Avstriji, borih 4,4 milijone šilingov. Poučeni pa trdijo, da bo samo sedanji »koroški pedagoški eksperiment« veljal desetkrat več! Kaka opomba k temu dejstvu ni potrebna.

Zaradi celovitosti informacije naj le kratko »oživim« odlomek iz intervjuja, ki ga je kancler Kreisky dal ljubljanskemu Delu 2.septembra 1972. Na vprašanje, kako vidi splošne perspektive za sožitje obeh narodnosti na Koroškem, je odgovoril: »Jaz sem optimist. Napredna politika **bo tu uredila prav za obe strani**« (podčrtal J.J.).

Skoraj verjamem, da je stari kancler ne glede na »koroške izkušnje« v to svojo zamisel, vizijo tudi resnično verjel. Žal pa je bil razplet drugačen in ga današnja trda, oprijemljiva dejstva v njegovih sicer demokratičnih pričakovanjih demantirajo.

8. grudna 1987

Antiinflacijska strategija

Slovenski delegati v zvezni skupščini so složno glasovali proti programu za zmanjševanje inflacije, ki ga je predlagal Zvezni izvršni svet. Čeprav je to povzročilo obilo vroče krvi in zajedljivih opazk, bo bodočnost brez dvoma pokazala, da je bilo ne le samo taktično pravilno, ampak za samo izvajanje antiinflacijske strategije izredno koristno. Bilo je namreč posledica *načelnega nestrinjanja* s samimi *osnovami* strategije odločnega boja z inflacijo. Konsenza zato ni bilo mogoče doseči z dopolnili, obljubami in popravki predloženega besedila, ampak samo s korenito spremembo *samega načina gledanja in razmišljanja*, ki prežema program in je zasnova praktičnih intervencijskih ukrepov zvezne vlade.

Čeprav je bistvo spora na relaciji »etatistična regulativa – sprostitvev tržnih sil«, to nikakor ne pomeni, da zagovorniki tržnega mehanizma kot edinega učinkovitega sredstva za zaustavljanje inflacije in stabilizacijo gospodarstva odklanjajo potrebo začasne in odločne intervencije državne regulative. Bistvo problema je v vprašanju, ali so intervencijski ukrepi tako zamišljeni in naravnani, da vodijo k *postavljenemu cilju* uravnoveženega tržnega gospodarstva, ali pa *postajajo cilj samemu sebi* in so kot taki samo uvertura v trajni etatizem.

Sodbo o teh dveh alternativnih strategijah bo izrekla praksa. Če večinsko sprejeti Program in iz njega izhajajoči intervencijski ukrepi ne bodo dali pričakovanih rezultatov v določenem času – do srede prihodnjega leta – potem bo samo to dejstvo zadostno potrdilo utemeljenosti kritike in potrebe izvajanja alternativne strategije.

Besede in dejanja

Že nekaj let – od sprejetja dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije sredi 1983. leta – v Jugoslaviji vsi prisegamo na »načela trga«, »kategorije realne ekonomije«, »spoštovanje zakona vrednosti«, »odprto gospodarstvo«, »uveljavljanje zakonitosti in finančne discipline« itd. itd. Postala je enostavno navada, da ob vsakem, še tako drakonskem etatističnem ukrepu, napišemo najprej dolge litanije načel ekonomskega liberalizma in svoje privrženosti sistemu konkurence in tržnega gospodarstva. Vendar v paragrafu »prehodnih odredb« potem predlagamo administrativne ukrepe, ki so v ostrem nasprotju z vsem, kar je bilo predhodno rečeno.

In kar je še težje: človek dobi vtis, da ne gre za namerno prevaro – ampak za čisto enostavno neznanje. Vodilni ekonomski delavci – ljudje, ki o stvareh politično odločajo – so praktično vse svoje življenje preživeli v »samoupravnem etatizmu«. Pod tem protislovnim izrazom razumem jugoslovansko gospodarsko stvarnost v povojnem razdobju: Medtem ko smo razvijali načela decentralizacije in samoupravljanja vse globlje – in kar je doseglo vrhunec v Ustavi iz 1974. leta in Zakonu o združenem delu – so ostajale nerešene nekatere *najbistvenejše predpostavke* tržnega gospodarstva (realna obrestna mera, realni devizni tečaj, ukinitve subvencij, odprtost gospodarstva proti svetovnemu trgu, pravna zaščita lastnine – ne samo privatne, ampak predvsem družbene itd., itd.). Posledica te *sistemske*

nedorečenosti je bila seveda nujnost politično arbitrarnega – mi danes to radi imenujemo »voluntarističnega« – reševanja individualnih primerov, ki jih sam sistem ni zadovoljivo rešil oziroma reševal. Tako se je razvila dvojnost, ki postaja že kar smešna: prav tisti, ki najbolj odkrito uveljavljajo v svoji praksi etatiistično regulativo, so sočasno najbolj odločno za tržno gospodarstvo. Kaj pa je v resnici tržno gospodarstvo in kako lahko funkcionira v praksi, pa komaj vedo iz osnovnih učbenikov »kritike politične ekonomije«. Samo tako si lahko tolmačimo situacijo, v kateri se proti vladi, ki trdi, da teži k uvajanju tržnega gospodarstva v naši deželi, postavlja enoglasno celotna strokovna javnost ekonomistov – ki pa si sicer med seboj ostro nasprotujejo v številnih vprašanjih.

Prvi pogoj za uspešno antiinflacijsko strategijo je *zaupanje občanov*. Politična ekipa, ki se loteva tako težavne naloge, kot je boj s »stonogo inflacijo«, mora zato imeti predvsem strokovno podporo ekonomistov, katerih znanje in izkušnje občani spoštujejo. Politično zaupanje pa je seveda še veliko več: tisti, ki naj vodijo ljudi skozi težave odrekanja, pomanjkanja in občasnega umikanja, morajo imeti zaupanje vseh tistih, ki jim slede s svojim ravnanjem in odločanjem tudi v preteklosti. Težko si zamislimo, da bo tako zaupanje dobila ekipa, ki je v preteklosti trmasto vztrajala pri strategiji »programirane inflacije«, potem pa od nje odstopila, ko je ta strategija povzročila milijardno škodo pri varčevanju.

Pa četudi bi občani še enkrat sprejeli opravičilo, da se »na napakah učimo« in da smo v nekem smislu v samoupravni demokraciji »vsi odgovorni«, se s takim stališčem nikakor ne morejo pomiriti v bodočnosti. Besede in načela morajo biti v stalnem in popolnem soglasju z ukrepi praktične politike.

Sprejeti program in alternativna strategija

Velika skupščinska večina je – po pravilih naše ustavne parlamentarne demokracije – sprejela ponujeni antiinflacijski program. Delegatska baza je sicer takoj naslednjega dne z masovnimi štrajki nasprotovala glasovanju svojih delegatov; še več, nekatera republiška vodstva so zahtevala spremembo ukrepov, za katere so komaj glasovali delegati in njihove republike.

Zvezna vlada je med razpravo v Zvezni skupščini pokazala veliko prožnost: ni samo sprejela vrste dopolnilnih predlogov, ampak je tudi obljubila, da bo prilagajala sam program med njegovim uresničevanjem. Čeprav se postavlja vprašanje, ali je potem to sploh še program, je vendar samo *dejstvo take prožnosti* in prilagodljivosti v danih okolnostih pozitivno.

Leges servanda sunt – zakone je treba spoštovati. To je veljalo od davnine in velja tudi danes. Če je eno od osnovnih načel demokracije, da mora večina velikodušno spoštovati interese manjšine, potem je prav tako demokratično načelo, da se mora manjšina podrediti volji večine. Program zvezne vlade je bil z veliko večino sprejet, in karkoli manjšina – ali pa tisti, ki so glasovali zanj – o njem mislijo, zdaj je osnovno demokratično pravilo, da ga je treba spoštovati in uresničevati. Slovenija ga je zato takoj po sprejetju začela uresničevati, še posebej intervencijske ukrepe.

Pri tem se pa upravičeno postavlja vprašanje, ali smo iskreni, ko uresničujemo nekaj, za kar smo globoko prepričani, da je napačno in da nas ne vodi iz krize, v kateri smo. Za odgovor na to vprašanje se moramo predvsem *poglobiti v bistvo načelnega nestrinjanja* s predloženim in sprejetim programom.

Sprejeti program poskuša premagovati probleme galopirajoče inflacije in

gospodarske krize z ukrepi prerazdeljevanja dohodka – z dviganjem cen energetike, bazične proizvodnje in kmetijstva – ter s preprečevanjem masovnih stečajev zgubarskih delovnih organizacij. Svoj cilj skuša doseči predvsem z zamrzovanjem – ne samo cen po izvedenem prilagojevanju osnovnih nesorazmerij, ampak tudi dohodkov, čeprav je postopek v tem pogledu dokaj zapleten, toda končni rezultat je de facto zamrznitev.

Alternativna strategija ne more nasprotovati zamrznitvi kot sredstvu ekonomske politike in zahtevati takojšnjo in brezrezervno sprostitve vseh cen. Zamrzovanje je kot narkoza pred operacijo. Od narkoze same bolnik ne bo ozdravel; perspektiva trajnega vzdrževanja bolnika pod narkozo ali pa v komi pa tudi ni razumna. Bistvo operacije je torej v kirurški intervenciji, ki jo mora zdravnik-operater opraviti takrat, ko je bolnik pod narkozo. In samo če bo njegova intervencija uspešna, bomo lahko tudi sodili, da je bila narkoza koristna in potrebna. Čeprav obžalujemo, da zdravniški kolegij ni opravil vseh potrebnih konzultacij specialistov in meritev, ki so za operacijo potrebne pred anesteziranjem bolnika, vendar menimo, da je bolje to opraviti prepozno kot nikoli. Alternativna strategija izhaja od dejstva sprejetega Programa in zamrznitve, poizkuša pa spremeniti njegovo praktično izvajanje v smeri krepitve trga.

Cenovna nesorazmerja

Cena je v denarju izražena vrednost blaga; menjalna vrednost se pa odreja na trgu v medsebojni tekmi ponudbe in povpraševanja. Ta marksistična resnica nas ne pripelje nič bližje k ugotavljanju »pravične cene«, o kateri človeštvo razmišlja, odkar je na svetu ekonomska etika. Dolgoročni program ekonomske stabilizacije nas je želel približati razreševanju tega težkega vprašanja, s tem da nas je usmeril na »svetovne cene« in nam priporočil strategijo proti svetu odprte in neavtarkične ekonomije.

Ko se lotevamo tega problema ponovno danes – potem ko se ga je lotila brez bistvenega uspeha (čeprav po temeljiti strokovni predpripravi) »Kraigherjeva reforma 1965. leta« in reforma Kraigher-Planinc skoraj dvajset let kasneje – moramo predvsem vedeti, da so nesorazmerja cen v našem gospodarstvu posledica etatiističnih intervencij v našem gospodarstvu. Razlika med stroškom proizvodnje določenega blaga in njegovo tržno ceno mora biti pokrita z državno subvencijo. Državna subvencija pa ni nič drugega kot prelivanje dohodka. Cene nekaterih proizvodov – električne energije, premoga, jekla, kruha, mleka, stanovanja itd. – so bile načrtno vzdrževane pod ravnijo njihovih proizvodnih stroškov, bodisi zato, ker smo s tem hoteli pospeševati proces industrializacije – s cenejšo energijo, cenejšim jeklom in cenejšim kapitalom nasploh – ali pa smo hoteli »dvigati« življenjski standard – z nizkimi stanarinami, nerazumno nizkimi stanovanjskimi posojili, nižjimi cenami osnovne hrane itd. Subvencije so dobivale zelo različne oblike: precenjeni devizni tečaj – ki se je z zelo redkimi in kratkotrajnimi izjemami – zadrževal v našem gospodarstvu v vsem povojnem razdobju, je imel predvsem za cilj, da umetno napravi uvoz v dinarjih cenejši, s tem pa seveda izvoz dražji (precenjeni tečaj zato pomeni izvozno takso in uvozno subvencijo); nerealna obrestna mera, ki se je uporabljala predvsem pri tako imenovanih »selektivnih kreditih«, pomeni subvencioniranje posojilojemalcev; ker pa nerealna obrestna mera prav tako pomeni zlasti zaradi inflacije razvrednotenje finančnega varčevanja, pa implicitno pripelje do »nagrajevanja potratnežev« in »kaznovanja varčeval-

cev«. Subvencije vseh vrst in oblik pomenijo v bistvu državno vplivanje na tako uporabo virov, ki je v nasprotju s tržnimi signali. Čeprav je bil mogoče začetni namen subvencioniranja, da se pomaga mladi industriji »na noge«, se je ta sistem kaj hitro tako ukoreninil, da je postal stalen pojav v našem gospodarstvu in se je kot tak spremenil v »pravico«. Določene gospodarske veje – in na vse to bazične veje, od katerih je odvisno funkcioniranje celotnega gospodarstva – so postale tako odvisne od subvencije, da si brez nje njihovega funkcioniranja sploh zamisliti več ne moremo. Hkrati se je pa ravno v teh vejah zakotila največja gospodarska neučinkovitost in največje odstopanje od svetovnih cen. Da bi bila situacija še težja: te gospodarske veje so imele na domačem trgu monopol in so zato preprečevale konkurenco, ki bi lahko prišla iz uvoza. Neupravičeno visoke cene teh bazičnih gospodarskih vej – energetika, metalurgija, prevoz, ladjedelništvo itd. – so povečevale stroške vseh preostalih predelovalnih vej našega gospodarstva. Posledica tega je bila, daje postajal cenovno nekonkurenčen tudi naš izvoz sicer uspešnih predelovalnih gospodarskih vej. Te so se pa branile tako, da so primanjkljaj v izvozu nadomestile s povečevanjem cen na domačem trgu. In tako smo dobili še dodatni inflacijski pritisk.

Ta začarani krog nesorazmerja cen in subvencioniranja moramo prekiniti, če hočemo kdajkoli priti do resnično tržnega gospodarstva kot temelja sistema samoupravljanja. Strategija preprečevanja neskladja cen z masovnim povečevanjem cen na eni in zamrzovanjem na drugi strani je seveda vprašljiva po logiki osnovnošolske matematike. Če posledična povečanja stroškov zaradi izravnavanja neskladij niso pravilno izračunana in priznana, potem zamrzovanje kaj lahko povzroči prekinitvev »nerentabilne« proizvodnje in s tem gospodarsko recesijo. Že prva »preračunavanja« v delovnih organizacijah kažejo, da bo potrebna neprimerno subtilnejša strategija zamrzovanja od sedanje dokaj primitivne strategije »s sekiro«.

Čisti osebni dohodek

Čisti osebni dohodki v družbenem sektorju gospodarstva so glavni vir osebne potrošnje. Sicer ne edini, kajti poleg rednega dohodka iz delovnega odnosa financira prebivalstvo potrošne izdatke tudi iz pokojnin in drugih socialnih prejemkov, iz transfernih dohodkov iz tujine kakor tudi iz dohodkov od privatne gospodarske aktivnosti – in verjetno ne v majhni meri iz »sive ekonomije« – in končno tudi iz realno negativnih prejemkov na hranilne vloge. Toda čisti osebni dohodki iz delovnega odnosa pomenijo vsaj 75 % celotne denarno sposobne osebne potrošnje. Če je zato rast mase čistih osebnih dohodkov hitrejša od stopnje rasti celotne proizvodnje – in še posebej hitrejša od rasti produktivnosti – je ta učinek inflatoren in izziva *potrošniško inflacijo*.

Pri obravnavanju učinka čistih osebnih dohodkov na stopnjo inflacije moramo biti zelo pazljivi, da ne pademo v past bistvene razlike med absolutno ravnijo in relativnim deležem osebnih dohodkov pri razdelitvi celotnega dohodka delovnih organizacij. Tako je bil v preteklem letu neto mesečni osebni dohodek po zaposlenem v SR Sloveniji za 42,7 % nad jugoslovanskim povprečjem. Toda sočasno je bila akumulacija v SR Sloveniji glede na povprečno uporabljena sredstva za 34,1 % nad jugoslovanskim povprečjem, akumulacija na zaposlenega pa za 31,1 % nad povprečjem, medtem ko je bila amortiziranost – oziroma bolje rečeno »odpisanost« – opreme za 13 % nad jugoslovanskim povprečjem. Čeprav so bili torej povprečni individualni osebni dohodki v SR Sloveniji znatno nad

jugoslovanskim povprečjem, so organizacije združenega dela v SR Sloveniji izločale za čiste osebne dohodke za 7,7% manjši delež celotnega razporejenega dohodka, kot pa je znašalo v istem času jugoslovansko povprečje. Očitno je bila torej delovna storilnost tolikanj nad jugoslovanskim povprečjem, da je kljub relativno višjim osebnim dohodkom gospodarstvo SR Slovenije še vedno dajalo akumulacije, ki je znatno presegala jugoslovansko povprečje – saj je znašalo 23,9% celotne akumulacije SFRJ.

Če je točno, da čisto osebni dohodki sami po sebi niso inflatorni, če so spremljani z visoko storilnostjo in akumulativnostjo, se pa stvari postavljajo docela drugače, če osebni dohodki izgube korak z rastjo storilnosti in akumulativnosti. Razporeditvena razmerja v prvih devetih mesecih letošnjega leta to najbolje dokazujejo: gospodarstvo SR Slovenije je v prvih devetih mesecih letošnjega leta razporedilo 3.859 milijard dinarjev dohodka, kar je za 103% več kot lani v enakem razdobju. Pri tem pa se je delež čistih osebnih dohodkov dvignil s 34,2% lani na 37,9% letos, delež splošne in skupne porabe se je dvignil s 26,9% v lanskem letu na 30% letos, in kar je najbolj dramatično, delež akumulacije je padel z 18,3% razporejenega dohodka lansko leto na 10,3% letos. To dejstvo, da realni osebni dohodki rastejo z letno dinamiko 6–7%, medtem ko delovna storilnost praktično stagnira in ko celotna proizvodnja napreduje komaj po stopnji 1% letno, to brez dvoma izziva inflacijske pritiske.

Razumljivo je, da si brez *politike dohodkov* ne moremo predstavljati uspešne protiinflacijske strategije. Drugo je seveda vprašanje, ali je sedaj sprejeta politika dohodkov, ki veže delitev osebnih dohodkov na sklenjene republiške družbene dogovore o dohodku, najprimernejša. Ne moremo si namreč zapirati oči pred dejstvom, da ti dogovori sicer vežejo dohodek na akumulativnost, puščajo pa odprto vprašanje amortizacije. Odprta ostaja zato možnost – zlasti za zgubarska podjetja – da še naprej izplačujejo osebne dohodeke na račun zmanjševanja družbene lastnine. Prav to je pa največji vir naše inflacije.

Izgubarstvo: zunanja in notranja zadolženost

OZD-i, ki neprestano proizvajajo izgubo, so največji in najnevarnejši vir naše skokovite inflacije: še pred sprejetjem intervencijskih ukrepov je bila vsaka deseta OZD v Jugoslaviji v izgubi. Vrednost proizvedene izgube je že sredi letošnjega leta dosegala 12% celotnega družbenega proizvoda: naglo poslabševanje situacije se vidi iz tega, da so izgube še 1983. leta znašale samo 7% ustvarjenega dohodka. Sredi letošnjega leta je celotni znesek izgub dosegel vrednost celotnega izločanja OZD-ov za akumulacije in rezerve: 1.187 milijard dinarjev za akumulacijo in rezerve proti 1.157 milijard dinarjev za izgube v prvih 9 mesecih 1987. leta.

Jugoslovansko gospodarstvo je zabredlo v situacijo, kjer celotna vrednost zunanjega in notranjega dolga presega vrednost vseh osnovnih sredstev v družbenem sektorju gospodarstva. Kako? Zakaj?

Akumulativnost jugoslovanskega gospodarstva, ki je bila na zavidljivo visoki ravni v prvih dveh desetletjih povojnega razvoja – več kot 30% družbenega proizvoda – je začela pešati že sredi šestdesetih let. Vzrok za to pešanje je treba iskati predvsem v padajoči produktivnosti kapitala v času, ko se je izčrpaval vir povečevanja storilnosti v enostavnem premiku delovne sile iz zaostalega kmetijstva v predelovalno industrijo, ki se je razvijala na bazi uvožene tehnologije. Ker so bili sistemsko dohodki družbenopolitičnih skupnosti vezani na fond osebnih dohodkov v OZD-ih, je to najprej vodilo k pritisku političnih forumov – ki so imeli

v svojih rokah oblast odločanja – na povečevanje investicij. In ko ni bilo dovolj sredstev za zadovoljevanje teh investicijskih apetitov doma – niti v lokalnem gospodarstvu, niti v bančnem sistemu, pa celo ne v primarni emisiji Narodne banke Jugoslavije – je nastopil pritisk na najemanje posojil v tujini. Konec sedemdesetih let je bil dosežen medrepubliški sporazum glede razdelitve »pravice na zadolževanje v tujini: v manj kot desetih letih se višina zunanje zadolženosti Jugoslavije potroji – s 5.798 milijonov dolarjev 1975. leta na 18.547 milijonov dolarjev 1982. leta. To je pripeljalo deželo v krizo zunanje likvidnosti, izgubo zunanje posojilne sposobnosti in potreb reprogramiranja dolgov.

Toda sile in težnje, ki so pripeljale Jugoslavijo v krizo zunanje likvidnosti, niso bile ustavljene s sprejetjem dolgoročnega programa gospodarske stabilizacije. Ko je bilo onemogočeno nadaljevanje zadolževanja v tujini, se je z še večjo silo razbohotilo – nelegalno ali vsaj pollegalno – zadolževanje doma. Glavni vzrok za ta proces so bile tri težnje: najprej in predvsem naravnost neverjetno permisivna politika in praksa Narodne banke Jugoslavije, ki se je preoblikovala enostavno v tiskarno denarja za potrebe zvezne vlade in želje zvezne skupščine; Narodna banka Jugoslavije je vsrkala t. i. »tečajne razlike«, ki danes po vrednosti dosegajo skoraj ekvivalent vrednosti zunanjega dolga samega; Narodna banka je odobrvala emisijska posojila za kmetijstvo, zunanjo trgovino, vojsko in posebne projekte (npr. železarna Smederevo) pod kreditnimi pogoji in pogoji vračanja, ki so bili pogosto čista fikcija. Potem, splošno popuščanje spoštovanja in uresničevanja zakonitosti. Medsebojna zadolženost podjetij močno presega medsebojni gotovinski in bančno plačilni promet. Fature se enostavno niso plačevale. Ta finančna nedisciplina je dosegla taka razmerja, da so bila sodišča enostavno nemočna. In končno, povezovanje političnih struktur s sistematično organiziranim prilaščanjem družbene akumulacije ob manipulaciji zakonskih odredb in sistemskih prepisov, kar najbolje dokazuje Agrokomerc.

Nezakonitost in finančni kaos sta se razvila v razmerah, ko sistemska koncepcija družbene lastnine – kot lastnine vsakogar in nikogar odpoveduje funkcionalnost ob postopnem uvajanju tržne logike. Ta steber sistema se je nekako držal, dokler je monolitnost politične oblasti jamčila individualno odgovornost nosilcev te oblasti.

S spreminjanjem narave Zveze komunistov se je pokazalo, da individualna poštenost in predanost skupni stvari revolucije in Jugoslavije ne moreta biti več jamstvo zakonitega ravnanja posameznikov. Revolucionarni zakon ne more biti več v rokah partije, ampak mora biti nad samo partijo, ko Zveza komunistov *od »partije oblasti« postaja »partija gibanja«*.

Breme zunanjega dolga – anuitete dosegajo 1986. leta 8,3% družbenega proizvoda in 55% deviznega priliva – je samo po sebi izredno močen vir inflacije: prenos finančnih sredstev v tujino dosega 1986. leta 2.713 milijonov dolarjev in je za 64% večji od celotnega prirastka družbenega proizvoda v tem letu.

Inflacijski pritisk notranje zadolženosti je pa še večji. Povečano zadolženost do bančnega sistema – saj višina pasivnih obresti, ki jih plačujejo OZD-i, dosega v jugoslovanskih razmerah višino celotne akumulacije – delovne organizacije vračunavajo v ceno svojih proizvodov. Ogromne izgube, ki se kopičijo v bančnem sistemu, gospodarstvo prav tako s povečevanjem cen poskuša prevreči na potrošnika.

Težko si zamislimo, da enostavno z dolgoročnim reprogramiranjem zunanjih dolgov in novim zadolževanjem ter zamrzovanjem in »nadaljevanjem« politike

realnih obrestnih mer in realnega deviznega tečaja, kot to predlaga program zvezne vlade, lahko razrešimo finančni kaos, ki je zavladal v Jugoslaviji. Nobenega dvoma ni, da se s temi problemi moramo spopasti najodločneje, če hočemo premagati inflacijo. Toda pot za reševanje tega vprašanja ne more biti masovno novo zunanje zadolževanje ob »nadaljevanju« finančne in denarne politike, ki nas je pripeljala do sedanjega stanja.

Pričakovane zveličavne rešitve Mednarodnega denarnega sklada in tujih upnikov – bančnih in državnih – je iluzija. Rešitev moramo iskati v naslonitvi na lastne sile, to pa pomeni predvsem odločno podpiranje izvozne usmeritve, zapuščenje vseh instrumentov avtarkičnega zapiranja in odpiranja vrat sposobnim in učinkovitim OZD-om, da ustvarjalno in inovativno utirajo pot iz stagnacije in retrogresije v smeri napredka.

Izvozna usmerjenost

Pogled v našo zunanjetrgovinsko bilanco kaže, da se zvezna administracija v nekem smislu upravičeno hvali z dosežki v zunanji trgovini, zlasti še v izvozu na konvertibilno področje: v prvi polovici 1987. leta se je celotni izvoz povečal za 4,3%, konvertibilni pa celo za 15,5%. Sočasno se je pa podpredsednik zvezne vlade javno pritoževal, da smo za tako povečani izvoz dobili 630 milijonov dolarjev manj kot v enakem obdobju lani. Drugi uradni vir pa govori o tem, da čisti devizni priliv znaša samo 70% blagovnega izvoza.

Poleg blagovnega prometa je t. i. »nevidni promet« – turizem, tranzitni transport, zdomska nakazila itd. – drugi najpomembnejši vir deviznih sredstev za jugoslovansko gospodarstvo. Medtem ko so se dohodki inozemskega turizma in tranzitnega transporta v zadnjih letih v glavnem stabilizirali, je pa prišlo do znatnega padca iz zdomskih nakazil. Neto priliv zdomskih nakazil je še 1982. leta zadoščal za pokrivanje celotnih obveznosti odplačevanja obresti za tuje dolgove. Letos se je pa ta priliv zmanjšal za več kot milijardo dolarjev, v neto iznosu je pa zdaj odliv večji od priliva.

Osnovni vzrok zunanje nelikvidnosti našega gospodarstva ni niti koncentracija finančnih obveznosti v prvi polovici leta – kajti program »normalizacije zunanjih likvidnosti«, ki ga je ZIS predložil 1984. leta, predvideva za letos odplačevanje obresti v višini 1.870 milijonov dolarjev, kar skoraj za dolar in cent ustreza dejanskemu stanju – niti ni »sezonske narave«, kot so uradni predstavniki govorili junija, ko so zaprosili za kratkoročni moratorij odplačila – ker se je pokazalo, da je bilo gospodarstvo nelikvidno tudi po končani turistični sezoni – ampak so vzroki nelikvidnosti očitno drugje. Kje?

Vzrok nizkega priliva deviz ob povečanju fizičnega obsega izvoza je treba iskati izključno v zunanjetrgovinskem sistemu oziroma v zloglasni »devizni reformi« iz konca 1985. leta. Ta reforma je uvedla devizno centralizacijo v Narodni banki Jugoslavije, izvozna podjetja pa prepustila milosti in nemilosti »blagovnih režimov« in razpoložljivosti manjkajočih deviz za nujni uvoz reprodukcijskega blaga. Posledica tega ukrepa, ki ga je zvezna administracija trmoglavo branila vse lansko in letošnje leto, je bila ta, da se je pričel širiti prostor poslov 1:1, da so se pričeli zunaj ustanovljati holdingi kot gobe po dežju, da se je povečevala trgovina po »industrijski kooperaciji« in da so se povečevali posli t. i. »lohnarbeit«. Z drugimi besedami: izvoz je pokazal svojo trdoživost, kljub temu da je devizni tečaj čedalje bolj zaostajal in da se izvozne spodbude, ki so dosegle 30% vrednosti izvoženega blaga, niso pravočasno izplačevale; izvozna ekspanzija v takih razmerah je naj-

boljši dokaz, da je naše gospodarstvo čvrsto zakorakalo po poti izvozne usmerjenosti; sočasno je pa to obsodba zunanjetrgovinske in devizne politike, ki je pripeljala deželo v krizo zunanje likvidnosti brez potrebe.

Podobno velja tudi za »nevidni izvoz«, še posebej za zdomska nakazila in devizno štednjo občanov. Konec 1986. leta so hranilne vloge občanov dosegle 6.700 mlrd. dinarjev – pri čemer je samo 2.000 milijard dinarjev (30%) bilo dinarskih naložb, 70% oziroma več kot 10 milijard dolarjev pa devizno varčevanje občanov. V 1987. letu pa se zmanjšuje tempo varčevanja ne samo dinarskih, ampak tudi deviznih depozitov. Politika »programirane inflacije« – oziroma nerealnih obrestnih mer – pripelje do bega občanov iz hranilnih vlog v potrošnje in luksuzno investiranje, še bolj neprimerno bolj pa v nelegalno prelivanje v devize, ki se potem bodisi zopet nelegalno odtekaajo v tujino, ali pa se skrivajo na domu.

Zunanjetrgovinska in zunanjefinančna situacija postaja rak-rana gospodarske krize in kot taka stalni vir nezaustavljive inflacije. Alternativna protiinflacijska strategija se mora osredotočiti ravno na to področje:

Zahteva in predlog vlade za dolgoročno reprogramiranje in refinanciranje zunanjega dolga je v bistvu pravilna in jo mora zato sprejeti tudi alternativna strategija. Naša pogajalska pozicija pa bo močnejša, če predloga in zahteve za reprogramiranje ne bomo pospremili s prošnjo po novih posojilih.

Namesto novega zadolževanja se je treba najodločneje usmeriti v povečevanje izvoza in deviznega priliva iz »nevidne trgovine«. Vsako obljubljanje »nadaljevanja« »realne« obrestne in tečajne politike je kontraproduktivno: ta politika je bila popolnoma nerealna, kot je dokazala globoka enkratna devalvacija, ki jo je vlada sprejela ob inavguraciji intervencijskih ukrepov, o nerealnosti dinarske obrestne mere je pa prav tako spregovoril podpredsednik zvezne vlade, s tem da je z govorniškega odra zvezne skupščine oznanil, da je stopnja inflacije že dosegla 168%.

In kaj naj napravi alternativna strategija glede odločnejše izvozne usmeritve? Očitno dosedanja ukrepi vlade glede deviznega tečaja niso zadostni. Že najavljeni posplošeni inflacijski pritisk od približno 18% praktično nevtralizira izvozno spodbudni učinek devalvacije. Očitno bo potrebna v najbližji prihodnosti še nova devalvacija. Zlasti bo treba hitro in učinkovito uvesti ukrepe, ki jih predlaga Gospodarska zbornica Jugoslavije v smislu avtomatizma financiranja reprodukcijskih uvoznih potreb za izvoznike. Širjenje deleža izvoza pri poslovanju vsake OZD mora pomeniti »osvobajanje« režima zamrznjenosti in vključevanje v tržno svetovno gospodarstvo. Samo na ta način lahko postane zamrzovanje samo predhodna narkoza, ki omogoča izvajanje kirurške operacije, tako da bo bolnik, ki se bo sredi prihodnjega leta zbudil iz narkoze, sposoben za samostojno tržno življenje. Z odločnim razširjanjem deleža izvoza v našem gospodarstvu med »zamrznjenostjo« navznotraj preprečujemo *eksplozijo cen* neposredno po odmrznitvi: povečana izvozna usmerjenost gospodarstva avtomatično razbija notranje monopole. Monopoli se morajo med zamrznjenostjo pripraviti na konkurenco tujih partnerjev takoj po odmrznitvi.

Bistvo alternativne strategije zato ni donkihotski boj proti intervencijskim ukrepom zamrznitve in enkratne devalvacije, ampak je v drastični preusmeritvi gospodarstva na svetovni trg in ustreznem notranjem prestrukturiranju, da bi se tako iz gospodarskega mehanizma odstranili elementi zaostalosti in gospodarske neučinkovitosti, ki so z zahtevami »*redistribucije revščine*« pripeljali gospodarstvo v pogubno spiralo skokovite inflacije.

ERNEST PETRIČ

Pogledi v preteklost in prihodnost

Bila bi utvara, če bi domnevali, da lahko znanost za najbolj občutljiva vprašanja usode in položaja narodov ter njihovih medsebojnih odnosov najde jasne in dokončne odgovore. To so pač vprašanja, o katerih sodobno družboslovje tako v svetu kot pri nas ne more zapisovati in izrekat dovolj zanesljivih, trdnih, nespodbitnih spoznanj in sodb. Nekaj pa je gotovo: razprave med ljudmi iz znanosti morajo biti resne, premišljene in kolikor se da utemeljene ter odgovorne. Iz tematizacije letošnjega srečanja »Slovenci v Jugoslaviji« zanesljivo izhaja, da Jugoslavijo razumemo kot našo skupno domovino; ne razumemo je le kot dane stvarnosti, marveč tudi kot široko odprto možnost za našo slovensko prihodnost. Zato je razumljivo, da imamo pravico in dolžnost vplivati na vse, kar se v Jugoslaviji dogaja, saj gre pri tem za našo sedanost in prihodnost. Ni nam bilo in tudi poslej nam ne sme biti vseeno, kakšna je in kakšna naj bi bila naša skupna domovina! Naj poudarim: Slovenci smo prav toliko del Jugoslavije, del njene biti, kot katerikoli drug v njej živeči narod ali narodnost. Nikomur ne moremo priznati pravice, da sam sebe identificira z Jugoslavijo, v Slovencih pa vidi tiste, ki jo bojda hromijo ali celo ogrožajo vedno takrat, kadar hočemo povedati, kakšna naj bi bila po naši sodbi Jugoslavija.

Ne v Evropi in še daleč okrog nje ni državne tvorbe, ki bi v sebi združevala tako pestre sestavne dele v pogledu kultur, jezikov, tradicij, načinov življenja, miselnosti in še marsičesa drugega, kot je to v Jugoslaviji. Ni treba biti posebej razgledan v družboslovnih znanostih, da človek spozna, če že katera država v Evropi ne more biti urejena unitaristično in raznoliki vidiki življenja v njej ne morejo biti unificirani ali celo uniformirani – potem je to prav gotovo Jugoslavija. Slovenci (pa tudi vsi drugi) imamo pravico, pa ne le pravico, marveč tudi dolžnost, da našo svojstvenost, naš narodni značaj, našo narodno identiteto – z vsem kar sodi k njej in kar smo v najbolj nemogočih razmerah in pod silnimi pritiski germanizacije in italijanizacije vendarle ohranili skoz temna stoletja – ohranjamo in razvijamo tudi v bodoče. To dolgujemo naši lastni zgodovini, je pa tudi prispevek k napredku človeštva, k svobodnejšim odnosom med ljudmi in narodi. V to brzokone ne dvomi noben Slovenec, prepričan pa sem, da nas v tem dobro razumejo vsi napredni in dobro misleči ljudje v Jugoslaviji.

Tako kot za vsodni zahtevamo spoštovanje in upoštevanje tistega, kar je naše in kar so naše posebnosti, smo po drugi strani dolžni z enako vnemo in z globokim, kulturnemu človeku lastnim spoštovanjem upoštevati posebnosti in svojstvenosti vseh drugih narodov in narodnosti; zlasti tistih, s katerimi delimo skupno domovino in snujemo skupno prihodnost.

Slovenci smo lahko upravičeno ponosni na kulturno raven, kakršno smo dosegli, in veliko resnice je v misli, da smo Slovenci zavzeti za kulturo. Ohranimo ta sloves in izkazujmo globino svoje kulture s širokim, če je treba tudi s potrpežljivim razumevanjem posebnosti drugih, z resno pozornostjo tudi do njihovih pogledov želja in teženj. Tako kot naj bo trdno in neomajno naravnana naša

država v politiki, kulturi, znanosti in sploh v vsakdanjem življenju proti vsemu tistemu, kar bi nas hotelo kakorkoli že omejiti v naši samobitnosti in svobodi odločanja o vseh vidikih naše lastne usode in skupnega sožitja, tako bodimo široki, globoko demokratični in človeški tudi v dojemanju in razumevanju drugih, njihovih težav in teženj, njihove posebnosti.

Precejšnjo pozornost Slovencev je zadnja leta pritegovala – tako ali drugače – Evropa in naš odnos do nje, srednja Evropa pa še posebej. Gotovo smo Slovenci del Evrope, zagotovo pa smo od takrat naprej, ko je Konstantin Veliki razdelil rimsko cesarstvo na vzhod in zahod – mejo pa je potegnil približno po sredini današnje Jugoslavije – tako rekoč v vseh pogledih tudi del tistega, kar razumemo s pojmom zahodna civilizacija. Mnogo blagodejnega je prišlo k nam s tega zahoda, čeprav smo bili vedno le del njegovega obrobja. Veliki duhovni tokovi, spočeti v evropskem prostoru, so, čeprav oslabiljeni, zajeli tudi naše kraje in nas Slovence oblikovali kot evropske ljudi. Bili smo torej del Evrope in zahodnega civilizacijskega kroga tako rekoč od pamtveka. Danes pa je Evropa za nas tudi velik izziv. To je v duhovnem, ne le v geografskem smislu tisto območje, v katerem se moramo uveljaviti in obdržati, če hočemo biti narod v pravem pomenu besede.

Vendar pa bi rad poudaril tudi drugo plat naše povezanosti prav s srednjo Evropo, na katero nekateri kaj radi pozabljajo. Prav od tod, iz civilizacijsko tako privlačne in duhovno bogate srednje Evrope, konkretnije iz nemškega in italijanskega prostora, nam je Slovincem skoz dolga obdobja zgodovine pretila narodnostna smrt. Pretila nam je zelo resno še nedavno tega! Še sam sem na lastne oči opazoval množična sežiganja slovenskih knjig, še meni so strogo prepovedali, ko sem prvič stopil v šolo, da bi govoril slovensko; še meni so spremenili priimek in rojstnemu kraju ime! Tudi mene so kot nekakšno živinče ocenjevali, če sem rasno primeren, da lahko ostanem na slovenski zemlji. Kaj prida bolje ni bilo tudi tam, kjer so Slovence prisiljevali piti ricinus ali pa so jim pljuvali v obraz, če so si drznili zapeti našo pesem. Res je, da niso bili vsi naši sosedje na severu in zahodu enako navdušeni izvajalci tega, kar pripovedujem – ponemčevanja in poitalijančevanja. Res pa je tudi, da jih je bilo prav malo, ki so zoper to povzdignili glas.

Komur se zdi, da posegam predaleč v preteklost, naj pogleda in razmisli, kako v nam najbližjem delu srednje Evrope mnogi tudi še danes gledajo na nas Slovence in na tisto, kar je slovensko. Ne vem, če nas vidijo take, kot si želimo, če morda nismo zanje bolj neka zanimiva posebnost, ki je ob različnih priložnostih nekakšen okras – kot pa bi nas zares in globoko spoštovali, priznavali enakovrednost naše kulture, jezika in naroda kot celote.

Naj poudarim: zgodovinsko dejstvo je, da smo bili tu, kjer smo, na naši zemlji, med srednjo Evropo in Balkanom skoz sto in več let v napotje »Srednjeevropskem« – bodisi tistim severno bodisi onim zahodno od nas. Ni le Adolf Hitler zaukazal »Machen sie mir dieses Land wieder deutsch«, marveč je bila zoper slovenstvo sto in več let uperjena sistematična, zavestna raznarodovalna politika. Slovenci naj bi kot narod izginili s sveta!

Če bi bili tokovi novejšje zgodovine nekoliko drugačni kot so bili in bi ta »srednja Evropa« uspela bodisi v prvi bodisi v drugi svetovni moriji uveljaviti svojo voljo, bi nam Slovincem zares zapretila narodna smrt.

V tem usodnem boju za naš narodnostni obstoj smo iskali in našli oporo tam, kar danes včasih nekateri malce vzvišeno imenujejo »jug«. Četudi je res, da nas marsikdaj tudi na »jugu« niso razumeli in da tudi tam, ne da bi človek prav vedel zakaj, nekatere vznemirjajo ali celo motijo naša posebnost in naše lastne težnje, ostane dejstvo, da Slovenci toliko spoštovanja kot narod, kot kultura in kot ljudje nismo našli nikjer, kot na našem bratskem jugu. Kot narod v pravem pomenu besede, kot politična nacija smo se Slovenci emancipirali v Jugoslaviji, v skupnosti z drugimi jugoslovanskimi narodi in narodnostmi. Danes sicer lahko res vsakdo iz lastnih izkušenj ugotovi, da Slovenci v Jugoslaviji nismo pri vseh najbolj razumljeni, zagotovo pa nihče resno ne obravnava naše kulture, našega jezika, naše

sposobnosti, nas kot ljudi in kot naroda za nekaj inferiornega, manjvrednega; da pa tako ne gledajo na nas nekateri krogi v naši sosednji srednji Evropi, o tem lahko najbolje povedo naši zamejci.

To, kar izpovedujem, seveda nima nič zoper našo odprtost, našo navzočnost in povezanost z Evropo, ki mora biti v prihodnje še večja kot je bila doslej. Povezanost z Evropo je za Slovenijo in Jugoslavijo vprašanje biti ali ne biti del modernega, razvitega sveta. Odmikanje od Evrope ali zniževanje naših ambicij, da smo v vseh pogledih del tistega, kar pojmujemo kot Evropo, bi pomenilo za Slovence prvi korak v folklorni rezervat, dolgoročno pa resno grožnjo našemu narodnemu obstoju. Globoko verjamem tudi v zamisel enotnega slovenskega kulturnega prostora, ki naj po eni strani povezuje v celoto vse ude našega narodnega telesa, po drugi strani pa je to svojstvena možnost za povezovanje z Evropo – podobno, kot se uspešno povezujemo z Evropo z različnimi oblikami sodelovanja v prostoru Alpe-Jadran. Hočem povedati le to, da takrat, ko snujemo našo prihodnost, ne gre zlahka pozabljati za nas Slovence usodnih zgodovinskih dejstev.

Jugoslavija je bila izhodišče in okvir našega emancipiranja v narod – v pravem pomenu besede, v politično nacijo. Jugoslovanska federacija je zagotovo edini stvaren okvir našega bodočega razvoja, našega integriranja v Evropo. Ker je tako in ker smo, kot sem že poudaril, Slovenci upravičeni in dolžni izgrajevati to našo domovino, nam, politologom in tudi sociologom ne more biti vseeno, kakšna Jugoslavija se snuje prav v teh dneh. Gotovo so načelna izhodišča jasna vsaj od nastanka Osvobodilne fronte slovenskega naroda in od avnojskih dni dalje, in jih nič, tudi surova sila ne more spremeniti. Mednje sodi federativno bistvo Jugoslavije. Ta – prav zaradi edinstvene pestrosti njenih sestavnih delov ne more biti nič drugega, kot na pravici do samoodločbe narodov zasnovana federativna državna skupnost. Drugačna Jugoslavija, taka, ki ne bi njenim narodom in narodnostim zagotavljala enakopravnosti, lastnega obstoja in razvoja, tudi ne bi imela svojega zgodovinskega, emancipacijskega in osvobodilnega smisla. Včasih je videti, kot da tu in tam to jasno in edino možno izhodišče enakopravnega sožitja v Jugoslaviji postaja nekoliko zamegljeno. In treba je povedati, da nihče nima in ne more imeti pooblastila, da bi v imenu slovenskega naroda od avnojskih načel odstopal.

Ni odveč poudariti, da zdaj, ko opredeljujemo jutrišnjo jugoslovansko stvarnost in razglabljamo o mestu Slovenije v njej, da je za vse nas to lahko le socialistična, demokratična samoupravna Jugoslavija, ki bo znala in zmogla uveljaviti gospodarsko in politično preobrazbo na višji ravni, na ravni izzivov znanstveno-tehnološkega razvoja in sodobnih civilizacijskih dosežkov. Nekatera dogajanja in besede kažejo, da nekateri v Jugoslaviji še vedno verjamejo v bližnjice – tako v pogledu razvoja socialističnih družbenih odnosov kot glede urejanja odnosov med narodi. Je to odraz nemoči pred goro problemov, pred katerimi stojimo, ki pa prav gotovo niso najtežji v Sloveniji? Zdi se, da nekateri verjamejo, da nas more le poenotenje – če bo treba tudi poenotenje s silo, discipliniranje, utišanje tistih, ki mislijo drugače – popeljati iz težav. Kam so bližnjice in izsiljena ali zapovedana enotnost na poti v socializem pripeljale v preteklosti, je že dolgo znano. Gotovo ne bliže k socializmu, ne k večjemu materialnemu in duhovnemu bogastvu družbe, pač pa k zmontiranim političnim in sodnim procesom, k čistkam, nasilju, omejevanju kreativnosti ljudi in k zastoju. Tistim, ki verjamejo, da je mogoče probleme Jugoslavije danes in jutri razreševati z obujanjem nekdanjih preživelih metod političnega delovanja, je potrebno tudi z argumenti družboslovnih znanosti jasno povedati, da je taka Jugoslavija lahko le spomin, nikakor pa ne prihodnost.

Prepričan sem, da je tudi danes – kot je bilo in bo tudi v prihodnje – srž slovenskega narodnega vprašanja predvsem to, kar mi sami hočemo, moremo in znamo početi s svojo usodo – vključno z našimi zamejskimi rojaki – in kako znamo svoje težnje in interese povezovati z narodi in narodnostmi Jugoslavije.

Regionalne razlike v ekonomski razvitosti Jugoslavije

1. Zgodovinski razlogi so vplivali na to, da je bila raven razvitosti posameznih delov Jugoslavije po vojni zelo različna. Severna območja Jugoslavije (Slovenija, severni deli Hrvaške in Srbije) so podedovali razmeroma močno industrijsko bazo, imeli so razvitejšo prometno in komunalno infrastrukturo ter bolj izobraženo prebivalstvo. V južnem delu države pa je proizvodnja skoraj v celoti slonela na zaostalem kmetijstvu, drobni obrti in ponekod na zastareli proizvodnji rudninskih surovin.

Velike razlike v regionalni razvitosti so narekivale izvajanje zavestne aktivne regionalne politike. Hitrejši razvoj manj razvitih republik in SAP Kosovo je eden od osnovnih ciljev v vseh razvojnih dokumentih. Okoli 3% družbenega proizvoda celotne Jugoslavije, kar je okoli 15% družbenega proizvoda manj razvitih območij, se porabi za pospeševanje razvoja gospodarsko manj razvitih območij (preko Sklada za pospeševanje gospodarsko manj razvitih republik in SAP Kosovo in preko zveznega proračuna ter z ukrepi kreditno monetarne, zunanjetrgovinske in davčne politike). Ni dvoma, da je dala dosejanja politika pospeševanja hitrejšega razvoja gospodarsko manj razvitih socialističnih republik in SAP Kosovo, ki je bila sestavni del in eden od osnovnih ciljev vseh razvojnih dokumentov v Jugoslaviji, nekatere pomembne rezultate. Ob splošni hitri gospodarski rasti v preteklih dvajsetih letih so vse socialistične republike in pokrajine doživele velike spremembe v družbenoekonomskem razvoju.

Za BiH, Črno goro in Makedonijo ne moremo več trditi, da so *absolutno* gospodarsko manj razvita območja, saj po vseh treh kazalcih, ki naj bi določali stopnjo gospodarske razvitosti, dosegajo tako raven, kot so jo razvita območja pred 10 do 15 leti. V teh treh republikah še obstajajo specifični problemi, kot je visoka stopnja brezposelnosti in šibka akumulacijska in reprodukcijska sposobnost, po drugi strani pa imajo tudi velike in sodobne proizvodne zmogljivosti na področju industrije in strokovno usposobljene delavce, kar predstavlja dobro osnovo za dolgoročen razvoj. Na drugi strani pa je SAP Kosovo, ki je sicer tudi doživela hiter gospodarski razvoj, vendar pa tam družbenoekonomski položaj zahteva specialne ukrepe.

2. Drugače pa je z *relativno stopnjo* razvitosti. Relativne razlike v doseženi stopnji razvitosti med SR in SAP se niso zmanjšale v taki meri, kot je bilo predvideno, na nekaterih področjih pa so se celo povečale:

- razlike v demografskih gibanjih med republikami in pokrajinama so sicer še vedno velike, vendar se postopoma zmanjšujejo;
- razlike v razvitosti proizvodjalnih sil so se povečale kljub pretežni usmeritvi ekonomske politike na razvoj proizvodjalnih sil;
- razlike v rezultatih dela so se povečale, zlasti še, kadar primerjamo per capita kazalce;
- razlike v življenjski ravni so se zmanjšale.

Relativne razlike v stopnji razvitosti posameznih socialističnih republik in pokrajin prikazujemo v tabeli 1. Podrobneje in za dvajsetletno časovno obdobje obravnavamo to problematiko v raziskavi »Razvojne prednosti socialističnih republik in avtonomnih pokrajin in prestrukturiranje jugoslovanskega gospodarstva«. (IER, december 1985)

* mag. Stanka Kukar, raziskovalni svetnik, Inštitut za ekonomska raziskovanja Ljubljana.

Tabela 1: Regionalne razlike v družbenoekonomski razvitosti Jugoslavije

	SFR Jugoslavija	Bosna in Hercegovina	Črna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija brez pokr.	Kosovo	Vojvodina
1. Demografski kazalci razvoja									
– Naravna rast prebivalstva (1981) v %	7,5	10,8	12,3	3,2	13,2	5,7	4,3	25,4	1,6
– Delež kmečkega prebivalstva (1981), v %	19,1	17,3	13,5	15,2	21,7	9,4	27,6	24,6	19,9
– Delež nepismenih (1981), v %	9,5	14,5	9,4	5,6	10,9	0,8	11,1	17,6	5,8
2. Kazalci razvitosti proizvodjalnih sil									
– Aktivna osnovna sredstva na delovno sposobnega prebivalca (1983), raven, SFRJ = 100,0	100,0	81,7	120,2	124,5	69,3	206,5	79,6	43,4	103,9
– Delež investicij v osnovna sredstva v družbenem proizvodnem (1981–1983), v %	26,3	32,8	48,6	25,9	27,1	20,8	24,1	49,9	24,4
– Nezaposlenost (1984), v %	13,5	18,8	19,1	7,2	21,1	1,9	14,6	33,3	13,6
3. Kazalci rezultatov delovanja proizvodjalnih sil									
– Družbeni proizvod na prebivalca (1983), raven, SFRJ = 100,0	100,0	68,6	77,1	124,8	65,2	197,0	98,9	28,0	120,4
– Učinkovitost vlaganj v osnovna sredstva (1983), raven, SFRJ = 100,0	100,0	81,8	67,2	99,8	98,2	101,2	116,8	70,0	110,8
4. Kazalci življenjske ravni prebivalstva									
– Pričakovana življenjska doba ob rojstvu za moške (1979–1980) – v letih	67,7	67,7	71,4	66,9	68,4	67,3	69,5	68,7	67,4
– Čisti OD na delavca v družbenem sektorju (1984), raven, SFRJ = 100,0	100,0	92,7	80,5	108,3	78,8	121,7	94,4	78,3	102,4
– Povprečna stanovanjska površina na prebivalca (1981), v m ²	16,8	13,4	14,4	19,6	15,7	19,9	16,9	10,3	21,7
5. Kazalci izobrazbene strukture prebivalstva									
– Delež mladine, ki se šola v delovno sposobnem prebivalstvu (1981), v %	8,7	9,7	9,6	8,0	9,6	8,9	7,6	12,7	7,2
– Delež delavcev z visoko in višjo izobrazbo v gospodarstvu (1983), v %	7,1	6,8	7,6	7,3	7,5	5,8	7,9	6,2	6,5

	SFR Jugoslavija	Bosna in Hercegovina	Črna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija brez pokr.	Kosovo	Vojvodina
– Sredstva za strokovno izobraževanje na delavca, raven, SFRJ = 100,0	100,0	270,0	61,8	144,1	12,7	181,4	22,5	87,3	35,3
6. Kazalci tehnično-tehnološke intenzivnosti industrije									
– Delež avtomatiziranih delovnih priprav, v %	4,7	3,1	3,7	6,4	3,3	6,4	3,9	3,9	4,8
– Delež opreme, mlajše od 4 let, v %	40,2	39,2	36,2	40,5	42,1	34,8	42,2	34,9	39,9
7. Kazalci izvozne usmerjenosti industrije									
– Delež prihodkov od prodaje na tujem trgu v skupni prodaji, v %	12,1	10,0	12,5	11,1	7,9	14,7	14,6	11,0	6,3
– Delež konvertibilnega izvoza v skupnem izvozu, v %	48,0	46,8	25,1	59,4	42,7	72,3	50,8	21,5	53,4
8. Kazalci poslovne uspešnosti industrije									
– Razpoložljiva bruto akumulacija na zaposlenega (1982), raven, SFRJ = 100,0	100,0	87,9	71,8	104,7	82,6	131,1	96,9	55,1	94,3
– Dolgoročna zadolženost, delež dolgoročnih posojil v skupnih virih poslovnih sredstev, v %	27,5	29,5	47,0	22,8	27,0	16,3	26,5	23,9	36,1

3. Kje je osnovni vzrok za to, da se regionalne razlike v razvitosti niso zmanjšale, ampak so se na nekaterih področjih celo povečale? Menim, da je eden od osnovnih razlogov stalno slabšanje učinkovitosti investiranja in gospodarjenja na sploh, ki je značilno za vso Jugoslavijo, za manj razvita območja pa še prav posebej.

Poslabšanje učinkovitosti gospodarjenja pomeni, da produkcijski faktorji (kapital, delo, energija, zemlja) niso racionalno izkoriščeni. Neracionalna raba produkcijskih faktorjev pa je posledica njihovega nerealnega vrednotenja, njihovih nerealnih cen.

Za preteklo obdobje (1960–1983) je za celotno Jugoslavijo značilno zelo visoka udeležba investicij v osnovna sredstva v družbenem proizvodu; v manj razvitih območjih pa je bila le-ta še za 10 do 15 točk višja kot v razvitejših območjih.

Opazovano obdobje je čas poceni kapitala in negativnih realnih obrestnih mer, zato je razumljivo, da je bila investicijska aktivnost zelo velika. Na manj razvitih območjih so bile potrebe po investicijah še večje, možnosti za pridobivanje dodatnih sredstev iz Sklada za pospeševanje hitrejšega razvoja manj razvitih območij kot tudi za zunanja posojila pa še bolj ugodne, tako da ni nič presenetljivega, da je bil delež investicij na teh območjih še toliko večji. V strukturi virov sredstev za investicije so na manj razvitih območjih prevladovali krediti in plasmaji prek bank, lastna sredstva OZD so bila majhna. Tako npr. so v obdobju 1976–1980 v skupnih virih sredstev za investicije predstavljala lastna sredstva OZD na razvitih območjih 52,2%, v SR BiH 45%, v SR Črni gori 25%, v SR Makedoniji 21,7% in v SAP Kosovo 9,2%. Tako visok obseg investiranja pa je prekoračil sposobnost gospodarstva, da te investicije produktivno, racionalno absorbira. Odraz tega je poslabšanje učinkovitosti investiranja in gospodarjenja sploh.

Ustvarjeni družbeni proizvod na 1000 din osnovnih sredstev se je zmanjševal skozi vse obdobje in v vseh republikah in pokrajinah, v manj razvitih celo hitreje kot v bolj razvitih območjih.

Kontinuirano padanje učinkovitosti osnovnih sredstev v družbenem sektorju je odprlo spiralo, ki vodi k stalnemu zniževanju dolgoročne stopnje rasti družbenega proizvoda, k povečanju proizvodnih stroškov, k zmanjševanju konkurenčne sposobnosti našega gospodarstva in k pospešeni inflaciji.

Proces zmanjševanja stopnje rasti družbenega proizvoda smo skušali v vsej Jugoslaviji, zlasti pa še v gospodarsko manj razvitih območjih zaustaviti z uporabo tuje akumulacije. S tujimi sredstvi realizirana začasno višja stopnja rasti družbenega proizvoda pa je bila dosežena na vse dražji način, pod vedno težjimi pogoji, kar vidimo v kumuliranju dolga do tujine. Po letu 1980, ko so se zaradi plačilnobilančnih omejitev zmanjšale možnosti za dodatno zadolževanje in ko so se poslabšali odplačilni pogoji za tuja posojila (dvig realne obrestne mere), so se izredno zaostriili problemi zunanje in notranje likvidnosti v tistih SR in SAP, ki so svoj razvoj gradile pretežno na kreditni osnovi.

Če bila izposojena sredstva vložena v učinkovito proizvodnjo, ki bi bila konkurenčna po kvaliteti in ceni na domačem in zunanjem (predvsem konvertibilnem tržišču), bi bil problem odplačevanja posojil znatno manjši. Toda tuja posojila so bila v veliki meri usmerjena v izgradnjo infrastrukture in v proizvodnjo kapitalno in energetsko zahtevnih surovin in reprodukcijskega materiala, pogosto tudi brez objektivne ocene narodnogospodarske upravičenosti in učinkovitosti naložbe.

Disparitete cen proizvodnih faktorjev so dopuščale investiranje po notranjih, republiških ali pokrajinskih kriterijih, pobudo zanje so dajale najpogosteje ozke političnotehno-kratske strukture na ravni republik ali pokrajin (pa celo občin). Posledice zgrešenih investicij so toliko bolj boleče, ker je bilo zanje porabljeno ogromno domače akumulacije iz drugih bolj produktivnih gospodarskih sektorjev in tujega kapitala. Zgrešene investicije so glavni krivec za obstoječo stroškovno in strukturno inflacijo, za nekonkurenčnost gospodarstva, pa tudi za nelikvidnost

posameznih območij. Z domačimi in tujimi posojili je bilo kupljeno ogromno opreme, ki se neracionalno ali pa sploh ne uporablja, njihovi lastniki pa niso sposobni zanjo odplačevati dinarskih in deviznih posojil. Zgrešene investicije najdemo v vseh republikah in pokrajinah, toda njihove posledice mnogo bolj bremenijo gospodarsko manj razvita območja.

Celotnega obsega zgrešenih investicij sploh ne poznamo, ker disparitete v cenah faktorjev še vedno prikrivajo njihov obseg in regionalno razporeditev. Mnogi jugoslovanski ekonomisti že dalj časa opozarjajo na negativne posledice disparitet v cenah faktorjev, zlasti še na neučinkovitost gospodarjenja in oblikovanja te take strukture gospodarstva, ki je kapitalno, energetska in uvozno močno intenzivna, obenem pa nekonkurenčna na zunanjih tržiščih. Toda ekonomska politika teh opozoril ni poslušala – posledica je izredno velik delež neracionalno zgrajenih, neučinkovitih proizvodnih zmogljivosti, ki potrebujejo načrtno sanacijo v kadrovskem, tehnološkem, programskem in tržnem pogledu.

Problemi manj razvitih območij so splošni jugoslovanski problemi, le da so na teh območjih še veliko bolj izraziti. Reševanje regionalnih problemov je mogoče le ob sanaciji celotnega jugoslovanskega gospodarstva.

V manj razvitih republikah in SAP Kosovo je struktura industrijske proizvodnje nadpovprečno kapitalno intenzivna, kar je po eni strani posledica naravnih razvojnih možnosti (izkoriščanje naravnega bogastva in razvoj surovinskih oziroma bazičnih dejavnosti, ki so praviloma kapitalno intenzivne), po drugi strani pa tudi posledica politike cenenga kapitala, negativnih realnih obrestnih mer, ki je bolj spodbujala razvoj kapitalno intenzivnih kot pa delovno intenzivnih proizvodenj. Na ta način investicijska politika v manj razvitih območjih ni reševala enega od osnovnih problemov v teh območjih – to je nezaposlenosti prebivalstva.

Menim, da je problem regionalnih razlik v razvoju v bistvu strukturni problem, ki bo zahteval tudi v prihodnje posebno pozornost in poseben način reševanja, vendar v okviru celotnega procesa prestrukturiranja jugoslovanskega gospodarstva.

4. Regionalne raziskave v svetu vedno bolj poudarjajo pomen usposobljenosti delavcev in tehnično-tehnološke opremljenosti obstoječe proizvodnje za nadaljnji razvoj neke regije.

V raznih analizah in razvojnih predvidevanjih pogosto naletimo na trditev, da je kvalificirano delo in znanje ena od osnovnih razvojnih prednosti Jugoslavije, zlasti pa še bolj razvitih predelov, kot sta Slovenija in Hrvaška.

Podatki za gospodarstvo in industrijo (stanje 31. 12. 1983) tega ne potrjujejo. Od vseh zaposlenih delavcev je v Jugoslaviji imelo visoko ali višjo izobrazbo 12,07% delavcev, kar je dokaj visok delež (v Avstriji znaša npr. 15%), v gospodarstvu je ta delež le 7,1% in v industriji le 6,0%. Veliko število delavcev z visoko in višjo izobrazbo je zaposlenih zunaj gospodarstva, in to ne le tistih strok, ki so značilne za negospodarske dejavnosti (zdravstvo, izobraževanje), temveč tudi iz tehničnih in ekonomskih strok, medtem ko v gospodarstvu teh kadrov primanjkuje.

Običajna predstava, da je kvalifikacijska struktura delavcev v razvitejših republikah boljša, ne drži. V Sloveniji je delež delavcev z visoko in višjo izobrazbo najnižji, sledijo ji Kosovo, Vojvodina in BiH, najvišji pa je ta delež v Makedoniji, Črni gori in v Hrvaški. Tudi povprečna doba let šolanja zaposlenih je najnižja v Sloveniji in znaša le 9,19 let, kar ne zadošča niti za pridobitev nižje strokovne izobrazbe. Tudi v tem pogledu je položaj v drugih republikah boljši: na Kosovu znaša povprečna doba šolanja zaposlenih 10,05 let, v Makedoniji 9,89 let, v Črni gori 9,81 let.

Za izobraževanje ob delu pa v razvitejših republikah namenjajo nekoliko več sredstev kot v manj razvitih (razen v Bosni in Hercegovini), vendar tudi tu izredno malo. Kvaliteta izobraževanja pa ni mogla slediti hitremu naraščanju obsega izobraževanja, zato je dejanska usposobljenost kadrov na manj razvitih območjih

slabša od njihove formalne izobrazbe, kar se kaže tudi v slabši učinkovitosti in nižji produktivnosti dela. Ena od osnovnih nalog v bodočem razvoju manj razvitih območij bo dvigniti kvaliteto srednjega izobraževanja ter razviti izobraževanje ob delu.

Kazalci tehnično-tehnološke opremljenosti jugoslovanske industrije kažejo na zaostajanje v tehnično-tehnološki ravni industrije. Delež avtomatiziranih delovnih priprav je nizek, še največ jih je v procesni proizvodnji raznih vrst reprodukcijskega materiala, med predelovalnimi dejavnostmi pa je le malo takih, ki se lahko pohvalijo z nadpovprečnim deležem avtomatiziranih delovnih priprav. Tudi pri nabavi nove opreme nismo posegli po naj sodobnejši avtomatizirani opremi, ki je sicer dražja, omogoča pa veliko kvalitetnejšo proizvodnjo. Verjetno je temeljni razlog pomanjkanje investicijskih sredstev in slabše možnosti za nove naložbe, uvoz opreme pa je bil praktično ustavljen. Zato je verjetno v sredini osemdesetih let tehnično-tehnološka opremljenost naše industrije še slabša, kot kažejo podatki za leto 1982.

Kljub slabši kadrovski strukturi po formalni izobrazbi in kljub večji zastarelosti opreme pa je proizvodnja iz razvitejših republik poslovno bolj uspešna in se v večji meri vključuje v izvoz, še zlasti v izvoz na zahtevnejša konvertibilna tržišča. Gospodarstvo v teh republikah je bolj akumulativno in dolgoročno manj zadolženo, tako da ustvarja večja lastna sredstva za nadaljnji razvoj.

5. V razvojnih dokumentih v Jugoslaviji in v posameznih republikah je soglasno izražena nujnost preobrazbe gospodarstva, še posebno industrije kot njegovega najpomembnejšega dela. Struktura gospodarstva in industrije se morata prilagoditi razpoložljivim proizvodnim faktorjem, povečati delež razvojno in tehnološko zahtevnih panog, izboljšati gospodarjenje ter se učinkoviteje vključevati v mednarodno delitev dela. Pri tem se moramo opirati predvsem na lastne moči, aktivirati vse razpoložljive zmogljivosti in proizvodne možnosti, hitreje razvijati zunanjetrgovinsko menjavo ter izboljšati plačilnobilančne odnose.

V naši raziskavi nas je zanimalo, kako merilom nadaljnega razvoja ustreza obstoječa proizvodnja po republikah in avtonomnih pokrajinah. Poiskati smo skušali odgovor na vprašanje, kakšne so perspektive sedanje proizvodnje v SR in SAP ob doslednejšem uveljavljanju ekonomskih zakonitosti, ki so zajete v teh merilih.

Če poenostavljeno povemo, je bilo osnovno izhodišče raziskave, da je razvojno bolj obetavna tista proizvodnja, ki je

- razvojno-raziskovalno bolj intenzivna,
- tehnično-tehnološko bolj intenzivna,
- kvalifikacijsko bolj intenzivna,
- energetske manj zahtevna,
- izvozno bolj usmerjena,
- ki ima pozitiven saldo med izvozom in uvozom oziroma pokriva čim večji delež uvoza z izvozom,
- poslovno bolj uspešna,
- ki razpolaga z večjimi lastnimi sredstvi za naložbe,
- dolgoročno manj zadolžena.

Metodološko je naloga zastavljena tako, da smo za izbrana razvojna merila, ki opredeljujejo faktorske značilnosti proizvodenj, najprej poiskali numerične kazalce. Pri tem smo se srečevali z velikimi težavami, ker obravnavamo zelo dezagregirano raven (podskupine dejavnosti po SR in SAP). Osnovnih podatkov za tako analizo je zelo malo na razpolago. Zato smo morali izpustiti nekatere kriterije, ki bi jih ob ustrežnejši statistični osnovi sicer vključili v analizo. V nadaljevanju smo ovrednotili izbrane kazalce s pomočjo faktorske analize ter končno z metodo glavnih komponent in tehtanjem izbranih faktorjev določili za vsako proizvodno podskupino v vsaki SR in SAP ustrezno faktorsko vrednost. Razvrstitev proizvodnih podskupin po njihovi faktorski vrednosti pokaže, katere podsku-

pine in v kateri republiki ali avtonomni pokrajini bolj ustrezajo sprejetim razvojnim merilom, in jih zato lahko označimo za razvojno obetavne proizvodnje.

Podrobnejša analiza posameznih kazalcev je pokazala, da so med njimi taki, ki so dokaj stabilni in se menjajo relativno počasi – to so kazalci, ki odražajo tehnično-tehnološko raven proizvodnje, energetska intenzivnost proizvodnje ter strokovno usposobljenost delavcev – ti kazalci niso odvisni od ukrepov tekoče ekonomske politike ali pa le v manjši meri.

Drugi sklop kazalcev, ki se nanaša na izvozno-uvozna gibanja, se spreminja hitreje in je bolj odvisen od ukrepov tekoče ekonomske politike.

Tretji sklop kazalcev, ki zajema dolgoročno zadolženost, akumulativnost in splošno mero uspešnosti, pa se spreminja iz leta v leto in je pod močnim vplivom ukrepov tekoče ekonomske politike in konjunkturnega položaja v gospodarstvu.

Zaradi tega smo pripravili več variant izračunov razvojne obetavnosti industrijske proizvodnje po podskupinah dejavnosti.

IND 1 – z vidika tehnično-tehnološke opremljenosti in kvalifikacijske usposobljenosti zaposlenih (v faktorsko analizo je vključenih 13 kazalcev).

IND 2 – z vključitvijo kazalcev izvoza (17 kazalcev).

IND 3 – z dodatno vključitvijo kazalcev akumulativnosti in zadolženosti (19 kazalcev).

IND 4 – z dodatno vključitvijo kazalca splošne mere uspešnosti (20 kazalcev).

Vrstni red socialističnih republik in avtonomnih pokrajin po deležu podskupin v prvi, razvojno najbolj obetavni skupini proizvodenj je po teh štirih variantah naslednji:

Variante			
IND 1	IND 2	IND 3	IND 4
1. Makedonija	Slovenija	Slovenija	Slovenija
2. Kosovo	Bosna in Hercegovina	Srbija brez pokrajin	Srbija brez pokrajin
3. Črna gora	Vojvodina	Črna gora	Črna gora
4. Bosna in Hercegovina	Srbija brez pokrajin	Bosna in Hercegovina	Bosna in Hercegovina
5. Slovenija	Črna gora	Makedonija	Hrvatska
6. Srbija brez pokrajin	Hrvatska	Vojvodina	Vojvodina
7. Vojvodina	Makedonija	Hrvatska	Makedonija
8. Hrvatska	Kosovo	Kosovo	Kosovo

Po tehnično-tehnološki ravni proizvodnje (vključno z energetska intenzivnostjo) in po izobrazbeni sestavi zaposlenih (varianta IND 1) imajo relativno višji delež razvojno obetavnih podskupin v industriji manj razvite republike in SAP Kosovo, na zadnjih mestih pa so razvitejšje republike. Ker smo že prej analizirali posamezne pomembnejše kazalce, nas ta rezultat ne preseneča. To je posledica politike hitrejšega razvoja gospodarsko manj razvitih socialističnih republik in SAP Kosovo, ki je slonela na nadpovprečno intenzivni investicijski aktivnosti in na hitrem širjenju izobraževanja prebivalstva. Ti rezultati kažejo, da je razvitost proizvodjalnih sil v teh SR in SAP Kosovo dejansko rasla, medtem ko v nekaterih razvitejših SR relativno upada (Hrvatska, Vojvodina, deloma tudi Srbija brez pokrajin in Slovenije).

Drugačno sliko pa nam daje druga varianta, ki upošteva poleg kazalcev tehnično-tehnološke ravni proizvodnje ter izobrazbene sestave zaposlenih tudi izvozno-uvozne rezultate posameznih podskupin proizvodnje. Na prvem mestu je Slovenija, sledijo pa ji Bosna in Hercegovina, Vojvodina ter Srbija brez pokrajin

– torej vse razvite SR oziroma SAP, razen Hrvatske, ki je na zadnjem mestu. Izvozna usmerjenost proizvodnje, še zlasti na konvertibilna tržišča, je mnogo večja v bolj razvitih SR in SAP; ker pa je izvoz ena od osnovnih zahtev in meril nadaljnjega razvoja, so v tem pogledu na boljšem razvitejši predeli Jugoslavije, ne nazadnje zato, ker imajo več industrije v tistih dejavnostih, ki so že po tradiciji močni izvozniki.

V tretji varianti, ki upošteva še dolgoročno zadolženost ter akumulativno sposobnost industrijskih podskupin, je ponovno na prvem mestu Slovenija, za njo Srbija brez pokrajin ter Črna gora in Bosna in Hercegovina. Na zadnjem mestu je Kosovo, na predzadnjem pa Hrvatska.

V četrti varianti smo dodatno vključili še dohodkovno mero uspešnosti poslovanja, ki pokaže razmerje med doseženim in potencialnim bruto dogodkom, ki bi ga podskupina realizirala, če bi dosegla enake poslovne rezultate glede na uporabljene produkcijske tvorce (delo in sredstva), kot jih je doseglo celotno jugoslovansko gospodarstvo. Tudi v tej varianti je Slovenija na prvem mestu, sledi ji Srbija brez pokrajin, na zadnjih dveh mestih pa sta Makedonija in Kosovo.

Po prvi varianti so v prvem in drugem decilu v pretežni meri tiste industrijske podskupine, ki proizvajajo masovni reprodukcijski material: to so proizvodnje, ki so po tehnično-tehnoloških vidikih zelo zahtevne (avtomatizirana ali polavtomatizirana proizvodnja), so visoko tehnično opremljene in zahtevajo tudi bolj kvalificirane kadre, vendar pa ne omogočajo večjega zaposlovanja. Povprečno število zaposlenih v industrijskih podskupinah, ki so se uvrstile v prva dva decila je po tej varianti najnižje v vseh SR in SAP. V tej skupini se nahaja večje število podskupin iz naslednjih industrijskih panog: 107 – črna metalurgija, 109 – proizvodnja barvastih kovin, 110 – predelava barvastih kovin, 118 – proizvodnja bazičnih kemičnih izdelkov, 121 – proizvodnja gradbenega materiala, 122 – proizvodnja žaganega lesa in plošč, 124 – proizvodnja in predelava papirja, 130 – del živilske industrije (proizvodnja sladkorja, proizvodnja rastlinskih olj), 131 – proizvodnja pijač (zlasti piva). Veliko število teh proizvođenj je bilo v preteklih letih v izgubi ali na robu rentabilnosti, pogosto so močno zadolžene in so večinoma izrazito usmerjene na pokrivanje potreb domačega tržišča. V našem sistemu planiranja, kjer je desetletja prevladovalo planiranje količin v okviru zaprtega jugoslovanskega (oziroma republiškega ali celo občinskega) tržišča brez pozitivnega vpliva izvoznouvoznih gibanj, je bila večina teh dejavnosti opredeljena za prioritete dejavnosti, ne glede na svoje finančne in izvozne rezultate ter možnosti za zaposlovanje. Ker so naravne možnosti za razvoj teh dejavnosti ugodnejše v manj razvitih območjih, se je tovrstna industrija razvila predvsem v teh območjih, angažirala velik del naložbenih sredstev, ob tem pa zelo malo vplivala na razreševanje največjega problema v teh območjih – to je nezaposlenosti.

V drugi varianti, kjer so dodatno vključeni še štirje kazalci, ki opredeljujejo izvozno-uvozna razmerja v globalu in še posebej izvoz na konvertibilno območje, se v prvem in drugem decilu pojavlja le manjše število tistih industrijskih podskupin kot v prvi varianti. V tej varianti so kot razvojno obetavne proizvodnje opredeljene številne podskupine iz predelovalnih industrijskih panog: 114 – strojna industrija, 115 – proizvodnja prometnih sredstev, 117 – proizvodnja električnih strojev in aparatov, 122 – proizvodnja žaganega lesa in plošč, 123 – proizvodnja končnih lesnih izdelkov, 126 – proizvodnja končnih tekstilnih izdelkov, 128 – proizvodnja usnjene obutve in galanterije, 139 – proizvodnja raznovrstnih izdelkov.

V večini primerov gre za delovno intenzivne proizvodnje, saj je povprečno število zaposlenih v teh podskupinah v vseh SR in SAP znatno višje kot po prvi varianti (največ v Bosni in Hercegovini za 170%, v Makedoniji za 70%, v Srbiji brez pokrajin za 60%, v Sloveniji za 120%, v Vojvodini za 26%, na Kosovu za 45% in Črni gori za 18%). Čeprav ta proizvodnja ni povsod dohodkovno uspešna, pa je zlasti v sedanjem obdobju najbolj zaželena, ker rešuje dva bistvena razvojna

problema Jugoslavije: plačilnobilančni deficit in nezaposlenost. V tistih področjih, kjer je izvozno usmerjena predelovalna industrija bolj razvita, so problemi pri zaposlovanju novih delavcev manjši. Dosedanje poudarjene razvojne usmeritve v uvozno substitutivno proizvodnjo surovin in reprodukcijskega materiala pogosto poslabšujejo stroškovne in kvalitete elemente za razvoj predelovalne izvozno usmerjene industrije, ki bi bila sposobna zaposliti tudi več mladih kvalificiranih kadrov.

Ko pa v tretji in četrti varianti dodamo še kazalce poslovne uspešnosti (akumulativnost, zadolženost in splošno mero uspešnosti), se v prvem in drugem decilu pojavljajo spet druge podskupine dejavnosti, pretežno iz predelovalne industrije, vendar take, ki manj izvažajo. Dohodkovni položaj izvoznikov je pogosto slabši od položaja tistih proizvajalcev, ki proizvajajo pretežno za domači trg, ker so cene, dosežene v izvozu, pogosto nižje od domačih. Zlasti v zadnjih letih pa ekonomska politika tudi forsira izvoz, tudi izvoz za vsako ceno, da bi dobili devize za odplačilo zunanjih dolgov in za nujno potrebni uvoz reprodukcijskega materiala, v manjši meri pa tudi blaga za široko porabo in opremo. V primerjavi s prvo in drugo varianto se v četrti varianti med razvojno najbolj obetavni podskupinami še pogosteje pojavljajo podskupine iz predelovalnih industrijskih panog: 117 – proizvodnja električnih strojev in aparatov, 114 – strojna industrija, 115 – proizvodnja prometnih sredstev, 116 – ladjedelništvo, 119 – predelava kemičnih izdelkov, 126 – proizvodnja končnih tekstilnih izdelkov, redkeje pa se pojavljajo podskupine iz tistih industrijskih panog, ki proizvajajo reprodukcijski material.

Na podlagi rezultatov faktorске analize bi lahko postavili tezo, da imajo v pogledu razvojne obetavnosti proizvodnje problematično strukturo proizvodnje Kosovo in Makedonija od manj razvitih območij ter Hrvaška od razvitih območij. Bosna in Hercegovina, Slovenija, Srbija brez pokrajin, Črna gora ter Vojvodina imajo razvojno dokaj obetavno strukturo industrijske proizvodnje. Slovenija se po rezultatih v proizvodnji in zlasti po izvozni usmeritvi uvršča zelo visoko (na prvo ali drugo mesto), vprašanje pa je, koliko časa bo to zmogla glede na slabše pogoje za tehnično-tehnološki razvoj in glede na slabšo strukturo kadrov.

6. Nadaljnja strategija družbenoekonomskega razvoja Jugoslavije bo morala upoštevati regionalne razlike v stopnji razvitosti in strukturi proizvodnje ter zagotoviti na manj razvitih območjih več delovnih mest, zlasti v industriji, drobnem gospodarstvu, pa tudi v terciarnih dejavnostih. Tudi skupna vlaganja delovnih organizacij iz bolj razvitih in manj razvitih območij, ki v tekočem planskem obdobju že lahko dosegajo 60% od vseh sredstev obveznega posojila Skladu za pospeševanje hitrejšega razvoja gospodarsko manj razvitih republik in AP Kosovo, bo treba usmerjati v ustvarjanje novih delovnih mest v tehnološko sodobnih, vendar delovno intenzivnih proizvodnjah. Prek skupin vlaganj bo potrebno širiti tehnični in organizacijski know-how iz razvitejših v manj razvita območja, kar bo izboljšalo poslovno uspešnost in izvozno prodornost gospodarstva na manj razvitih območjih.

Ker je delo najobilnejši proizvodni faktor, s katerim razpolagajo manj razvita območja, bi bilo potrebno izvajati industrializacijo teh območij z delovno intenzivnimi dejavnostmi, ki bi v večji meri prispevale k reševanju regionalnih problemov in k večji disperziji razvojnih učinkov. To pomeni, da bi višina dodatnih sredstev za investicije (bodisi iz sklada federacije, bodisi iz mednarodnih kreditov, bodisi združenih sredstev) morala biti vezana na ustvarjena delovna mesta. Tako bi lahko dodatna sredstva uporabili za izobraževanje in pripravo delavcev, za posebno stimulacijo strokovnih kadrov, za subvencije pri osebnih dohodkih, za plačilo nekaterih obveznosti iz osebnih dohodkov in podobno. Investitorji so enako občutljivi na te vrste pomoči kot na subvencije kapitala, vendar pa imajo tovrstni ukrepi neposrednejše in hitreje učinke.

Nemogoče pa je doseči popolno enakost med regijami. Določene razlike bodo

vedno obstajale in bodo tudi gibalo nadaljnjega razvoja. Dogovoriti pa se je treba, kakšne razlike so družbeno še sprejemljive. To pa je bolj politično kot strokovno vprašanje.

LITERATURA IN VIRI:

- Bajec, Jurij: Društveni razvoj i mogućnosti njegovog merenja, Savremena administracija, Beograd 1978.
- Berentsen, W. H.: Conflicts between National and Regional Planning Objectives: Austria and East Germany, Papers of the Regional Science Association, Volume 48, 1981.
- Cetinski, A.: Mere uspešnosti v gospodarstvu, Organizacija in kadri 1977/2, Kranj 1977.
- Dedekam, Anders, Jr., Poor Regions in Rich Societies, Ithaca: Program in Urban and Regional Studies, Cornell University, Oct. 1980.
- Haase, K.: 19 Thesen für eine österreichische Strukturpolitik nach japanischem Vorbild, Wirtschaftspolitische Blätter 6/1981 in 1/1982.
- Hirsch, S.: Capital or Technology, Journal of the Kiel Institute of World Economics.
- Horn, E. J.: Technologische Neuerungen und internationale Arbeitsteilung, Kieler Studien 139, Tübingen 1976.
- Inštitut za ekonomska raziskovanja in Ekonomski inštitut Zagreb: Kriteriji i metode za utvrđivanje stupnja razvijeno-
sti republika i avtonomnih pokrajina i sistema podstajajnih mera za ostvarivanje brzog razvitka nedovoljno razvijenih
republika i SAP Kosova u 1976-1980, Ljubljana - Zagreb 1975.
- Industrial policy and Economic Development of Southern Italy, Conference organized by Isveimer and the Faculty of
Political Sciences, Naples 1978.
- Isard, Walter and Yoshimi Nagao, ed.: International and Regional Conflict - Analytic Approaches, The Peace
Science Studies Series, Ballinger Publishing Company 1983.
- Institut für Weltwirtschaft an der Universität Kiel: Analyse der strukturellen Entwicklung der deutschen Wirtschaft,
Kiel 1979, 1980.
- Komisija saveznih društvenih saveta za probleme ekonomske stabilizacije: Strategija i osnove politike razvoja.
- Korošić, M.: Ciljevi i metode kompleksne analize ekonomskog položaja, rezultata rada i poslovanja privrednih
grupacija, republika i pokrajina, Ekonomski inštitut Zagreb, Zagreb 1977.
- Kukar, S. in sodelavci: Razvojne prednosti socialističnih republik in pokrajina in prestrukturiranje jugoslovankega
gospodarstva, IER 1985.
- Marendić, B., Turšić, I., Mates, N.: Mjerenje i analiza razvijenosti općina SR Hrvatske, Ekonomski pregled 7-8/1981.
- Mates, N.: Utjecaj privredne strukture na nivo razvijenosti općina SR Hrvatske, Ekonomski pregled 7-8/1981.
- Mladenović, M.: Nauka i merenje razvijenosti, Ekonomska politika 1719, mart 1985.
- Neefikasnost - zajednička bolest, Ekonomska politika, 6. dec. 1982.
- Pernek, F.: Nekateri vidiki regionalnega razvoja gospodarstva Jugoslavije, Naše gospodarstvo 28, 1982.
- Planung in der regionalen Strukturpolitik, Regionalpolitisches Kontaktseminar, Duncker und Humblot 1982 (Schrif-
ten zu Regional - und Verkersproblemen in Industrie - und Entwicklungsländern).
- Regional aid-less and different, The Economist, Nov. 10, 1984.
- Research and Policy-making: The Case of Regional Policy, A Report on an OECD Seminar, OECD, Paris 1982.
- Seidl, H.: Struktur und Entwicklung der österreichischen Industrie, Österreichisches Institut für Wirtschaftsfors-
chung, Wien, 1978.
- Wheaton, William ed.: *Interregional Movements and Regional Growth*, Washington, The Urban Institute (Papers on
Public Economics, vol. 2), 1979.
- Weine, L.: U. S. Job Surge: Envy of Europeans, High Technology, Service Industries Feed the Boom International
Herald Tribune, June 27, 1984.
- World Bank: Yugoslavia: Adjustment Policies and Development Perspectives, Volume I-III, May 1982.
- Statistični godišnjak SFRJ, razni letniki.

Nacije in nacionalizmi v luči teorije treh funkcij

Nacija in nacionalizem sta moderna pojava, vendar zasnovana na tradicionalnih in arhaičnih temeljih. To pomeni, da so temelji zanju dozoreli že zdavnaj pred dvajsetim ali devetnajstim stoletjem. To, kar moderno povezuje s preteklostjo, je skupna trifunkcionalna shema družbenega sistema, ki se s časom sicer spreminja, vendar njene bistvene značilnosti ne zginevajo.

Po zaslugi francoskega etnologa Georges-a Dumezila, ki je temeljito proučeval indoevropske mite, se pravi mite indoevropskih ljudstev, vemo danes kar precej o arhaičnih oblikah teorije treh funkcij. Lahko pa stvar tudi obrnemo: akademska teorija treh funkcij je sekularizirana oblika mitskih pripovedi in verovanj o treh božanstvih ali treh vrstah bogov. Dumezil je razkril racionalno jedro mitov, tako rekoč neko »pra-sistemska« teorijo. Medtem ko govori sistemska teorija o družbi v razosebljenih in abstraktnih kategorijah, kot o produktu medsebojnega učinkovanja treh podsistemov – kulturnega, političnega in ekonomskega¹ – pripovedujejo miti o treh bogovih, ki pomenijo personificirane in antropologizirane oblike treh strukturalnih razsežij družbe.

Dumezil trdi², da je v indoevropski mitologiji zapopaden skladen sistem treh zvrsti bogov: a) bogovi, ki imajo monopol na znanje; b) bogovi, ki vladajo s silo in često začenjajo vojne, in c) bogovi izobilja (proizvodnje in porabe, užitka in lepote, seksualnosti in miru). V tem pogledu so sicer med miti tudi različice, vendar se v vseh konec koncev izkristalizira enak sistem njihovih funkcij.

Sistem treh funkcij je hierarhičen: bogovi kulture so uvrščeni v najvišji rang, pod njimi so bogovi politike in gospodarstva. Vendar je treba pri tem omeniti, da je sistem treh funkcij posledica dolgotrajnega nastajanja indoevropskih mitov. V primitivnih in protocivilizacijskih mitih teh ljudstev bodisi hierarhije bogov sploh ni, ali pa obstajajo samo ženska božanstva. Tako npr. prikazuje grški politeizem neko egalitarno strukturo bogov, moških in ženskih. Medtem ko neka druga, še manj razvita kultura – kretska-minojška – razen te pa še množica primitivnih kultur širom po indoevropskem prostoru, izraža ženski »pra-monoteizem«³; to je običajno boginja rodovitnosti, ki združuje v sebi tudi atribute miru in ljubezni.

V Dumezilovi klasifikaciji (patriarhalni mitologiji) so ženski bogovi potisnjeni na tretje mesto. Tu se znajdejo v funkciji kulture in znanja v prid dominacije in politike nasilja.⁴

Sam Dumezil sluti, da od take ljudske mitologije do sodobnih, modernih ideologij ni dolga pot. Dodamo lahko, da od tod tudi ni predolga pot do moderne sistemske teorije družbe. Mar v strukturi Parsonsove sistemske teorije ni zajeta prav ta shema treh funkcij?⁵

* dr. Vjeran Katunarić, redni profesor Filozofske fakultete Univerze v Zagrebu.

¹ Ta tročlenska shema je v sistemski teoriji fundamentalna in le nekoliko variira od Parsonsove teorije (T. Parsons, *Societies*, Prentice-Hall, New Jersey, 1966) do Loomisove teorije (Ch. P. Loomis – E. D. Dyer, *Social Systems*, Schenkman, Cambridge, Mass., 1978).

² G. Dumezil, *Mythe et epos*, Gallimard, Paris, 1973. Introduction; G. Dumézil, »Od mita do povijesti«, *Kulturni radnik*, 3/1979, str. 113–124.

³ Glej obširneje: G. Kühn, *Erwachen und Aufstieg der Menschheit*, Fischer, Frankfurt a/M. und Hamburg, 1966.

⁴ Tako premeno mita najbolje osvetljuje evolucija boginje Atene, o čemer piše Marija Gimbutas, »Boginje i bogovi stare Evrope«, *Književna kritika*, 2–3/1986, str. 94–108.

⁵ O aplikaciji sistemske teorije pri koncipiranju nacije in nacionalizma glej: Zvonko Lerotić, *Nacija*, Globus, Zagreb, 1984.

Razen tega: ali tradicija vseh velikih narodov – ali pa tudi malih narodov, ki jim je naknadno uspelo izboriti neodvisnost – ne vsebuje obrazca treh funkcij? Ali se narod sploh lahko konstituira kot nacija, ne da bi ohranil in razvijal lastno kulturo, državo in gospodarske temelje? To pomeni, da mu je potrebna vednost o preteklosti in sedanjosti zato, da bi se v prihodnosti bolje znašel; dalje je tu država, ki obeležuje *razmejitve* nasproti drugim narodom v prostoru in notranjo organizacijo oblasti; končno je tu še ekonomija lastnih resursov.

V takem kontekstu sistemska teorija tudi ne more pomeniti nič drugega, kot racionalen izraz nacionalizma, dominacije neke velike nacije, v tem primeru ameriške. Seveda je tudi sovjetska ideologija v marksistični varianti sistemske teorije, ki govori o nujnosti internacionalizacije kulture, politike in ekonomije kot težnje k snovanju svetovne družbe »diktature proletariata« – izraz velikoruskega nacionalizma.

Do pomembnega člena v teoriji treh funkcij je prišel Wright Mills. Ko je proučeval pojav moči v ameriški družbi, jo je našel v monopolu treh elit: politične (vojaške), gospodarske (business) in intelektualne (strokovno znanje in ideološka vzgoja).⁶ Čeprav je Mills odločen kritik sistemske teorije v sociologiji, je ni povsem zavrgel, marveč jo je zasidral na pravem mestu – kot teorijo moči oziroma racionalizacijo treh razsežnosti moči ali oblasti.

Hevristična vrednost teorije elit še ni dovolj izkoriščena, četudi ji številni kritiki nasprotujejo. Poskušali so zavrniti Millsovo najpomembnejšo trditev, da je ugotovljena bistvena zveza oz. konsenz med temi elitami.⁷ Seveda ti ugovori niso bistveni, ker trkajo praviloma na že »odprta vrata«. Kaj malo je namreč pomembno to, v kolikšnem obsegu obstaja in kdaj se (še) pojavlja ta zveza elit. Pomembno je to, da zanesljivo obstaja. Tudi novejše raziskave ameriških elit govorijo v prid trdno spletene povezave med elitami.⁸

Veljavnost teorije treh elit je bila potrjena tudi v neki drugi disciplini, ki je še kako pomembna za sociologijo, in sicer v zgodovinopisju. Nemški zgodovinar Fritz Fischer je proučeval »kontinuiteto struktur moči v Nemčiji v letih 1871–1945«.⁹ Glavni argument v njegovi koncepciji raziskovanja nemške preteklosti se glasi takole: Hitler in nacizem sta preprosto sedla na prestol, ki so jima ga ponudili dolgotrajni militarizem, industrijska ekspanzija in ideologija rasizma.

Taka hevristična teorija treh elit omogoča širšo uporabnost, se pravi, omogoča tudi proučevanje razmerij med elitami in njihovimi nacionalnimi družbami oziroma nacionalizmi.

Uporaba teorije treh elit

Teorija treh elit ali treh funkcij daje možnost, da pojasnimo genezo in strukturo družbenega sistema oziroma nacij in nacionalizmov v družbenem sistemu.

Moderni družbeni sistemi so se porajali iz meščanskih oziroma socialističnih revolucij. V istem procesu so nastajale tudi nacije kot osamosvojeni subjekti znotraj globalnega družbenega sistema.

Inteligenca je tista družbena skupina, ki prva prebujata zavest o družbeni pravičnosti in nacionalni samobitnosti ljudstva. Da bi ta duhovni projekt tudi realizirala, se mora inteligenca opreti na drugi dve eliti oz. funkciji – na politično in ekonomsko. Inteligenca na Zahodu je v tem pogledu izvedla premik drugih

⁶ R. Mills, *Elita vlasti*, Kultura, Beograd, 1964.

⁷ Glej: Adolf A. Barle, *Power*, Harcourt, New York, str. 18 in dalje.

⁸ Gwen Moore, »The Structure of a National Elite Network«, *American Sociological Review*, Vol. 44, 1979, str. 675–691.

⁹ F. Fischer, *Savez elita*, Nolit, Beograd, 1985.

dveh funkcij, s tem pa spremenila tudi svoj položaj. Ta premik je bil novost in dotlej še nepoznan v indoevropski zgodovini. Ni se oprla le na kapitalistični razred, pač pa mu je prisodila tudi prvo mesto. Kakor hitro je bilo to storjeno, je razred kapitalistov – v skladu z nujnostjo zavarovanja ekonomske ureditve s pomočjo države – postavil politično elito na drugo, inteligenco pa na tretje mesto. Tako je nastal sistem liberalnega kapitalizma. Ta se že dokaj razlikuje od liberalne ideologije revolucionarne inteligence, ki se je potegovala za svoboščine vseh in vsakogar, za individuuum. Gospodarska elita je premaknila liberalni projekt v realne meje, kar pomeni, da liberalizem pojmuje svobodo samo kot svobodo podjetja in posameznika na tržišču. Toda trg vzpostavlja nov sistem družbenih neenakosti, liberalna država pa ima nalogo varovati tako ureditev, v kateri je najvišje načelo sebičen interes lastnika kapitala. Pa vendar: vzpostavljen je večstrankarski sistem, ki ima do določene mere kompenzacijsko vlogo: prinaša politični pluralizem, kombiniran z ekonomskim »monizmom«.

Drugeče povedano: o vsem je dovoljeno razpravljati, razen o interesih privatnega kapitala.

Potemtakem je sistem funkcij ali elit v meščanski družbi ustrojen takole: prva je gospodarska elita, druga je politična in tretja kulturna elita. Toda kaj kmalu po vzpostavitvi takega sistema v *nacionalnih* okvirih začenja kapital razdirati nacionalne okope in graditi svetovni kapitalistični sistem, medtem ko politični in kulturni eliti prepušča nalogo, da mu varujeta »domače tlo« oz. izvorno nacionalno družbo. Povsem razumljivo je, da prihaja v tem pogledu do protislovnih interesov, ki so se z dramatičnimi posledicami pokazali v dveh svetovnih vojnah: odločilno vprašanje je bilo, katere nacionalne gospodarske elite bodo zagospodovale na svetovnem tržišču. Nemčija je na francoski in angloameriški izziv odgovorila z militarizacijo družbe in z bliskovito vojno (blitzkrieg). Ta pa je spet predruščila sistem elit in na prvo mesto postavila vojaško elito in ustvarila totalitarni režim v zahodni varianti.

Komunistično-socialistična inteligenca v okrilju ruske boljševiške partije, prav tako nosilec idej družbene pravičnosti in nacionalnih avtonomij, se je oprla na aparat države – in ta državni aparat je bil kmalu gospodar družbe. Nastal je sistem treh elit ali funkcij, ki se je ohranil vse do danes pod obćim nazivom »državni socializem«. V njem je na prvem mestu politična elita kot državno-partijsko vodstvo ali kot državno-partijski vladajoči razred. Na drugem mestu je ekonomija, ki ima ekstenzivni značaj in ki povzdiguje težko industrijo, zlasti tisto, ki je namenjena oboroževanju. Na tretjem mestu je intelektualna elita, ki je strogo nadzorovana in tudi »okleščena« – sestavljajo jo inženirji, vojaški veščaki ter brezosebni partijski ideologi in propagandisti.

Ambicije politične elite so naravnane k internacionalizmu in svetovnemu državno-socialističnemu sistemu, medtem ko težita ekonomska in kulturna elita v ZSSR k nacionalni avtonomiji, ki je tudi poglavitni in nujni povzročitelj nacionalističnih spopadov. Teh spopadov ni mogel zaustaviti niti Stalin, pač pa jih je s svojo »velikorusko« usmeritvijo potisnil le v stanje mirovanja, bolje povedano, preložil jih je na kasnejši čas.

Nacionalizmi na Vzhodu in na Zahodu so torej potomci lastnih sistemov. Ti sistemi, ki težijo k svetovni ekonomski oziroma vojaško-politični dominaciji, ne morejo pogasiti nacionalizmov, v kolikor se v svojem bistvu ne spremenijo. Vodijo nas k novim vojnám, ne pa v čas miru. Sedanje razmere lahko označimo kot relativen mir, vendar mir s pretnjo orožja. Orožje pa se izdeluje za bojevanje – če že ne v globalni konfrontaciji dveh velikih sistemov, pa zagotovo na nekih tretjih točkah, se pravi, da se palica lomi na hrbitih malih narodov.

Sistem elit v jugoslovanski nacionalistični krizi

Jugoslovanski družbeni sistem je v dobršnem delu zgrajen po vzhodnem vzorcu – z razvidnim sistemom elit oz. funkcij. Samoupravne funkcije nimajo odločujo-

čega pomena, so le neke vrste alibi za domačo in tujo javnost. Do pomembnih sprememb pa pride po smrti predsednika Tita. V osemdesetih letih zapade dežela v globoko ekonomsko krizo, prihaja pa tudi do segmentacije političnega in kulturnega sistema.

Kot odgovor oz. kot posledica in dezintegracije se pojavljajo različni tipi nacionalizmov. Nekateri od teh poznamo že iz preteklosti, drugi so pa novi. To je moč ugotoviti z analizo sistema elit znotraj federalnih enot, republik in pokrajin, kot tudi z analizo zdajšnjih zveznih, centralnih elit.

V razvitejših predelih Jugoslavije – v Sloveniji, Hrvaški in delno v Srbiji – je prišlo do določenih premikov v sistemih elit: prišlo je do večje uravnoteženosti in trdnejšega (horizontalnega) povezovanja političnih elit z gospodarskimi in intelektualnimi elitami, kar naj bi ustvarilo ozračje notranje solidarnosti. Ta vrst nacionalizma je ambivalentna v pogledu perspektive reintegracije Jugoslavije. To je najbolj čutiti iz nedavnih javnih nastopov slovenskih intelektualcev. Prvi tip razmišljanj gre v prid staremu, separatističnemu nacionalizmu, ki hkrati izraža tudi dvom v koristnost povezanosti Slovenije z Jugoslavijo. Druga smer izjasnjevanja ima projugoslovanski značaj – vendar z jasno izraženo zahtevo, da se mora jugoslovanska družba reintegrirati na novih temeljih. Ti novi temelji naj bi bili gospodarska učinkovitost, demokracija in kulturna svoboda naroda. Ti premiki v razporedu elit v Sloveniji opozarjajo na to, da so – prej ali slej – podobne spremembe možne tudi v drugih jugoslovanskih federalnih enotah. Pri tem je treba posebej poudariti, da gre za nov, zanimiv in resen argument, za bolj izostren pogled v prihodnost. Drugi tipi nacionalizmov se spogledujejo zgolj s preteklostjo in nas navajajo k preživelim modelom jugoslovanske družbe.

Tudi v drugih predelih Jugoslavije zaznavamo ambivalentni nacionalizem, vendar ukrojen po starem: zagovarja bodisi separatizem ali pa stari centralizem-unitarizem. Sistem elit je v glavnem nespremenjen: politična elita izrazito prevladuje nad gospodarsko elito in inteligenco. Spopadi na Kosovu še dodatno utrjujejo obstoječo strukturo elit in naravnanoost k preteklosti. Ni treba posebej poudarjati, da usmerjenost k preteklosti neizogibno pelje tudi k strahotam preteklosti, se pravi k državljanski vojni ali vojaški diktaturi. Nerazvite republike in pokrajine, ki so bodisi že ekonomsko bankrotirale ali pa prav zdaj bankrotirajo v morju najrazličnejših finančnih afer, iščejo »rešilno bilko« v ponovnem vzpostavljanju centralizma, ki naj bi spet zagotovil zastojne finančne injekcije – kar praktično pomeni izkoriščanje razvitejših republik in pokrajin (Slovenije, Hrvaške in Vojvodine); zdaj tudi razviti vse bolj slabijo zaradi ekonomske neodgovornosti nerazvityh, pa tudi zaradi pohlepa po denarju zvezne administracije, ki kljub krizi terja večji budžet. Nerazviti in neodgovorni, kar se je najbolj očitno pokazalo v politiki Bosne in Hercegovine, so ustvarili trdno sprego s strukturami moči na zvezni ravni in se perfidno zavzemajo za tako imenovano demokratično institucijo, se pravi za izglasovanje odločitev po principu večine, ne pa po načelu soglasja vseh članic Zbora republik in pokrajin v Zvezni skupščini oz. v Centralnem komiteju ZKJ in Predsedstvu SFRJ.

Potemtakem gre za spopad dveh koncepcij Jugoslavije in jugoslovanstva, od katerih je ena demokratična, druga pa nedemokratična. Že preprosta analiza sistema elit v federalnih enotah jasno pokaže, kdo zastopa katero od omenjenih usmeritev.

Stari sistem elit: politiki na čelu, gospodarstveniki v službi njihovih interesov in ideologizirana kulturna elita – je pripeljal do zloma sistema in postavlja v negotov položaj sam obstanek Jugoslavije. Je nešteto dokazov o tem, kdo je pripeljal državo do zaskrbljujočega zaostajanja za svetom, do avtarkizma in izločanja sposobnih in poštenih kadrov.

Novi sistem odpira drugačno, spodbudnejšo perspektivo: na prvem mestu so intelektualci, za njimi gospodarstveniki in šele potem politična elita. To so tudi temeljni pogoji za nastanek demokratičnega socializma, ali moderno povedano,

civilne družbe. Toda, če naj bi se v tem smislu razvijala jugoslovanska družba, je odločilnega pomena danes vse bolj pereče vprašanje: kdaj se bo večina slovenskih, hrvaških, srbskih in drugih intelektualcev znebila nacionalističnih predsodkov, da ne bi bili več mandarini oblasti, kajti ta oblast jih je kaj rada pehala v nacionalistične vode in z njimi po svoji volji manipulirala: provocirala, podkupovala, jih sprla med seboj po načelu: »Deli in vladaj!« Intelektualci morajo doumeti, da je nacionalizem proizvod sistema in da takšna naravnost nima nikakršnih moralnih in drugačnih duhovnih kvalitiet, da intelektualna potencia v primerih spogledovanja s politično oblastjo naglo izpuhteva. Intelektualec-nacionalist se spreminja v demagoga, postaja rezervni ideolog oblasti, ki ga spretno izrabí: enkrat v unitaristični, drugič v separatistični varianti. Oblast je velika prijateljica nacionalizma, seveda pod pogojem, da ga sama proizvaja in tudi sama nadzoruje.

Bilanca dosedanjih sprememb v jugoslovanski družbi je potisnila v prvi plan nek demokratičen proces, ki podira ustaljene oblike treh funkcij oz. elit, značilen za državno-socialistično družbo. Kakor hitro pridejo v prvi plan intelektualci, med katere prištevam tudi strokovnjake s širšim, interdisciplinarnim profilom izobrazbe in pa humanistično inteligenco – četudi ambivalentno v pogledu opredeljevanja za nacionalizem ali pa naravnano k novemu jugoslovanstvu – pomeni to anticipacijo globokih sprememb družbenega sistema. In da bi dejansko prišli do globljih sprememb, inteligenca ne sme (ponovno, tako kot v času socialističnih revolucij) prenašati svoje moči na druge skupine oziroma prepuščati glavno vlogo politikom, pa najsi gre za »naciokratske« politike ali za centralistično-unitaristične politike, kajti to je pot v njihovo lastno pogubo in tudi v propad demokratičnega projekta družbe.

Novi demokratični projekt postavlja na prvo mesto strokovno znanje in kulturne vrednote. Na drugem mestu je gospodarska elita oz. ekonomske funkcije, ki vzpostavljajo enotnost jugoslovanskega trga, na katerem razvitejša gospodarska področja zagotavljajo plasman jugoslovanskega blaga na mednarodnem trgu, po drugi strani pa podpirajo in kontrolirajo razvoj jugoslovanskih nerazvitih področij ter jih postopno uvajajo v moderni (in svetovni) gospodarski sistem. Na tretjem mestu je politična elita. Njena prva naloga je, da gradi aparat države blaginje, druga pa ta, da sprejme represivni aparat neko zelo pomembno, vendar le začasno zadolžitev, namreč, da podpira, varuje in promovira novi demokratično-socialistični sistem.

V tem novem sistemu bodo kaj kmalu nastali pogoji za razvoj avtentične komunistične družbe, se pravi za ekonomijo obilja, družbeno enakost, državo blaginje z minimalnim represivnim aparatom in pa za kulturo ustvarjalnosti kot primarno funkcijo človeške skupnosti, zasnovano na načelu prostovoljnosti.

Takšnega novega sistema treh funkcij v dosedANJI zgodovini narodov še ne poznamo. Jugoslavija bi z njim stopila korak pred druge družbe. V tem tiči tako hevristična in končno tudi praktična vrednost teorije treh funkcij. Upravljalška moč treh elit v novi varianti ne bi imela več značaja dominacije, marveč vodenja in usmerjanja družbe ter njenih narodov. Narodi bi sodelovali v sprejemanju vitalnih odločitev in to na podlagi javnih razprav in spontanega soglasja – se pravi v skladu z družbeno javnostjo kot tretjim partnerjem – ob strokovnjakih in politikih. S tem bi postala fundamentalna shema treh funkcij odvečna: nadaljnji razvoj družbe bi porajal nešteto funkcionalnih obrazcev in variant, ne več v smislu triade, marveč v duhu življenjskih strategij človeških individuov in osebnosti.

To naj bi bil posthistorični pluralizem, katerega smiselnosti ni mogoče utesniti v nobeno funkcionalno shemo kolektivnega in splošnodružbenega značaja. In končno postane jasno tudi to, da nosilec načela različnosti ali pluralizma za narod ni več nacija, pač pa človeški individuum, ki se v neomejenem svetu prostovoljno vključuje v najrazličnejše organizacije in združenja – in prav tako iz njih izstopa – v skladu z lastnimi nagibi in potrebami.

Problem balkanskih korupcijsko civilizacijskih con

Nekaj okvirnih implikacij, ki »opozarjajo« na možnost tovrstne prizadetosti raznih jugoslovanskih etnijev, vključno hrvaško-slovensko-karantanske etnije (Lj. Hauptmann¹, Porfirogener² in drugi)

Očitki s tako imenovano balkanizacijo, balkanizmi itd., so znani. »Razviti« svet obklada z njimi zlasti nerazvite, manj razvite in če ne gre drugače še marsikoga drugega, da o nas Jugoslovanih, pa Romunih, Bolgarih, Grkih in Albancih sploh ne govorimo. Če bi »razviti« pometali pred lastnim pragom, bi take očitke opustili. Ker je Slovenija že od l. 1918., tako ali drugače, vključena v dogajanja, ki se tičejo balkanskih civilizacijskih con (zanimivo je, da je s tem dejstvom računal že J. Cvijić), je hkrati vključena tudi v tisto, kar mi poimenujemo z balkanskimi korupcijsko-civilizacijskimi conami. Opozarjamo, da tega izraza ne uporabljamo v zaničevalnem smislu in se s tem ostro distanciramo tako od »razvitega« sveta, kot tudi od raznih vzhodno-evropskih stališč, ki tu in tam pravtako ne varčujejo z očitki na račun »balkanizacije«, čeprav so pri tem manj določni in ne v tolikšni meri žaljivi. S tem da v našem diskusijskem prispevku izpostavljamo problem balkanskih korupcijsko civilizacijskih con, želimo samo prispevati k objektivnejšemu obravnavanju celotnega kompleksa vprašanj, ki se tičejo jugoslovanskih etnijev. Ker pa naš prispevek še ni zaključena in temeljito argumentirana študija, si dovoljujemo v njem precejšnje shematske okrajšave in hipotetičnost, pa nedorečenost tako rekoč na vsej črti. Ob tem pa vendarle menimo, da utegne prispevek koristiti, kajti implicira obstoj marsičesa, kar poskušajo razni dejavniki prikriti, če ne drugače, celo z določitvijo »tabu tem« in s podobnim.

Izhodišče našega prispevka je preprosto: Zanimajo nas zunanji in notranji vplivi, ki so (domnevno) oblikovani ali še oblikujejo balkanske korupcijsko civilizacijske cone in pripadajoče jim etnije. Te vplive karikiramo (hipotetsko kajpak) v šestih točkah zunanjih in v dveh točkah notranjih vplivov; medtem ko je ena (sedma) točka nekako prehodna.

1. Korupcija à la »Tu felix Austria nube!«³ Gre za nekakšen »srednje-

* dr. Matija Golob, pravnik in sociolog.

¹ Ljudomil Hauptmann je bil raziskovalec starejše slovenske in hrvaške zgodovine. Ker je bil na svojem področju precejšnja avtoriteta, so se nanj sklicevali in se še sklicujejo mnogi avtorji; med drugimi tudi Bogo Grafenauer (npr. v svoji Zgodovini slovenskega naroda – I. del iz l. 1964, na str. 349 in drugje) ter Milko Kos (v Zgodovini Slovencev iz l. 1933, na str. 246 do 252 in drugje).

² Konstantin Porfirogenet je bil bizantinski cesar (905–959). Bil je tudi zgodovinar. Napisal je znamenito delo: »De administrando imperio«. V tem delu so podatki, pomembni za zgodovino Slovanov (od naselitve do desetega stoletja).

³ »Ti srečna Avstrija, ženi se!« je bilo staro geslo Habsburžanov. Ne toliko z vojnam, kot z ženitvami so si pridobivali svoje fevde in pozneje kar cele dežele (zlasti tako imenovane »notranje-avstrijske kronovine, med katere so spadale tudi Kranjska, Koroška in Štajerska). Plemstvo, zlasti nižje, je marljivo posnemalo svoje deželne kneze – habsburžane. Pozneje se je »taktike« oprijelo tudi meščanstvo in zlasti še provincialna uradništva, med katere se je prištevalo tudi uradništvo »deželnega stolnega mesta Ljubljane« (Laibach!). Mentaliteta tega »zgledega« uradništva še danes živi v potomstvu (v nepotih in »dinastijah«). Tem so se pridružili še nepoti – potomci uradništva in drugih »uglednih« slojev izza časov med obema svetovnjima vojnama ter nepoti-potomci ljudi, ki jih je vrglo na površje razdobje po drugi svetovni vojni. No, krivično bi bilo, če bi kar vse potomstvo od kraja tlačili v isto nepotistično vrečo. Mnogi od teh so kar v redu ljudje in če so že na kakšnem položaju, so si ga tudi zaslužili. Toda žal, že razni približni podatki kažejo, da je tudi pravih nepotov zelo veliko. Lahko bi rekli: za Slovenijo kar nekam preveč. Za nekatere pomembnejše institucije smo si izdelali (provizorične) simetrične kvadratne matrice in ugotovili v njih ter med njimi že kar goste sorodniške mreže. Kaj bi bilo tedaj, če bi imeli na razpolago v tej zvezi popolnejše podatke!

evropski« zunanji, korupciogeni vpliv, ki seve ni obveljal samo v slovenskem prostoru, ampak tudi na področju »civilne Hrvaške«, pri »prečanih« in verjetno še marsikje. Nepotistične tendence tega vpliva so prešle v določenih razdobjih od plemstva na »uglednejše« meščanske sloje in zlasti še na uredništvo vseh stopenj ter zvrsti. Nepoti in »dinasti« so prek tega korupcijskega vzvoda odprli vrata nečemu, kar poimenujemo »sindrom Alkibiades«⁴. Če si npr. ogledamo samo današnjo »boljšo ljubljansko družbo«, lahko kmalu ugotovimo razkrojvalne učinke tega sindroma. Naš ljubljanski »establišment« in njegove nepote podpirajo različni lobbyji; globlje na Balkanu pa nudijo nepotom oporo in podporo seveda predvsem tako imenovana »čaršije« s svojo turško in bizantinsko tradicijo. Nepoti so pravzaprav malomeščanski egoisti (ki v tem sistemu krasno živijo, si delijo položaje in visoke plače, obenem pa najbolj nizkotno rovarijo proti tej isti ureditvi in se ne mučijo z vprašanjem, koliko so tudi sami prispevali h krizi, sklicujoč se prav na samoupravljanje in demokracijo). (To v oklepaju: po Martinu Ivaniču).⁵

2. Korupcija ala »Magyarország«⁶ Magnatsko napitinske geste »pritiskanja bankovcev večje vrednosti na potna čela ciganskih primašev«, so samo eno od znamenj sicer zelo razvejane korupcije, izhajajoče iz »bogate« madžarske tovrstne tradicije. Ta je še vedno živa v Vojvodini in sega daleč noter na Hrvaško, v naše Prekmurje, na Slovaško in še kam...

3. Korupcija »Serrenissimae«⁷ Svoje začetke je imela že v korupciji pozne antike, ki se je uveljavila v zahodnem rimskem cesarstvu. Pomorsko trgovska ekspanzija Beneške republike je dodala starejšim, na kolonatu slonečim oblikam korupcije, še svoje srednjeveške posebnosti. Benečanski vpliv na balkanski prostor označuje Cvijić kot vpliv na »romansko-mediteranske cone«, ki pa seve ni imel samo negativnih predznakov. Kajpak velja isto tudi za »srednjeevropsko vplivane cone« na Balkanu.

⁴ »Sindrom Alkibiades« da slutiti, da so tudi v Sloveniji na delu objestni nepoti, ki hudo kvarijo družbene odnose. Imajo pa zavarovan hrbet in jim nihče ne more do živega! Nekateri celo menijo, da smo med nepoti imeli že pravega, pravcatega »Alkibijadesa«, pa je k sreči že umrl. Pri nas seve ni prišla v tolikšni meri v poštev pustolovščina, ki bi bila podobna odpravi na Sicilijo. Dogajala pa se je in menda se še dogaja na kulturnem področju. Ali so naši nepoti podobni atenskim »mladinom«, ki so ugonobili atensko civilizacijo, posredno pa celo vso Helado? Primerjajte z ugotovitvami Antona Sovreta v knjigi »Stari Grki« na str. 236 do 238 in drugje. Knjiga je izšla kot II. del Občne zgodovine pri Mohorjevi družbi v Celju l. 1939.

⁵ Primerjajte z vsebino članka: »Vsi komunisti niso za v isti koš«. Podnaslov: Razmišljanja o komunistih, antikomunistih in kriminalu. Članek je bil objavljen v »Delavski enotnosti«, Ljubljana, 25. september 1987, str. 7.

⁶ Izraz pomeni »deželno Madžarov« v zvišenem smislu nacionalnega ponosa; v prenesenem pomenu pa tudi pretiranega madžarskega samoveljčja in šovinizma: To je dežela »krone svetega kralja Štefana s postrani križem na vrhu«. To je dežela slavnega kraljevstva konjeniškega ljudstva, ki je dalo v zgodovini prenekateremu sosedu čutiti vso trdoto svoje nadutosti in tudi krutega zatiranja. Tako npr. zlasti Hrvatom, s katerimi so bili Madžari stoletja v personalni uniji. Med obema vojnoma se je pokazala korupcijska plat povezav z Madžari zlasti ob razvpiti »Našički aferi«, ko je mednarodna d. d. Nasci *Tanningyar es Geziürsz* s sedežem v Budimpešti (pozneje je ta družba preselila svoje centralo celo v Ženevo kot »Union des Usines et des exploitations forestières de Nasic) izigrala interese agrarne reforme kraljeve Jugoslavije. Na debelo je podkupovala takratno politično in uradniško »čaršijo« (od žandarja do ministra) in to vse do dne, ko je zagrebška kasacija zadevščino, ki se je vlekla več let, na sodni razpravi v nekaj urah dokočno potlačila. Obsodili so le nekaj »malih rib«, glavni krivci pa so se »izmazali«. Primerjajte: Kulundžić Zvonimir, Politika in korupcija v kraljevi Jugoslaviji, Ljubljana 1973., izdal in založil Zavod Borec, str. 48, 122 in drugo. – O takratni korupcijski »nedolžnosti, da celo deviškosti Slovenije« je v Kulundžičevi knjigi napisano tole: »... Gozdarji so brez razlogov dobivali novoletna darila, sreski načelnik pa je dobival denar na račun potnih stroškov za razna svoja pota... Samo enkrat je izjavil eden izmed šefov obratov (Julije Grajner) kako se mu je nekoč le pripetilo, da neki »Slovenec« Pogačnik kot član komisije ni hotel vzeti 1000 dinarjev kot vsi drugi člani komisije.«

⁷ Ko so tekla zadnja leta »življenja« »Serrenissimae« (Beneške republike) je v Benetkah izšla zanimiva knjiga: »Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis coll'aggiunta della vita di SOCIVIZCA. In Venezia, MDCCLXXVI. Knjiga govori o uskokih, »Morlakih« in njihovih običajih ter o Stanislavu Sočivici, ki je bil znamenit hajduk (in kot tak »strah in trepet« Turkov); sicer pa »navaden cestni razbojnik«. Ropal je predvsem turške trgovske karavane na poteh k »Serrenissimi«...

⁸ Engels med drugim ugotavlja: »...Krajnje neznanje, nesposobnost in samozadovoljstvo svuda caruje, a dvorske spletke pretstavljajo glavno sredstvo za napredovanje...« Friedrich Engels, Izabrana vojna dela I., Vojna biblioteka, Klasični, Beograd 1953, str. 238 in drugo.

4. Korupcija osmanske (istambulske) Porte?⁸ To je »znamenitost«, ki je napravila vtis celo na marksistične klasike (Engels). Dandanes jo z velikim zanimanjem preučujejo tudi korupciologi. Njene zgodnje islamsko-moslemske začetke je raziskoval zlasti Van Klaveren. Porto – t. j. sultanovo vlado kot takšno ter njen popolnoma skorumpirani upravni sistem pa je raziskoval A. H. Lybyer in še drugi. Poleg omenjenega je za osmansko korupcijo značilen še vpliv Starega Orienta (haremska vzdušje spletk, klečeplazenja in pohlepnosti, pa podkupljivosti evnuhov; potem pa zlasti še na poligamiji sloneči nepotizem); hkrati z njim pa zlasti krvoločno ter roparsko aziatsko nasilje. Strašni nasledki omenjenega so se kazali zlasti na Balkanu. Splošno posurovelost sta marsikje spremljala otopelost v brezdelju in naravnost pregovorna turška lenoba »gospodarjev« (efendij), pa popolna apatičnost »raje«. Zanimivo ob vsem tem pa je, da je npr. Cvijić (predvsem z očmi geografa) nekako povezoval vzhodnjaško turške civilizacijske cone Balkana z bizantinskimi ter grško-mediteranskimi.

5. »Senca Bizanca«?⁹ V začetku gre tudi tu za korupcijo pozne evropske antike, le da se je ta uveljavljala v vzhodnem rimskem cesarstvu. Kot taka se je pozneje razbohotila predvsem v pogojih srednjeveško bizantinskega cezaropapizma ter v vrsti drugih »malih cezaropapizmov« in »avtokefalizmov« Srbije, Bolgarije, Makedonije, »Vlaške« itd. Po Cvijiću se je bizantinska civilizacijska cona razmežoma kompaktno razprostrla predvsem po večjem delu Makedonije, južne Bolgarije in po Grčiji (in, kot smo že rekli, v kombinaciji z vzhodnjaško-turško civilizacijsko cono). S korupciološkega vidika je to Cvijićevo gledanje morebiti nekoliko kratkovidno, saj npr. že sam Dušanov zakonik (Dolenc) priča o širši razprostrtosti bizantinske civilizacijske cone oz. con. Ta, sicer barbarsko okrutni zakonik, ki pozna predvsem krvave usmrtnice, sežiganja na grmadah, sekanje rok, rezanje prstov, ušes in nosov, je npr. do podkupljivosti ortodoksne duhovščine presenetljivo popustljiv in »sodoben«. Nekako »pri srcu« mu je latinska in tudi druga trgovina, kajti nad njima ne vihti gorjače.

6. Korupcija rimske (papeške) kurije?¹⁰ Poleg izhodišč v »cerkvenem« nepotizmu in simoniji (Schwaiger, Reinhard), je za to vrsto uprave značilno še parazitstvo tako imenovane »mrtve roke« (ki je stoletja z največjo prizadevnostjo segala po bogatih dediščinah), »celibatne« in druge hipokrizije, pa premetenosti in

Raziskovanja Van Klaverna in Lybyerja omenja v svojem članku »Probleme historischer Korruptionforschung« Wolfgang Schuller na str. 377. in še drugje, in to v reviji »Der Staat (Berlin 16. Band 1977 Heft 3. Duncker & Humboldt).

O turško vzhodnjaških vplivih piše med drugim Jovan Cvijić v svoji knjigi »Balkansko poluotrovo« I. del (izšla je l. 1922. v Zagrebu pri Hrvatskom štamparskom zavodu) na str. 146 in 147.

⁹ Poznoantično korupcijo opisuje Schuller v svojem članku na več mestih; tako npr. v zvezi z Lex Claudio na str. 390 (ta zakon je prepovedoval rimskim senatorjem trgovati in še marsikaj drugega); v zvezi s privatističnimi težnjami rimskih cesarjev na str. 391; v zvezi s prodajanjem služb na isti strani in v zvezi z izsiljevanji na str. 292; v zvezi s cerkvenimi funkcijami (na isti strani) itd. Vse to je dobivalo posebne oblike v zahodnem delu in v vzhodnem delu rimskega cesarstva. Ostali podatki o Schullerjevem članku isti kot v opombi št. 8.

O preinačeni vizantijski civilizaciji piše Cvijić v svoji knjigi na str. 142–146. Ostali podatki o knjigi isti kot v opombi št. 8.

Člen 13. Dušanovega zakonika se glasi: »In metropolit, episkopi in igumni naj se ne nastavljajo s podkupljevanjem; in od sedaj kdor bi se dobil, da je postavljen s podkupljenjem (ali) metropolita ali episkopa ali igumna, naj bo proklet in oni, kateri ga je postavil.

Člen 24: »Če se dobi cerkveni uradnik, ki vzame podkupnino, naj se mu zapleni vse. Če vzame kaludjer podkupnino, naj ga bijejo in izženo.« Da nekoliko komentiramo: Za one pri vrhu je kazen samo prekletstvo, kar je navsezadnje samo nekaj abstraktnega in za moralne debelokočce pravcati »Blažev žegen«. Cerkvni uradnik, ki je precej stopenj niže, je že »udarjen po žepu«. No, in šele ubogi meniški jih dobi tudi nekaj po zadnji plati in napodijo ga lahko. Toda kaj je vse to v primerjavi z grozovitostmi! – Člen 160. med drugim pravi: »In vsak gost, in trgovec in Latinec naj prispe k prvim stražam z vsem, kar ima in nosi, da ga straža do straže z vsem preizročuje. Ako se pripeti, da nekaj izgubi, naj se odredi porota zapužnih ljudi in kar ugotovijo na svojo dušo porotniki, ker so z onim-le izgubili, to-le naj jim plačajo kefalije in straže«. Komentar: Kaj bi Dušan ob teh vihtel gorjačo! Dobesedno pestuje jih in razvaja! Dr. Metod Dolenc, Dušanov zakonik, Ljubljana 1925, str. 178, 179 in 195.

¹⁰ Tudi Schwaigerja in Reinharda omenja Schuller v svojem, že omenjenem članku in sicer na str. 379. (ostali podatki o članku isti kot v opombi št. 8.).

inkvizicijska okrutnost (ki pa jo katoliški krogi dandanes krčevito zanikajo). Vsa teritorialna področja, na katerih je katoliška cerkev imela ali še ima svoj vpliv na Balkanu, seve lahko brez večjih pridržkov smatramo tudi za korupcijsko civilizacijske cone, kajti ne zanika jih niti burna polpretekla zgodovina (pomislimo samo na Paveličeve ustaše!).

7. Morebitni manj zaželjeni vplivi nekdanjih sefardimskih in aškenazimskih področij na Balkanu? Razmejitev med enimi in drugimi je dandanes sicer težavna, toda konec koncev jo lahko slutimo prav na našem (jugoslovanskem) ozemlju. Do neke mere si upamo v tej zvezi domnevati celo to, da je zlasti na sefardimskem področju živela tradicija starega judovskega meničnega prava, ki je slonelo na popolnem zaupanju med partnerji, kar se je najizraziteje kazalo v pravnem institutu tako imenovane »bianco menice«. Seve se da pravni režim popolnega medsebojnega zaupanja hudo zlorabljati, za kar pa ni toliko kriva judovska poslovna tradicija, ampak predvsem drugi vplivi, ki se z njo neustrezno mešajo in povzročajo takšne ali drugačne »kratke stike« v odnosih. Po ženevskih pogodbah izza tridesetih let »bianco menica« v večini držav ni več tolerirana in jo zato lahko že prištevamo k tako imenovanim »kletnim menicam« (Kellerwechsel).¹¹

8. Avtohtona »nacionalna« korupcija jugoslovanskih etnijev?¹² Izvirala naj bi iz posameznih narodnih, narodnostnih, narodno manjšinskih, plemenskih, rodovnih, fisovskih, rodbinsko (kučno) združnih, predvsem patriarhalnih, pa tudi drugih običajev z bolj ali manj negativnimi moralnimi predznaki. Ti »slabi« (škodljivi in preživeli) običaji naj bi bili značilni ne samo za kmetijska podeželja, ampak tudi za bolj ali manj urbanizirana naselja v raznih krajih in civilizacijskih

¹¹ Marx sicer ni veliko pisal o menicah, toda tisto kar je napisal, nekako spodbija bodisi grobo, pa tudi rafinirano meščansko praznoverje, ki si dela razne utvare tako ob menicah, kot ob celotnem kreditnem sistemu. Tako prihaja meščanstvo temeljito navzkriž z realnostjo, ki judovskim poslovnim tradicijam le ni bila nikoli neznanka. Med drugim razmišlja Marx v tej zvezi takole:

...Zato je papirnati denar in število papirnatih reprezentantov denarja (kot menice, mandati, zadolžnice itn.) popolnejše bivanje denarja kot denarja in nujen moment napredku razvoja denarstva. V kreditnem sistemu (Kreditwesen) katerega popolni izraz je bančništvo, dobi videz, ko da bi bila moč tuje, materialne moči zlomljena, odnos samoodtujitve odpravljen in človek spet v človeških odnosih do človeka. Saintsimoniisti, ki jih je zaslepil ta videz, obravnavajo razvoj denarja, kredita, bančništva kot postopno odpravljanje ločitve človeka od človeka. Organizirano bančništvo je zato njihov ideal. Toda ta odprava odtujitve, ta vrnitev človeka k samemu sebi in zatorej k drugemu človeku je le videz, je toliko bolj nesramna skrajna samoodtujitve, razločenje, kolikor njen element ni več blago, kovina, papir, temveč moralno bivanje, družabno bivanje, notranjost človeških prsi sama; kolikor je pod videzom zaupanja človeka do človeka najvišje nezaupanje in popolna odtujitve. Kaj konstituira bistvo kredita? Tu se sploh ne oziramo na vsebino kredita, ki je spet denar. Ne oziramo se torej na vsebino tega zaupanja, po katerem en človek priznava drugega s tem, da mu posodi vrednost in – v najboljšem primeru, če si ne da plačati kredita, se pravi, če ni oderuh – mu izkaže zaupanje, da ni pobalin, temveč »dober« človek. Kakor Shylock misli: upnik z »dobrim« možem »plačljivega« moža... Karl Marx, Iz ekscerptnih zvezkov: Pripombe k ekonomom. Pripombe k Millu: MEGA I, 3, 530–41, 543–47, 549–50. Karl Marx – Friedrich Engels, Izbrana dela, I. zvezek, Cankarjeva založba v Ljubljani, 1979, str. 404 in 405.

Hupka, Das einheitliche Wechselrecht der Genfer Verträge. Kraj in založba? leto: 1934. Teh ženevskih pogodb nista podpisali Velika Britanija in Sovjetska zveza.

¹² V poglavju o »Patriarhalnem režimu in v posebni geografski karti o balkanskih civilizacijskih conah, Cvjič v glavnem definira svoje gledanje na to problematiko. Glejte v že omenjeni njegovi knjigi (op. št. 8) izvajanja na str. 151. do 157; ter geografsko karto med str. 144. in 145.

Vera St. Erlich obravnava tovrstna svoja stališča v delu: »Porodica u transformaciji«, Zagreb, Naprijed, 1964.

Avtor pričujočega prispevka je delno obravnaval jugoslovanske in zlasti še slovenske civilizacijske cone (v smislu tradicije in običajev) kot večletni sodelavec raziskovalnega projekta: »Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji« (glejte istoimenski zbornik, ki je izšel v Zagrebu l. 1972 zlasti na straneh: 123 do 128: Dr. Matija Golob: Sociološka i slična proučavanja sela u Sloveniji – s posebnim osvrtom na tipologiju ruralnih sredina). Tako za balkanske patriarhalne, kot tudi ne-patriarhalne režime in seve tudi civilizacijske cone, je konec koncev zelo značilna gostobesednost (bodisi »junško-epška«, bodisi »žensko-lirična«). Ta gostobesednost ima tudi nadvse zanimiv »korupcijski rep«. Gre za rek, ki ga navaja V. Karadžić v svojem slovarju: »Usta sprdaju, a novci govore...« Ta rek namreč zelo zbljuje »junake« in »nejunake«, ker imajo do denarja vendarle skoro identičen odnos, pa če se še tako zaklinjajo o nasprotnem pod pogojem seve, da so podvrženi takšni ali drugačni vrsti korupcije. S tega stališča gledano je tudi problem balkanskih korupcijsko civilizacijskih con precej manj zapleten kot na prvi pogled »izgleda«. Glejte: Vuk Stef. Karadžić, Srpski Rječnik: Lexicon serbico – germanico – latinum. U Beču 1852, str. 705.

conah Balkana. Korupciogena trdota, da ne rečemo surovost patriarhalnega, tiči v nekakšnem junaštvu, povezanem s hajduštvom in sploh zelo pogostnem »moralno upravičenem« nasilju, ki je ob že označenih zunanjih vplivih oblikovalo zlasti mentaliteto določenih črnogorskih in albanskih slojev, pa tudi določenih slojev pri Srbih, pri pomuslimanjenih Slovanih, pri uskoškem prebivalstvu v vojnih krajinah in še marsikje. Zanimivo je, da je bilo tako imenovano vlaško, aromunsko in romsko prebivalstvo pri omenjenem v precejšnji meri izvzeto. Nekaj podobnega velja za Cincarje in za del makedonskega kmetijskega prebivalstva; nikakor pa seveda ne za Toske ter Turke (Turki so sicer živeli pretežno po mestih in imeli tudi »meščanske« poklice, bili pa so predvsem »gospodarji« in fevdalci ter kot taki fanatično militantni, pa patriarhalno bojeviti). Medtem ko je Cvijić patriarhalne civilizacijske cone raztegnil celo na dele slovenskega ozemlja, je V. Erlich rada omejevala patriarhalnost predvsem na že omenjene »junaške« cone s plemensko in fisoško ureditvijo ter na uskoško prebivalstvo vojnih krajin.

9. Kapitalistične in tudi socialistične ureditve in korupcija? V razdobjih, ko so se bolj ali manj uveljavile na Balkanu, je zaradi njih prišlo do velikih sprememb, ki pa kot take še ne pomenijo likvidacije korupcije. Marsikakšna stara oblika je sicer zginila, toda pojavile so se nove, včasih celo hujše. Ob takim »razvoju« je opaziti celo nekakšno kontinuiteto korupcijsko civilizacijskih con, čeprav to na prvi pogled nekako ni možno. Dober dokaz za to nenavadno »balkansko« kontinuiteto korupcije nudijo med drugim tudi zelo značilne zadevščine iz najnovejšega obdobja: Če je npr. neki Fikret iz Bosne kar »uspešno posloval« z nepokritimi menicami ne samo v lastno korist, ampak tudi v korist zelo velike klike z najrazličnejših klinov socialne lestvice, ni ravnal samo kot »sodoben poslovnež«, ampak tudi v duhu »najboljših« tradicij balkanske korupcije. Nekaj podobnega velja za najrazličnejše »koristne malverzacije« številnih Fikretovih vrstnikov, ki so se in se še udeležujejo v raznih korupcijsko civilizacijskih conah našega »balkanskega« prostora. Podkupovati se pustijo vsi ti »Fikreti« tudi iz zamejstva, kjer imajo bančne račune (»Delo«, 26. 9. 1987).¹³

Sklep. Zgodovinska usodnost je bila in je še za balkanske in jugoslovanske civilizacijske cone ter njihove etnije, v tem, da je prek njihovih ozemelj tekla že meja med vzhodnim in zahodnim rimskim cesarstvom, pozneje pa meja med Orientom in Zahodom na sploh. Prek teh ozemelj so se valile številne in velikanske vojske vse do najnovejših časov ter puščale strašna fizična, kulturna in moralna opustošenja za seboj. Menimo, da je vse to odločilno vplivalo tudi na korupcijo in njene pojavne oblike.

¹³ Računi Fikretovih ljudi v tujih bankah. Večernje novice objavljajo besedilo »Vsi Fikretovi možje«, v katerem pišejo o korupciji sodnikov, tožilcev, bančnikov in nekaj politikov. Domnevajo, da imajo ljudje s tega seznama v tujih bankah naloženih približno 13 milijonov dolarjev. Tuje banke so baje pripravljene našim preiskovalnim organom odpreti bančno dokumentacijo, če bodo dobile trdne dokaze, da je ta denar ukraden. »Delo«, 26. IX. 1987. 27. VII. 1985. je bil v »Delu« objavljen krajši prispevek J. G. z naslovom: »Tisoč naših bivših direktorjev v tujini«. O teh ljudeh tako rekoč ni ne duha in ne sluha, še manj pa o njihovem denarju, čeprav je znano, da so nekateri od njih ustanovili celo podjetja. Le kje so dobili začetni kapital za to? – Ob taki in podobni problematiki smo nedavno tega izpostavili tole misel: »Dokler ljudje upoštevajo in goje pravo gospodarnost predvsem kot vrline, ne more priti do večjih deformacij in do hude erozije morale, tako značilne za kvarjenje vseh moralnih vrednot znotraj razpadajočih družb in okoli njih.« Matija Golob, Gospodarnost kot moralna kategorija. Vrlina naravnana zoper korupcijo. »Naši razgledi«, št. 12 (851), 26. junija 1987., str. 354 in 355.

Žensko plačano delo, racionalnost in kriza države blaginje

Opredelitev pristopa

Če obravnavamo zaposlenost žensk, potem to pomeni, da zožujemo spoznavni interes na delovanje žensk na področju plačanega dela, torej na tisti proces, ki je le del dejavnosti žensk, včasih – zlasti, če gre za zaposlene z delnim delovnim časom – celo manjši del ekonomskih aktivnosti žensk. Plačano delo je tudi le vidni del dela žensk, medtem ko večina žensk opravlja veliko ekonomskih in skrbstvenih dejavnosti v »nevidnosti«. V najnovejšem času so se okrepila prizadevanja, da bi zajeli vse dejavnosti žensk in jih poskusili ovrednotiti kot sestavino družbenega produkta; zaenkrat je še vedno veliko vprašanje izoblikovanja ustreznih kazalnikov merjenja celote dejavnosti, medtem ko so meje ekonomske aktivnosti zelo razširjene.¹ Spreminjanje meril za vrednotenje ženskega prispevka na ekonomskem področju in sploh v družbi je povezano z globalnimi družbenimi spremembami zlasti v zadnjih desetletjih in je sestavina prizadevanj, da bi se odpravile različne oblike diskriminacije žensk² v sodobnih družbah.

Delitev dela med spoloma kot »racionalna« in vprašanje izravnave

Za sleherno družbo in posameznika sta pomembni tako produkcija (materialnih in duhovnih) dobrin kot človeška reprodukcija ali produkcija ljudi. Nujna medsebojna povezanost »produkcije stvari« in »produkcije ljudi« pa nikakor ne vključuje per se že tudi hierarhije veljavnosti teh področij in spolov. Čeprav je do določene stopnje delitev dela med spoloma utemeljena z biološkimi danostmi, pa je bila podreditev reprodukcije, v kateri imajo zaradi naravne funkcije rojevanja ženske nenadomestljivo vlogo,³ produkciji stvari zgodovinsko družbeno dejanje,

¹ V publikaciji, ki sta jo izdala ILO (International Labour Organization) in INSTRAW (United Nations Research and Training Institut for the Advancement of Women) leta 1985, *Women in Economic Activity* je navedeno, da je 1982 uvedel 13. mednarodni kongres statistikov dela (ICLS) pomembno spremembo pri definiranju ekonomske dejavnosti; v delovno silo se vključujejo vse osebe, ki delajo najmanj eno uro tedensko kot neplačan delavec v družini (str. 8).

² Kot svetovni problem je odpravo diskriminacije žensk opredelila Generalna skupščina OZN, ki je 7. 11. 1967 soglasno sprejela Deklaracijo, katere 1. člen se glasi: »Diskriminacija žensk je s tem, da zanika ali omejuje njihovo enakopravnost z moškimi, skrajno nepravilna in pomeni žalitev človekovega dostojanstva«; 10. člen pa zahteva: »1. Sprejmejo naj se vsi ustrezni ukrepi, da se zagotovi ženskam – poročenim ali samskim – enakopravnost z moškimi na področju ekonomskega in družbenega življenja, zlasti pa a) pravica do strokovnega usposabljanja, do dela in do proste izbire poklica in zaposlitve ter do napredovanja v poklicu in zaposlitvi, in sicer brez diskriminacije, ki bi izhajala iz zakonskega stanu ali kakšnih drugih razlogov; b) pravica do enakega nagrajevanja žensk in moških in enakega obravnavanja pri delu enake vrednosti...« (Deklaracija, str. 3 in 7).

³ Zaenkrat lahko zanemarimo tehnično možnost, da bi otroke umetno proizvajali, čeprav je tudi to uresničljivo. Vsa presoja torej temelji na predpostavki, da bo naravni način ohranjanja človeštva ostal tudi vnaprej, dokler pač bo – kajti možnosti totalne destrukcije vsega bivajočega so izredno velike.

povezano s privatno lastnino. Privatizacija ženske in podreditve moškemu sta najdalgotrajnejše in primarno razmerje gospodovanja, ki se je dopolnjevalo in tudi izražalo z navedeno delitvijo družbe, v katero pa so bile ženske vključene posredno vse dotlej, dokler niso začele same prestopati meja »družinskega suženjstva«. Razredna delitev družbe se je neposredno ohranjela predvsem z odnosi v materialni in duhovni produkciji ob posredni in tej podrejeni reprodukciji ljudi kot ženski zadevi. Ne glede na razredni položaj so bile ženske pretežno odvisne od moškega. Prav to spoznanje pa preprečuje enostransko sklepanje o avtomatizmu delavskega razrednega boja v preseganju patriarhalne družinske organizacije in z njo povezane podrejenosti žensk.

V tem prispevku nas vprašanje marginalnosti žensk ne zanima zgodovinsko ad infinitum, temveč predvsem v tisti epohi, ki je s posebno konstelacijo prevladujočih odnosov vplivala na »dozorelost« cepitve dela po spolu, tako da je hierarhija področij dela postala »protiproduktivna« za temelje institucionalne urejenosti. V kapitalistični družbeni formaciji sta ločitev produkcije dobrin in reprodukcije ljudi ter podrejenost reprodukcije – kot področja ženske dejavnosti – produkciji stvari dosegli meje svoje samoumevnosti in nevprašljivosti, ta spoznanja pa so postopno vplivala na nastajanje možnosti za odpravljanje podrejenosti.

V kapitalističnem načinu produkcije je ključna in usmerjevalna vrednota v množični racionalni proizvodnji profit in tej vrednoti je bilo podrejeno tudi delovanje družine kot »producentke« posebnih osebnostnih lastnosti posameznikov: ustvarjanje prilagodljivih in o obči smotrnosti organizacije dela in življenja nerazmišljajočih posameznikov. Tako je bila družina izravnalna skupina, ki je po eni strani pomagala oblikovati racionalnost, po drugi pa je blažila napetosti, do katerih je nujno vodila sama racionalnost s svojim krčenjem možnosti za delovanje posameznika na družbeno pomembnih področjih. Družbeno pomembno pa je bilo ustvarjanje, proizvajanje dobrin (predvsem zaradi povečevanja presežne vrednosti), oblikovanje ljudi pa, če je peljalo k temu cilju brez odklonov. Ženska v prevladujočem podrejenem razredu je s svojo družbeno določeno družinsko vlogo in podrejenostjo moškemu omogočala po eni strani nadomeščanje primanjkljaja pri odločanju, ki ga je na javnem in družbeno pomembnem področju doživljal moški (ker se je moral prilagajati zahtevam lastnikov kapitala oz. produkcijskih sredstev), po drugi strani pa je morala vzgajati otroke (to je bila po definiciji njena glavna družbena funkcija) za sprejemanje takšnih enostranskih vlog, kot so bile družbeno določene in različne po spolu: moškim je bilo treba razvijati sposobnosti vključevanja v tekmovanje na trgu delovne sile, ženske so se morale oblikovati kot čuvarice in skrbnice moških in otrok, kot pasivna in disciplinirana, podredljiva bitja v družbi.

Kljub spremembam – zlasti v zadnjem stoletju – je tudi v družbah poznega kapitalizma še vedno racionalnost določujoča vrednota vsakdanjega življenja, kot jo je teoretično oblikoval M. Weber in ki vključuje predvsem ozke ekonomske razsežnosti v skladu s potrebami lastnikov kapitala. Racionalno pomeni, da neki proces poteka z natančnostjo, ki se lahko vnaprej preračuna, brez vmešavanja kakršnihkoli »iracionalnih« spodbud, to je vrednot, čustev, itn.; da se z najmanjšimi vlaganji dosega največji učinek (Jogan, 1978, 67). V skladu z razvojem civilizacije, z razširjanjem industrializacije je M. Weber pripisal strojem in tehniki glavni vzrok za racionalnost. S tem je prekril dejanske potrebe in vrednote nosilcev družbene moči (= lastnikov kapitala), da se zagotavlja čimvečje iztiskanje presežne vrednosti iz nosilcev zgolj delovnih sposobnosti; navzven se je totalna racionalizacija kazala zgolj kot prisila stvari (»Sachzwang«), ki se ji je treba pač prilagoditi in skrbeti, da bo celota učinkovito delovala. Ena od opornih točk racionalnosti je bila ob podreditvi dela kapitalu tudi podreditev reprodukcije produkciji (materialnih in drugih, da bi bila dosežena totalnost) dobrin. V stoletjih celovito utrjevana podrejenost ženskega področja delovanja (reprodukcija) produkciji se je tako lahko zaradi in s pomočjo »znanstvene« pojasnitve nadaljevala in

pomagala pri obstoju patriarhalnih meril organizacije produkcije in bioreprodukcije. Zadnje področje se je razumelo kot neomejena naravna dobrina (podobno kot zrak, voda), ki nima kakšne posebne vrednosti, ker je to pretežno emocionalno, ker je »žensko«, emocionalno pa po definiciji nima mesta (vsaj ne vidnega) v modelu racionalnosti, ker je to lastnost moških.

Kot upravičeno ugotavlja E. List (1986, 415), je bila v znanosti sama vsebina racionalnosti moško določena,⁴ seveda pa se je ta določenost razumela kot samoumevnost v razredni določenosti. Z enostranskimi razlagami je bila razosebljenemu »svetu stvari« odzeta njegova zgodovinska razsežnost, na drugi strani pa je bil tudi »privatni svet« (družinski) kot čustven razzgodovinj in tako sta oba nastopala do tistih, ki so bili prisiljeni vstopati vanju zaradi preproste ohranitve ekstsistence, kot svetova stvari. Racionalno zastavljena znanost je prispevala k temu, da se je po eni strani povečevala tehnična učinkovitost, po drugi strani pa obvladovanje ljudi z reproduciranjem polarnosti značajev po spolu. Odvzem avtonomije ljudem obeh spolov je vodil do človeka -v- funkciji. Skrajna podreditev žensk, njihova neposredna in posredna odvisnost od »vladajoče volje« sta omogočali kontinuiran proces oblikovanja tega tipa človeka v vsaki novi generaciji. Po Webrovi razlagi se mora človek vedno »intelektualno žrtvovati«, da bi lahko ustrezno opravil svoj poklic. »Žrtvovanje« žensk v podrejenih plasteh je bilo najtemeljitejše in takšno, da se je odrinjenost preobrazila v »materinsko ljubezen« in altruizem, kar je delovalo konstitutivno za (re)produciranje asimetrije moči, bogastva in ugleda. Vse to je sodilo v »smotno racionalnost«.

S pomočjo znanosti se je tako oblikovala predstava o vzorcu pravilnega obnašanja glede na spol, ki je bila potem tudi merilo za družbeno vrednotenje dela. Vse, kar je bilo sestavina racionalnega, je imelo vidno mesto in je bilo priznano – seveda spet tu ob upoštevanju stroge hierarhije kot naravne – kar pa je bilo zunaj tega okvira, je bilo »nevidno«, nepriznано oziroma le skozi vidno priznано. Kot poudarja S. Rowbotham (1983, 204), kapitalizem ni organiziran na proizvodnji za ljudi, temveč potrebi po čim višjem profitu. K temu sta prispevali tudi »nevidno« delo žensk v družini oz. družinskem gospodinjstvu, ki je bilo definirano kot naravno, dosti pa tudi vidno delo žensk v proizvodnji, ki pa je bilo prav zaradi definirane dihotomije racionalno/neracionalno vrednoteno kot pomožno delo.

Procesi racionalizacije so potekali tako, da so enostransko krepili človekove potrebe po spet enostranski avtonomiji in nadzoru. Hkrati so človekove potrebe po skrbi, varnosti, bližini sočloveka (ki so navadno označene kot »ženske«) postale manjvredne; racionalni človek naj bi bil neodvisen. Videz neodvisnosti pa se je lahko ohranjal s prelaganjem odvisnih stopenj v življenju posameznika na ženske.

Načelo racionalnosti, kot se je izoblikovalo v klasični monopolni stopnji razvoja kapitalizma, je treba omeniti vsaj iz dveh razlogov: po eni strani še – zlasti v manj razvitih družbah – nemoteno deluje kot načelo organizacije produkcije in reprodukcije, po drugi strani pa se v razvitejših poznokapitalističnih in zgodnjemosocialističnih družbah že zaradi zgodovinske omejenosti samih družbenih temeljev njegovega delovanja – tu gre predvsem za pridobitve delavskega razrednega boja – pojavljajo zahteve za prevrednotenje in vsebinsko spreminjanje načela racionalnosti. Racionalnost – oblikovana in z različnimi mehanizmi (od znanosti, morale, prava do organov neposredne prisile), varovana v skladu s potrebami vladajočega razreda – se je pri svojem uresničevanju izkazala kot neracionalnost za večino ljudi. Enostransko krčenje človeka kot priveska stroju (robotizacija) ali kot rodilnega stroja ali le spolnega objekta v primeru žensk (ali najhujša oblika

⁴ Kot navaja E. List, je znanost tudi v sodobnosti še vedno pretežno moška zadeva, kar ponazarja s stališči nemških univerzitetnih profesorjev: 1960. leta jih je bilo 79% proti znanstveni dejavnosti žensk (1986, 415).

povezave obeh redukcij pri zaposlenih ženskah) je prišlo do meja, ki jih kljub vsem legitimizacijskim prizadevanjem večina več ne dopušča.

V načelo racionalnosti se mora vnesti človek kot potencialno mnogostransko praktično delovno ustvarjalno, čustveno, čutno in moralno bitje ne glede na spol; to pomeni, da se mora načelo racionalnosti, ki je doslej zajemalo produkcijo in (ozke) ekonomske vrednote (»imeti«), dopolniti z vrednoto »biti«. Delno v tem smislu npr. govori H. Ve (1982, 12) o »odgovorni racionalnosti« (responsible rationality), ki vključuje posebej skrb za reprodukcijo in fizično in mentalno blaginjo ljudi. Načelo racionalnosti torej ne more še naprej vključevati podrejenosti večine in znotraj tega posebej žensk kot samoumevnega temelja za delovanje družbe. Ekonomska in tehnična racionalnost, ki delujeta skozi depersonalizirane odnose »javno relevantnega«, se moreta (in morata) dopolniti s humano racionalnostjo; to pomeni, da področje, ki je kot »čustveno« (skrbniško in vzgojno delo zahtevata bolj personalne »čustvene« odnose) potisnjeno na bolj zasebno področje ženskega,⁵ postaja javno in družbeno pomembno. Načelo humane racionalnosti vključuje odpravljanje strukturnih pogojev spolne in razredne dihotomije, preseganje patriarhalnosti ali kot bi lahko rekli s H. Marcusejem (1975, 10): gre za uvajanje specifičnih »ženskih« lastnosti v družbena merila funkcionalne racionalnosti (1975, 12).

Sestavina te racionalnosti – načelo dosežka (Leistungsprinzip) je namreč ob marginalizaciji reprodukcijske dejavnosti in ohranjanju te kot ženske dejavnosti ugodno za moške in nastopa – čeprav niti ne ustreza dovolj spremembam v plačanem delu – kot legitimizacija (uzakonjenje) na novo utrjenih privilegijev moških. Kot ugotavlja M. Markus (1986, 431), se tudi ženske izogibajo pri svojem delovanju temu načelu. To pa bi lahko razložili delno kot posledico osebne moralne naravnosti žensk (večja skrb za druge, višja stopnja altruizma), delno pa z njihovo močnejšo vključenostjo v družino. Merila za uspešnost pa v bistvu izključujejo možnost povezave vloge v produkciji, ki bi bila »uspešna« in ustrezno nagrajena, ter vloge v družini. Oblikovanje novih meril za vrednotenje posameznika in celotnega vsakdanjega življenja pa je težko, težje kot priprava na »uspeh«, kajti prva naloga je speljana skozi »neprilagojenost« prevladujočim vzorcem. Ko pa »ženske« vrednote postanejo sestavina družbene strukture, prenehajo biti ženske (H. Marcuse, 1975, 18).

Humana racionalnost kot ključna vrednota organizacije povezanega delovanja družbe in svobodnega razvoja posameznikov omogoča tudi odpravljanje različnih sredstev izravnave, ki jih je kapitalistična enostranska racionalnost potrebovala in producirala zaradi potrebe po samoohranjanju celotnega načina življenja. Malikovanja polariziranih osebnostnih lastnosti kot samo naravnih (npr. materinska ljubezen) je bilo potrebno, da se je izravnava primanjkljaj realnih možnosti za polnejše življenje ženske in da se je v individualni zavesti oblikovalo zaupanje v upravičenost (in pravičnost) razredne in spolne neenakosti. Produkcija zaupanja je potekala bodisi ob opori na »božjo voljo« v teleoloških razlagah – bodisi na temelju »prisile stvari« po sebi.

⁵ Ženske so se smele razvijati v svoji zoženi družbenosti, predvsem v tej smeri, da so skrbele za blagor vseh, ki so skrbi potrebni. Pri tem delu gre pogosto za identifikacijo s tistim, ki potrebuje nego, za posebne vrste dejavnosti, ki niso le (kot poudarja M. Cutrufelli: 1980, 46) »potrošno delo« niti le »storitev«, niti naravna produkcija, čeprav vključujejo vse te sestavine. Ukvarjanje z reprodukcijo dejansko ni bilo in ne more biti »racionalno« v tehničnem in ozko ekonomskem smislu, tu pa je tudi objektivna podlaga, da so se – kot edino legitimno žensko delo – lastnosti te dejavnosti posploševale (in z njimi omejevale druge generične potencialne poteze) na ženski spol.

Kljub eksplicitnemu zavračanju načela racionalnosti pri marksističnih teoretikih pa se zdi, da še vedno prevladuje prav takšna razlaga, ki izključuje reprodukcijo. Za zgled lahko pogledamo kakšno splošno teoretično delo in razlago odnosa med bazo in nadstavbo. Ta shema je jasna ponazoritev, kako je tudi nasploh kritična teorija lahko sestavina reprodukcije patriarhalnosti, če ne tematizira »produkcije ljudi« in jo potisne le na raven »naravnih sil«, ki pač delujejo po nekih določenih samoumevnostih. Naravno je, da ženska rojeva najpomembnejšo sestavino produkcijskih sil (človeka) in da zanjo tudi skrbi.

Kljub temu da je kapitalistična epoha z zaposlovanjem žensk in otrok zunaj doma v bistvu razkrojila materialne temelje za patriarhalno družino (v kateri je moški družbeno priznan kot skrbnik in oblastnik nad podrejeno ženo in otroki), je eden od nujnih pogojev ohranjanja nespremenjenih globalnih družbenih razmerij prav patriarhalno organizirana družina. Zato ni naključje, če se je (in se še) ob realnih nevarnostih, da bi se takšna družina spremenila, okrepiło ideološko prepričevanje o pomenu (prav takšne, z materjo doma, ne kakršnekoli) družine. Prva nevarnost, da bi se patriarhalna družina odpravila, pa je bilo delo žensk zunaj doma, ki pa za večino ni bilo predvsem posledica težej po ustvarjalnosti in osebnem razvoju, temveč posledica potrebe po golem preživetju. Prav to delo (ki pa je bilo glede na obstoječe ideološke okvire »upravičeno« nižje vrednoteno in s tem konkurenčno moškemu, kar je vplivalo na premik konfliktnosti na raven medspolnih odnosov) je omogočalo nastajanje socialne podlage za delavski razredni politični boj za enake pravice obeh spolov (zahteve po enakopravnosti), hkrati pa tudi za odpravljanje družinske družbenosti in podrejenosti na področju »zasebnosti«.

Vendar pa ta pot nikakor ni preprosta, kajti – kot ugotavlja C. von Werlhof (Lenz, 1984, 73), sta kapitalizem in patriarhalnost tako zelo med sabo povezana kot »siamska dvojčka«. V tej povezanosti se ženske pojavljajo kot neko »kolektivno naravno in spolno bitje«, ki mora biti tu zaradi drugih. Takšna vloga žensk pa ni le ekonomsko koristna za kapitalizem, temveč tudi politično. Kot ugotavlja S. Rowbotham (1983, 202), delujejo ženske kot varnostni ventil; kritični potencial se uporablja proti njim in proti delavskemu razredu; »kapitalizmu zelo ustreza, če lahko prepriča soproge, da nasprotujejo možem, ki štrajkajo, ali da tešijo moške zaradi pomanjkanja kontrole na delovnem mestu s pravico, da gospodarijo doma«.

Prizadevanja za ohranjanje razredne neenakosti v kapitalističnih prevladujočih odnosih so se tako povezovala z zagovarjanjem patriarhalnosti, kajti gre za medsebojno pogojevanje, katerega nosilec za vedno nove rodove je predvsem družina. Dialektično protislovna zveza med bedo in obiljem je vključevala (in vključuje) spolno dihotomijo, konkretno podrejenost žensk. Razreševanje temeljnega protislovja med družbenim proizvajanjem in zasebnim prilaščanjem ustvarjenih dobrin pa avtomatično ne odpravlja družbene marginalnosti in sekundarnosti žensk, čeprav tudi te ni mogoče preseči brez prvih procesov.

Kot kaže novejši razvoj (zlasti v Evropi), pa ni nujno, da bi ta dva procesa tekla hkrati in enakomerno v vseh družbah. Prej bi lahko sklepali o sorazmerni avtonomiji enega in drugega procesa, ki pa jo povzročajo posebne zgodovinske okoliščine. Tako se zmanjšuje spolna asimetrija na področju zasebnega, torej v družini, v razvitih industrijskih poznokapitalističnih okoljih, kjer prevladujoči vzorec odnosov in delovanja v javnosti omogoča razmeroma trdno ohranjanje splošne asimetrije moči;⁶ dolgoročno se takšen paralelizem ne more ohranjati, ker se dejavnosti izključujejo. Podobno se v tistih družbah, ki težijo k omejevanju splošne asimetrije moči in k enakomerni razporeditvi ustvarjenih dobrin (to naj bi po definiciji bila značilnost zgodnesocialističnih družb), bolj v zasebnosti ohranjajo značilnosti podrejenosti žensk, kar pa tudi dolgoročno ni združljivo z razvojnimi cilji, ki naj bi bili splošni.

Torej ne gre za neko enosmerno odvisnost in zaporednost, ki bi (časovno) najprej pomenila odpravo asimetrije moči nasploh (razrešitev razrednega vprašanja), potem pa odpravo spolne dihotomije. Razumljivo pa je, da ta relativna avtonomija predpostavlja, da so se – četudi v drugem družbenem okolju – v zgodno-

⁶ H. Klages 1985 poroča na podlagi več raziskav o izjemno hitrem spreminjanju znotrajdružinskih odnosov (vedno večja enakopravnost in priznavanje enakopravnosti žensk) v ZRN v sedemdesetih in osemdesetih letih; podobno poroča za Francijo npr. M. Segalen (1981).

vinski praksi že ustvarili vsaj nastavki za ukinjanje razredne in spolne podrejenosti. Ker kljub medsebojni povezanosti hkratnost teh procesov ni »železna« zakoničnost, lahko tudi laže razumemo, zakaj se v nekaterih sodobnih poznokapitalističnih družbah zmanjšuje patriarhalnost v okviru reprodukcije, medtem ko je ideološko prevladujoči vzorec moči v družbi še podrejen ohranjanju razredne strukture in nasprotno.

Zaradi ideoloških lakiranj in mitologiziranj, ki omejeno družbenost žensk ponujajo kot edino pravo, normalno in moralno, pa, čeprav ni več pravne podpore takšni ideologiji, procesi osvobajanja žensk v zgodnjiesocialističnih družbah ne potekajo tako hitro in preprosto, kot bi (morebiti) pričakovali zagovorniki humanejše urejenosti. Neposredna praksa v sodobnosti v celem svetu (po izteku desetletja OZN za ženske) kaže, da so pravne norme, ki zagotavljajo enakopravnost, sicer izjemno pomembne, nikakor pa niso zadostne.

Poznokapitalistična družba blaginje, kriza in diskriminacija žensk

V sodobnosti smo priče zapletenim procesom lomljenja kapitalističnih (ki se ponekod, npr. v Latinski Ameriki, še povezujejo z ostanki fevdalizma) in seksističnih načinov produkcije celotnega življenja, kar se izraža tudi v politični usmeritvi in dejavnosti OZN. Ni tedaj naključje, če je prav ta organizacija posvetila desetletje (1976 do 1985) reševanju ženskega vprašanja. Razumljivo je, da ni mogoče povsem zasukati zgodovinskega dogajanja v enem desetletju, pomembno pa je, da postaja upoštevanja vredna sestavina zavesti večine človeštva spoznanje, da ni mogoč nadaljnji (human) razvoj ob ekonomsko nadeksploatiranih in politično podprezentiranih ženskah.

V poznokapitalističnih industrijskih družbah je začetek humanejšega spreminjanja organizacije produkcije in reprodukcije izoblikovala država blaginje oz. socialna država. Kot kažejo izkušnje najbolj razvitih kapitalističnih družb blaginje (npr. skandinavske države), se še vedno – čeprav bolj prikrito – nadaljujeta patriarhalnost in s tem neločljivo povezana diskriminacija žensk. Kljub temu so se realne možnosti emancipacije žensk povečale, s tem ko so se bolj množično zaposlovale (zlasti v zadnjih tridesetih letih). Ta proces pa je ogrozila kriza države blaginje.

Krizo države blaginje je treba presojati v okviru globalnih procesov prestrukturiranja produkcije, tako v industrializiranih poznokapitalističnih družbah kot v nerazvitih družbah, ki se v zadnjih desetletjih pospešeno industrializirajo (= »modernizirajo« pretežno na kapitalističen način). V teh procesih je prestrukturiranje plačanega in neplačanega dela žensk ključna značilnost. Kajti, kot poudarja H. Rose (1986, 81), ker je udeležba v ekonomski dejavnosti (kot zagotovilo za obstoj) prvi porok blaginje, je osrednjega pomena spreminjanje strukture nove mednarodne delitve dela. Prestrukturiranje, ki ga določa kapital, skuša omejiti tako državo blaginje v razvitih družbah (kjer že potekajo procesi deindustrializacije) kot prihodnji razvoj sistema blaginje v deželah v razvoju.

Prestrukturiranje kapitalizma je prepleteno s patriarhalnostjo, ki na nove načine živi v spremenjenih okoliščinah. V tem kontekstu »moremo ugotoviti, da je zgodovinski dosežek države blaginje – prilagoditev med kapitalom in moško vodenim delavskim gibanjem – dosegel zrelost v povojnih letih v severni in zahodni Evropi, manj v južni Evropi in vprašljivo v ZDA... Feministična spoznanja so razkrila, kako je ta posebni dosežek, ki je nudil pomembne pridobitve za delavski razred, nastal na račun kontinuirane podrejenosti in odvisnosti žensk« (Rose, 1986, 81). Ta logika kapitalizma in logika patriarhalnosti sta tudi povzročili, da so ženske večina med zaposlenimi plačanimi delavci v družbenih službah in tudi večina med odvisnimi od države. Protislovnost države blaginje pa je prav v tem, da z zaposlovanjem žensk ustvarja pogoje za oblikovanje žensk kot

političnih subjektov – skratka za ozaveščanje o njihovih lastnih potrebah, ki niso vselej identične (zaradi različne obremenitve in vključitve v produkcijo in reprodukcijo) z moškimi in ki so bolj uresničljive v državi blaginje. Po drugi strani pa transnacionalna prerazdelitev produkcije, ki je neločljivo povezana s prihodnostjo države blaginje v razvitih kapitalističnih družbah, poteka v smeri k družbam z nizkimi mezdami v »tretjem svetu«, kjer pa povzročča nove delitve dela po spolu in starosti. V novih industrijskih (zlasti elektronskih, tekstilnih) dejavnostih se zaposlujejo predvsem mlade ženske (med 14. in 25. letom starosti). S tem je povezana tudi brezposelnost v razvitih kapitalističnih državah, ki povečuje »presežno populacijo«, število odvisnih (največ je žensk in mladih), kar je spet dodatna obremenitev za zaposlene in za državo blaginje.

Iskanje izhoda iz krize države blaginje je tako v bistvu neločljivo povezano z nadeksplotacijo žensk, bodisi da gre za razvite ali manj razvite družbe.⁷ Tako bi tudi nekatera konstitutivna načela države blaginje zaslužila drugačno oznako, če bi upoštevala resnično stanje in delitev po spolu; »načelo družbenega zavarovanja« bi lahko z enako pravico imenovali »husband/fatherhood principle«, ugotavlja npr. H. Rose (1986, 88).

Ker je namen tega prispevka razkriti in pojasniti predvsem zvezo med zaposlovanjem žensk in spreminjanjem družine, si bomo zaposlovanje ogledali nekoliko поблиže. Ob tem pa ni mogoče mimo opozorila, da ekonomsko osamosvajanje žensk (ali tudi ekonomska emancipacija) nikakor ni razumljeno kot končno dejanje osvobajanja žensk ob sedanjih načelih organizacije dela. Pri dosednji obravnavi je bilo že vključeno spoznanje, da pri osvobajanju ne gre le za izenačevanje z moškimi, pač pa za spreminjanje globalne družbene strukture, ki naj (še) omogoči polnejše osvobajanje. Kakor ima H. Marcuse (1975, 15) prav, ko poudarja, da »enakopravnost še ni svoboda«, pa zgodovinska dejstva opozarjajo, da tudi brez te prve stopnje ni možna večja svoboda. Vprašanje je tudi, ali gre za enakopravnost le v ožjem pravnem smislu ali pa gre tudi za izenačevanje konkretnih možnosti za odpravljanje skrčenosti ženske kot (potencialne) »poklicne matere«. Kajti šele prestrukturiranje družbe, vključitev reprodukcije v okvir družbeno pomembnega, vrednega in varovanega, postopno oblikuje okoliščine za resnično enakopravnost.

Razkrivanje procesov na področju ekonomskih odnosov je za ukinjanje patriarhalnosti nujno, kajti, kot poudarja H. Hartman (1983, 180), »patriarhat ni le psihična, temveč tudi družbena in ekonomska struktura«, patriarhalnost ni le ideološke narave, temveč totalne družbene.⁸ To je mogoče potrditi tudi z odnosom socialne politike – kot pomembne sestavine države blaginje – do ženskega dela na trgu plačane delovne sile. Kajti žensko delo v družinskem gospodinjstvu se je razumelo kot naravno: »kot naravno se je z vidika vladajočih (najsji bodo to) »beli« podjetniki – zasebni ali javni – ali tudi le zakonski mož) razumelo vse to, česar niso

⁷ Ob tem je treba poudariti, da so praktično (in tudi že v teoriji) različne možnosti za izhod iz krize. Razbremenjevanje gospodarstva s krčenjem izdatkov za delovanje javnih služb in prelaganje odgovornosti za socialno varnost na posameznika sta ena od možnosti razvoja, ki temelji na predpostavki o nezdružljivosti ekonomske učinkovitosti in sistema blaginje. Jan Kolberg (1986) poudarja, da sta ti dve sestavini združljivi in da imajo ukrepi države blaginje ambivalentne učinke (npr. hkrati se lahko povečujejo ali zmanjšujejo delovne pobude). »V nekem določenem smislu je mogoče govoriti o državi blaginje kot o bremenu gospodarstva. Toda to lahko rečemo tudi za nezaposlenost. Če bi imeli v zahodnoevropskih deželah polno zaposlenost, bi lahko proračun za javne službe (ustanove za zagotavljanje socialne varnosti) narasel v poprečju za 10%, čeprav bi se zaradi tega izdatki zmanjšali za 5% – ugotavlja npr. J. Kolberg (razmnožen referat za mednarodni kongres Le nuove politiche sociali dopo la crisi del welfare state, verso quale Europa, Benetke, 24. 9. 1986).

⁸ H. Hartmann (1983, 191) tudi zameri J. Mitchell, ki zanemarja materialno podlago za patriarhalnost, kar zmanjšuje pomen njenih analiz. Ob tem je treba omeniti, da so precejšnje pozornosti deležne tudi zamisli, da bi večjo pravičnost glede na spol in manjšo patriarhalnost dosegli tako, da bi bilo gospodinjstvo delo plačano (T. Dahl, 1984, 65). Tako bi po Dahlovem mnenju uresničili tudi za ženske »pravico do denarja«. Zdi se dokaj očitno, da takšna rešitev ne bi niti na površini, kaj šele v temeljih omajala močne kapitalistično-patriarhalne celovite institucionalne določenosti položaja ženskega spola.

nič plačali ali niso hoteli plačati, kar naj jih ne bi nič (ali kolikor mogoče malo) stalo« (Neyer, 1984, 427).⁹ Čeprav je povsod v veliki meri navzoča izražena in prikrita patriarhalnost, so med posameznimi poznokapitalističnimi državami blaginje razlike v organizaciji trga delovne sile in družine. O tem nam govorijo izsledki novejših raziskovanj. Za zgled si oglejmo stanje na Norveškem.

Po podatkih za leto 1982 je na Norveškem delež žensk med zaposlenimi 41,7 %, od katerih jih 53,6 % dela delni delovni čas. Različne sociološke raziskave kažejo, da gre pri zaposlovanju žensk bolj ali manj za »reorganizacijo patriarhalnosti«, za prehod žensk od zasebne v javno odvisnost od »redistributivne« korporativne države, za katero naj bi bil značilen patriarhalizem, kajti o položaju žensk soglasno odločajo »moški delavskega in moški buržoaznega razreda« (Hernes v Holter, 1984, 31). Ženske na Norveškem so se namreč dosti zaposlovale prve na javnem področju (produkcije storitev), in to večinoma z delnim delovnim časom. Ženske so zelo zainteresirane za razvoj in urejanje javnega področja (družbenih služb), ker je z njegovo stabilnostjo precej povezan njihov položaj.

Prav med krizo države blaginje prihaja do precejšnjih napetosti med državo in trgom oziroma med produkcijo in reprodukcijo, kajti reprodukcija, kjer prevladujejo ženske, se razume kot strošek v nacionalnem produktu. »Približno bi lahko rekli, da prevladujejo moški na strani dohodka in ženske na strani stroškov, delno zaradi tega, ker veliko ženskega dela – plačanega in neplačanega, ni vračunano v narodni proizvod, ali pa se vračuna kot javni strošek v obliki transferja« (Hernes, 1984, 34). Ker ni v nobeni drugi skandinavski državi zaposlenih toliko žensk na državnem področju družbenih služb kot na Norveškem, so ženske zelo prizadete kot zaposlene in kot uporabnice, če se kriza države blaginje rešuje s prenosom storitev nazaj na družino. Ženske so v teh dejavnostih v posebnem položaju, kajti razdrobljenost zavira njihovo povezovanje in udeležbo v političnem odločanju, ob tem, ko se krepi njihova odvisnost od države. Hernesova tudi ugotavlja, da je neugodna politična zastopanost žensk posledica tega, ker so kot gospodinje neaktivne, kot zaposlene pa niso sindikalno organizirane; ženske organizacije, ki delujejo na področju tradicionalno zasebnega, niso dovolj prodrle v mrežo korporativizma.

Vstopenje norveških žensk v javno področje je vplivalo na njihovo politično mobilizacijo v voljenih in korporativnih telesih, kot zlasti v političnih gibanjih. Po sodbi H. Hernes (1984, 44) je bistvo politike do spolov v korporativnem sistemu poskus restrukturiranja temeljne delitve dela med družino in trgom delovne sile in med moškimi in ženskami. Konservativne ženske in radikalne feministke sodelujejo ob vprašanih spolne politike, socialistične feministke in socialnodemokratsko usmerjene ženske pa sodelujejo ob vprašanih, kot sta šesturni delavnik in kriza države blaginje. Nekateri dokazi dopuščajo sklepanje, da dajejo ženske večjo prednost socialni politiki kot moški in da imajo drugačno mnenje o obrambni politiki, vendar doslej niso imele dovolj moči, da bi vplivale na politične odločitve.

Kot ugotavlja K. Waerness (1984, 73), pa je ob tem, ko se je v zadnjem desetletju na trgu delovne sile v zahodnih državah pojavljalo vedno več žensk, veliko raziskav pokazalo, da je večina vseh skrbstvenih dejavnosti (ne le za otroke, temveč tudi za bolne, ostarele – skratka odvisne) še vedno neplačano žensko družinsko delo. Ob tem upravičeno poudarja, da zato tudi glede na žensko perspektivo niso primerni sociološki opisi rasti storitvenih dejavnosti kot »praznenje družinskih funkcij« in da jih je treba znova preveriti. To opozorilo je zelo pomembno ne le z vidika ustreznosti socioloških teoretičnih razlag konkretni resničnosti, temveč tudi ali predvsem glede na opredeljevanje razvojne strategije organizacije javnega področja in družinskega življenja in s tem povezanega položaja žensk.

Kljub temu da dejavnosti javnega področja le delno razbremenjujejo družine,

⁹ Delno Gerda Neyer tu navaja ugotovitve nemške sociolinje Claudije von Werlhof iz leta 1983.

pa je njihova vloga pomembna, saj zagotavljajo večjo enakost in pravičnost v družbi. Po sodbi K. Waerness (1984a, 204) tisti kritiki, ki se osredotočajo na problem javnih služb, češ, da so rigidne, neobčutljive, neosebne itd., pozabljajo na nasilja, zlorabe in moraliziranja, do katerih prihaja lahko v zasebnih skrbniških razmerjih, pozabljajo izkušnje delavskega razreda s prostovoljnim delom v obliki usmiljenja.

Ob tem je tudi pomembno vprašanje, kdo vzdržuje stike z ustanovami, ki dopolnjujejo družino. Po ugotovitvah K. Waerness (1984, 75) in nekaterih drugih (npr. Bianchi, 1983, 128) je sodelovanje spet pretežno ženska zadeva. Ker imajo ženske manj izkušenj z nego otrok, preden same postanejo matere, so v sodobnosti bolj odvisne od strokovnih nasvetov, zato narašča »scientifikacija« socializacijskega procesa.

Tudi za norveške razprave ob krizi države blaginje in iskanju izhodov iz nje je značilno, da se pojavljajo idealizacije družine »v zlatih časih« brez upoštevanja konkretnih razredno zelo diferenciranih realnih možnosti; podobno se ob poudarjanju otrokovih potreb zagovarja osrednjost matere v nuklearni družini, ne da bi se upoštevali ekonomski in kulturni pogoji vsakdanjega življenja družine. Ob zavze-manjih za »oživljanje« in razširjanje prostovoljnega dela K. Waerness (1984, 78) poudarja, da zagovorniki teh rešitev popolnoma zanemarjajo, da je lahko prostovoljno delo v sedanjih razmerah le boren nadomestek za možnosti žensk, da bi opravljale lastno plačano delo, čeprav je bilo v preteklosti (prejšnje in to stoletje)¹⁰ prostovoljno delo pomembno kot prva prekinitvev tradicionalne vloge ženske v družini. V nadaljevanju K. Waerness (1984, 84) sklepa, da politični poskusi prenosa skrbi z javnega na zasebno področje očitno temeljijo na predpostavki, da neformalna mreža že obstaja, ne da bi jo uporabljali, in da jo je treba le aktivirati. »Ta predpostavka se zdi nerealistična zaradi dejstva, ker se večina skrbstvenega dela že opravlja neformalno.«

V sodobnosti, ko je neodvisnost vrednota, je ta ugodnost države blaginje postala že nevprašljiva (ta je posameznika delno osvobodila finančne odvisnosti od družine in neformalne socialne mreže, kadar so njegovi viri nezadostni). Vendar pa veliko za odvisne storijo ženske, čeprav je to potiskano na stran kot ženska naravna dolžnost.

Ni naključje, da materinstvo pomembno spremeni življenje žensk, medtem ko očetovstvo moških ne obremenjuje preveč, kar kažejo raziskave tudi na Norveškem (Ve H., 1986, 5). Obremenitev matere se poveča z vsakim otrokom, kar pa ne velja za očete (ibid, 34). Moški, očetje večinoma nočejo prevzeti odgovornosti za skrb za majhne otroke in zahtevajo, da ženske kombinirajo plačano delo s skrbjo za družino. Nevidno, neplačano delo žensk z majhnimi otroki, pa po ugotovitvi K. Waerness znaša kar 17 % vrednosti narodnega produkta Norveške.¹¹ Kot ugotavlja L. Balbo (cit. po Ve, 1982, 30), je za kapital ekonomsko racionalnejše, da zaposluje poročene ženske, kot da bi povečeval plače moških. Med (običajno) začetno in ponovno zaposlitvijo je namreč biološka reprodukcija prepuščena zasebnosti žensk in tako pomagajo ženske ohranjovati državo blaginje (ali vsaj videz, mit tega tipa države), čeprav je prav ta tip poznokapitalistične urejenosti tudi omogočil rahljanje materialnih temeljev zatiranja in odvisnosti, podrejeno-sti žensk.

Vendar pa so bile začetne obravnave krize države blaginje, kot sodi H. Rose

¹⁰ Ko so na Norveškem ženske začemale prostovoljno dejavnost v religioznih in humanitarnih organizacijah, so se pogosto srečevale z nasprotovanjem mož in očetov, ki so bili prepričani, da bodo zaradi tega zanemarjale svoje družinske gospodinjinske obveznosti. Delo v teh organizacijah se je razumelo kot ogrožanje ženskega podrejenega mesta v družini, ker je bolj povezano tudi s potovanji.

¹¹ Ni mi znano, ali je kdo v Sloveniji ali Jugoslaviji preračunal, kolikšna je vrednost dela z majhnimi otroki. S. Jakšič (1986, II. del, 20–22) sicer opozarja na »vrednost otroka« in omenja, naj bi v enem letu odrasel človek proizvedel vrednosti, ki so za 10- do 12-krat večje, kot so stroški za usposabljanje otroka.

(1986, 50), nevtrahne glede na spol in niso upoštevale, da tako v razvitih kapitalističnih državah kot v »tretjem svetu« večino bremen krize države blaginje nosijo ženske. V razvitem svetu prevladujoča ideologija razglašala, da je mesto ženske doma, »kaznuje jo pa ekonomsko in družbeno, če je tam«, v manj razvitih deželah pa je ekonomska nujnost, da mlade ženske delajo v tovarnah brez zdravstvenega varstva in v razmerah čezmerne eksploatacije.¹² Kot ugotovljajo nekatere druge (prej omenjene) sociologinje, pa je tudi v razvitih družbah za večino družin zaposlitev žensk ekonomska nujnost.

Dogajanja v 80. letih v jugoslovanski družbi (kriza, ki se blaži tudi na račun zmanjševanja izdatkov za družbene dejavnosti) opozarjajo, da so začeti (in že – v nekaterih okoljih – relativno utrjeni) procesi emancipacije žensk (in ljudi sploh) tudi tu v nevarnosti.

LITERATURA:

- Bianchi Marina, 1983: Položaj žena u krizi države blagostanja. MUS, Beograd, št. 11. 122–131.
- Cutrufelli, Maria Rosa, 1980: *Economia e politica del sentimento*, Roma, Editori Riuniti.
- Dahl, Tove Stang, 1984: *Women's Right to Money*, v: Holter H., 46–66.
- Holter H. (ed.) 1984: *Patriarchy in a Welfare Society*, Oslo..., Universitetsforlaget.
- Hartmann, Heidi, 1983: Nesrečni brak marksizma i feminizma: ka progresivnijem zajedništvu«, MUS, št. 3, 179–217.
- Jakšič, Slobodan, 1986: »Socio-ekonomski i aksiološki aspekti »cene deteta«, Socijalna politika, Beograd, let. XLI, št. 4 (15–17) in 5 (20–22).
- Jogan, Maca, 1978: *Sociologija reda*, Obzorja, Maribor.
- Jogan, Maca in druge, 1986: *Ženske in diskriminacija*, DE, Ljubljana.
- Kläges, Helmut, 1985: *Wertorientierungen im Wandel*, Frankfurt/New York, Campus Verlag.
- Lenz, Ilse, 1984: *Kapitalistische Entwicklung, Subsistenzproduktion und Frauenarbeit. Der Fall Japan*, Campus Verlag, Frankfurt/New York.
- List, Elisabeth, 1986: »Der asketische Eros« v: Weisshaupt Manon and Brigitte (Hrg.): *Was Philosophinnen denken II*, Zürich 1986.
- Marcuse, Herbert, 1975: *Marxismus und Feminismus*, v: *Zeit Messungen*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main (9–20).
- Markus, Maria, 1986: »Women, Success and Civil Society: Submission to, or Subversion of, the Achievement Principle«, Praxis international, Vol 5, Januar 1986, št. 4 (str. 430–442).
- Neyer, Gerda, 1984: Sozialpolitik von, für und gegen Frauen, Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft, 1984/4 (str. 427–441).
- Norway Information, Oslo, april 1980 (UDA 147/80), An Act relating to Equal Status between the sexes, 9. 6. 1978.
- Rose, Hilary, 1986: »Women and the Restructuring of the Welfare State«, V: Qyen Else, *Comparing welfare States and their Futures*. Gower Publishing Company Limited, Adlershot and Brookfield, (str. 80–95).
- Rowbotham, Sheila, 1983: *Svest žene – svet muškarca*, Beograd, Radionica SIC.
- Segalen, Martine, 1981: *Sociologie de la famille*, Armand Colin, Paris.
- Ve Hildur, 1986: »Changes in Family Patterns in Europe: The Male Gender Role and Responsibility for Carework for Children, Institut of Sociology, Bergen razumnož.
- Ve Hildur, 1982: »Ideals of Equality in the School System of the Welfare State« Institut of Sociology, Bergen, (paper for Xth World Congress of Sociology).
- Waerness, Kari, 1984: »Caring as Women's Work in the Welfare State«, v knjigi: Holter H. (ed.): *Patriarchy in a Welfare Society*. Oslo, Bergen, Stavanger, Tromsco, Universitetsforlaget.
- Waerness, Kari, 1984 A, v: »The Rationality of Caring«. V: *Economic and industrial democracy*, vol. 5, št. 2, 185–211.

¹² Več o tem Maja Košak v delu M. Jogan in druge: *Ženske in diskriminacija* (1986).

Centralnobančni sistemi v svetu in v Jugoslaviji

Značilnost predlaganih ustavnih sprememb pri urejanju položaja centralne banke in vloge denarne politike je napoved ponovne centralizacije centralnobančnih funkcij v enotni Narodni banki Jugoslavije. Tako bi uveljavitev predlogov pomembno spremenila obstoječi centralnobančni sistem v Jugoslaviji (gre za sistem Narodne banke Jugoslavije in narodnih bank republik in avtonomnih pokrajin). Ali je za tovrstne predloge mogoče najti potrditve v svetovni praksi centralnega bančništva in kakšne so ob tem naše izkušnje?

Potreba po centralni banki in neodvisnost centralne banke

V politično samostojnih državah izhaja potreba po centralni banki iz nujnosti izvajanja naslednjih dejavnosti, ki so pogoj za delovanje denarnega, tržnega gospodarstva:

- a) izdajanje bankovcev (in po potrebi kovancev),
- b) delovanje institucije vladnega bankirja,
- c) izvajanje denarne in posojilne politike,
- d) delovanje banke bank,
- e) vzdrževanje in investiranje mednarodnih denarnih rezerv države,
- f) nadzorovanje deviznih transakcij,
- g) nadzorovanje aktivnosti posojilodajalcev.

Nekatere od navedenih funkcij se lahko izvajajo tudi preko drugih institucij in ne preko centralne banke (npr. izdajanje bankovcev). Prav tako ima lahko vlada zasebno banko za svojega bankirja oziroma ima večjo ali manjšo vlogo pri izvajanju posojilne politike. Prednosti koncentracije omenjenih funkcij v eni instituciji – centralni banki vidijo v svetu predvsem v praktični naravi združitve funkcij. Večja je varnost izdajanja bankovcev le pri eni centralni banki v primerjavi z izdajanjem bankovcev pri večjih zasebnih bankah. V primerjavi s »Currency Board«, ki so nekdanje izdajali bankovce do višine zlata ali srebra, omogoča izdajanje denarja preko rezerv zlata ali deviz večjo elastičnost pri oblikovanju ponudbe denarja in posojil.

Dodatna prednost centralne banke, ki izdaja bankovce (in knjižni denar) ter vodi neodvisno denarno politiko, pred neko vladno institucijo, je, da se načelno onemogoča vladi voditi kratkoročno, inflatorno (denarno) politiko. Neodvisna centralna banka kaže podobne prednosti tudi pri izvajanju funkcije državnega bankirja, saj je s tem zagotovljena naravna omejitev možnosti za posojanje vladi oziroma proračunu. Iz ključne vloge centralne banke na denarnem in kapitalskem trgu izhaja tudi njena odgovornost za izvajanje (vplivanje na) posojilne politike. Ta odgovornost je neposredno povezana z uresničevanjem naloge uravnavanja ponudbe denarja kot temeljne naloge centralnega bančništva.

Vloga centralne banke in denarne politike, ki jo izvaja, je določena s stopnjo neodvisnosti, ki jo uživa centralna banka. Ob presežnem povpraševanju po razpoložljivih blagovnih skladih je namreč eden od načinov zmanjševanja rasti cen vodenje dejanske omejitvene denarne politike, ki je ne more izvajati centralna banka, v vseh vidikih podrejena izvršnim organom. Samo neodvisna centralna banka lahko izvaja dejansko omejitveno politiko, ki je nujni, ne pa tudi zadostni

pogoj za uspešno protiinflacijsko politiko. Pri tem neodvisnost centralne banke opredelimo kot zmožnost, da vodi samostojno, od izvršnih organov-vlade neodvisno denarno politiko. To vključuje, ni pa omejeno na svobodno odločitev o financiranju vladnega (proračunskega) primanjkljaja.¹

Večja ali manjša stopnja dosežene neodvisnosti je izraz razmerja moči v določeni družbi. Nekatere analize² kažejo, da so bolj neodvisne banke povezane z nižjo stopnjo inflacije, da pa danes pravzaprav ni veliko neodvisnih centralnih bank, razen: Federal Reserve System v ZDA, Deutsche Bundesbank v ZRN in centralnih bank Italije po letu 1981, Finske in Švice.

Na neodvisnost centralnih bank je pomembno vplival zgodovinski razvoj. Ob zlategem (in srebrnem) standardu je bila centralna banka neodvisna znotraj natančno določenih pravil sistema. Ta pravila so bila izredno stroga in je bila za njihovo spremembo potrebna odločitev zakonodajnega organa. Z zlomom zlatega standarda v I. svetovni vojni se pravila niso več uporabljala in od centralne banke se je zahtevalo, da podpira vladne vojaške potrebe po denarju. Skupaj z zmanjšanim obsegom blaga in storitev za nevojaške potrebe je nenadzorovano povečanje ponudbe denarja vodilo v nenadzorovano inflacijo.

Ob koncu vojne ni bilo možnosti za hitro vrnitev na zlati standard. Centralne banke so videle neodvisnost od političnih pritiskov kot pogoj njihovega pritiska na zaostritev finančne discipline, ki je bila eden od temeljev ponovne vzpostavitve zlatega standarda. V tem obdobju in ponovno v obdobju po drugem odklonu od zlatega standarda v zgodnjih tridesetih letih so centralne banke nasplošno uživale neodvisnost.

Samostojno so sprejemale ukrepe za uravnavanje ponudbe denarja brez aktivnega vmešavanja političnih teles kot tudi brez natančnega upoštevanja pravil zlatega standarda. Takšna samostojna politika centralnih bank v politični krogih ni doživela široke podpore. Imeli so jo za preveč omejitveno (vsaj retrospektivno gledano) in za glavni vzrok depresije tridesetih let.

Zato po doseženem centralnobančnem financiranju II. svetovne vojne politične avtoritete niso bile pripravljene zlahka sprostiti doseženega nadzora nad centralnimi bankami (primer je bitka Federal Reserve System za dosego ponovne neodvisnosti leta 1951). Ta pristop je bil podprt s potrebo po učinkovitejših sredstvih ekonomske politike, potrebnih za višjo raven ekonomskih ciljev, ki naj bi jih uresničila ekonomska politika. V tem ozračju je bila pred 30–40 leti sprejeta večina centralno-bančne zakonodaje.

Zaradi različnih vzrokov, predvsem pa zaradi rasti teženj po uresničitvi vse širših ciljev ekonomske politike, se je zahtevala vse večja integracija denarne (in posojilne) politike s splošno ekonomsko politiko. Nasplošno pa kljub temu ni bilo zaželeno in mogoče izvesti popolne integracije centralne banke znotraj vladne strukture. Nasprotno, v svetu si prizadevajo za kompromise, ki so bodisi zapisani v zakonih ali zgolj v navadah in praksi.

Poudarjena vloga denarne politike v zadnjih dveh desetletjih je dokaz težnje centralnih bank, da se ponovno pribijejo iz sence, v kateri so se znašle v prvem pojavnem obdobju. Ne glede na to pa centralne banke delujejo skupaj s političnimi avtoritetami in ne v nasprotju z njimi. Pomembnejše vprašanje je, kakšna razdelitev nalog in odgovornosti med centralno banko in političnimi avtoritetami največ prispeva k dolgoročni stabilnosti gospodarstva.

¹ G. A. Epstein, J. B. Schor: *The Political Economy of Central Banking*, Discussion Paper, No 1281, November 1986, Harvard Institute of Economic Research, Harvard University, str. 17.

² R. Bade, M. Parkin: *Central bank Laws and Monetary Policy*, mimeo, University of Western Ontario, 1980.

J. T. Wolley: *Central Bank and Inflation*, v knjigi L. N. Lindberg C. S. Maier, *The Politics of Inflation and Economic Stagnation* The Brookings Institution, Washington 1985.

Namen in naloge centralne banke

Začetni člani »standardnih« zakonskih predpisov v svetu opisujejo namen, naloge centralnih bank. V njih je poudarjena skrb za gospodarsko stabilnost in stabilno vrednost denarja. Čeprav sta ta dva elementa izenačena z nekaterimi drugimi, se poudarja, da je ustrezna stopnja stabilnosti v dolgoročnem obdobju pogoj za uresničitev ciljev v gospodarstvu (gospodarska rast, blagostanje itd.).

Glede namena in nalog naše centralne banke tudi naša zakonodaja splošno določa glavne funkcije sistema narodnih bank. Gre predvsem za izvajanje ciljev »denarno-posojilne« in »devizne« politike, ki jo določata Skupščina SFRJ in ZIS. V tem okviru opravlja enake funkcije, kot so zapisane tudi v zakonodajah drugih držav, ki smo jih navedli v uvodu pri določanju potrebe po centralni banki (izdajanje bankovcev, vladni bankir, izvajanje denarne politike itd.). Pri izvajanju teh funkcij je prav tako kot centralne banke v svetu predvsem odgovorna za stabilnost domače valute in zunanjo in notranjo likvidnost. Takšna opredelitev temeljnih funkcij centralnobančnega sistema pri nas je v konfliktu z določili naših srednjeročnih planskih usmeritev in letnih resolucij o gospodarski politiki, kjer se favorizira avtarkičen razvojni koncept, ki pojmuje domače in mednarodne finance kot podrejeno sredstvo za uresničitev naturalno predvidenih razvojnih ciljev. S tem se zanika tržni koncept gospodarstva, ki zahteva ustrezno vrednotenje proizvodnih dejavnikov in končnih izdelkov. Celotne finance pa so prisiljene, da delujejo proinflacijsko. Tako centralna banka načelno ne skrbi za temeljni cilj stabilnega gospodarstva na finančnem področju, ampak je prisiljena inflacijsko financirati prednostne namene razvoja, določene v državnem/družbenem planu.

Lastnina centralnih bank

Čeprav je večina centralnih bank v svetu lastnina držav, pa to ne velja za vse banke. Lahko so tudi »self-owned« (same svoj lastnik), v lasti posojilnih institucij ali zasebnih delničarjev. V naših razmerah se tudi v tej zvezi pojavlja vrsta problemov, še posebej ob upoštevanju kopičenja državnega dolga v bilanci centralne banke. Te probleme je nujno treba reševati ob ekonomskem definiranju družbene lastnine, ki zahteva ustrezno valorizacijo vseh proizvodnih dejavnikov, tudi finančnega kapitala.

Vodilna telesa centralne banke

Za vodilna telesa centralne banke v svetu velja, da imajo centralne banke načelno trojno organizacijsko strukturo: a) izvršno raven, b) raven sveta (board) in c) nadzorno raven. Te ravni se med centralnimi bankami razlikujejo in pogosto sta raven sveta in nadzorna raven združeni. V teh primerih izvršna raven prevzema večjo odgovornost.

a) Za izvršno raven se uporabljajo izrazi kot »executive committee« ali »management committee« za telo, ki ga sestavljajo bolj izkušeni uradniki, polno zaposleni v centralni banki. Kot kolegijski organ (najbolj podoben našemu svetu guvernerjev) odloča v imenu banke. Sestavljajo ga vsaj trije člani. V tem smislu je izvršna raven oblikovana v večini bank, ne pa v vseh. V nekaterih je podobna avtoriteta dana guvernerju centralne banke, ki mu pomagajo namestniki oziroma pomočniki guvernerja centralne banke. Samo v redkih državah sodelujejo zunanji

³ Na podlagi veljavne zakonodaje v nekaterih industrijskih državah (Avstrija, Avstralija, Belgija, Danska, Finska, Francija, Irska, Islandija, Italija, Kanada, Japonska, Nizozemska, Norveška, Švedska, Švica, Velika Britanija, ZRN in ZDA) in v Jugoslaviji.

Več o prikazu v svetu glej v: H. Skanland: The Central Bank and Political Authorities in Some Industrial Countries, Norges Banks Skrifserie, No. 13, Oslo 1984.

predstavniki pri tekočem sprejemanju odločitev. Guverner centralne banke je enotno v vseh državah predsedujoči izvršnega komiteja, ki je tudi telo, ki formalno sprejema večino odločitev. Glasovanje je izredno redko in v praksi izvršni komite deluje kot guvernerjevo svetovalno telo. Navzven pa predvsem guverner predstavlja banko oziroma njene poglede. Vendar njegov položaj določa predvsem njegova lastna avtoriteta, ne pa toliko avtoriteta njegovega naslova.

b) Izraz »svet direktorjev« (board of directors) se lahko uporablja za telo, ki se srečuje redno (navadno kar mesečno) za posvetovanja z vodstvom banke in za sprejem odločitev, ki niso povezane s tekočim poslovanjem banke. Telo takšne vrste ima običajno zunanje člane. Kot splošno pravilo velja, da ga vodi guverner kljub nekaterim izjemam. Večinoma so tudi drugi člani izvršnega organa člani sveta. Vse centralne banke imajo tovrstno telo. Pogosto ima svet tudi nadzorno vlogo. Bolj ko je svet odmaknjen od tekočega poslovanja, bolj prevzema značilnosti nadzornega telesa. Vlada (tj. ministrstvo za finance ali ministrstvo za ekonomska vprašanja) ima lahko predstavnike v svetu direktorjev ali pa sodeluje pri njegovem delu. To je zapisano v zakonih ali pa temelji na navadah in praksi.

c) Vloga nadzorne ravni je povezana z vlogo sveta direktorjev glede nadzorovanja dela centralne banke, zato ni nujno oblikovano posebno nadzorno telo. To telo je odgovorno za nadzor nad bančnimi bilancami, nadzira pa tudi, kako centralna banka spoštuje zakone in predpise. Pogosto lahko vplivajo na postavitve odgovornejših uradnikov centralne banke. Vlada (javnost, politični predstavniki ljudstva) je lahko zastopana bodisi v nadzornem telesu ali pa ji je poverjena funkcija »kontrolorja« v posebnih oblikah.

Za sistem upravljanja naše centralne banke velja, da je tristopenjska ureditev upravljanja, ki je običajna za centralne banke v svetu, pri nas dejansko zožena na eno stopnjo ali morda na dve, a slabo med seboj povezani. Zakon pri nas kot izvršno raven upravljanja v centralni banki postavlja svet guvernerjev, ki dejansko opravlja hkrati tudi vlogo »sveta direktorjev«, kot ga poznajo v svetu. Nadzor naj bi pri nas neposredno izvajale strokovne službe sistema narodnih bank, politični nadzor pa Skupščina SFRJ preko svojih delovnih teles. Ker je naša centralna banka zlorabljena v korist pristranske gospodarske politike, se je posledično v našem centralnobančnem sistemu in v njegovem organu upravljanja pojavil kot glavni problem institut preglasovanja. To kaže na prednostni pomen odločanja ob upoštevanju regionalnih interesov pred odločanjem, ki bi upoštevalo temeljne cilje delovanja centralne banke. Torej, ali niso spoznani ali pa so zavestno zanemarjeni makrogospodarski cilji in naloge, kar je v skladu z naravo naše gospodarske politike, kot se sprejema v Skupščini SFRJ in potem brez »filtriranja« prenaša na vse organe in organizacije, ki jo morajo uresničevati. Tudi »interno« organizirani nadzor v NBJ je dejansko v funkciji napačno pojmovane vloge centralne banke. Formalna decentralizacija nadzora zato ne more biti izvirno vprašanje, lahko je le izvedeno, in to toliko, kolikor je problem, da nekateri pojmujejo finance kot sredstvo in ne omejitev lastnih razvojnih načrtov.

Če bi želeli pri nas uveljaviti proces ustrezne uveljavitve centralnobančnega sistema v federativno urejeni državi, bi nam lahko izkušnje v svetu o sistemih upravljanja centralne banke pomagale v naslednji smeri:

– t. i. »executive committee« bi v našem primeru sestavljali guverner NBJ in dva ali trije viceguvernerji, ki bi pokrivali posamezne funkcije centralne banke. Uresničevali bi tekočo denarno politiko, politiko deviznega tečaja in politiko mednarodnih denarnih rezerv;

– potrditev njihovega dela in okvirne cilje in naloge za to delo bi jim dajal svet guvernerjev kot prilagojena oblika »board of directors«, ki bi bil hkrati tudi vmesna stopnja nadzora poslovanja centralnobančnega sistema;

– družbeni nadzor centralnobančnega sistema bi lahko Skupščina SFRJ uveljavila s svojim odborom za denarno-posojilni sistem, ki bi moral biti tudi mesto za končno arbitriranje v odnosih med centralno banko in izvršnim svetom (vlado).

Člane izvršilnega organa centralne banke bi imenovala Skupščina SFRJ, člane sveta guvernerjev, katerega član in predsednik bi bil tudi guverner NBJ, pa bi imenovala Skupščina SFRJ v soglasju s skupščinami republik in AP, kjer obstajajo narodne banke kot sestavni del centralnobančnega sistema. Načelo dela v takšni organizaciji centralnobančnega sistema ne bi smelo biti načelo glasovanja (preglasovanja), ampak soglasja, saj imajo ukrepi centralne banke splošne učinke na celotno gospodarstvo in ne morejo biti rezultat presežne moči posameznih institucionaliziranih interesov. Prav zahteva po usklajenem sprejemanju ukrepov, izpeljanem do vseh podzakonskih aktov, naj bi prepeljala do strokovno utemeljenih ukrepov.

Ravnanje v skladu s cilji gospodarske politike

V svetu je obveznost ravnati v skladu s cilji gospodarske politike navadno sprejeta kot dokaj splošna zahteva, da centralna banka izvaja okvirno gospodarsko politiko, ki jo sprejmejo politične avtoritete. V praksi lahko to implicira vodenje denarne politike količinsko, kar določa ali centralna banka samostojno in v skladu z vladnimi prednostmi ali pa to določi vlada sama. Zakoni ne določajo posebnih oblik določanja denarnih ciljev in tudi ne, kdo naj bi bil odgovoren za slednje. Vendar je ob tem treba upoštevati, da v industrijskih državah ni bil noben zakonski akt sprejet v obdobju, ko je postalo denarno planiranje normalna praksa. Od centralne banke se pričakuje, da se posvetuje s političnimi avtoritetami in še posebej z ministrstvom za ekonomska vprašanja o vprašanih splošnega in skupnega pomena, kar naravno vključuje tudi vodenje denarne politike: Obveznost je recipročna.

Pri nas se vprašanje ravnanja centralne banke v skladu s cilji gospodarske politike zoži na vprašanje načina izvajanja sprejete gospodarske politike na denarnem in posojilnem področju. Pri tem ni bistvenih razlik s tujo zakonodajo, saj je tudi pri nas določeno, da cilje gospodarske politike določa najvišji zakonodajni organ, tj. Skupščina SFRJ, ki jih s svojim izvršilnim organom, tj. ZIS-om uveljavlja v praksi. Centralna banka je pri tem dolžna, da skladno s cilji gospodarske politike, ki vključujejo tudi opredeljene cilje denarne politike, izvaja to politiko samostojno in najbolj učinkovito z instrumenti, ki jih ima na razpolago.

Izvajanje denarne politike pa je ponavadi oteženo najprej zaradi običajno nekonsistentno postavljenih ciljev gospodarske politike in potem zaradi pogostega vmešavanja izvršnih organov v neposredno izvajanje denarne politike na ravni centralne banke. Cilji in naloge ekonomske politike so običajno postavljeni tako, da povzročajo konfliktno situacijo pri uresničevanju denarne politike. Slednja ne more hkrati podpirati ciljev stabilizacije cen in dinamične gospodarske rasti, še posebej, če ji sistem določa, da mora opravljati še dodatno funkcijo selektivnega kreditiranja prednostnih namenov v gospodarstvu. Ta konfliktnost se navadno reši v škodo konsistentno vodene denarne politike in v škodo profesionalne ravni vodenja te politike v centralni banki, ki izgublja ugled visoko strokovne organizacije, če ga je imela v preteklosti.

Pravica političnih avtoritet »inštruirati« centralno banko

Pri pravici političnih avtoritet »inštruirati« centralno banko gre za vprašanje, kdo ima končno besedo v sporih med centralno banko in vlado. Tako se je v zadnjih letih vneslo v zakonodajo, da ima v spornih vprašanih besedo vlada. Postopek v zvezi s konfliktom je lahko opisan do podrobnosti, pri čemer je poudarjen vpogled javnosti in nadzor parlamenta. Podrobno predpisani postopki so na eni strani varovali pred vodstvom centralne banke, ki ni pripravljeno sprejeti subordinacije do ustavno izbranih teles. Na drugi strani pa so način osvoboditve centralne banke od odgovornosti, če vlada sili centralno banko, da deluje proti lastnim najboljšim sodbam. V državah, kjer so ti postopki opisani

v zakonodaji, sicer še niso bili uporabljeni, kar pa seveda ne pomeni, da nimajo nobenega praktičnega pomena.

Vprašanje inštruiranja centralne banke s strani političnih avtoritet je pri nas v bistvu vprašanje odnosa centralne banke do izvršno političnih organov in do delegatskih organov. Odnos centralne banke do izvršno političnih organov običajno kaže na stopnjo neodvisnosti oz. samostojnosti, ki jo ima centralna banka v posamezni državi. Pri nas formalno ta odnos ni bistveno drugače urejen kot običajno v svetu. Dejansko pa naša centralna banka nima možnosti delovati samostojno zaradi narave naše gospodarske politike, ki zahteva od nje, da predvsem opravlja nedenarne funkcije, in to ne glede na postavljene denarne cilje.

Če bi želeli racionalno osamosvojiti našo centralno banko, bi morali najprej osamosvojiti finance nasploh, da bi postale aktivni dejavnik poslovne politike posameznega podjetja in gospodarske politike nasploh. Pri tem bi morale poslovne banke in druge finančne organizacije predvsem učinkovito finančno posredovati med celicami s finančnimi presežki in celicami s finančnimi primanjkljaji, ne pa pretežno izvajati transmisijsko vlogo za selektivno posojilno politiko države preko centralne banke. Šele potem bi lahko govorili o naravni povezanosti med centralno banko in drugimi finančnimi organizacijami, kar je osnovni pogoj, da se centralna banka »osamosvoji« inštruiranja izvršnopoličnih organov. Način upravljanja centralne banke in nadzor poslovnega bančništva sta v tem okviru izvedeni funkciji osamosvojitve centralne banke, ki temeljita na uresničitvi navedenih pogojev.

Instrumenti centralno bančne politike

Instrumenti centralno bančne politike v svetu so predvsem naslednji: operacije na odprtem trgu, posojila bankam in obvezna rezerva. Možnost za uporabo operacij na odprtem trgu je dana neposredno ali posredno v vseh zakonih o centralnih bankah. To seveda ne pomeni nujno, da se ta instrument uporablja v vseh državah, enako kot je v nekaterih primerih težko ločiti med operacijami na odprtem trgu in »debt management« – servisiranjem državnega dolga. Posojila bankam so obvezni del obravnavane zakonodaje. Možnost za določanje obvezne rezerve je določena v večini primerov, kjer gre za novejšo zakonodajo. Sicer pa obstajajo posebni zakoni o instrumentih denarne politike, ki v splošnem prepuščajo avtoriteti o teh vprašanjih samim centralnim bankam.

Posebej pomemben instrument ob navedenih so devizne transakcije, za katere je z zakonodajo običajno pooblaščen centralna banka. Zakoni lahko določajo, da centralna banka nadzoruje preostale devizne transakcije v skladu s posebnimi predpisi. Za posojila vladi (finančnemu ministrstvu) kot pomembni podvrsti posojilnih operacij centralne banke so za veliko centralnih bank določene omejitve. Te omejitve so lahko absolutno določene, pogosto pa so določene v relativnem razmerju glede na prihodke in izdatke proračuna. Za nekatere centralne banke obstaja kategorična prepoved dajanja posojil vladi. V nekaterih drugih (tam, kjer to zakonsko ni rešeno) je uveljavljena praksa, ki se spreminja od velike stopnje omejevanja do absolutnega odklanjanja posojanja vladi. Bolj ali manj prost dostop do neposrednega financiranja, omejen zgolj na odločitev vlade ali narodne skupščine, dejansko ne obstaja.

Za instrumente denarne politike, ki jih uporablja naša centralna banka, velja, da so razen operacij na odprtem trgu (nakup in prodaja državnih vrednostnih papirjev) preostali instrumenti denarne politike pri nas podobno opredeljeni kot v drugih zakonodajah. Obstaja možnost za izbiro instrumentov, ki vplivajo na ponudbo ali na povpraševanje po posojilih in denarju. Tudi tuje zakonodaje poznajo določanje obvezne rezerve, pa seveda tudi različna določila, ki zmanjšujejo preveliko odvisnost centralne banke v operacijah na odprtem trgu od potreb državnega proračuna in financiranja njegovega deficita.

Vendar je pri nas uporaba instrumentov denarne politike enostranska in

pristranska, ker mora centralna banka najprej zadovoljiti »redistribucijske« cilje gospodarske politike. Šele potem, če je sploh mogoče, pa zadovoljuje svoje temeljne cilje o zagotavljanju in ohranjanju stabilnosti valute. Zato deluje pri ponudbi emisijskih posojil v dobro »selektivnih prednostnih namenov«. Na drugi strani deluje pristransko pri uporabi obvezne rezerve in omejevanja rasti bančnih naložb predvsem kot davčnega instrumenta v škodo »neselektivnih in neprednostnih namenov«. Nase prevzema ekonomske funkcije državnega proračuna in samoupravnih skladov, kar dela inflacijsko, saj posoja po negativnih realnih obrestnih merah in obdavčuje tiste, ki večinoma nimajo teh ugodnosti. Rezultat je negativni poslovni rezultat centralne banke, ker poleg že omenjenega prevzema od države in gospodarstva tudi tečajna tveganja, ne da bi jih lahko financirala ustrezno iz dohodkov od svoje dejavnosti. Takšna centralna banka deluje v dobro nizko produktivnih na račun višje produktivnih delov gospodarstva in bank in torej deluje v nasprotju s svojimi temeljnimi makrogospodarskimi in tudi z zakonom določenimi cilji. Problem torej ni niti ustavni niti zakonski, ampak predvsem posledica vzpostavitve negativnih meril gospodarjenja na ravni ciljev gospodarskega razvoja in ekonomske politike, ki so posledica odnosov moči institucionaliziranih socialnih, ekonomskih in političnih interesov v Jugoslaviji. Instrumenti denarne politike, ki so večinoma gospodarskopolično nevtralni pa se zato uporabljajo enostransko in pristransko.

Nadzor nad finančnim sistemom

V večini primerov novejšje zakonodaje v svetu je funkcija nadzora nad bančnim sistemom pripisana centralni banki. Seveda pa se to lahko predpiše tudi v posebnem zakonu. Pri tem je pod nadzorom poslovanja bančnega sistema mišljen takšen nadzor, ki gospodarsko omeji poslovanje bank in drugih finančnih organizacij v okvirih, ki jih dovoljujejo njihova sredstva (kapital), število komitentov, variabilnost sredstev v pasivi bilance teh institucij ipd. Gre torej za nadzor stabilnosti, učinkovitosti in varnosti poslovanja finančnih organizacij kot javnih institucij, ki ustrezajo »lastnikom«, a morajo biti tudi pod vplivom institucij denarnega sistema.

V Jugoslaviji centralna banka ne nadzira poslovanja bank in drugih finančnih organizacij, saj to niti ne zahteva zakonska ureditev. Ta se namreč pretežno ukvarja z likvidnostjo bank, njihovimi kratkoročnimi posojilnimi zmožnostmi, rezervami, ne pa z bistvenimi elementi za presojo gospodarske kakovosti posamezne finančne organizacije. Presoje bonitete finančne organizacije, ki bi jo občasno dala centralna banka za javnost, pri nas ni in torej tudi ni selekcije med finančnimi organizacijami po tem merilu. Zato je nujno razviti postopek »ekonomskega nadzora« finančnih organizacij, kar bo dalo centralni banki možnost in odgovornost hkrati, da skrbi za takšno strukturo finančnega sistema, ki bo preprečevala nastanek in delovanje nesolidnih finančnih organizacij in spodbujala konkurenco znotraj finančnega sistema.

Sklepna razmišljanja

Prikazane značilnosti »reprezentativne« centralne banke v svetu in naše centralne banke kažejo na precejšnje razlike med obravnavanimi tujimi centralnimi bankami in med njimi in našo centralno banko. Vzroki razlik so predvsem različni vpliv determinant⁴ denarne politike v posameznih družbenih okoljih (relativna moč kapitala in dela, odnos med finančnim in industrijskim kapitalom, stopnja neodvisnosti centralne banke od države oziroma izvršnih organov in mednarodni položaj gospodarstva). V obravnavanih industrijskih državah centralne banke

⁴ Več o determinantah denarne politike glej: G. A. Epstein, J. B. Schor: The Determinants of Central Bank Policy in Open Economies, Discussion Paper, No 1289, December 1986, Harvard Institute of Economic Research, Harvard University.

relativno uspešno (v primerjavi z našo stagflacijo) skrbijo za uresničevanje zastavljenih ciljev ekonomske politike.

Pri nas pa analiza denarne politike in položaja centralne banke kaže na vrsto bistvenih pomanjkljivosti sedanje ureditve. Tako lahko bistvena vprašanja našega denarnega, posojilnega in bančnega sistema in politike razdelimo v tri skupine:

1. Domača valuta (dinar) ne opravlja uspešno vseh denarnih funkcij, še posebej pa ni mera vrednosti, saj se njegova kupna moč hitro zmanjšuje.

2. Ker dinar ne opravlja uspešno vseh denarnih funkcij, je delovanje denarnega sistema in NBJ še posebej neustrezno v dveh smereh: neuspešno izvaja količinsko funkcijo, tj. količina denarja in posojil, ki jo uravnava denarna politika, ni v skladu s stabilizacijskimi cilji, povod za to pa je neustrezno razumljena in izvajana kakovostna funkcija NBJ, tj. usmerjanje dane količine posojil NBJ in bank končnim uporabnikom posojil; pri razdelitvi posojil prevladujejo namreč merila družbene moči teh uporabnikov in ne njihova dejanska gospodarska učinkovitost.

3. V takšnih okoliščinah poslovno bančništvo opravlja samo »transmisijsko« vlogo pri razdelitvi denarne akumulacije, saj pogoje postavljajo NBJ in administrativni ukrepi tekoče ekonomske politike. Banke ne izpolnjujejo svoje vloge racionalnega in ekonomsko učinkovitega finančnega posrednika, ampak so »mehanizmi« pri izvajanju politike centralizirane prerazdelitve denarne akumulacije.

Predlogi ustavnih amandmajev, ki naj bi prispevali k reševanju prav teh bistvenih pomanjkljivosti, pa ne vsebujejo tovrstne resne teoretične oz. analitske podlage. Analiza dosedanjih slabosti pri delovanju gospodarskega in posebej finančnega sistema namreč ni izdelana tako, da bi omogočala razvoj ekonomsko opredeljene družbene lastnine tudi na finančnem področju, kar bi bila verjetno ustrezna tematika za ustavno besedilo. Sedanji predlogi sodijo v raven predlogov sprememb zakonskih in podzakonskih aktov, kjer pa je treba poudariti, da obstoječi zakoni to boljše opredeljujejo kot predlogi ustavnih amandmajev.

Nujen pogoj izboljšanja sedanjih razmer je priznanje »tržnosti« tudi v finančnem sistemu, tj. finančnega trga za različne finančne oblike in samostojno nastopanje finančnih institucij na teh trgih, kar pomeni tudi in predvsem poslovnih bank. To bi omogočilo tudi polno uveljavitev ustavne vloge naše centralne banke.

Za takšne spremembe je neustrezno (ali celo samo) menjati ustavna načela, ker ta ne določajo gospodarske racionalnosti in učinkovitosti – bistvenega vprašanja ustrezne delovanja denarnega, posojilnega in bančnega sistema in politike. Problemi, ki se dotikajo ustavnih določb in bi lahko odprli pot učinkovitejšemu denarnemu, posojilnemu, bančnemu in nasploh finančnemu sistemu, so povezani z bistveno globljimi problemi od tistih, predlaganih v »predlogu amandmajev«. Tako bi bilo treba predvsem:

– uresničiti ekonomsko opredeljeno družbeno lastnino, ki zahteva ustrezno valorizacijo vseh proizvodnih faktorjev, tudi finančnega kapitala;

– iz tega izpeljati drugačno delovanje centralnobančnega sistema, tj. predvsem skrb za stabilnost valute in uresničevanje makroekonomskih ciljev s posrednim vplivanjem in nadzorom poslovanja poslovnega bančništva (njihove poslovneposojilne politike), zaradi česar je treba Narodno banko rešiti poslovnih posojilnih funkcij neposrednega usmerjanja posojilnih zmožnosti bank, ker za to Narodna banka nima ustreznih ekonomskih kazalnikov, saj se v nasprotnem ne bi razvila v svetu decentralizirana struktura finančnega sistema kot najbolj primerna organizacijska oblika;

– določiti takšen način določanja in izvajanja denarne politike, ki mora slediti temeljnemu cilju stabilnega rastočega gospodarstva, ne pa delnim selektivnim ciljem družbenih dogovorov in planov, pri čemer je organizacija upravljanja Narodne banke vedno v funkciji te naloge. V federativni državi se to običajno (v svetu) ureja s kolektivnim organom upravljanja, ob čemer je poudarjena tudi neodvisnost centralne banke od izvršnih organov.

Nekaj misli in ocen o premoženju prebivalstva v socializmu

(s ponazoritvijo za Slovenijo)

Premoženje prebivalstva je vselej zanimivo vprašanje z vidika delitve in življenjske ravni, posebno aktualnost pa mu dajejo pričakovanja o večjem sodelovanju sredstev prebivalstva v proizvodnih naložbah, kar naj bi spremenilo sestavo portfolia prebivalstva, ter ideje o bistvenem prehodu na neposredne davke v našem fiskalnem sistemu, ki pomenijo tudi širše vključevanje raznih oblik premoženja kot predmeta obdavčitve.¹ Seveda zahtevajo razprave o obeh vprašanih poznavanje okoliščin o stanju in tokovih oblikovanja premoženja v naših razmerah, zlasti:

- obseg in strukturo premoženja (po oblikah: nepremičnine, premično premoženje, finančna aktiva prebivalstva),
- koncentracijo premoženja med gospodinjstvi,
- načine pridobivanja premoženja (delo, dedovanje, špekulacije ali nezakonita dejanja),
- vlogo premoženja pri oblikovanju življenjske ravni (in s tem socialnoekonomskih razlik) ter družbene in ekonomske moči imetnika, itd.

Poudariti moram, da je raziskovanje premoženja prebivalstva sorazmerno skromno, zlasti v vrstah ekonomistov, kar lahko pripišemo skromni podatkovni bazi, nezadostni za temeljitejša raziskave. Vprašanje koncentracije premoženja prebivalstva dolgo časa tudi ni bilo aktualno (pa tudi obnašanje države na fiskalnem področju ga je potiskalo v ozadje), čeprav bi težko trdili, da je bilo samo po sebi »tabu« tema (kot npr. privilegiji politične elite), je pa vsekakor socialno in psihološko občutljivo vprašanje.

1. Definicija premoženja in njegove ekonomske funkcije

Z ekonomskega vidika je smiselna operativna opredelitev premoženja, da ga sestavljajo vsi predmeti, ki predstavljajo vrednost in jih lahko prodamo, če je potrebno.² Po takšni definiciji presojamo vrednost premoženja po njegovi tekoči tržni vrednosti. To je običajno izvedljivo, seveda je problem s tistimi deli premoženja, za katere ne obstajajo sekundarni trgi, trgi rabljenih dobrin (zato je opredelitev, da jih »lahko prodamo«, nekoliko problematična oziroma povezana z visokimi transakcijskimi stroški). Res pa je, da se večina delov premoženja pri nas lahko prodaja preko malih oglasov kot oblike sekundarnega trga, vprašanje je le, koliko je ta trg že uveljavljen in kolikšni so transakcijski stroški.³ Zato je smiselno razlikovati nepremičnine in premično imetje, pa tudi možnost pojavljanja v naradni ali denarni obliki (oziroma možnost za hitro transformacijo v denarno obliko).⁴

¹ Pravzaprav namenoma ne uporabljam pojma »bogastvo«, ker je premoženje gospodinjstev, ki bi jih v naših razmerah šteli med »bogata«, v kapitalističnih gospodarstvih na primerjalni ravni razvitosti bistveno večje zaradi večje koncentracije dohodkov in premoženja.

² Glej K. Falus-Szikra, *The System of Incomes and Incent in Hungary*, Akademiai Kiado, Budapest 1985, str. 309.

³ Dobro so razviti trgi rabljenih dobrin za avtomobile in druga prevozna sredstva, za avdiovizualne aparate, manj za pohištvo. Več težav je tudi pri prodaji zemljišč zaradi posebnih predpisov pri zaščiti kmetij oziroma kmetijske obdelovalne zemlje, itd.

⁴ K. Falus-Szikra (nav. delo, str. 309) meni, da je smiselno z vidika možnih oblik uporabe premoženja razlikovati njegove naslednje oblike:

Nepremičnine so tisti deli premoženja, ki so najbolj »na očeh«, zato se običajno javne kritike, ki spremljajo občasne razprave o socialnih razlikah, nanašajo prav nanje, zlasti na nekatere nepremičnine, ki so za povprečnega Jugoslovana luksuzne dobrine (počitniške hiše ali razkošnejše stanovanjske hiše). Za nepremičnine velja, da nanje nestabilna gospodarska gibanja ne vplivajo dosti, rast cen zemljišč (zlasti s prekategorizacijo v gradbena zemljišča ob urbanizaciji) ter stanovanjsko-poslovnih objektov pa občasno hitro zvišuje njihovo tržno vrednost in omogoča kapitalne dobičke.⁵ Med premičnim imetjem so nekateri deli, npr. avtomobili in druga prevozna sredstva, spet »na očeh« javnosti, pa tudi država pogosto poudarja njihovo »luksuzno« naravo z visokimi prometnimi davki (npr. za avtomobile z močnejšimi motorji). Drugi deli premičnega imetja pa so bolj skriti, tako stanovanjska oprema kot dragocenosti. Ni jih lahko evidentirati, še manj določiti njihov izvor in dejansko vrednost, zato po nakupu niso več primeren objekt obdavčenja.⁶ Prav to imetje pa je za prebivalstvo ugodno bodisi kot naložba za zaščito realne vrednosti prihrankov bodisi za zagotavljanje višje življenjske ravni (lahko bi navajali tudi posnemanje zahodnega življenjskega stila oziroma uveljavljanje posameznih dobrin kot statusnega znaka). Pri premičnem imetju razlikujemo:

– trajne potrošne dobrine: pohištvo in druga stanovanjska oprema, gospodinjski aparati, avtomobili, čolni in jahte, druga prevozna sredstva, razni aparati za zabavo in razvedrilo,

– predmeti in dela umetniške vrednosti: stilno pohištvo, dragocena keramika, umetniške slike, starine,

– dragocenosti in nakit: krzna, kristal, nakit, razne zbirke.

Prednost premičnega imetja je, da so posamezni predmeti dosegljivi že s prihranki iz krajšega obdobja, zato so gospodinjstva spodbujena k njihovem nakupu zaradi gospodarske nestabilnosti, posebej še ob pričakovanem pomanjkanju dobrin ali večjem zvišanju cen; to seveda spodbuja negotovost in nestalnost na trgu. V Jugoslaviji so tudi potrošniška posojila daljši čas omogočila zelo ugodne pogoje za nakup trajnih potrošnih dobrin.

Očitno so razni deli premoženja ekonomsko različnega pomena. Zato lahko navedemo kot ekonomske funkcije premoženja:

1. da so deli premoženja uporabne vrednosti, ki jih lastniki nabavljajo in uporabljajo, ker so materialna podlaga določene življenjske ravni ali življenjskega

a) premoženje, ki se uporablja kot uporabna vrednost in s svojimi storitvami prispeva k življenjski ravni gospodinjstva: to so lastniška stanovanja, hiše in počitniške hiše, trajne potrošne dobrine, kar vse z višjim standardom hitro narašča (tudi s »kultom lastne hiše«, s potrošniško mentaliteto), hkrati se zelo diferencira po vrednosti med sloji prebivalstva in pomeni velik delež v premoženju;

b) premoženje, ki se uporablja za opravljanje poklicne (gospodarske dejavnosti: v socialističnih državah se s procesom decentralizacije in širjenja različnih lastninskih oblik ta del premoženja povečuje tudi zaradi zahtev sodobne tehnologije v kmetijstvu, proizvodni obrti in drugih oblikah privatnega sektorja; ta del premoženja je zaenkrat še omejen z različnimi omejitvami, o katerih se intenzivno razpravlja, vse večja pa je težnja k omiljenju ali odpravljanju omejitev zaradi večje gospodarske učinkovitosti;

c) premoženje, ki omogoča akumulacijo oziroma ohranjanje realne vrednosti neporabljenega dela tekočih prihodkov: to premoženje omogoča ustrezno medčasovno razporeditev tokov prejemkov in izdatkov, racionalno obnašanje gospodinjstev, vprašanje pa je, koliko sedanji sistemi (in politika obrestne mere, cen različnih trajnih dobrin) oziroma organiziranost tržišč to omogoča;

d) premoženje, ki zagotavlja tok dohodka od lastnine: zanj še vedno velja načelo strogega omejevanja, vendar je le-to pogosto tesno povezano s sredstvi za poklicno dejavnost (kjer se dohodek od dela povezuje tudi z učinki vložnega kapitala). Za socialistične države se s sproščanjem možnosti za produktivne naložbe prebivalstva pričakuje večanje obsega tega premoženja;

e) uporaba premoženja za altruistične namene (razni socialni in kulturni skladi, štipendijski skladi): obseg je verjetno skromen, možno pa je pričakovati njihovo večanje z rastjo premoženja.

⁵ Glej L. Antič, Imovina u socijalizmu, *Ekonomika*, 21 (1985), 12, str. 40–43.

⁶ Kot pravi L. Antič (nav. delo, str. 40), bi inventariziranje premičnega imetja zahtevalo kršitev ustavnih pravic občanov (nedotakljivost stanovanja, tajnost bančnih vlog).

stila, ki je vezan na določeno sestavo premoženja in brez nje neuresničljiv; zato je rast življenjske ravni nekaterih kategorij prebivalstva tudi pospešila oblikovanje premoženja;

2. premoženje ima bolj ali manj sposobnost ohranjanja, akumuliranja vrednosti, seveda pa so razni deli premoženja v tej funkciji različno učinkoviti. Premoženje je finančna rezerva, zaščita pred pričakovanimi ali nepričakovanimi dogodki, omogoča tudi razporeditev večjih dohodkov na uporabo v daljšem obdobju. Pomembnih je dveje stališče:

a) družba bi morala zagotoviti gospodinjstvom, da lahko v različnih oblikah (tudi dinarskih prihrankov) ohranjajo realno vrednost presežka dohodka nad tekočo porabo, saj je to legitimna pravica delovnih ljudi v sistemu delitve po rezultatih dela.

b) tudi naše prebivalstvo se obnaša racionalno, nikakor ni indiferentno, ko gre za ohranjanje realne vrednosti; prebivalstvo pri tem dokaj fleksibilno reagira na spremenjene okoliščine (npr. na gibanje obrestne mere, na razne predpise o obdavčitvi premoženja in prometu z deli premoženja) tudi na robu legalnosti ali celo z množično kršitvijo predpisov, ki togo omejujejo smotrno ravnanje (npr. pri konvertibilnih valutah).

3. deli premoženja imajo pridobitno sposobnost, saj z določenimi dohodki lastniku povečujejo vrednost; v naši družbi je ta funkcija premoženja z različnimi omejitvami bistveno okrnjena v primerjavi s kapitalistično družbo.

2. Dejavniki, ki vplivajo na obseg premoženja

Za razpravo o ekonomskih učinkih akumuliranega premoženja je pomembno, kolikšno je dejansko to premoženje in kakšna je njegova struktura, saj je slednja bistvena za presojo možnosti za povečanje produktivnih naložb iz sredstev prebivalstva. V ekonomski literaturi so različni modeli procesov oblikovanja premoženja, katerih zamisli lahko sintetiziramo v naslednje dejavnike obsega premoženja:

– začetno premoženje, ki ga je gospodinjstvo podedovalo ali dobilo kot darilo v krogu rodbine ali v širšem krogu,

– tok dohodkov (članov) gospodinjstva, in sicer tako višina kot stabilnost dohodkov, ker vplivata na varčevalni potencial,

– obnašanje gospodinjstva pri potrošnji, varčevanju in vlaganju, kar je odvisno od pričakovanih ugodnosti, nagiba gospodinjstva za varčevanje, rizika oziroma podjetniškega obnašanja, seveda pa tudi od obveščenosti članov o možnosti za naložbe ter od načina reševanja nekaterih vprašanj v družbi, povezanih z varčevanjem in vlaganjem (stanovanjsko vprašanje, načini kreditiranja raznih oblik potrošnje, sistem socialne varnosti, itd.),

– splošne materialne možnosti družbe ter konkretne gospodarske razmere (stabilnost gospodarjenja ali inflacija),

– sistemski okviri, ki določajo možnosti za naložbe (npr. omejitve za produktivne naložbe prebivalstva, pravna ureditev pridobivanja, uporabe in prometa z deli premoženja, ureditev pravic do dedovanja, obdavčevanje, itd.), in

– struktura družbenih vrednot, ki vpliva neposredno na oblikovanje ugodnosti, posredno, preko pritiska javnega mnenja, pa tudi na obnašanje gospodinjstev.⁷

Empirično preučevanje mora odgovoriti na vprašanje, koliko ti dejavniki vplivajo na obnašanje jugoslovanskega prebivalstva pri oblikovanju premoženja. Vendar pomanjkljivo statistično zajemanje ustreznih podatkov in skromen interes za empirično preučevanje obnašanja gospodinjstev dajeta le malo opore za razpravo, razen morda pri denarnem varčevanju prebivalstva, o katerem je več podatkov. Pomembno je, da se po eni strani pričakuje večji prispevek prebivalstva

⁷ Glej M. Glas, Delitev po delu v socialistični družbi, Delavska enotnost, Ljubljana 1986, str. 466.

v proizvodnih naložbah, tako v privatnem, združenem in družbenem sektorju, hkrati pa se tako iz sedanjih teženj toka dohodkov kot v povezavi z učinki neposrednih naložb prebivalstva pričakujeta rast obsega premoženja, sprememba njegove strukture in porazdelitve (koncentracije). Dejstvo je, da se s samim gospodarskim razvojem, decentralizacijo ter sproščanjem omejitev za privatni sektor in druge naložbe prebivalstva spreminjajo okoliščine, ki omogočajo po materialni in normativni plati večje premoženje in večje razlike med gospodinjstvi.

3. Empirična dejstva o obsegu, strukturi in koncentraciji premoženja v Sloveniji

V okviru študije M. Kranjca je F. Kuzmin poskusil oceniti distribucijo premoženja v Sloveniji v letu 1974. Oprl se je na podatke o zapuščinah v občini Ljubljana Vič-Rudnik kot reprezentativni občini za Slovenijo, nato pa oceno preračunal na Slovenijo. Po njegovi oceni naj bi 35,12 % prebivalstva imelo neko premoženje, Ginijev koeficient koncentracije premoženja je ocenil na 0,57. Po njegovi oceni naj bi znašala vrednost povprečnega premoženja 54.329 din v letu 1974, kar pomeni v cenah iz leta 1987 3,44 milijona dinarjev;⁹ poprečje v spodnji polovici imetnikov bi znašalo 18.910 dinarjev (v letu 1974, po cenah v letu 1987 1,20 milijona dinarjev), poprečje v zgornji polovici imetnikov pa naj bi znašalo 123.740 dinarjev (leta 1974) oziroma 7,83 milijona dinarjev (cene leta 1987). Očitno je bila uporabljena metodologija nekoliko nezanesljiva pri oceni vrednosti premoženja, kar lahko sklepamo iz revalorizirane vrednosti, ki za povprečno premoženje pomeni ceno novega avtomobila Jugo 45 sredi leta 1987, nič več. Znano je, da se v zapuščinskih razpravah vrednost zapuščine ob soglasju dedičev o delitvi ocenjuje zaradi nižjega davka na dediščine zelo tolerantno.¹⁰ Verjetno je, če predpostavimo, da je stopnja podcenjenosti premoženja izenačena za vse zapuščine, boljša vsaj ocena stopnje koncentracije premoženja.

Obsežnejše podatke o obsegu, strukturi in koncentraciji premoženja sem zbral v delu,¹¹ ki pa obravnava le štiričlanska mestna delavska gospodinjstva v Sloveniji (v začetku leta 1981), torej podatki niso reprezentativni za vso slovensko populacijo. Upravičeno lahko namreč pričakujemo v nekaterih skupinah gospodinjstev (kmečka ali obrtniška, tudi mešana) dosti večje premoženje s povsem drugačno strukturo namembnosti, tj. gospodarskih učinkov, saj je premoženje zanje materialna podlaga gospodarske, pridobitne dejavnosti. Nekaj podatkov o premoženju v vzorcu, ki je zajel 401 gospodinjstvo, je v tabeli 1 (podrobnosti najde bralec v navedenem delu). Poudarim naj, da so bile metode ocenjevanja sedanje vrednosti posameznih delov premoženja do neke mere različne (največji del premoženja so ocenila gospodinjstva sama, s strokovno pomočjo anketarja, del ocen temelji na tekočih cenah z upoštevanjem amortizacije, ocena za finančne prihranke pa je poprečje razreda iz diskretne distribucije prihrankov). V oceni skupne vrednosti niso bile upoštevane vse trajne potrošne dobrine, temveč le izbran spisek (ni bilo vključeno pohištvo, nekateri gospodinjski in drugi aparati), prav tako ne dragočnosti in nakit, kar pomeni nekoliko podcenjeno vrednost premoženja, manjši premik v strukturi (zato precenjen delež nepremičnin), verjetno pa ni posebej spremenilo ocene koncentracije premoženja. Ugotovimo lahko:

1. Skupna vrednost povprečnega premoženja je znašala 2,83 skupnih letnih denarnih dohodkov gospodinjstev v anketnem letu (julij 1980–junij 1981). To pomeni, da v delavskih gospodinjstvih ne gre za veliko premoženje. Anketna ocena povprečja v cenah leta 1987, tj. 11,41 milijonov dinarjev, je sicer 3,3-krat

⁸ M. Kranjec, Obdavčevanje premoženja kot element fiskalne in ekonomske politike, Inštitut za ekonomska raziskovanja, Ljubljana 1976.

⁹ Za preračun uporabljamo indeks življenjskih stroškov, podatke za sredino leta.

¹⁰ Tako je osnovne podatke kritično ocenil tudi F. Kuzmin.

¹¹ M. Glas, nav. delo, str. 461–548.

višja od Kuzminove, vendar je še vedno podcenjena, kar lahko trdimo zlasti iz ocene maksimalne vrednosti posameznih oblik premoženja in s primerjavo z današnjimi cenami: najvišja vrednost družinske hiše 110,89 milijona dinarjev je daleč pod ocenami o 200–300 milijona dinarjev za udobnejšo hišo v Ljubljani. Isto velja za avtomobile, saj bi za 10,2 milijona dinarjev sredi leta 1987 lahko kupili le skromnejši uvožen avtomobil srednjega razreda, v anketi pa smo imeli tudi nekaj bolj luksuznih avtomobilov oziroma 8,7% gospodinjstev z dvema osebnima ali drugima avtomobiloma. Če kljub navedenim pripombam sprejmemo oceno kot približno točne (očitno je, da so cene nekaterim oblikam premoženja naraščale hitreje kot povprečni indeks življenjskih stroškov), je očitno, da je oblikovanje premoženja sorazmerno skromno. Vsaj deloma lahko to pripišemo dejstvu, da je kar 61,0% anketiranih gospodinjstev stanovalo v družbenih stanovanjih, kar je dosti več kot v povprečju v Sloveniji ali v Jugoslaviji, lastnikov hiš ali stanovanj je bilo le 30,2% med gospodinjstvi. Sredstva, ki so jih gospodinjstva prihranila, ker jim ni bilo treba vlagati v reševanje stanovanjskega vprašanja oziroma s plačevanjem neekonsomske stanarine, pa so se usmerjala pretežno v tekočo potrošnjo in ne v naložbe (pokazalo se je, da gospodinjstva, ki so stanovala v družbenih stanovanjih, niso imela nadpovprečne vrednosti trajnih potrošnih dobrin ali finančnih prihrankov);

2. V strukturi premoženja prevladujejo takšne oblike premoženja, ki nastopajo kot uporabne vrednosti, tj. hiše, stanovanja, počitniške hiše in trajne potrošne dobrine (vključno z avtomobili); zemljišča omogočajo pridelavo dela prehrabnih dobrin, sicer pa gre večinoma za gradbene parcele; finančni prihranki, kar velja seveda za devizni del, naj bi ohranjali vrednost, sicer pa so predvsem likvidna rezerva ob nepričakovani potrebi. Nepremičnine predstavljajo kar 80,5% premoženja, seveda pa smo pojasnili, da gre za nekoliko precenjen delež, ker nismo ocenili vrednosti vseh trajnih potrošnih dobrin, pri finančnih prihrankih pa v primerjavi z drugimi podatki o varčevanju prebivalstva domnevam, da gre tudi za podcenjen znesek. Pretežni del premoženja je neproduktivne narave;

3. Značilna je nizka povezanost ocenjene vrednosti premoženja s tekočim (enoletnim) dohodkom gospodinjstva (determinacijski koeficient za individualne podatke je znašal le 0,057, tj. manj kot 6% pojasnjene variabilnosti), čeprav pri decilni razvrstitvi gospodinjstev glede na višino letnega dohodka vrednost premoženja značilno narašča. Individualni učinki so preveliki, da bi dobili čvrstejšo korelacijo, kar vidimo tudi na sliki 1. Odvisnost je tesnejša pri tistih oblikah premoženja, pri katerih je bodisi vrednost enote premoženja sorazmerno nizka, zato jo gospodinjstvo lahko kupi iz razpoložljivega tekočega dohodka oziroma prihrankov v krajšem obdobju, bodisi da ni kakršnihkoli posebnih pogojev, omejitev pri nabavi, temveč gre izključno za prosto, ekonomsko motivirano odločitev gospodinjstev.¹² Seveda bi morali za pravo oceno odvisnosti med premoženjem in dohodki upoštevati kumulativo dohodkov v vsem življenjskem ciklusu gospodinjstva (do dneva anketiranja), saj le-ta določa dejanski akumulativni potencial gospodinjstva;

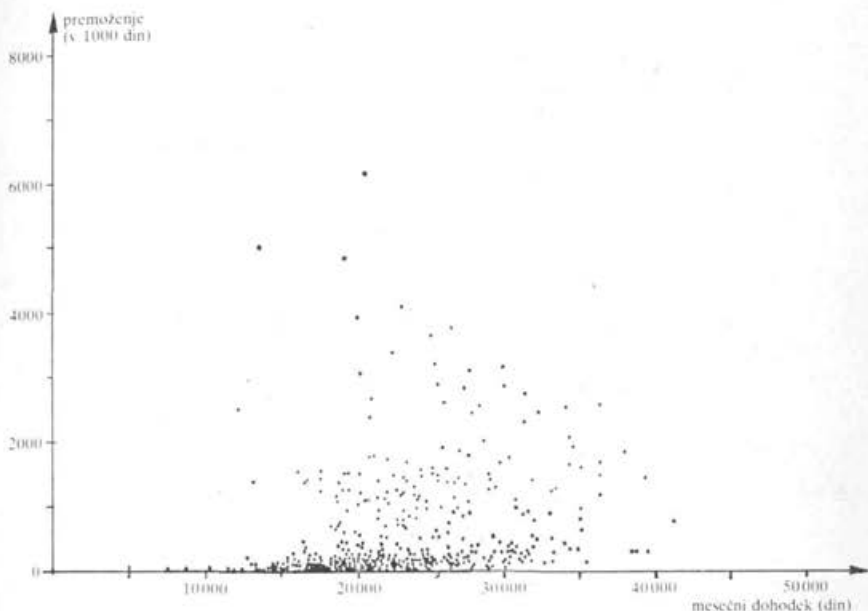
4. Posamezne oblike premoženja so različno razpršene (oziroma koncentrirane) med gospodinjstvi, kar bi lahko prikazali z njihovo decilno razvrstitvijo.¹³ Najbolj enakomerno so porazdeljene spet trajne potrošne dobrine, pa tudi finančni prihranki (ker je oboje nujno oziroma pomembno za življenjsko raven gospodinjstev).¹⁴ Ginijev koeficient koncentracije, izračunan iz ocene premoženja

¹² Zato je odvisnost najvišja pri finančnih prihrankih, pri trajnih potrošnih dobrinah (zanje znaša determinacijski koeficient 0,102) in avtomobilih, vendar je nasprotno nizka.

¹³ Glej M. Glas, nav. delo, str. 526.

¹⁴ Vendar ti podatki nasprotujejo nekaterim drugim ocenam finančnih prihrankov. L. Antić (nav. delo, str. 43) navaja, da okoli 5% lastnikov razpolaga z okoli 50% prihrankov, zlasti na račun prihrankov od dela v tujini. K. Falus-Szikra (nav. delo, str. 315) navaja za Madžarsko konec leta 1977, da je bilo v Narodni hranilnici 122.000 hranilnih knjižic

Slika 1: Odvisnost ocenjene vrednosti premoženja delavskih gospodinjstev od povprečnega mesečnega dohodka v anketnem letu

Vir: M. Glas, *Delitev po delu v socialistični družbi*, 1986, str. 522.

za posamična gospodinjstva, znaša 0,626, kar je nekoliko višje od Kuzminove ocene.¹⁵ Spodnja polovica gospodinjstev, ki prejema 40,2 % skupnega dohodka, ko gre za porazdelitev tekočih dohodkov, ima pri porazdelitvi premoženja le 8,5 % skupnega premoženja (ker nima nepremičnin); zgornjih 10 % gospodinjstev, ki prejema 14,9 % dohodkov, pa ima v porazdelitvi premoženja kar 44,3 % premoženja, saj se pri njih koncentrirajo vrednejše nepremičnine (glej sliko 2 o Lorenzovih krivuljah koncentracije dohodkov in premoženja).

O delavskih gospodinjstvih, ki so seveda v socialni strukturi slovenske družbe najštevilnejša, lahko sklenemo, da a) ni večjega obsega produktivnih oblik premoženja, saj jim to doslej ni bilo potrebno zaradi zaposlitve v družbenem (ali tudi privatnem) sektorju, obstaja le manjši del, ki ga uporabljajo pri neformalnem delu ali dejavnosti sive ekonomije (obdelovanje vrta, orodja za domača popravila), b) njihov finančni potencial je sorazmerno skromen, pa še pri njem je bil že leta 1981 kar 29,3 % v deviznih vlogah, ta delež se je nedvomno bistveno povečal do leta 1987, čeprav predvsem na načine, ki spadajo v »sivo« ali »črno« trgovanje. Deloma lahko omili ta sklep dejstvo, da so vendarle prihranki do določene mere koncentrirali, torej ima del gospodinjstev le znatna finančna sredstva, ki presegajo tekoče potrebe oziroma varnostno rezervo. Vendar so pri njih finančna sredstva pretežno v obliki, ki bolje zagotavlja ohranjanje realne vrednosti prihrankov (predvsem v devizah), s to obliko pa družbeni sektor v težnji po angažiranju prihrankov prebivalstva zaenkrat še ni pripravljen ali ekonomsko sposoben tekmovali, saj bi moral zagotoviti realno pozitivno obrestno mero. Tudi sicer velja, da

z vlogami v višini 100–500 tisoč forintov, le 1.000 vlog pa nad 500 tisoč forintov, pri čemer je še dodala, da je med slednjimi več takih, ki so svoje prihranke vložili na več knjižic.

¹⁵ Ginijev koeficient koncentracije pri dohodkih gospodinjstev znaša 0,140.

Tabela 1: Osnovni podatki o obsegu, strukturi in koncentraciji premoženja v štiričlanskih delavskih gospodinjstvih v Sloveniji v začetku leta 1981

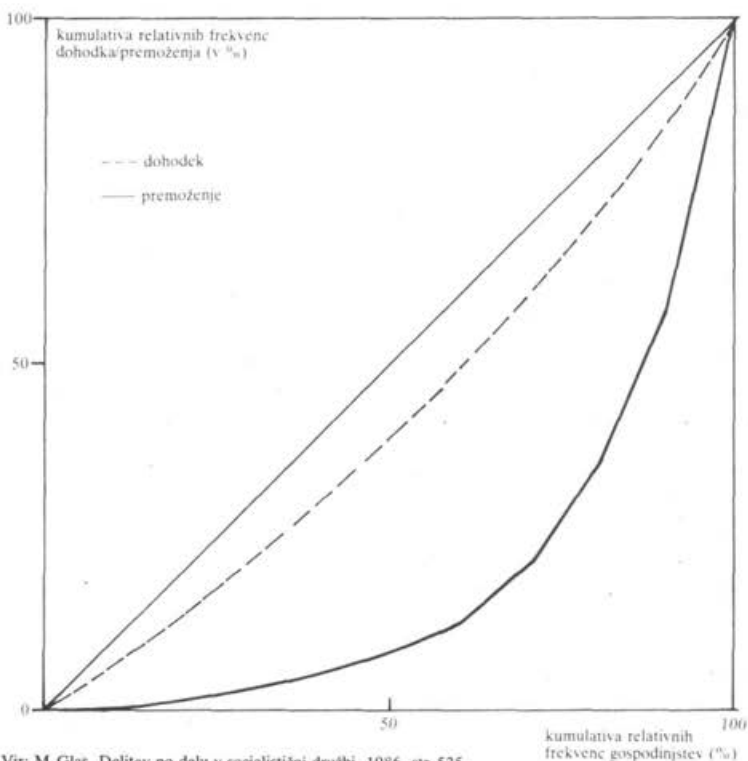
	Etažno stano- vanje	Družin- ska hiša	Zemlji- šča	Počit- niška hiša	Druge nepre- mičnine ¹	Avto- mobili	Trajne potrošne dobrene	Finančni pri- hranki	SKUPAJ
Delež gospodinjstev z neko obliko premoženja (v %)	8,2	21,9	37,9	5,5	11,0	87,0	100,0	96,8	100,0
Povprečna vrednost ²									
1981: v tisoč din	74,4	406,7	64,2	21,7	63,0	92,1	36,6	23,6	782,3
1987: v mio din	1,085	5,932	0,937	0,317	0,919	1,343	0,534	0,344	11,411
Struktura premoženja (v %)	9,51	51,99	8,21	2,78	8,06	11,77	4,68	3,01	100,0
Maksimalna vrednost posamezne oblike:									
1981: v tisoč din	3806,7	7602,9	1500,0	1000,0	2200,0	700,0	182,2	213,6	8107,1
1987: v mio din	55,52	110,89	21,88	14,59	32,09	10,21	2,66	3,12	118,24
Decilna struktura:									
0-80	40,6	13,6	58,0	47,9	50,5	76,3	77,1	78,8	36,1
81-90	21,9	23,2	11,1	26,6	20,1	10,5	11,6	13,9	19,6
91-100	37,5	63,2	30,9	25,5	29,4	13,2	11,2	7,3	44,3
Genijev koeficient	0,95	0,86	0,80	0,97	0,95	0,44	0,34	0,28	0,63

¹ Vključene so: stanovanjske hiše v gradnji, delavnice, garaže, itd.² Povprečna vrednost je preračunana na vsa gospodinjstva v vzorcu, ne le na imetnike

Vir: M. Glas, Delitev po delu v socialistični družbi, 1986, str. 520-524.

so slovenska gospodinjstva največ prihrankov že vložila v finančne institucije,¹⁶ razen če razmišljamo, da je prišlo zaradi nekaterih protislovnih izjav do večjega hranjenja deviznih sredstev v »nogavicah«.

Slika 2: Lorenzov diagram za koncentracijo dohodkov in premoženja v delavskih gospodinjstvih v Sloveniji

Po zaslugi dela N. Vuga (pod mentorstvom Aleša Vahčiča) razpolagamo še z enim poskusom določitve aktualnih vidikov premoženja, in sicer določitve oblik, obsega in virov premoženja. Raziskava vključuje sicer le 9 gospodinjstev, vendar z različno socialno-ekonomsko strukturo, značilno zanje pa je, da se uvrščajo po tekočem dohodku in predvsem po premoženju v najvišje razrede. Podatke iz študije povzemam v tabeli 2. Ker gre za majhen in po načinu izbire nereprezentativen vzorec, bi težko obravnavali rezultate s posplošenimi ugotovitvami, vendar pa jih lahko povežemo s spoznanji iz tabele 1. Poudarimo lahko naslednje:

1. Da je obseg premoženja v posameznih gospodinjstvih sorazmerno visok, če upoštevamo ocene iz tabele 1, saj je znašal pri delavskih gospodinjstvih najvišji ocenjeni znesek 118 mio din, v tabeli 2 pa znašajo ocene 146–600 milijonov dinarjev, torej so vse ocene višje, zato so tudi bolj usklajene s tržno vrednostjo posameznih oblik premoženja v letu 1987;

¹⁶ Anketni podatki kažejo, da ima med anketiranimi gospodinjstvi 76,6% hranilne vloge na vpogled, 3,5% vezane dinarske vloge, 10,7% stanovanjsko varčevanje, 5,7% devizni račun, 31,7% tekoči račun (za nakazovanje osebnih dohodkov), v celoti pa ima 90,5% gospodinjstev vsaj eno obliko aktivnega varčevanja.

2. Vsako gospodinjstvo z večjim premoženjem ima praviloma družinsko hišo ali večje etažno stanovanje, običajno avtomobil in trajne potrošne dobrine, medtem ko so druge oblike premoženja značilno diferencirane po gospodarski dejavnosti gospodinjstva:

- pri delavskih gospodinjstvih so to počitniške hiše, umetnine in dragocenosti, finančni prihranki, itd.,
- gospodinjstva z zasebno obrtjo imajo delavnice in stroje,
- gospodinjstva, ki se ukvarjajo s kmetijstvom, imajo zemljišča, gospodarska poslopja in kmetijske stroje.

Študija nam kaže dokaj stvarno sliko strukture premoženja gospodinjstev v socializmu, ki pove, da so večja premoženja spet vezana na proizvodna sredstva, saj sicer tekoče življenjske potrebe ne presegajo neke potrebne ravni premoženja (razen pri potrošnji, ki bi jo lahko označili kot izrazito luksuzno, »conspicuous«, npr. naložbe v umetnine, nakit, kjer so možnosti naložb vrednostno seveda neomejene);

3. Oblikovanje premoženja je bistveno odvisno od začetnega (podedovanega) premoženja ter od daril staršev ali sorodnikov, zlasti za zadovoljevanje osnovnih eksistenčnih potreb (podedovane hiše ali stanovanja), kar sprošča potencial za druge oblike naložb;¹⁷ za delavska gospodinjstva je imelo dedovanje nekaj manjši pomen, čeprav je tudi tam dedovalo že 30,2% gospodinjstev, nekatera pa so bila še izrazito mlada, torej bodo dedovala v prihodnje; ocenjena vrednost dediščine je znašala leta 1981 344,5 tisoč dinarjev, kar je v cenah iz leta 1987 že 5,03 milijona dinarjev;

4. Tudi študija N. Vugove je pokazala, da zveza med dohodkom (torej s prihranki in naložbami iz tekočega dohodka) ter premoženjem ni bila posebno izrazita, čeprav je bila tokrat uporabljena ocena kumulativne dohodkov gospodinjstva od njegovega pričetka do trenutka anketiranja (leto 1985). Ta sklep moramo omejiti le s tem, da je bil interval opazovanja (kumuliranja dohodkov) različen, 5–20 let, zato bi morali imeti homogenejši vzorec (npr. isto generacijo družin, z enakim obdobjem opazovanja) za zanesljivejše sklepe.

4. O virih premoženja slovenskih gospodinjstev

Bistveni vprašanji za ekonomske in sociološke raziskave sta, kdo je premožen (po njegovih socialno-ekonomskih značilnostih) in kateri so viri premoženja. Za raziskavo iz leta 1981 lahko rečemo, da med delavci v združenem delu z redkejšimi izjemami ni bilo izrazito premožnih oseb oziroma gospodinjstev, čeprav so razlike med povprečnim premoženjem tistih gospodinjstev, ki jim je na čelu nekvalificirana oseba, ter gospodinjstvi z osebo s srednjo, višjo ali visoko šolo, za katere je bila ocenjena povprečna vrednost sorazmerno izenačena (nekoliko preseneča, a prav osebe s srednjo šolo so akumulirale najvišji povprečni znesek premoženja, česar ob 102 takšnih gospodinjstvih v vzorcu ne moremo pripisati slučajnosti), v razmerju 1:10 (za povprečje), ekstremi pa so seveda mnogo večji (že med povprečjem in največjim premoženjem preko 1:10), seveda tudi preko 1:100. Že iz teh podatkov se da sklepati, da redno delo v družbenem sektorju samo po sebi ni vir posebno velikega premoženja, čeprav bi lahko v življenjskem ciklusu gospodinjstva s kumuliranjem in učinkovitim vlaganjem sicer skromnih prihrankov dosegli v nekaj desetletjih vendarle solidno premoženje. Upoštevati pa je treba, da imajo gospodinjstva z višjimi dohodki običajno večjo tekočo potrošnjo, zato tudi v vrhnjih decilih ni bilo izrazite nagnjenosti k oblikovanju premoženja. V sedanjih sistemskih rešitvah ni bilo pravih možnosti za (neposredno) produktivne naložbe,

¹⁷ Med devetimi gospodinjstvi so bile dediščine in darila pomembna za 6 gospodinjstev, skupaj so znašala 44,4% sedanje vrednosti premoženja (zlasti zaradi gospodinjstva 6).

prihranki v banki so bili povsem nezanesljivi v funkciji ohranjanja realne vrednosti, zato je bil temeljni smisel uporabe tekočih dohodkov v financiranju ustrezne življenjske ravni, tudi prihranki pa so bili predvsem v funkciji medčasovne

Tabela 2: Podatki o socialno-ekonomski strukturi ter o dohodkih in virih ter sestavi premoženja 9 izbranih premožnejših gospodinjev v Sloveniji, Vojvodini in Hrvaški (zneski v milijonih dinarjev, cene 1987)

Gospodinjstva

Leta opazovanja	Število članov (otroci)	Izobrazba (poklic) mož	žena	Začetno premoženje in darila	Dohodek	Investicije	Ocena premoženja 1987	Sestava premoženja	Viri premoženja	
1	10	4(2)	avtomobanhnik	ekon. tehnik	-	248	117	155 ⁴	hiša, 2 avtomobila, motor, čoln, nakit, krzno, devizna vloga v banki	mož zaposlen v tujini
2	13	3(1)	dr. zgod. znan.	ing. organizacije	96	127	74	170	hiša, 2 poč. hiši, avto (umetniške slike)	dediščina, občasno delo v tujini ⁵
3	11	4(2)	zdravnik	dipl. sociolog	118	150	87	205	hiša z vrtom, 2 avtomobila, klavir, umetnine	dežurstva, delo v tujini, darila in dediščine
4	14	7(3) ¹	os. šola	trgovka	139	461	461 ³	600	2 delavnici z opremo, hiša, gozd, kmet. zemljišče, žaga, mlin, 2 tovornjaka, 4 avtomobili, kmet. mehanizacija	kmetijstvo, obrt (inovacije)
5	20	5(3)	zdravnik	zdravnica	73,5	()	()	279	2 hiši, 4 gradb. parcele, 2 avtomobila, motorni čoln, prihranki	delo v tujini
6	12	3(1)	stroj. teh.	vzgojiteljica	420	()	()	420	stanovanje, avto, gostinski lokal	dediščina in darila, kredit, obrt
7	13	3(1)	avtomobanhnik	administrotorka	161	() ⁷		161	hiša z delavnico, parcela ob morju, avto, motorni čoln	dediščina in darila
8	5	2	dipl. ing. gradb.	prof. jezikov	-	131	140	146	stanovanje, poč. garsonjera, avto, stan. oprema	delo v tujini, ⁶ kredit
9	8	6(3) ²	osn. šola	osn. šola	29	171	171	200	hiša, gosp. poslopja, 10ha obd. zemlje, kmet. mehanizacija	kmetijstvo (kooperacija)

() zaradi pomanjkljivih podatkov ni ocene

¹ Všet je vnuk.

² Všet je stari oče.

³ Potrošnja je bila financirana z dohodkom iz kmetijske dejavnosti; ta dohodek ni bil ocenjen in vključen v dohodek zaradi problemov ocenjevanja količin in cen.

⁴ Ocenjena tržna vrednost znaša 226 milijonov din, zato obstaja kapitalni dobiček.

⁵ Devizni krediti (žena je delala v tujini, mož občasno odhaja v tujino).

⁶ Precejšnja realna izguba pri dinarskih prihrankih (ocenjena na 17,7 milijonov dinarjev).

⁷ Tekoči dohodki so zadoščali le za tekočo potrošnjo, premoženje izvira zato iz daril (lastna obrtna dejavnost bo šele pričela zagotavljati večje dohodke).

Vir: prirejeno po N. Vuga, Ocenjevanje premoženja in dohodkov jugoslovanskih družin v najvišjem dohodkovnem in premoženjskem razredu, 1987.

optimizacije potrošnje. O tem pričajo tudi odgovori 55,4% gospodinjstev, ki so imela vsaj eno od nepremičnin, kakšni so bili nagibi za nakup:

Nagibi za pridobitev nepremičnine	Struktura (%)
nakup nepremičnine zaradi potreb in uporabe	44,9
dediščina ali darilo	34,2
nepremičnina je dobra naložba denarnih sredstev	6,2
večja udobnost	2,7
nujnost rešitve stanovanjskega problema	1,8
želja po lastni hiši	0,4
drugi nagibi oziroma več nagibov hkrati	4,9

Vir: M. Glas, Delitev po delu v socialistični družbi, 1986, str. 518.

Druga gospodinjstva, ki so brez nepremičnin, so v 65,9% to pojasnila s pomanjkanjem sredstev ali pa s tem, da niso imela možnosti za ugoden nakup, vendar pa mnoga od njih to še nameravajo storiti. Tudi podatki o tem, kako bi gospodinjstva porabila dodatna sredstva, kažejo na nagib za nakup dobrin zaradi uporabe oziroma uporbne vrednosti (hiše, avtomobili, trajne potrošne dobrine),¹⁸ le majhen del je izbral naložbe za ohranjanje realne vrednosti ali celo pridobivanje dodatnega dohodka (npr. obresti). Med delavskimi gospodinjstvi sploh ni bilo zaslediti idej o produktivnih naložbah ali neposrednih finančnih naložbah v družbeni oziroma privatni sektor.

Iz razmerja med porazdelitvijo dohodka in premoženja sem sklepal, da gre za očitno izrazito arbitrarnost, tudi slučajnost pri oblikovanju premoženja ter s tem tudi za neskladnost med premoženjem in delovnim prispevkom članov gospodinjstva v tekočem obdobju.¹⁹ Že ti podatki so opozarjali na vlogo reprodukcije premoženja v rodbini ter na posebne, slučajne okoliščine pri njegovem nastajanju, neusklajene z delovnim prispevkom imetnikov. Očitno družba ni razvila pravih ekonomskih možnosti in zato tudi ne nagibov delavskih gospodinjstev za varčevanje ter ustvarjanje premoženja, zlasti ne možnosti za produktivno uporabo, s čimer se je obnašala neracionalno do pomembnega dela akumulativnega potenciala, verjetno predvsem iz ideoloških, neekonomskih razlogov.

Podatki za vzorec 9 gospodinjstev so mnogo zgovornejši, lahko bi rekli, provokativnejši. Najprej opozarjajo, da pravzaprav raven izobrazbe ni posebno odločujoči dejavnik oblikovanja premoženja gospodinjstev, ker deluje toliko drugih dejavnikov,²⁰ predvsem pa gre za to, da so ključni viri premoženja spet pretežno zunaj rednega dela v družbenem sektorju, in sicer:

- dediščine oziroma darila v rodbini, pomembne zlasti kot začetno premoženje,

- delo v tujini pri tujih podjetjih, na deloviščih naših podjetij (pretežno se navajajo arabske države), na temelju meddržavnih pogodb ali v okviru mednarodnih organizacij,²¹ kar pa je seveda le dohodek od dela v posebnih okoliščinah in ne preprosto neka renta (prej bi lahko govorili o pripravljenosti na riziko odhoda v tujino, podjetniški premiji),

- opravljanje zasebne kmetijske, obrtne, gostinske ali druge dejavnosti, ki pa vodi v oblikovanje večjega premoženja predvsem zaradi nujnosti stalnega reinve-

¹⁸ Glej M. Glas, nav. delo, str. 518.

¹⁹ M. Glas, nav. delo, str. 530-531.

²⁰ To se pojavlja kar pri 5 od 9 gospodinjstev, zato ne gre le za slučajno možnost za pospešeno akumulacijo premoženja.

²¹ O značilnostih dopolnilnega dela v slovenskih delavskih gospodinjstvih glej M. Glas (nav. delo, str. 332-346) ali tudi M. Glas, Motivi, obseg in delitveni učinki dopolnilnega dela delavskih gospodinjstev v Sloveniji, Naše gospodarstvo, 31 (1985), 3-4, str. 154-157.

stiranja večjega dela dohodka v proizvodna sredstva, ne prinaša pa z njimi nujno visokih tekočih dohodkov (npr. v kmetijstvu zaradi zgrešene kmetijske politike, v tradicionalni obrti, itd.),

– dopolnilno delo, dežurstva, fuš, kar spet pomeni dodatne delovne obremenitve in dohodka,²² le da te niso enako dostopne vsem gospodinjstvom,

– izjemno ugodni posojilni pogoji, zlasti za dolgoročna (stanovanjska) posojila (razmerje med obrestno mero in inflacijo, dolga odplačilna doba, posojila na polog in na prodajo deviz).

Od navedenih dejavnikov so nekateri (zlasti posojilni pogoji) takšni, da so družbeno nesprijemljiv vir premoženja (»bogatenja«), saj pomenijo ekonomsko neracionalno, nepotrebno, socialno pa nesprijemljivo prelivanje dela družbenega dohodka v zasebno premoženje, hkrati s širšimi negativnimi alokativnimi učinki. Pri dediščinah in darilih se pojavljajo dileme neenakosti izhodišnega položaja med mladimi generacijami, zato bo potrebno nedvomno oblikovanje primernejše davčne politike, zlasti zato, ker bodo z razvojem potencialne dediščine predstavljale vse večjo vrednost. Za dopolnilno delo je značilna razdvojenost v pogledih, vezana seveda tudi na vključenost posameznika, njegove možnosti in pripravljenost za delo ter na širše gospodarske razmere, zlasti zaposlenost. Delo v tujini ali zasebna gospodarska dejavnost sta povsem legitimna vira premoženja, če seveda ne prihaja do davčne utaje ali privilegijev (ko gre za razna zastopstva in kadrovanje vanje ali pa špekulacije s službenimi potovanji v tujino). Prisoten je tudi element rizika, mobilnost, podjetništva, ki bi ga morali zaradi pospešitve družbenega razvoja spodbujati.

5. Premoženje prebivalstva in njegov razvojni potencial

Navedene ocene omogočajo sklep, da je del premoženja že zdaj v produktivni obliki, predvsem pri gospodinjstvih v kmetijski, obrtniški ali drugi dejavnosti, ki so zaradi ekonomskih funkcij premoženja izrazito usmerjena v delo, varčevanje in vlaganje, ne pa v tekočo potrošnjo ali luksuzno, lagodno življenje, seveda le do omejitev, ki so normativne ali pa izhajajo iz prilagoditev stvarnim okoliščinam gospodarjenja. Ta proizvodna sredstva so vezana na reprodukcijski proces v gospodinjstvih in zato niso večji potencial za naložbe v družbeni sektor.

Drugi del gospodinjstev, ki razpolagajo z večjimi sredstvi, je izrazito usmerjen v večje naložbe v premoženje, kakršno zagotavlja želeno visoko življenjsko raven, zato je tudi pri teh gospodinjstvih vprašanje, kolikšne so njihove realne možnosti in nagibi za produktivne naložbe v družbeni sektor. Vprašanje je, kdaj, pri katerih ponujenih pogojih postanejo te naložbe realna in privlačna alternativa sedanjim, že privajenim naložbenim izbiram (hiša, počitniška hiša, avtomobili in druge trajne potrošne dobrine). Sredstva teh gospodinjstev so seveda uporabna za naložbe v druge sektorje v času, ko gospodinjstva intenzivno namensko varčujejo, vendar so v tem obdobju običajno v Sloveniji že zdaj vključena med prihranke v finančnih institucijah in s tem v njihov kreditni potencial, zato spet ne gre

²² K. Falus-Szikra (nav. delo, str. 305–308) je navedla kot potencialne varčevalce na primeru Madžarske, ki je po socialno ekonomski strukturi dovolj primerljiva z nami, naslednje skupine z visokimi dohodki:

– nekateri umetniki, znanstveniki, visoki funkcionarji in strokovnjaki, zlasti, če ob rednem dohodku prejemajo še dodatne zasluzke (dodatke za inovacije, posebne dosežke),

– nekateri privatni obrtniki in trgovci, katerih število z liberalizacijo raste, visoki dohodki pa so povezani prav s pomanjkanjem dobrin in storitev, s premajhno konkurenco,

– manjše skupine delavcev v socialističnem sektorju, ki so neposredno udeležene v poslovnem rezultatu (npr. poslovodje),

– osebe z visokimi »nevidnimi« dohodki (napitnine, podkupnine, plačila za ilegalno opravljene storitve),

– nekatera kmečka ali mešana gospodinjstva, ki imajo večjo obišnico, in

– občasni drugi dohodki, npr. dediščine ali darila.

pričakovati v kratkem času večjih dodatnih sredstev. Možna je predvsem njihova večja pritegnitev v dolgoročne oblike varčevanja s pestrejšimi možnostmi za namensko varčevanje (ne le za stanovanja).

Finančni prihranki so v sedanjih gospodarskih okoliščinah pri večjem delu gospodinjstev sorazmerno skromni. Gospodinjstva so v težnji po ohranjanju dosežene življenjske ravni ob realnem znižanju osebnih dohodkov verjetno večji del potenciala tudi že izčrpala. Bolj negotova, čeprav ob omejitvah zadolževanja naših gospodarskih subjektov v tujini še bolj privlačna, so devizna sredstva prebivalstva, seveda tista v domači tezavraciji ali na računih v tujih bankah. Pritegnitev teh sredstev pa predpostavlja širše družbene pogoje, zlasti izrecno pravno varnost tajnosti vlog, jamstvo, da ne bo konverzije teh vlog v domačo valuto, stabilnejše gospodarstvo, za uporabnike teh sredstev pa predpostavlja sposobnost ponudbe konkurenčnih pogojev, tj. realno pozitivne stopnje donosa.

Pravzaprav je ob teh, seveda negotovih sredstvih, pravi potencial za naložbe:

1. V učinkovitem angažiranju velikega števila sicer posamezno majhnih prihrankov, ki jih ima prebivalstvo zaradi finančne in socialne varnosti (in jih oblikuje po kompenzacijski logiki kljub zaostajanju obrestne mere za inflacijo).

2. V premoženju manjšega dela prebivalstva, ki ima velika sredstva in je že zadovoljil bistvene življenjske potrebe (stanovanje, oprema), zato je bolj pripravljen vlagati nove presežke dohodka nad tekočo porabo.

3. V postopni spremembi obnašanja večine prebivalstva,²³ seveda z ustreznim delovanjem ekonomske politike, pa tudi z določenimi spremembami v ekonomskem sistemu in njegovi ideološki podmeni, da se bo povečal nagib za varčevanje, da bodo gospodinjstva racionalneje odločala o naložbah v posamezne dele premoženja, vselej s širšim tehtanjem koristi od alternativnih možnosti naložb v dobrine z uporabno vrednostjo nasproti možnosti za produktivne naložbe, itd.

Mislím, da v sedanjih razmerah, kot potrjujejo podatki, po strogo ekonomski logiki velik del (delavskega) prebivalstva ni sposoben ustvariti večjih prihrankov in naložb niti ni k temu usmeril svojega ravnanja na proizvodnem in potrošnem področju. Prebivalstvo sicer dovolj hitro reagira na določene spremembe v pogojih ekonomskega odločanja (npr. spremembe obrestne mere, davčnega sistema in politike), vendar je to reagiranje predvsem v okviru obstoječega potenciala, ne gre pa za bistven dodatni potencial. Pravega ekonomskega razmišljanja o alternativnih možnostih, o oportunitetnih stroških različnih variant še ni, saj so nanj destruktivno delovali desetletja izkušenj prebivalstva, pa tudi nestabilne gospodarske razmere in proces relativnega »obubožanja« v osemdesetih letih. Tudi pri tem odločanju gre za element podjetniškega obnašanja, ki ga izrazito primanjkuje, za

²³ Anketa ZIT/CEMA iz Zagreba je za leto 1985 ugotovila naslednje razloge jugoslovanskih gospodinjstev za varčevanje:

nagib	%
zaradi morebitnih izrednih potreb	52
za morebitno bolezen	15
reševanje stanovanjskega vprašanja	13
nakup tedenskih življenjskih potrebščin	10
za obresti	2
drugi razlogi	4
ni določenega razloga	4

Hkrati je prišlo do dveh elementov:

– v začetku osemdesetih let je občutno padel delež gospodinjstev, ki varčujejo (leta 1978 65 %, 1983 60 % in 1985 le še 53 % v Jugoslaviji),

– hitro raste delež gospodinjstev, ki ugotavljajo, da jim tekoči dohodek ne zadošča za kritje življenjskih stroškov; številna gospodinjstva menijo, da bi morala imeti tudi za 50 % večje dohodke.

Vse to kaže, da so v sedanjih gospodarskih okoliščinah potencialni viri dodatnega varčevanja pri povprečnih gospodinjstvih izčrpani.

nagnjenost k tveganju, zato ne moremo pričakovati hitrih sprememb v obnašanju, ki bi bistveno spremenile materialne tokove gospodarjenja. V takšnih okoliščinah so nujne različne poti transformacije ravnanja, od vplivanja na postopno spreminjanje nagiba za varčevanje pri najširših slojih, širjenja možnosti za privatni sektor, v katerem je nagib za proizvodno vlaganje že močnejši, pa tudi do ustanavljanja družbenih enot drobnega gospodarstva, saj se s tem spreminja ravnanje in širše uveljavlja delovno, proizvodno in naložbeno naravnano obnašanje delavcev iz družbenega sektorja.

Sklep

Različne ocene kažejo, da je v sedanjih razmerah obseg premoženja pri delavskih gospodinjstvih sorazmerno skromen, s tem pa tudi njihov potencial za dodatno varčevanje in proizvodne naložbe. Pri določenih skupinah prebivalstva so vendarle akumulirana precejšnja premoženja, ki pa so deloma že produktivno angažirana, če se gospodinjstva ukvarjajo s privatno gospodarsko dejavnostjo, pri drugih gospodinjstvih pa bi morale biti spodbude za produktivno uporabo v družbenem sektorju ekonomsko spodbudne, saj imajo gospodinjstva pretežno že plane za naložbe premoženja, in sicer v tiste oblike, ki predvsem vplivajo na življenjsko raven. Zato zahteva večje produktivno angažiranje sredstev prebivalstva dovolj privlačne oblike in zadostno donosnost naložb, če želimo ta sredstva pritegniti.

Za večje produktivne naložbe prebivalstva je treba tudi spremeniti dosedANJI način ekonomskega obnašanja gospodinjstev, vanj je treba z večjo različnostjo naložb, z zagotavljanjem smotrnosti naložb vključiti izrazitejšo vrednotenje alternativnih možnosti porabe oziroma naložb, razmišljanje v smislu oportunitetnih stroškov. To pa predpostavlja določene systemske spremembe, stabilnejše gospodarske razmere (zaradi ekonomskih in psiholoških razlogov) ter dosledno razčiščene ideološke dileme, da ne bi prihajalo do hitrega spreminjanja pogojev vlaganja. Dejstvo je, da oblikovanje večjega premoženja pri širših slojih prebivalstva ni negativen ekonomski pojav, saj omogoča sodoben način življenja, zagotavlja večjo finančno varnost, ohranjanje privajenega življenjskega stila tudi ob občasnih konjunkturnih motnjah ali po upokojitvi delavcev. Vendar pa je s tem le treba pričakovati spremenjeno ravnanje prebivalstva že ob skromnem obsegu premoženja in temu moramo prilagoditi zlasti sisteme nagrajevanja, davčni sistem, reševanje stanovanjskega vprašanja, socialno politiko, itd.

Načelno še vedno velja, da bi morali biti previdni do velike koncentracije premoženja in nastajanja velikih premoženjskih razlik, ker kažejo na neizenačenost možnosti posameznih skupin prebivalstva in povzročajo večje socialne napetosti. To zahteva uravnovešeno politiko obdavčitve dohodkov, potrošnje in premoženja, zlasti zato, ker se velike razlike v premoženju prenašajo v različne izhodiščne možnosti novih generacij, to pa omejuje koncepcijo enakopravnosti v socializmu. Vendar tega problema ne moremo rešiti le z obdavčitvijo ali drugimi omejitvami za premoženje, temveč predvsem z zagotavljanjem širših možnosti za družbeno finančno podporo za uveljavljanje novih idej, projektov, za samostojno poklicno kariero, z ekonomsko ustreznimi rešitvami na stanovanjskem področju, ki naj omogočijo mladi družini osredotočenje na delo, ustvarjalni razvoj, ne pa na nujno veliko vlaganje v stanovanje, ki jih za desetletje odtrga od strokovnega napredka. Tako bomo postopno prišli do krepitve virov prihrankov prebivalstva in njihovega produktivnega potenciala, hkrati pa tudi do postopnega uveljavljanja podjetniškega načina razmišljanja v mlajših generacijah, kar sta za ekonomista vsaj dva potrebna pogoja za uresničenje zamisli o »inovativni« družbi.

BOŽIDAR DEBENJAK

Oblast z dekreti?

Danes, ko je velik del politične diskusije v Jugoslaviji deformiran od konflikta parcialnih interesov, se je treba nujno vprašati, na katerih točkah je mogoče vendarle zgraditi temeljni konsenz tistih v Jugoslaviji, ki imajo pogled uprt v jutrišnji dan, v socializem za vstop v 21. stoletje. Vsakdo namreč ve, da so jalove sanje o nekakšnem srečnem otoku od Sežane do Bregane: jalove najprej zato, ker ta skupnost v sebi še malo ni harmonična in kar vsa obrnjena v prihodnost; jalove pa tudi zato, ker je na neuspeh obsojena vsaka družbena, pa naj bo gospodarska, politična ali pa kulturna prenova, ki ne zajame izdatnih in relevantnih delov vse jugoslovanske skupnosti. Prav zato mora vsako razmišljanje o nujni prenovi biti hkrati in poudarjeno tudi razmišljanje o silah nosilkah te prenove v vsem jugoslovanskem prostoru. Prenova, ki jo je treba izvršiti, če naj jugoslovanska in slovenska prizadevanja za družbeno preobrazbo, v katera je bilo investiranih toliko duhovnih in fizičnih naporov in za pravico do katerih je bil plačan tolikšen krvni davek, ne izzvenijo v prazno in se ne spremenijo v goli predmet za zgodovinarja, je totalna prenova: posodobitev produkcije z vnosom informatične revolucije, posodobitev duhovne produkcije, da bo temu novemu načinu produciranja kos, prenova vsega podedovanega duhovnega inventarja, posodobitev vsega tistega, kar je bilo davek prejšnjim dobam, in obrnitev k novemu; posodobitev političnega ravnanja in tudi političnega sistema, da bosta primerjena novemu času.

Ravno na tej zadnji točki, na posodobitvi političnega sistema in političnega ravnanja, pa je mogoče in morda najlaže doseči širok konsenz v Jugoslaviji. Ta posodobitev pomeni med drugim moderno rehabilitacijo in ponovno vzpostavitev tistih klasičnih civilizacijskih pridobitev, ki jih je nekoč vzpostavilo revolucionarno meščanstvo in jih mora socializem samo še radikalizirati v izpeljavi: institucij za vse enakopravnega pravnega reda in spoštovanja dostojanstva osebnosti, ki jih je desnica in ultradesnica brutalno poteptala in jih marsikje tepta, pa se zanje zavzema družbena levica, za katere pa v zgodovini zgodnjiesocialističnih družb marsikaj ni bilo niti približnega upoštevanja. Z neupoštevanjem tega in včasih grobim brskiranjem so zgodnjiesocialistične družbe izgubljale prepričljivost navzven in tudi prodornost navznoter. Vse to je dovolj znano. Vendar pa je v celoti vzeto na teh vprašanjih v boju za prenovu vse premajhen poudarek. Toda ravno tu bi bil mogoč v Jugoslaviji relativno širok konsenz.

Vzemimo samo razmerje med zakonodajno in izvršilno oblastjo, kot se je izkazalo v zadnjem času, zlasti ob sprejemanju protiinflacijskega programa. V skladu s črko in duhom ustave je »izvršni svet skupščine«¹ podrejen delegatski skupščini, saj je njeno izvršilno telo. V realnosti je povsem drugače: ZIS je osamosvojena vlada, ki ima nasproti zakonodajni oblasti celo premoč. Delegati v zvezni skupščini so delegati po imenu in po eventualnem hotenju, medtem ko v trenutku odločanja delujejo manj delegatsko kot klasični meščanski poslanci, ki jim zvezo z interesnim pluralizmom volivcev posredujejo strankini aparati. Delegati v zvezni skupščini so bili potisnjeni ob zid s terminskim planom vlade, »morali

so« v skrajno skopem času sprejeti paket stališč, ki so jih dobili na mizo. Zakaj so »moralci«, kateri mehanizmi so jih k temu prisilili, je zelo kmalu razvidno.

Jasno pa je, da je moč vlade takšna, da se ji skupščina uklanja. Preponderanca eksekutivne oblasti nad zakonodajno pa onemogoča demokratično funkcioniranje tako parlamentarne demokracije kot še celo in prav posebej delegatske skupščine. Zelo energično je torej treba povzdigniti glas v obrambo in za ponovno vzpostavitev dignitete skupščine.

Erozija skupščine nasproti vladi pa ni od včeraj in ni se začela z nastopom sedanje vlade. Ena od ambicij, s katerimi se je posla lotila Milka Planinc, je bila tudi, da začne delovati drugače kot prejšnje vlade, bolj v smislu samoupravljanja. Ko pa je pobrskala po predalih, je našla v njih kar 13.000 izrednih pooblastil, ki so si jih pridobile prejšnje vlade, tako da je še tedaj obstajala vsa možnost za vladanje z dekreti in mimo skupščine, tako kot zdaj v bistvu ravna Mikulićeva vlada. Fantazija zvezne administracije, uredništva, ki svetuje in pripravlja gradiva vsem vladam zapovrstjo, je skrajno omejena: če karkoli ne funkcionira, je treba dati vladi še dodatno pooblastilo za dekretiranje in po možnosti odpreti še nov urad v Beogradu. Če se hočemo izkoptati iz živega blata krize, moramo najenergičnejše opustiti takšno prakso in predvsem vzpostaviti ustavno in s tem demokratično razmerje med vlado in skupščino. Takšna zahteva za prenovu političnega sistema je sposobna konsenza in lahko naleti na zavračanje samo od analognega birokratskega dekretizma. A ravno v času krize je posebej potrebno funkcioniranje demokratičnih mehanizmov, za ekonomska zdravila je potrebna velika mera vsedruženega soglasja, poznavanja delovanja zdravil, toda vendar pripravljenosti, da ga sprejmeš. Kontraproduktivno pa je, če so ukrepi oktroirani, celo če bi bili najboljši.

O vsem tem je potrebna široka javna razprava. V njej se mora opredeliti ne samo skupščina, temveč tudi Socialistična zveza, ki je po svojih statutarnih načelih zavezana obrambi in razvijanju samoupravne demokracije. V tem procesu mora svoje reči povedati tudi znanost.

V dosedanjem oblikovanju gospodarske politike in v diskusiji o spremembah političnega sistema ima izpostavljeno vlogo tudi CK ZKJ oziroma še bolj predsedstvo CK ZKJ, ki se je včasih celo preveč povezovalo z državnim predsedstvom, mimo SZDL. Zato pa bi bilo nujno, da se energično zavzame za digniteto delegatskega odločanja v zvezni skupščini in za premik od današnjega neustreznega razmerja med eksekutivno in zakonodajno oblastjo k ustreznemu duhu ustave. Obenem pa bi moral CK ZKJ storiti vse, da bi vsi deli ZKJ skrbeli za delegatsko funkcioniranje in s tem za poznavanje stališč občanov in njihove seznanjenosti s predvidenimi ukrepi ter opredeljenosti do njih. Zagotovo je dobra šola to, da so delegati iz nekaterih republik plebiscitarno podprli »protiinflacijski program«, zelo izrazito v primeru Makedonije, potem pa ravno pri njih doma takoj nastopi štrajk proti izvajanju programa. Takšno neskladje med tistim, kar menijo delegati, da morajo storiti, in njihovo delegatsko bazo ter njenimi pričakovanji več kot nazorno dokazuje primanjkljaj v demokratskih razmerjih in pa popustljivost pred oktroiranjem stališč od zgoraj.

Toda kaj bo zdaj sledilo? V napeti situaciji štrajka so bile dane mnoge obljube. Te obljube pa je mogoče izpolniti edino, če se krepek poseže v primarno emisijo. In kaj bo zdaj naredil ZIS? Bo tudi tokrat, kot že vedno doslej in tudi drugi pred njim, takoj klonil pod pritiskom in posegel v primarno emisijo? In kaj pomeni, da »dolgoročno« primarne emisije ne bo uporabljal za svoje kreditiranje, kar je pravkar sklenil? Skleпам, da si je »kratkoročno« to možnost pridržal; sofisticirana razlika med »dolgoročnim« in »kratkoročnim« zajemanjem v blagajno primarne emisije pri tej inflaciji pač ne pomeni veliko. Brž ko bo začel »kratkoročno« s primarno emisijo pokrivati vse mogoče luknje v blagajni in izpolnjevanje vseh mogočih obljub, bo podrl še zadnje rezultate stabilizacijske politike. Ena od velikih zahtev v razpravi strokovnjakov pred sprejetjem vladnega programa je

bila, da je treba postaviti Narodno banko na noge, tako da bo nehala biti hišna blagajna ZIS. Mar se je to zgodilo? Je mar med 126 ukrepi kakšen tak, ki bi vzpostavljala to nujno neodvisnost Narodne banke od ZIS? To vprašanje je bilo zastavljeno tudi pri nas na univerzi, ko smo razpravljali o predvidenem protiinflacijskem programu; a tudi potem, ko je bil sprejet, ni dal na to bistveno vprašanje odgovora.

Bistvena ovira za demokratično sprejemanje trdih ozdravitvenih programov je tudi zastrupljenost atmosfere med posameznimi okolji v Jugoslaviji. Treba se je vprašati, kako to, da za pobude včasih zadošča, da so označene kot »slovenske«, in že jih zavržejo v drugih okoljih, ne da bi se vanje sploh pogledali. Jasno je, da moramo vprašati, koliko smo tu sami krivi z načinom nastopanja in obnašanja. Toda v celoti nikakor ne gre predvsem za reakcijo na to in drugo nesprejemljivo nastopanje in obnašanje, temveč se v Jugoslaviji interesni konflikti bijejo tako, da se emocionalizira atmosfera in da se sogovorniku podtika takšna ali drugačna nizkotnost. Tudi tu vidim veliko nalogo, ki jo mora izpolniti CK ZKJ: energično se mora zavzeti za vzpostavitev normalne politične debate, v kateri se tehtajo argumenti, ne pa da se argumenti iracionalno odklanjajo. Argumenti so, kot vemo, lahko dobri ali slabi, in kakšni so, se dokazuje z nasprotnimi argumenti. Argument gorjače, argument vpitja, iracionalni argument ni argument. Dogodki zadnjega časa kažejo, kako kravvo nam je že potrebna racionalna podhladitev debate tudi v ZKJ in kako malo in premalo je vodstvo storilo za to.

Seveda pa je tragična zabloda, kadar se v odgovor na tak iracionalizem razprav začne krepiti slovenski izolacionizem in celo separatizem. Dokler gre za kavarniško diskusijo, to nima posebnega pomena. Huje je, kadar se to povezuje z napadi na komuniste, češ, na tem ste, da izdaste nacionalne interese. Najhuje pa je, če se iz zdvo mljenja nad iracionalno debato o življenjskih vprašanih jugoslovanske skupnosti takšne tendence objavijo tudi med komunisti.

Toda prav zato moramo tembolj energično zahtevati, da se diskusija vrne v racionalne okvire. To velja še prav posebej za ustavno debato, v kateri zagovorniki nekaterih unitarnoetatističnih stališč nikakor ne izbirajo sredstev. Tam, kjer ustavno predvideni skupščinski mehanizmi ne omogočajo majorizacije, zato groze s pritiskom skozi zvezo komunistov z napačno tolmačenim principom »demokratičnega centralizma«. Takim pritiskom se je treba energično upreti in to v interesu ZKJ kot celote.

Kar zadeva kulturo političnega diskurza v Jugoslaviji, torej res ne smemo izgubljeni časa, saj ni prostega časa za lahkomiselnost, temveč so razmere dovolj dramatične. Že kar nekaj časa se brez pravega odgovora oglašajo v Jugoslaviji pisci in diskutanti – Nenad Kecmanović je samo zelo izrazit primer – ki javno razglašajo, da sta v Jugoslaviji samo dve abnormalni okolji, namreč Kosovo in Slovenija, in da ju je treba pripraviti k pameti. Ni težko razbrati, da gre za idejo, ki jo je mogoče popularizirati tam, kjer je vzpostavljeno aritmetično povprečje jugoslovanskih družbenih procesov; kot vsako povprečje je seveda tudi to vzpostavljeno znotraj takih okolij med propulzivnejšim in zaostajajočim in tudi tam na škodo propulzivnosti. Ideje homogenizacije na povprečju (pa naj gre za zvezno ali pa republiško ali pokrajinsko povprečje) pa so dvojno nevarne: ne eni strani vlečejo del družbe nazaj na že preseženo stopnjo razvoja in v praktike, ki se porajajo iz nedorazvitosti; na drugi strani pa imajo kot ideologija aritmetičnega povprečja moč, da se v primerno ideološko garnirani podobi polaste široke zavesti in postanejo »večinsko mnenje«, naposled tudi v političnih strukturah. Prav zato bi jih moral zavrniti CK ZKJ.

Te besede so napisane ravno iz občutka, da je treba še marsikaj storiti, da se bo CK ZKJ in da se bo predsedstvo CK ZKJ zavedelo razsežnosti svoje naloge in s tem znalo ravnati v skladu s tisto tradicijo KPJ/ZKJ, ki jo obeležujejo letnice 1941–45, 1948 in 1958; vse te letnice so obrnjene v prihodnost in ne v preteklost, v spreminjanje razmer in ne v njihovo konserviranje ali krpanje, v vizijo in ne

v pragmatično zadoščanje povprečnemu interesu. To seveda velja mutatis mutandis tudi za našo domačo politiko, v kateri proces prenove ne sme zastati in kloniti pred pragmatizmom. In to v interesu ne samo Slovenije in slovenskega naroda, temveč v interesu Jugoslavije in njenih narodov in narodnosti, vzetem in pojmovanem širše od slepic dnevnega pragmatizma in trenutnih bojev za oblast v posameznih okoljih in nad posameznimi okolji, vzetem kot sodobna realizacija tistega humanuma, ki nosi tradicionalno ime socializem, njegova realizacija na pragu v 21. stoletje in v duhu prihajajočega stoletja. V tem je današnja zgodovinska odgovornost vsakogar v naši družbi, ki ima količkaj vpliva na dogajanje in opredeljevanje, in zato ne najmanj najvišjih vodstev zveze komunistov.

Cerkev in politika, danes in tukaj

(Elementi za presojo)

I

V zadnjih mesecih se je vodstvo katoliške cerkve pri nas z dvema izjavama politično izreklo in opredelilo ob nekaterih vprašanjih, ki jih prinašajo ustavne razprave in politične razmere novejšega obdobja. Gre seveda za izjavo Svéta za pravičnost in mir Slovenske pokrajinske škofovske konference (25. 6. 1987) in za »Pripisavek Jugoslovanske škofovske konference k razpravi o aktualnih spremembah ustave SFRJ v luči krščanske etike« (14. 10. 1987). Očitno se za obravnavanje teh izjav kar vsiljuje več okvirov in okvirnih vrednotenj: od privzdignjenega govorjenja o izraženi odgovornosti cerkve za usodo dežele in njenih ljudi v kriznih časih, preko politično zaskrbljenega razmišljanja o političnem angažiranju cerkve v skladu s splošno politizacijo religij in verskih skupnosti v sodobnem svetu, do nonšalantne ocene, da se v času vseh mogočih peticij, memorandumov in izjav pač tudi cerkev temu ni mogla izogniti, če je hotela ostati v sliki ali priti vanjo. Kakorkoli: samo dejstvo cerkvene javne in neposredne politične opredelitve je vedno in povsod izzivalo komentarje in ocene in tudi pri nas se mu ne moremo in ne smemo izogniti. Dejstvo, da izjave – že zaradi ritma izhajanja Teorije in prakse – niso čisto sveže, predvsem pa sama njihova vsebina in ton, nam omogočajo, da lahko poizkušamo brez žolčnih ali politično udarnih formulacij nekaj reči tudi o nekih temeljnih načelih in interesih, ki so v igri pri tovrstnih cerkvenih dejanjih.

Naj za začetek čisto na kratko spomnim na vsebino obeh izjav:

Izjava Svéta za pravičnost in mir se obrača k »vsem članom cerkve in vsem ljudem dobre volje« s pozivom, naj se v skladu s svojimi možnostmi in pristojnostmi zavzamejo za nadaljevanje procesa demokratizacije naše družbe. V zvezi s predlogom za spreminjanje ustave se zavzema za nadaljevanje demokratizacije, za decentralizacijo in za krepitev samobitnosti vsakega izmed jugoslovanskih narodov in narodnosti; za medsebojno sporazumevanje in enakopravnost med narodi; podpira zahteve po spremembi zakonodaje, ki se nanaša na »verbalni delikt« in zahteve po neodvisnosti sodstva od politike; na koncu še posebej opozarja na nezadovoljivo rešeno vprašanje verskega življenja vernih zapornikov.

Izjava Jugoslovanske škofovske konference posveča skoraj polovico teksta utemeljevanju pravice in dolžnosti škofovske konference, da se izreka o spreminjanju določenih delov ustave; predmet njene obravnave pa je predvsem ustavna opredelitev statusa ZKJ in marksizma. Ustavne formulacije, da je ZKJ »vodilna idejna... sila« in da »vzgoja in izobraževanje temeljita na dosežkih sodobne znanosti in zlasti na marksizmu«, po mnenju škofov »dopuščajo misel«, da je svetovni nazor oziroma ideologija ZKJ ustavno privilegirana. Ker pa ZKJ ne odstopa od tega, da je njen svetovni nazor bistveno ateističen, mora po njihovem tako pojmovanje pripeljati in v praksi tudi pripelje do privilegiranega položaja ateizma v družbi in še posebej v šolah. Trditev o ZKJ kot vodilni sili bi bilo potrebno preoblikovati, da bi bilo povsem jasno, kako ne vključuje ateizma.

Obe izjavi pozivata vernike k večjemu in odgovornejšemu sodelovanju v skupnem prizadevanju za »blaginjo vse državne skupnosti, vseh njenih narodov in narodnosti«.

Kratek je lahko tudi komentar k neposredni vsebini oziroma k cerkvenim opredelitvam v obeh izjavah. Izjava Svéta za pravičnost in mir se pridružuje opredelitvam, ki prevladujejo v slovenski javnosti in s katerimi – naj bom

konkreten oziroma oseben – se tudi sam strinjam. Ob dokumentu Jugoslovanske škofovske konference bi se lahko sicer postavili na »ustavobraniteljsko« stališče in rekli, da je sedanja ustava ob obravnavanih temah dovolj natančna in previdna in da govori o vodilni idejni vlogi ZK in o marksizmu tako, da to ne vodi k privilegiranosti ateizma oziroma marksizma v njegovi ateistični razsežnosti, s tem pa tudi ne k diskriminaciji religije in vernikov v družbi. Ustava namreč natančno govori, da je »ZKJ postala vodilna idejna in politična sila delavskega razreda in vseh delovnih ljudi pri graditvi socializma, pri uresničevanju solidarnosti delovnih ljudi ter bratstvu in enotnosti narodov in narodnosti Jugoslavije«. ZK ni ustavno a priori proglašena za vodilno idejno in politično silo kar tako, pri čemerkoli in s čemerkoli. Zato ima tudi marksizem v ZK svojo (»vodilno«) vlogo le, ko in vkolikor prispeva k tistemu, kar je v ustavi označeno kot »graditev socializma«, »solidarnost«, »bratstvo in enotnost«: torej ne v svojem ateizmu in s svojim ateizmom. Ateizem ni niti nujen niti zadosten pogoj niti bratstva in enotnosti, niti solidarnosti, niti socializma. Res pa je, da nekatera zgodovinsko oblikovana razumevanja socializma in marksizma dopuščajo tako povezovanje. Prav zato je že 9. kongres ZKS v svoji resoluciji izrecno nasprotoval temu, da bi postavljali nasproti socializem in religijo (in tudi sicer je prav v času sprejemanja sedanje ustave o tem že bilo dosti povedanega – glej npr. tudi knjigo Religija v samoupravni družbi, Ljubljana 1984, str. 91 in dalje).

Podobno velja za omenjeno načelo o »vzgoji in izobraževanju«, ki temeljita »na dosežkih sodobne znanosti in zlasti na marksizmu«, ko »usposabljata za delo in samoupravljanje« in vzgajata »v duhu socialistične etike, samoupravnega demokratizma, socialističnega patriotizma« itd. Spet: marksizem naj bi bil v temelju vzgoje in izobraževanja pri vzgoji in usposabljanju za našete vrednote, od katerih nobena ne izključuje religije niti ne »angažira« ateistične sestavine marksizma. Res pa je tudi v tem primeru, da je prihajalo do »integralističnega« oziroma »totalitarnostičnega« (če uporabimo religijske izraze) tolmačenja mesta in vloge marksizma v šolah (kot »celovitega svetovnega nazora« in podobno). Mimogrede: k takemu religioznemu gledanju na marksizem prispeva tudi sama cerkev, ko na primer v škofovskem dokumentu govori o »ZKJ kot pooblaščenim nosilcem marksističnega svetovnega nazora v naši državi«.

Prav zato – pa tudi sicer – bi bilo smiselno, če bi v ustavi zgolj (jasneje) opredelili osnovne, skupne vrednote in odgovornost za njihovo uresničevanje. Sam proces njihovega uresničevanja pa naj bi pokazal, ali sta ZK in marksizem v njihovem zaresnem uresničevanju nepogrešljiva ali ne. Na ZK in marksizem oz. marksistih pa bi bilo, da so taki ali da postanejo taki, da zaresno in odgovorno uresničevanje temeljnih vrednot ne bi moglo shajati brez njih in iti mimo njih.

Žal nas dosedanje iskustvo kar vleče v začarani krog, ki je opazen ob primeru vzgoje in izobraževanja: ker se je v imenu marksizma spodbujalo ali opravičevalo nasilje nad znanostmi, so se kot reakcije na to pojavile v šestdesetih letih zahteve po odstranitvi marksizma iz šole, kar pa je spet spodbudilo težnje, da se mu mesto posebej ustavno zagarantira (kot leta 1974), to pa je spet omogočalo zlorabe itd. Tudi tekst škofovske izjave se vključuje v ta krog, ko zatrjuje, da »marksizem ni znanost v polnem pomenu besede, ampak določen način mišljenja in gledanja na svet, na zgodovinski razvoj«, namesto, da bi se npr. reklo, »da marksizem ni le znanost v ožjem pomenu besede, ampak tudi...« (ipd.).

Zgornje kritične pripombe in komentar k vsebini izjav je potreben tudi zato, da lahko nedvoumno poudarim: v vseh obravnavanih vprašanih gre za vprašanja, ki zadevajo vse ljudi pri nas, ne glede na tako ali drugačno (ne)religioznost in ob katerih je prav, da se v ustavni razpravi izjasnijo vsi državljani ne glede na versko opredeljenost. To pa pomeni, da se naj izjasnijo tudi verniki s cerkvenimi vodstvi vred, in to še posebej, ko gre za stvari, ki posebej zadevajo prav njih (kot je to vprašanje statusa ZK, marksizma in ateizma). Vsaka nadaljnja razprava se lahko tako nanaša le na »kako«, le na način, kako (naj) se ta temeljna pravica vseh

državljanov uresničuje »v skupno blaginjo«; njen tak ali drugačen izhod pa ne more zanikati same pravice in ne sme onemogočati njenega uresničevanja.

II

Tako rekoč stalni spori ob poseganju cerkvenih institucij v ustavne in druge izrecno politične razprave – in ne nazadnje že obsežno utemeljevanje tega posega v obravnavanem dokumentu škofovske konference – pričajo, da smo na tradicionalno spolkem terenu, in to ne le pri nas oziroma le v socialistični družbi. »Ločitev cerkve od države«, »posvetne in duhovna oblast«, »zloraba vere v politične namene«, »vmešavanje cerkve v politiko«, »civilna religija«, »krščanska etika in politika« – so le nekatere od poznanih sintagm, ki obeležujejo dileme in nakazujejo smeri njihovega razreševanja.

Če so ob cerkvenem političnem opredeljevanju lahko, strogo vzeto, vprašljivi le način in vsebina, ne pa tudi dejanje (angažiranja in opredeljevanja) samo, pa je še bolj res, da se vprašanje o načinu in vsebini mora in sme postaviti. Smejo in morajo ga postaviti tisti, ki so odgovorni in pristojni za učinke nekega načina političnega angažiranja za »skupno blaginjo v zemeljskih zadevah«, kamor sodi družbeno in politično življenje (če uporabimo običajni slovar iz cerkvenih dokumentov). Kakorkoli namreč cerkve s svoje strani utemeljujejo svoje pravice in dolžnosti, da se angažirajo v »zemeljskih« človeških zadevah, si niti sama katoliška cerkev (in še manj recimo evangelističanske ali pravoslavne) ne lastijo »zadnje« in najvišje pristojnosti v zadevah skupne zemeljske blaginje. Ta tudi po njihovem tradicionalnem nauku pripada državi, »posvetni oblasti« oziroma, moderno, družbeni skupnosti in njenim predstavnikom, ne pa cerkvi in verski skupnosti.

Življenje, mir, pravičnost in svoboda – osnovne zemeljske vrednote, bolj ali manj navajane v tem vrstnem redu (pri čemer je prav svoboda v tem zaporedju najbolj »premakljiva«) – zadevajo vse ljudi dane družbene skupnosti (in mednarodne skupnosti), in so zato zanje odgovorni vsi ljudje, še posebej pa tisti, ki to skupnost ljudi predstavljajo. Cerkev lahko k temu le prispeva svoj delež, ne morejo pa biti pri tovrstnih vrednotah in svojem prispevku k njim same sebi merilo in sodnik. To so lahko le v svojih specifičnih, onstranskih zadevah, v zadevah človekovega odrešenja in milosti (če si to upajo biti z ozirom na Boga), nikakor pa ne v življenjskih zadevah (»še ne do kraja odrešenega«) človeškega sveta.

Vprašanje načina cerkvenega angažiranja ima seveda več razsežnosti. Na eno meri znano (in pri nas tudi ustavno) nasprotovanje »zlorabi vere v politične namene«. Strogo vzeto – in ustavno je treba brati strogo – ni prepovedana uporaba vere, ampak njena *zloraba*. Seveda obstaja tudi interpretacija, da je že sama uporaba vere v politične namene njena zlo-raba. Taka interpretacija je tudi smiselna ob neki ožji in nujni sporni opredelitvi vere in/ali politike. Nesporna pa je izkušnja (ne od danes in ne samo naša), da pomeni zlorabo vere, kadar se v političnih dilemah ali celo v neposrednem boju za oblast neposredno uporabljajo zgolj ali predvsem specifično verska avtoriteta in verska argumentacija, kadar se z Bogom in v božjem imenu podpira ali zavrača neke zemeljske opredelitve in interese, kadar se iz političnih vprašanj dela verska vprašanja in verske opredelitve. Če s tega vidika beremo omenjene tekste, lahko vidimo – povsem dosledno pri izjavi Sveta za pravičnost in mir, ob temeljni dilemi pa tudi ob izjavi škofovske konference, da ne le govorita o temeljnih političnih vprašanjih, ampak tudi uporabljata neverski slovar in argumentacijo: citirata naše in mednarodne dokumente, ne pa na primer Sveto pismo, sklicujeta se na načela pravičnosti, demokratičnosti, enakopravnosti itd., ne pa na vero in Boga, govorita v jeziku, ki je razumljiv in v načelu sprejemljiv za prizadete ljudi ne glede na njihovo versko pripadnost. S tega vidika je način argumentacije primeren svojemu predmetu in deklariranemu namenu in torej ne pomeni zlorabe vere. S tega vidika je v skladu tudi s priporočilom velikega protestantskega teologa Karla Bartha, ki smo ga ob

priliki v Teoriji in praksi že citirali, pa je prav da ga še enkrat, saj jasno in na osnovi neposrednih in bolečih izkustev z različnimi vrstami neustreznega politiziranja cerkve govori o ustreznem načinu cerkvene navzočnosti v političnem polju: »V političnem prostoru skupnosti kristjanov svojega krščanskega poslanstva sploh ne morejo narediti vidnega neposredno, temveč le skozi politične odločitve; teh pa ne morejo uveljaviti tako, da jih utemeljujejo krščansko, ampak le tako, da so politično boljše, da so dejansko bolj blagodejne za obstoj in razvoj skupnega življenja... V političnem prostoru lahko kristjani s svojim krščanstvom nastopajo le anonimno. Če bi vodili politični boj za interes cerkve, bi lahko prebili tako anonimnost, prav s tem zelo nekrščanskim bojem pa bi onečastili krščansko ime. Na prava politična vprašanja – to je tista, ki zadevajo graditev skupnosti kot take – lahko odgovarjajo le v obliki odločitev, ki so po obliki in vsebini lahko lastna tudi drugim državljanom. Prav želeli morajo, da ustrežajo tudi vsem drugim državljanom ne glede na njihovo veroizpoved« (K. Barth, Christengemeinde und Bürgergemeinde. Theologische Studien, 104, Zürich 1984, str. 77–79).

Mislím, da je dovolj očitno, v čem je *zloraba* vere v politične namene, kadar se s strani cerkve v politiki uporablja verska argumentacija in verski slovar. V takem primeru cerkev dejansko govori samo svojim vernikom, a govori jim z versko avtoriteto, avtoriteto čuvarja in razglašalca vere. V versko pluralistični družbi tak nagovor povzroči ali poglobi delitev ljudi na verski osnovi ob političnih vprašanjih in dilemah, hkrati pa onemogoči ljudem iste vere, da se na političnem polju normalno politično diferencirajo ob različnih vprašanjih.

Kot se je že tolikokrat pokazalo, je tako postavljanje verske avtoritete in logike na politično tehtnico hkrati postavljanje na kocko te avtoritete same, tveganje za cerkev in religijo samo (kaj vse se je že zagovarjalo v božjem imenu in čemu vse se je v božjem imenu in interesu človekovega odrešenja že nasprotovalo: od ženskega šolanja do splošne volilne pravice, da ostanemo ob obravnvanih vprašanjih). Ob teh izkušnjah in odporih z desne in leve strani – tudi s strani vernikov samih – so vodstva krščanskih cerkev v svoji teoriji in praksi oblikovala načela, ki naj bi zmanjšala nevarnost takih kratkih stikov in omogočila, da jih Cerkev preživi, če je do njih že prišlo. Katoliška cerkev v svoji socialni etiki in socialnem nauku na primer govori o dveh ravneh: Cerkev je navzoča in posega v zemeljsko življenje v skrbi za duše in zveličanje ljudi, toda tudi v skrbi za njihovo zemeljsko življenje, saj ne more ostajati ravnodušna do življenja, še posebej do bede in trpljenja ljudi in skupnosti, med katerimi in znotraj katerih tudi sama živi. Izjava škofovske konference na primer citira encikliko Mater et magistra. »Četudi je prva naloga cerkve posvečevati duše in jih narediti deležne nebeških dobrin, pa vendar tudi skrbi za vsakdanje potrebe človeškega življenja, ne samo glede hrane in vzdrževanja, pač pa tudi glede blaginje in napredka v raznovrstnem dobrem in v različnih časovnih razmerah.« Navodilo kongregacije za verski nauk o krščanski svobodi in osvoboditvi pa npr. takole opredeljuje status cerkvenega socialnega nauka: »Porodil se je iz srečanja evangelijskega sporočila in njegovih zahtev, povzetih v najvišji zapovedi ljubezni do Boga in do bližnjega ter v pravičnosti, s problemi, ki izhajajo iz življenja družbe. Razvil se je kot nauk na podlagi uporabe zakladov človeške modrosti in znanosti o človeku...« (t. 72).

Pri svojih usmeritvah in napatkih se katoliška cerkev opira tako na »razodetje« kot na »naravni zakon«, ki da je v načelu dostopen vsakemu z njegovim razumom, ne glede na vero in zato tudi sprejemljiv za vse. Enostransko naglašanje skrbi za zemeljsko življenje v imenu skrbi za duše in podobno, je bilo vse prepegosto tolmačeno kot težnja cerkve za gospodovanje nad ljudmi, saj je pogosto prihajalo v nasprotje vsaj z vrednoto svobode, če že ni v večreligijski družbi ogrožalo tudi miru ali celo življenja ljudi. Sklicevanje na razodetje ob taki ali drugačni politični izbiri pa je v spolitiziranih situacijah sploh postavilo na kocko avtoriteto evangelija in cerkev kot njenega glasnika. Pred to nevarnostjo se je katoliška cerkev zavarovala še z enim razlikovanjem: če je na primer papež v svojih socialnih

okrožnicah za vernike nesporna avtoriteta pri razglašanju in razlagi verskih in etičnih načel, pa žal ali k sreči to ne more biti pri ocenjevanju konkretnih družbenih situacij, na katere naj bi se uporaba razglašanih načel nanašala. Papež in njegov strokovni štab pač ne morejo imeti vnaprejšnje garancije, da so najboljši ekonomisti, sociologi ali politologi. Od tod sledi seveda možnost napačnih napotkov tudi ob najboljših namenih in nespornih temeljnih načelih. (Bolje rečeno: s takimi tolmačenji so se kritični verniki zavarovali pred preveč avtoritativnimi uradnimi cerkvenimi posegi v družbenopolitična vprašanja njihovega okolja. Tako so na primer ravnali pri nas krščanski socialisti ob okrožnicah Pija XI., danes marsikdaj sličimo istovrstno argumentacijo s strani konservativnega poslovnega sveta ipd.).

III

Ne smemo pozabiti, da krščanske cerkve niso bile deležne kritike, nasprotovanja in razočaranja (med verniki samimi ali zunaj njih) le, ker so posegale v politiko, ampak tudi ker in kadar niso pravočasno in na pravi način posegle vanjo, pa bi to morale, v skrbi za človeka in v imenu odrešenja in evangelija. Soočenja krščanskih cerkva z nacizmom, stranpoti in izmikanja pri tem soočenju so še vedno žive rane! Obstajajo družbene situacije, ko cerkve ne morejo, da ne bi izrekle svojega: »tu stojim in ne morem drugače« – in to prav v imenu svojega verskega poslanstva in evangelija. Problem je seveda v presoji, kdaj je zares taka situacija.

Posebej je zaostren v protestantskih cerkvah, ki bolj poudarjajo evangelij; po njihovem se cerkve kot cerkve in verniki kot verniki lahko navsezadnje angažirajo skozi evangelij le ob tistih vprašanjih, ki na osnovi evangelijskega sporočila zahtevajo tako angažiranost (v drugih zadevah se seveda angažirajo kot državljani po zakonu in v imenu zakona itd.). V tem smislu tudi zavračajo prakso in teorijo rimskokatoliške cerkve, ki da oblikuje nek vseobsegajoč socialni nauk na osnovi nevzdržne mešanice »naravnega zakona« in človeške modrosti – za kar cerkev kot cerkev ni pristojna – in evangelija oziroma božjega razodetja. Taka »integralnost« izraža bolj težnjo cerkve kot institucije, da bi bila povsod navzoča – in s tem močna –, kot pa njeno skrb za ljudi v uresničevanju evangelijskega poslanstva.

Da je po načelu – samo skozi evangelij – mogoče v politiki prav tako hudo spodrsniti, pričajo različna fundamentalistična gibanja, ki prevzemajo različne vzore in napotke iz Svetega pisma in jih naivno neposredno prenašajo v razmerja med ljudmi v sodobnih družbah. Ker je z nevarnostjo takega fundamentalizma najbolj obremenjena kalvinistično-reformirana protestantska tradicija, spet ni slučajno, da je izhod iz zadrege intenzivno iskal in na svoj način našel spet Karl Barth.

Uresničevanje evangelija v zemeljskem življenju? Da, toda ne na račun in način države in brez zablode, da s tem gradimo božje kraljestvo na zemlji (ki je v božjih rokah in ki bo edino uresničilo evangelij). (»Država po človeški presoji in zmožnosti skrbi za pravičnost in mir tudi z grožnjo in uporabo sile. Zavračamo napačen nauk, da si Cerkev mimo svojega poslanstva lahko in mora prilastiti naloge države in državne časti in sama postati organ države.« Tako opredeljuje znana barmenska deklaracija iz leta 1934, ki jo je formuliral Karl Barth v boju proti cerkvenim kompromisom ali celo hotenemu sodelovanju z nacisti).

Barthov »model« za »uporabo« evangelijske vere v politiki je »prilika«, analogija. Krščanska skupnost v svoji soodgovornosti za družbeno skupnost ne more nasproti različnim političnim pojavom in stvarnostim zastopati nobene njeje lastne teorije, ne more postaviti enega nauka kot 'krščanskega nauka' o pravi državi. Ne more tudi pokazati na že uresničeno popolno državo niti stremeti k temu, da bi jo uresničila (...). Je le eno Kristusovo telo. Ni krščanske države, ki bi ustrezala krščanski cerkvi. Ne obstaja duplikat cerkve v političnem prostoru

(...). Politični sistemi so človeške iznajdbe, niso niti izraz razodetja niti predmet vere (...). Noben politični koncept – pa čeprav bi bil demokratičen – ne more nastopati kot edino krščanski proti vsem drugim« (prav tam, str. 58–59). »Tudi nevedoča, nevtralna, poganska družbena skupnost je v Kristusovem kraljestvu«, je pod Kristusovo oblastjo. Politično življenje ne more biti duplikat Cerkve niti vnaprejšnje uresničenje božjega kraljestva. »V odnosu do Cerkve je posebna, v razmerju do Boga pa – enako kot Cerkev – človeška stvarnost minljivega sveta«, v kateri pa naj si verniki skupno z drugimi prizadevajo na relativen, prehodni, nikdar dopolnjen način uresničevati vzporednico, analogijo z božjim kraljestvom, razodetim v evangeliju. Krščanska politična usmeritev se kaže prav v sposobnosti in nagibu, da se pri političnih odločitvah presoja, ali so neke politične stvarnosti ob vsej relativnosti, prehodnosti, zgolj človeškosti, podobne z božjim kraljestvom, kot je oznanjeno v svetem pismu. Kar pomeni: če in ker evangelij razglašata enakost in svobodo božjih otrok (v božjem kraljestvu), si bo krščanska skupnost prizadevala v političnem prostoru za socialno pravičnost in svobodo in se med različnimi možnostmi opredelila za tiste, ki v vsakokratnih razmerah nudijo upanje na največjo stopnjo socialne pravičnosti in svobode (in drugih vrednot v vsakokratnem zapletenem sorazmerju) (str. 65–68).

»Če je krščanska skupnost krščanska skupnost, ne potrebuje nobene krščanske stranke (...). Ob taki usmeritvi tudi ne bo manjkalo kristjanov – posameznikov, ki bodo v anonimnosti, v kakršni edinole lahko nastopajo v političnem prostoru, dejavni v smislu krščanske usmeritve in s tem pričevalci krščanskega poslanstva.« (str. 81).

Tako Barth. Ne pozabimo, da Barth govori o »krščanski skupnosti« in ne posebej o eni ali drugi cerkvi. S svojimi stališči hkrati načelno odgovarja tudi na vprašanje, ki ga – pri vernikih – izživata izjavi, ob kateri smo začeli z našim razmišljanjem: Če govori cerkev o področju, ki ni posebej njeno, in na način, ki ni posebej njen, ki je tak, kot ga uporabljajo tudi neverujoči – čemu in kdaj naj se sploh pojavlja na tem področju in na tak način?

IV

Namenoma sem se v svojem izvajanju obsežneje skliceval in opiral na obravnavanje razmerja med politiko in religijo v krščanskih okoljih zunaj katoliške cerkve. Prav je, da se zavedamo, kako to razmerje nikakor ni le problem katoliške cerkve oziroma politični problem s katoliško cerkvijo. Še več, protestantska tradicija – luterantska in kalvinsko-reformirana na drugi strani – je jasneje izrazila temeljne dileme, v katerih se nahaja vsaka krščanska verska skupnost. Krščanstvo namreč – poleg ostalega – vsebuje tudi napetost med dvema resnicama/načeloma. Eno je plastično izraženo v besedah »moje kraljestvo ni od tega sveta« in seveda v izreku »dajte cesarju, kar je cesarjevega in Bogu kar je božjega«. Svoje mesto je našlo v tradicionalnem luterantskem učenju o dveh kraljestvih in dveh »regimentih«. Drugo načelo, na katerega se opira kalvinsko-reformirana tradicija, pa je, da je vstali Kristus Gospod vsega sveta, da mu je »dana vsa oblast na nebu in na zemlji«. (Barth, ki smo ga citirali, je pomemben prav zaradi načina, kako je povezal oba pola, izhajajoč iz kalvinske tradicije.) Če vprašanje razmerja med politiko in razodetjem ni specifično za katoliško tradicijo in niti ni v njej najbolj jasno zajeto in izraženo, pa je gotovo prav ob katoliški cerkvi najbolj zaostreno. To ne le zaradi njene pogoste integralistične in vseobsegajoče usmerjenosti – tej je blizu tudi kalvinizem – ampak predvsem zaradi hkratne jasne družbene izdvojenosti hierarhično-posvečene duhovniške cerkvene organizacije, »duhovne oblasti«, ki je bila v preteklosti lahko v različnih razmerjih do »posvetne oblasti«, je pa nasproti njej vedno nastopala kot posebna oblast. Zato prav ob katoliški cerkvi vprašanje načina cerkvene navzočnosti in poseganja v politiko slej ali prej postavi v ospredje

in pod vprašaj primernost samega mesta političnega izrekanja, torej vprašanje primernosti cerkve kot mesta političnega izrekanja sploh. Tudi ne glede na zaresnost ocene o boju katoliške cerkve za politično oblast je dejstvo, da cerkev v sodobnih družbah (meščansko-demokratskih in socialističnih) nima več *posebne* in potrebne legitimnosti za politično dejavnost. Posebno legitimnost imajo zanjo v modernih družbah zato le tisti, ki imajo status predstavnika, pridobljenega z različnimi volilnimi procedurami, in kvečjemu še strokovnjaki. Zaradi svoje hierarhičnosti (cerkveno vodstvo ni izvoljeno od lastne baze itd.) predstavniškega statusa cerkvena vodstva a priori ne morejo imeti; kot strokovnjaki pa ne morejo biti legitimirani a priori, vnaprej; kot taka se lahko v konkretnih zadevah le izkažejo ali pa tudi ne (pa čeprav v tej zadregi katoliška cerkev sama sebe rada proglašja za »strokovnjaka za humanost«, Pavel VI. v Združenih narodih).

Cerkvi – cerkvenemu vodstvu in institucijam – ostaja v modernih družbah le *splošna* legitimacija za politično dejavnost, kakršna pač pripada *vsem* državljanom in njihovim združenjem (kot smo poudarili že v začetku). V tem primeru cerkvena vodstva v svojih izjavah in sodbah nikogar ne predstavljajo, razen sami sebe, svoje interese in nazore, niti ne razpolagajo z nobeno relevantno oziroma legitimno avtoriteto. Če bi bilo dejansko tako, ne bi bilo nobenega političnega problema s cerkvijo. Že staro izkustvo pa kaže, da dejansko ni tako in to vsaj v dvojnem smislu: Katoliška cerkev ne pristaja na status (javnega ali zasebnega) »združenja državljanov« in poudarja svojo avtoriteto (»Materi in Učiteljice« na primer, če že ne več kar »duhovne oblasti«). Verniki pogosto sledijo cerkvi tudi v njenih političnih usmeritvah in napotkih, ne da bi bilo mogoče razločiti, kakšen delež ima pri tem avtoriteta, ki jo ima cerkveno vodstvo nad verniki kot posredovalec božje milosti (z monopolom nad zakramenti ipd.). Od tod bolj ali manj (ne)uresničene težnje že v radikalnih buržoaznodemokratskih ureditvah, da se cerkvi sploh prepove politična aktivnost, celo tista, ki jo sicer imajo združenja državljanov ali skupnosti civilne družbe. Od tod seveda tudi cerkvene reakcije: od tega, da svojo političnost prikazuje kot zgolj moralno ali etično početje, ali pa se dejansko odmika vsaj od neposredno političnih dogajanj. Ni da bi zdaj obravnavali vso zgodovino odnosov med državo in cerkvijo. Ne smemo pa prezreti, da dvoje procesov v sodobnih družbah olajšuje cerkveno politično angažiranost. Po eni strani so procesi sekularizacije in laicizacije privedli do tega, da se cerkev niti nasproti vernikom ne pojavlja več kot duhovna oblast, avtoriteta, ki ji sledijo ne glede na svoje interese ipd., s tem pa odpadejo tudi razlogi, zaradi katerih je bila cerkvena politična angažiranost moteča za moderne (demokratske) politične sisteme ali jih celo ogrožala v normalnem funkcioniranju. Kriza ali vsaj meja modernega sveta in njegovih izhodišč (abstraktnega državljanstva predstavniške demokracije, suverene države), »postmoderno« naglašanje raznorodnosti družbenega, nereduktibilnosti družbe na državo in človeka na abstraktnega racionalnega državljanstva, nova »družbena gibanja« in »civilna družba« nakazujejo nove okvire in možnosti tudi za cerkveno politično ali družbeno delovanje, kakršno ni bilo združljivo z moderno državo in kvečjemu le tolerirano od nje (seveda je bila »moderna država« v čisti obliki vedno le abstrakcija ali le paradna stran dejanske države; tudi družbenega življenja ni bilo nikdar – in ne le v postmodernih časih – mogoče spraviti v meščanske oz. moderne okvire in načela).

V naših – jugoslovanskih in slovenskih – razmerah se temu pridružujejo še značilnosti našega novejšega razvoja. Katastrofalna politika visoko spolitizirane in klerikalizirane cerkve v najbolj kritičnih obdobjih družbenega življenja je po svojem porazu privedla do radikalne institucionalne (ustavne, zakonske, administrativne) deklerikalizacije, ki jo je spremljala tudi (čeprav v različnih stopnjah v različnih okoljih) deklerikalizacija zavesti samih vernikov, to je odpor ali vsaj nezaupljivost do navzočnosti cerkve na političnem področju. Skratka, splošnejši in specifično jugoslovanski razlogi so delovali v smeri, da je ustavna prepoved zlorabe vere v politične namene bila in je še tudi pri mnogih vernikih tolmačena že

kot vsaka uporaba vere v politične namene. Lahko bi tvegali trditev, da za tako dosledno interpretacijo polagoma zmanjkuje razlogov – in moči. Za to govori tako prej omenjena tendenca v postmodernih družbah kot kriza jugoslovanskega političnega sistema, ki se kaže vsaj kot kriza njegove dosledne izvedbe, da ne govorimo o času, ki kot vsak čas stori svoje in v katerem zbledijo nekdanja izkustva itd.

Lahko bi rekli, da je tudi neposrednejša političnost omenjenih novejših cerkvenih dokumentov izraz tega procesa, teh novih političnih možnosti. Nove politične možnosti pa seveda tudi pred katoliško cerkev pri nas ponovno postavljajo vse dileme, ki smo jih nakazali. Znova se jasneje nakazuje nevarnost, da cerkev zgublja in zgubi energijo, avtoriteto in identiteto na področju, ki ni njeno specifično področje in ob načinu, ki ni njen način, ali pa da ob mobilizaciji svojih specifičnih verskih načel za motivacijo in usmerjanje vernikov na političnem področju povzroči delitev med ljudmi ali celo narodi, ki lahko ogrozi tudi njo samo, ko ogrozi ljudi, ki jih ima tako ali drugače za svoje. Smeri izhoda iz takih dilem za cerkve niso nove. Katoliška cerkev še posebej pozna cel repertoar preizkušenih strategij z različnimi ravnemi in distinkcijami. Toda tudi za njeno politiko velja, da je poleg vsega drugega tudi »umetnost možnega« in da je kot vsaka umetnost ob vsem izkustvu tudi neponovljiva, enkratna in zato tudi vsakič posebej tvegana in odgovorna. Ali bi bilo pesimistično zaključiti s poznano trditvijo, da nas zgodovina uči, da se iz zgodovine ničesar ne naučimo?

PAVEL GANTAR, TOMAŽ MASTNAK

Postmarksizem v družbeni teoriji

Uvodna opomba

V pričujočih tezah ne obravnavava, iz razlogov, ki so razvidni v prispevku samem, »vsebinskih« razsežnosti različnih postmarksističnih družbenih teorij. Osredinja se na skop prikaz njihovih situacijskih in formalnih značilnosti, brez pretenzij, da bi jih zajela v celoti.

1

Postmarksizem – opredelitev pojma: s samim terminom »postmarksizem« so določene težave, saj se zdi, da se vse preveč lahko vključuje v maniro »post« intelektualnih in kulturnih gibanj osemdesetih let. Vendar pa zaenkrat nimamo bolj ustreznega termina za zajemanje tistega dela družbene teorije, ki je temeljila na marksistični in/ali marksovski dediščini, je pa na povsem določen način izstopila iz marksističnega horizonta. Najprej je treba povedati, da postmarksizem ni intelektualna »smer« v običajnem pomenu besede, kot na primer »marksistični strukturalizem«, »frankfurtska šola« in podobno. Zanj ni značilen niti »antimark-sizem«, ki je včasih dominantna poteza »marksističnih konvertitov.«

S postmarksizmom v formalnem smislu opredeljujemo pluralnost teoretskih diskurzov, ki so se osvobodili hegemonije marksistične teorije in nekaterih njenih bolj ali manj samoumevnih postulatov. V tem smislu lahko oznako postmarksizem uporabimo samo za tiste diskurze in teoretike, ki izhajajo iz marksistične intelektualne dediščine; nesmiselna je za teoretike, ki izhajajo iz nemarksističnih intelektualnih tokov.

Ena od značilnosti postmarksističnih diskurzov je eklecticism, ki pa ima nov in pozitiven pomen. Teorija se ne meri več predvsem po tem, koliko je vseobsežna, čista in monolitna, marveč v kolikšni meri uspeva pojasniti določene vidike družbene dejanskosti, ne da bi pri tem težila k »celovitemu« pojasnjevanju z enim samim teoretskim konceptom.

Ta epistemološka značilnost postmarksizma je povezana s spremenjenimi pojmovanji družbe, ki ne figurira več kot zaključena entiteta z bolj ali manj določenimi kavzalnimi povezavami in determinizmi med njenimi posameznimi segmenti. Družbe kot celote ni več. Je odprto polje družbenih delovanj (akcij), ki producirajo različne forme družbenosti. Produkcija družbe je kontingentna.

2

Da bi ponazorila uvodne opredelitve, navajava stališča Ernesta Laclaua in Chantal Mouffe iz knjige *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical*

V Marksističnem centru CK ZKS je tekla junija 1987 razprava o postmarksizmu. Teze za razpravo sta pripravila Pavle Gantar in Tomaž Mastnak, ki jih objavljamo skupaj z avtoriziranimi prispevki razpravljalcev. Redakcija je naknadno oskrbela še prevod članka Normana Gerasa, ki je bil natisnjen v *New Left Review* št. 163/87 – objavljamo ga v skrajšani obliki oz. nekaj zaključnih poglavij.

Democratic Politics (Verso Press, London. 1985): »Zdaj je v krizi celotna koncepcija socializma, ki temelji na ontološki centralnosti delavskega razreda, na vlogi Revolucije (z velikim »r«) kot temeljnega momenta prehoda iz enega tipa družbe v drugi, in na iluzorni perspektivi popolnoma enotne in homogene kolektivne volje, ki bo odpravila moment političnega (moment of politics).« Ilustrativen (»reprezentativen« bi bil glede na naravo postmarksističnih diskurzov premočan pojem) je tudi njun odnos do marksistične teorije. Ko govorita o svoji študiji, pravita: »... vmeščena sva na postmarksističnem terenu. Ni več mogoče vztrajati niti pri pojmi subjektivnosti in razredov, kakor jih je izdelal marksizem, niti ne pri njegovi viziji zgodovinskega poteka kapitalističnega razvoja, in seveda niti ne pri pojmovanju komunizma kot transparentne družbe, v kateri bodo izginili vsi antagonizmi. Vendar, če je najin intelektualni projekt *post*-marksističen, je očitno tudi *post*-marksističen.«

3

V sociološkem smislu lahko nastanek postmarksizma pojasnimo v kontekstu določenih družbenih procesov in intelektualnih strujanj v poznih sedemdesetih in osemdesetih letih.

a) Na Zahodu ga lahko razumemo kot odgovor na neokonservativno družbeno teorijo in na koncepte družbenih aranžmajev, ki jih v političnem smislu podpira in poskuša uveljavljati nova desnica. V nasprotju z marksizmom in neomarksizmom, ki praviloma politično in teoretsko diskreditirata ta vprašanja, ki jih postavlja neokonservativna teorija,¹ postmarksisti ta vprašanja vzamejo zares. V njih ne vidijo predvsem »zarote« proti »socialističnim idealom« in socialno pravični državi. Neokonservativni pristopi tematizirajo realne družbene probleme, ki jih je leva (marksistična) teorija bodisi že razglasila za rešene ali pa jih ni več sposobna tematizirati.

b) Na politični ravni je nastanek postmarksizma pomemben zlom ali vsaj globoka kriza raznih »socialnih« in socialističnih projektov, na Zahodu predvsem socialne države. Socialna država in celoten sistem družbenega in osebnega blagostanja sta bila zgrajena na temelju dolgoročnega uravnavanja razmerij med delom in kapitalom, na motivih polne zaposlenosti, rasti in napredka. Postmarksistični pristopi problematizirajo te samoumevne predpostavke socialne države in večinoma ne sprejemajo levičarske teze, da je za njen zlom odgovorna nova desnica, ki želi nestabilno, pa vendarle dolgoročno ravnovesje med delom in kapitalom s pomočjo demontaže socialne države znova prevesiti v korist kapitala. Sprejemajo tezo o »preobremenjenosti« in »nezmožnosti vladanja« v sodobni socialni državi, vendar pa se odločilno razlikujejo od neokonservativnih pristopov: povratek na izhodišče oziroma na »čista« načela prvotnega liberalno kapitalističnega gospodarstva (če so sploh kdaj obstajala), pravijo, je prav tako absurden kot vztrajanje pri povojni socialni državi. Postmarksistični pristopi so prav tako izjemno kritični do fundamentalističnih poskusov reafirmacije tradicionalnih in konservativnih vrednot v sferi družine, privatnosti in morale.

c) Na Vzhodu lahko vzroke za nastanek postmarksističnih intelektualnih strujanj iščemo v zlomu reformnega komunizma (ČSSR 1986) in v nefunkcioniranju socialistične države. Pri tem naj najprej navedeva zlom gospodarskih reform, ki so jih od srede šestdesetih let naprej poskušali uvesti v skoraj vseh evropskih socialističnih državah. Izkazalo se je, da so meje, ki jih avtoritarni sistem politike in oblasti postavlja gospodarskemu reformiranju preozke in da reforma brez sprememb temeljne »matrke« družbenega organiziranja ni možna. Bolj popularno rečeno: brez sprememb političnega sistema so ekonomske reforme iluzorne.

Po drugi strani je postalo očitno, da raznorazne pobude in konceptualizacije

¹ Logika zavrnitve poteka nekako takole: neokonservativna vprašanja je potrebno zavrniti zato, ker jih postavljajo neokonservativci.

»resničnega socializma«, takega s »človeškim obrazom« ipd., ki so jih (v sklopu sicer revidirane marksistične paradigme) izoblikovali in zastopali »kritični« intelektualci, niso pripeljale do sprememb v teh družbah. Prizadevanje za »resnični socializem« ni pripeljalo k spremembam »realno obstoječega socializma«, temveč prej k ekskomunikaciji in političnem ter kazenskem zatiranju njegovih protagonistov² ali pa je prineslo še več takšnega socializma, kakršen je že bil in kakršen očitno lahko je.

d) Postmarksizem je tako na Vzhodu kot tudi na Zahodu tesno povezan s kritiko tako imenovane »institucionalne politike«, ki v parlamentarnih demokracijah – z delovanjem strank, sindikatov in združenj delodajalcev ter razvejanim sistemom »lokalne politike« – ni več sposobna zajeti in artikulirati vrste družbenih pobud. Celo več kot to: celoten sistem politične reprezentacije je naravnano k sistematičnemu ignoriranju novih tem in pobud (mir, ekologija, nove oblike osebne in družbene senzibilnosti ter socializacije).

Na Vzhodu pa je politična in ekonomska hegemonija ene same stranke in njeno zraščanje z državnim aparatom spodbudila nastanek »antipolitike«. To organiziranje paralelne, nepriznane in preganjane sfere civilnih in državljskih interesov si predvsem prizadeva uveljavljati tiste civilne in državljske svoboščine in pravice, ki na Zahodu, vsaj formalno, nikoli niso bile postavljene pod vprašanje (svoboda govora, združevanja, civilno služenje vojaškega roka, boj proti inkriminaciji verbalnih deliktov, pravica do stavek itd.).

4

Ena od najpomembnejših inovacij, ki jih v družbeno in še posebej v sociološko teorijo vnašajo postmarksistični pristopi, je problematiziranje globalnih »civilizacijskih« razsežnosti družbenega razvoja in sprememb, ki se v moderni sociologiji (marksistični in nemarksistični) zgoščujejo ob pojmu dela kot »centralni sociološki kategoriji«, s katero lahko pojasnujemo globalne družbene transformacije in načine družbene stratifikacije.³ S problematiziranjem družbe dela postanejo vprašljive tudi sicer samoumevne družbene in politične maksime socialističnih in kapitalističnih družb, na primer polna zaposlenost in institucionaliziran sistem socialne varnosti. Na bolj globalni ravni pa je problematiziran tudi sam modernizacijski teorem s ključnima kategorijama rasti in napredka. Pri tem različni postmarksistični avtorji prevzemajo in razvijajo kritiko razsvetljenstva, ki jo je zastavila že frankfurtska šola.

5

V nadaljevanju bova v telegrafskem slogu, torej brez podrobnejše tematizacije,⁴ orisala najbolj značilne ločnice med marksističnimi (delno tudi neomarksističnimi) in postmarksističnimi pristopi:

a) Večina avtorjev, ki jih lahko uvrstimo v postmarksistične teoretske tokove, posveča veliko pozornost liberalni in demokratični teoriji. Ortodoksni marksizem je v imenu »razredne demokracije« oziroma razrednega pristopa k demokraciji domala popolnoma diskreditiral vprašanja, ki so jih sprožili teoretiki demokracije in liberalizma v obdobju političnega in ekonomskega vzpona meščanstva. Pa tudi nemarksistični »veliki« sociologi na prelomu stoletij, soočeni z birokratizacijo in rastjo korporatizma, liberalni politični teoriji in demokraciji niso pripisovali posebne ugodne prihodnosti. S postmarksizmom se ta trend obrne, vendar ne v pomenu golega ponovnega odkrivanja političnih teorij 18. in 19. stoletja. Gre za teoretsko prilasčanje liberalnih in demokratičnih teorij, ki ga usmerjata dva

² Nekoliko podrobnejšo analizo evolucije »revizionističnega marksizma« v socialističnih deželah najdete v predgovoru Tomaža Mastnaka h knjigi Marca Rakowskega *Vzhodnoevropskemu marksizmu naproti*, Komunist, Ljubljana, 1987.

³ Prim.: Claus Offe, Delo kot ključna sociološka kategorija? Teorija in praksa 12/1986, Ljubljana.

⁴ Take tematizacije tudi ni mogoče izpeljati v omejenem okviru tega prispevka.

motiva. Prvič: razvoj sodobnega socializma je pokazal, da diskretiranje teorije demokracije nujno vodi do fatalnih posledic. In drugič: z retematizacijo teh teorij naj bi neokonservativni teoriji iztrgali iz rok njeno najmočnejše orožje in s tem nevtralizirali uporabo teh idej v utemeljevanju reakcionarnih družbenih aranžmajev. Najpomembnejše pa je, da so prav postmarksisti prepričljivo dokazali, da problem demokracije in svoboščin preči razredno in interesno razcepljenost družbe. Teoretsko prisvajanje dediščine liberalne in demokratične teorije je nujen pogoj razmišljanja o novih načinih demokratičnega političnega procesa tako v kapitalističnih kot v socialističnih deželah.⁵

b) Temeljna razlika med (ortodoksno) marksističnimi in postmarksističnimi teorijami pa je najbrž ta, da slednje ne priznavajo več »epistemološke« in »ontološke« centralnosti delavskega razreda ne v družbeni teoriji ne v družbenem delovanju. Pri tem ne gre za nikakršno »protidelavsko« nastojenost, ki bi jo hitro očitali marksisti, marveč preprosto za dejstvo, da večina postmarksistov ne priznava statusa »centralnosti« nobenemu družbenemu akterju, tudi ne novim družbenim gibanjem in iniciativam.⁶

c) Večina postmarksističnih diskurzov (izjemi sta Laclau in Mouffe) je ponovno oživila zanimanje za problematiko civilne družbe in države. Lahko celo trdimo, da je prav ta problematika v središču postmarksističnih pristopov. Seveda se pogledi in pristopi k problematiki civilne družbe pri posameznih avtorjih pomembno razlikujejo in jih na tem mestu ne moreva podrobneje predstaviti.⁷ Temeljna skupna značilnost pa je, da ne gre odpravljati razlike med civilno družbo in državo, in prepričanje, da je prav ta razlika velikega pomena na analitični, normativni in politični ravni.

d) Vprašanje razmerja med socializmom in demokracijo je naslednja ločnica med marksističnimi in postmarksističnimi pristopi. V najkrajših besedah bi razlike lahko povzeli takole: demokracija je »višja« vrednota od socializma. V imenu socialističnih vrednot in načel ni mogoče omenjevati ali pa celo odpraviti »meščanskih« pravic in svoboščin. Te transcendirajo imperativne konkretne družbeno politične in gospodarske ureditve. Klasična marksistična formula, da ni demokracije brez socializma, ne drži. Demokracija je možna brez socializma, je pa seveda možno razmišljati tudi o demokratičnem socializmu pač toliko, kolikor sprejema in tudi zagotavlja razmere za uveljavljanje in delovanje demokratičnih mehanizmov.

e) Ena od pomembnih nadaljnjih značilnosti postmarksizma je, da se odpoveduje »filozofiji zgodovine« in tistemu tipu družbenega raziskovanja, ki analizira in presoja družbeno realnost z vidika bodočega, še nerealiziranega družbenega projekta. Ne sprejema torej logike »zgodovinskih nujnosti«, »zgodovinskih poslanstev« in »naravnih zakonitosti« družbenega razvoja. S tega vidika je problematizirana tudi metoda dialektike v pojasnjevanju razvojnih procesov.

⁵ Poleg že omenjenega dela E. Laclaua in Ch. Mouffe naj omeniva še dela Johna Keana *Public Life and Late Capitalism. Toward a Socialist Theory of Democracy*, Cambridge University Press, 1984.

⁶ Opozarjava na rekonceptualizacijo Gramscijevega koncepta hegemonije, ki sta jo opravila Laclau in Mouffe v že navedenem duhu.

⁷ Pristopi in novejšje teorije civilne družbe ter teorije države so podrobneje predstavljene v zborniku *Socialistična civilna družba*, Ljubljana, Krt, 1985.

Marx kot prvi »postmarksist«?

Tema današnje razprave je izredno idejno-teoretsko in praktično politično pomembna. Obstaja prava poplava »post-izmov«. Srečujemo jih v najrazličnejših pojmovnih kombinacijah. Govori in piše se o postetatizmu, postpozitivizmu, postmodernizmu, postindustrializmu idr. Vsi ti »postizmi« hočejo izraziti radikalni obrat od obstoječega in prevladujočega. Vprašanje pa je, če se jim to tudi vselej posreči in kakšna je vrednost novega.

Postmarksizem je tako odgovor na krizo leveice, nastop neokonservativizma, kritiko države blaginje in krizo socialističnih razvojnih konceptov. Postmarksizem poudarja in obnavlja demokratične in liberalne prvine. S poudarjanjem razmejitve med civilno družbo in državo je protietatistično usmerjen, toda hkrati je ta dualizem miselna in praktična kapitulacija pred državo, ko jo omeji na vlogo nevtralnega, učinkovitega sredstva, ki naj ne vtika nosu v spalnice in civilno družbo sploh. Političnoekonomska in razredna narava države je potisnjena na obrobje, poudarjena pa je njena splošna in družbena funkcija. Podcenjuje se socialna, politična, ideološka in razredna konfliktnost v civilni družbi, ki stalno izziva državo, »psa čuvaja«, da se ne omejuje le na svoje dvorišče, ampak skače preko plota v civilno družbo.

Da je postmarksizem povezan z marksizmom in da izhaja iz njega, še ni zagotovilo, da ne zapušča marksističnega obzorja mišljenja ali celo, da ne bi mogel biti globoko protimarksističen. Tudi to možnost je treba miselno trezno preiskati. Bistveno pa seveda je, ali je postmarksizem uspešno zajel sodobno družbeno realnost, ali je do njenih posamičnih delov in trendov tudi družbenovrednotno kritičen ali pa jim preprosto podeljujejo digniteto teorije. Vtis imam, da se obrača zgolj na družbeno realnost razvitega sveta. Vprašanje je tudi, kateri družbenopolitični subjekt nagovarja in kateri družbenopolitični subjekt sega po tej teoriji.

Če je postmarksistični diskurz eklektičen, nas še ne opravičuje, da bi to metodološko slabost povzdignili v odliko. Sprejemanje različnih avtorjev in koncepcij še ni nujno eklektično, če so vključene v neko koherentno stališče. Eklekticizem je koeksistiranje različnih, pogosto nasprotujočih si vsebin, ne da bi se ta nasprotja sploh občutila, pojasnila in uskladila. To pa je in ostaja resna metodološka slabost, pa naj gre za postmarksizem ali za kakšen drug izem.

Kar zadeva postmarksistično preseganje industrializma in negacijo dela kot središčno družbeno kategorijo, bi si upal reči, da je v tem pogledu Marx eden izmed prvih »postmarksistov«, ker ni ovekovečil industrijskega bistva dela in industrijske stopnje družbenega razvoja. Je delo kot tako ne glede na njegovo družbeno konkretno obliko sploh mogoče ontološko razsrediščiti? Mislim, da ne! Naj ponazorim z naslednjim miselnim eksperimentom: celo ko bi prevladujoča družbena oblika dela postala znanstvena, umetniška in informacijsko-komunikativna dejavnost, ni možno reči, da je delo kot tako prenehala biti središčna družbena kategorija. Če bi to storili, bi priznali, da smo neko konkretno zgodovinsko delo razglasili za delo sploh. Smo mar to upravičeni z vidika sedanjega znanja in sedanjih zgodovinskih možnosti preobrazbe prevladujoče oblike dela? Naj naredim še korak dlje in predpostavim, da tudi znanstveno delo ni niti več nujno niti ni človekova notranja potreba in je dejansko ostala le še umetnost, zabava, igra in lenoba. Ne bi smeli pozabiti, da je objektivirana, opredmetena tehnološka forma dela kot avtonomni proces, iz katerega je izstopil človek, ostala središčna kategorija v pomenu temelja, ki omogoča vsesplošno zabavo in lenobo vseh.

Hitro slovo od razredne artikulacije družbe in razrednih konfliktov, kot ga ponuja postmarksizem, se lahko izkaže za globoko iluzijo in instrumentalizirano

ideologijo. Zlasti je glede tega treba biti previden, če se upošteva planetarna soodvisnost številnih družbenih procesov. Še zdaleč ni dobljen boj proti izkoriščanju posameznika, razredov in narodov, boj za enakopravnost in samoupravno potrjevanje, boj za neodtujeno delo v izvedbenem predmetnem in političnoekonomskem smislu. Četudi bi teoretsko vizionarsko postmarksizem imel popolnoma prav, se bo še desetletja treba zavedati drugačne družbene realnosti. Treba je celo računati z možnostjo, da se zaradi ekoloških omejitev nenehne razširjene družbene reprodukcije ter zaradi mednarodne ekonomske povezanosti obnovijo in zaostrijo konflikti tudi v znanstvenotehnološkem razvitem svetu, ne samo v kapitalizmu, ampak tudi v socializmu. Tako kot industrijske oblike dela Marx tudi ni absolutiziral delavskega razreda. Govori o nujnosti njegovega ukinjanja. Proletariata Marx ni pobožanstvenil v edino aktivno prevratno družbenozgodovinsko silo, ampak je apeliral na njegovo zaveznitvo z vsemi preostalimi subjekti. Poudarja, da revolucije ni mogoče izpeljati brez vsesplošne podpore večine ljudstva.

Vizija socialistične in še zlasti komunistične družbe je bila gotovo idealizirana v tem smislu, ker je bila razbremenjena številnih antagonizmov. Jugoslovanska in slovenska socialistična misel se je začela hitro otesati številnih tovrstnih, četudi iskrenih iluzij. Sovjetski marksisti šele v zadnjem času priznavajo legitimnost in realnost globokih antagonizmov tudi v razvoju socializma. Postmarksizem je znanstveno treba vzeti resno, presoditi njegovo spoznavno vrednost, pa tudi njegove političnoideološke funkcije in motive.

MARKO KERŠEVAN

K zavračanju osrednosti kategorije dela

Vsi smo se dozdej v začetku najprej ustavili ob etiketi. Jasno je, da čim so opredelitve tipa »post(marksizem)«, se pojavijo problemi pri razumevanju tistega, kar naj bi ta »post« presegal. Neenotnost ob tem, kaj naj bi bil postmarksizem in če sploh to je kaj, so seveda vezana že na samo vprašanje, kaj je marksizem in če to sploh je kaj itn. Pri tako dolgotrajni tradiciji in bogatemu opusu Marxa in marksizma je seveda razumljivo, da se tudi marksizem pojavlja na različne načine, da ni raznovrsten samo po svoji vsebini, ampak tudi po načinu pojavljanja, saj tisto, kar nosi etiketo marksizem, ni isto in enako v nekem intelektualnem okolju, pariškem ali pa našem, v rokah teh ali onih ideoloških aparatov, kadar se potrebuje ali uporablja neka legitimna teorija itd. S tega vidika lahko izraz »postmarksizem« relativiziramo. Res pa je, da v nekih okoljih, v nekih obdobjih nek način obstoja marksizma in neka njegova vsebina vendarle prevladujeta, sta v ospredju itn. Vsak postmarksizem (tudi ta, kar zdaj tu pod tem naslovom dobivamo) je seveda predvsem reakcija glede na prevladujoči marksizem. Seveda lahko nekdo, ki pozna zgodovino teorije ali se giblje v drugačnih okoljih, v tem postmarksizmu odkrije nekaj, kar je že bilo – v sami marksistični tradiciji ali zunaj nje. Vemo, da se je tudi Marx nekoč izrazil, da ni marksist.

S tem »post« se danes ne srečujemo samo pri marksizmu. Govorimo tudi o postmodernizmu, postkapitalizmu, postkrščanstvu idr. – videti je, da živimo v dobi, ki se intelektualno nagiba k temu, da se skuša označevati in razumeti kot »post«. To torej nikakor ni samo posebnost marksizma. Ko sem bral opredelitve postmarksizma v uvodnem tekstu, sem se vprašal, ali sem kaj teoretsko podobnega počel ali poskušal početi tudi sam, ali sem tudi sam postmarksist. Ob upoštevanju teh opredelitev sem se v nekaterih dejansko našel. Tako npr. pri eni

od temeljnih značilnosti, ki ni značilna samo za postmarksizem, ampak tudi za druge post. Gre za opuščanje težnje po neki univerzalni, totalizirajoči teoriji ali pogledu na svet in znotraj tega tudi od predpostavke o družbi kot neki vnaprej dani totalni, totalizirajoči entiteti itd. V posameznih svojih besedilih sem izrecno poudarjal, da moramo tudi določene klasične marksistične teoreme in teorije razumeti kot netotalizirajoče, kot take, ki so načelno omejeni v svojem doletu, v svojem obsegu itd., da na primer nikakor ni mogoče najrazličnejših pojavov in konfliktov omejiti na razredni konflikt, čeprav je bilo to v tistem obdobju zelo moderno in marksistično. Ali da sem dvomil o predstavah o komunizmu kot transparentni družbi ali sploh možnosti neke transparentne družbe (brez ideologije), da sem tudi v raznih polemikah nasprotoval temu, da bi na socializem gledali kot na realizacijo družbenega projekta itd., da ne govorim še o bolj implicitnih opcijah. Tega seveda zdaj ne govorim zato, da bi dobil medaljo, vsaka ima dve strani – že predčasnega in sočasnega postmarksizma. Gre za to, da nakažem pri svojem primeru, da so se tudi v našem intelektualnem prostoru dogajali premiki, ki jih avtorja poudarjata, in da zato nikakor ni treba, da se obnašamo, kot da smo v nekakšnem intelektualno kolonialnem in da začnemo govoriti o postmarksizmu zato, ker so to začeli v nekih intelektualnih metropolah. Po drugi strani pa tudi ni treba, da se obnašamo provincialno v tem smislu, da bi imeli za posebno in zgolj naše nekaj, kar nikakor ni.

Se nekaj k eni osrednjih tem in tez postmarksizma, k zavračanju centralnosti kategorije dela, rekel bi centralnosti kategorije dela in kapitala v sodobnih družbah in v analizi sodobnih družb. Ne glede na to koliko se nam zdi ta kategorija pomembna, to seveda ne pomeni, da jo lahko razumemo kot totalizirajočo, kot tisto, ki vključuje vse ali iz česar celo izhaja vse. Poznamo prastare teze, kako iz produkcijskih odnosov izhajajo, »izvirajo« vse mogoče in nemogoče zadeve. Torej, ob tem zadržku, ob tej »postmarksistični« opredelitvi pa o sami tezi v centralni kategoriji dela (in kapitala) ne bi tako na hitro opavil, ne bi je tako hitro spravil z dnevnega reda ali ji tako zmanjšal teže, kot se to počne v posameznih delih, ki jih nekoliko poznam (omenjen je bil Gorz in drugi). Skratka, menim, da sta klasična Marxova teorija in analiza dela in kapitala pomembni tudi za razumevanje tistih pojavov, na katere se običajno sklicujejo – vsaj kakor sem opazil – tisti, ki pozivajo k slovesu od Marxa. Mislim na poudarjanje in opise prostega časa, nedela, načina življenja v sodobnih družbah na objektivni in subjektivni ravni. Kakorkoli ti opisi drže, še ne pomenijo zanikanja Marxove analize sodobnih družb, saj jih je mogoče razumeti tudi iz njenih izhodišč in rezultatov. Na kratko v treh stavkih. V smislu marksistične analize je v sodobnih družbah reprodukcija kapitala, reprodukcija kapitalsko-delovnega odnosa tista, ki daje tako težo »sferi«, ki je v besedilu označena kot sfera »načina življenja«, potreb in nastajanja novih potreb. Danes v razvitem kapitalu ni več v ospredju absolutna presežna vrednost, zato tudi ni več v ospredju »industrijski konflikt«, konflikt med upravljavci/lastniki in delavci v tovarnah (zato da bodo delavci tam čim več delali, in to za čim manjše plače). Kot ključno vprašanje reprodukcije ali nereprodukcije kapitalsko-delovnega odnosa se zdaj v bistvu postavlja ravno vprašanje »potreb«: ali se bodo v družbi uveljavljale, širile itn. tiste potrebe, ki jih je mogoče zadovoljevati na kapitalsko-mezdni in blagovni način, ali ne? In z drugega vidika: ali in koliko je kapitalsko-mezdni način sposoben, da s svojimi prizadevanji in notranjimi transformacijami sledi potrebam, ki se danes uveljavljajo. Marx je že napovedoval tak razvoj kapitalizma, češ, sam kapitalizem, njegova reprodukcija, njegov obstoj bo zahteval človeka, bogatega potreb, bo zahteval človekov vsestranski razvoj itd. (glej Očrte kritike politične ekonomije). Gre za vprašanje, kakšne so potrebe, ali je kapital sposoben te potrebe zadovoljevati in če to ne, ali je sposoben uveljaviti druge potrebe, tiste, ki jih je sposoben zadovoljevati itd. Od tod, mislim, se da razumeti vrsta konfliktov, o katerih govori Offe, recimo med podjetniško sfero (pri nas sfere gospodarstva), podjetnikov in

delavcev, in sfero družbenih služb, služb, ki skrbijo za človeka, njegove potrebe itd., ker tu seveda ni nekega apriornega, vnaprejšnjega soglasja in skladja. Delavci v podjetju se znajdejo v protislovnem položaju, ko so na eni strani s svojimi podjetniki, menedžerji ali lastniki, med tistimi, ki jim gre za to, da se v družbi uveljavljajo tiste potrebe, ki jih je možno zadovoljevati s sedanjo kapitalistično produkcijo, in da se kot vrednota ohranja tisti delovni etos, s katerim edinole lahko dostojanstveno vzdržijo pri delu, kakršnega imajo. Zato so seveda nestrpni do tistih, ki uveljavljajo drugačne potrebe, drugačen etos, ki je brez stika s tistim, v čemer vidijo svojo eksistenco. To je nov konflikt, pri čemer pa je tu spet vprašanje razsežnosti. Kakorkoli je res, da se tu nove stvari, novi trendi, ki jih »postdiskurz« izraža in poudarja in ki se izražajo tudi na politični ravni (zeleni itn.), pa vendar spet ne gre za prehitro vzeti vsega tega že kar za prevladujočo stvarnost razvitih kapitalističnih družb. Tudi pri graditvi teh teorij je treba biti samokritičen, imeti neko distanco do lastnega položaja (ki je sicer sociologiji lastna bolj kakor marksizmu). Namreč, če lahko delovno etiketo kritično tolmačimo kot etiko, ki spreminja nujnost v vrline oziroma vrednoto, kot je bilo tipično za socialnodemokratsko delavstvo z njegovo himno delu, potem je treba biti kritičen tudi v drugi smeri. Ali ni danes poudarjanje nedela, drugačnih vrednot, drugačne vizije življenja tudi na nek način spreminjanje nujnosti nedela v vrednoto. Vemo pa, koga ta nujnost najbolj zadeva: mladino, ki se zelo pozno vključuje v svet dela, pa brezposelne, ki se vanj sploh ne morejo vključiti, vse skupaj pa je seveda mogoče le v razviti družbi, kjer je tudi vsem, ki ne delajo, z delom drugih vendarle zagotovljena osnovna materialna eksistenca, znotraj katere lahko razvijajo »carstvo svobode«, materialna eksistenca je zagotovljena seveda le ob predpostavki, da se na materialne in statusne potrebe drugače gleda, kot gleda nanje kapitalsko-delovna etika.

Gibalo proizvajanja na kapitalsko-mezdni način je visoko vrednotenje proizvodov te proizvodnje (in potreb, ki jih posredno ali neposredno zadovoljuje), širše uveljavljanje drugačnih potreb in vrednotenja – nujnost za tiste, ki ne proizvajajo in zato težko in relativno malo porabijo – pa hkrati seka (psihološko-socialno) vejo visoke produktivne kapitalske proizvodnje – ki omogoča tako nedelovno življenje. To je naša podoba, boljše naša razsežnost protislovij reproduciranja »družbe dela v kapitalu«, če hočemo, razrednega boja v sodobnih družbah.

LEV KREFT

Teze o postmarksizmu z izvedbo v estetskih vprašanjih

Iz obdobja, ko se je lahko delil na stalinistično-neostalinistični tok in humanistično-protistalinistični tok, se je marksizem izvil že v sedemdesetih letih. To izvitje se sklene z novo uveljavitvijo kritike politične ekonomije kot hrbenice marksizma, torej s preseganjem pomanjkljivosti, ki je pri humanističnem marksizmu šestdesetih let eklatantna, pri ponovno privzeti dediščini (npr. Frankfurtški šoli) pa faktična. Ta premik je seveda izraz globalne krize, ki vbija v glavo spet nekaj dialektike.

Današnje stanje marksizma je stanje ponovnega oblikovanja širše celote kot totalitete mišljenja globalne krize, kot nekakšna sinteza po obdobju, ko so bile mnoge posamične teme in tudi cele discipline razvite na novo – ne več v neposrednem zanikanju stalinističnih domnev, ampak z graditvijo na podlagi konfliktnih

dejstev in konfliktnih dogem samega zgodovinskega procesa. Nova sistematičnost postavlja tudi nov odnos do filozofije in do vseh strok, novo razmerje med teorijo in prakso gibanja, novo premerjanje revolucionarnih možnosti in metod revolucionarnega delovanja itd. Vprašljiva je zlasti cela vrsta teoretičnih in praktičnih institutov, ki so uspešno preživeli grobo zavračanje stalinizma – metode organiziranja in delovanja delavskega gibanja, teoretsko insuficientne ideološke podlage delovanja (programi itd.), sindikalno organiziranje, strankarski način političnega dela, vprašanja civilne družbe in demokracije itd.

I

Marksistična estetika se bodisi omenja kot nekaj »neobstoječega«, bodisi kot nekaj, kar je le »projekt«, bodisi kot nekaj, kar je v »križi«. Nenavadnost te marksistične vede je tudi v njenem raznovrstnem procesu nastajanja oziroma derivacije:

– konstruiranje iz odlomkov Marxa in Engelsa, z dodatki Lenina ali kakega drugega klasika,

– konstruiranje iz teorije ideologije/zavesti,

– konstruiranje iz razmerja baza/nadstavba,

– konstruiranje iz razrednega spopada in zgodovinskega procesa.

Hkrati pa se marksistična estetika stalno poraja kot estetska misel aktivnih umetnikov in kritikov, ki se jih je Marxova teoretska pobuda ali pa gibanje revolucionarno oprijela, tako, da prično teoretizirati lastno umetniško situacijo. Tradicija marksistične estetike je obsežna v tej dvojnosti.

II

Tradicija marksistične estetike je obremenjena s hipoteko, ki je (ne glede na preglavice marksizma s stalinizmom sploh) vendarle posebna. Marksistično nasprotovanje vsej moderni in avantgardi (značilno tudi za največji del delavskega gibanja, z edino resno izjemo pri anarhistih) je doseglo v sorealizmu in ždanovstvu povsem logično kulminacijo. Na tem področju torej v zgodovini marksizma ni nikakršnih pomembnejših cenzur – tok razvoja je vseskozi enosmeren in vse, česar ni mogoče uskladiti s tem tokom, je dejansko v marksizmu marginalno. Če je hkrati kaj dejansko preživelo vse kritike stalinizma, je to gotovo teorija socialističnega realizma, ki v bistvu ostaja živa tudi v vseh strankah delavskega gibanja, naj so sovjetski stalinistični orbiti kdaj pripadale ali ne. Humanistična estetika je opravila pomembno delo pri zavračanju nekaterih monstrumov utilitarizma in pragmatizma, toda v povezavi sodobnega umetnostnega razvoja in sodobne estetike sploh je še vedno ostala neobogljena.

Danes je značilno neskladje med postmoderno in marksizmom, v katerem se klasično nerazumevanje za sodobno umetnost ponavlja, le da zdaj na višji ravni – marksisti zdaj zagovarjajo moderno in avantgardo izpred desetletij in ju postavljajo kot paradigmo proti sodobnosti. Zaradi teh razlogov je marksistična estetika še vedno obsojena na arheološko izkopavanje svoje dejansko pomembne dediščine, ki je sicer ni malo, in je toliko bolj zainteresirana za spopad z marksistično ortodoksijo vsakršne vrste, od druge preko tretje internacionale do sodobnih usmeritev.

III

Posebno pereči problemi morajo nastajati v prostoru, ki je vseskozi gojil kult umetniške intuitivne samozadostnosti in nedoumljive privzdignjenosti. Slovenski prostor še lahko prizna, da potrebuje za svojo nacionalno zaokroženost tudi nebidogatreba filozofijo, vsekakor pa mu smrdi, da bi se sistematično mišljenje ukvarjalo z umetniškimi vprašanji. Odpor je tu toliko močnejši, kolikor bolj prihaja ob estetskem v ospredje še marksistično, tako da se v marksistični estetiki združuje dvojni tabu, ki preprečuje recepcijo.

Kot kažejo še danes vsi razgovori o marksizmu, je posebna jugoslovanska hipoteka tudi obračun s filozofijo prakse v začetku sedemdesetih let. Te hipoteke bodo morda presežene na miselni, torej umni način, šele pri generacijah, ki prihajajo. Na vprašanje, ali je bil iztek tega spopada z »ustvarjalnim marksizmom« slučajen ali nujen, ali gre torej pri zlomu »ustvarjalnega marksizma« za nujni zgodovinski karambol, podobne nujnemu zlomu umetniške avantgarde in (še bolj) neoavantgarde – jugoslovanski marksizem še nima razvitega odgovora.

Ta situacija vpliva na marksistično estetiko pri nas zlasti tako, da jo še bolj usmerja v čim konkretnješe študije umetniških dejstev in procesov, in da je še bolj usmerjena v čim bolj svobodno in neobvezno interpretacijo lastne marksističnosti.

IV

Izraz »postmarksizem« izraža predvsem potrebo po novi točki obrata v zgodovini marksizma, podobno obratu po prvi svetovni vojni in ob kritiki stalinizma. Vendar izraža to potrebo dvakrat problematično: privzema predpono »post«, ki je pomensko silno ohlapna in hkrati privzeta iz konjunkturne serije, »postindustrijska družba«, »postmodernizem«, itd.; ohranja se znotraj oznak tipa »avtentični marksizem«, »odprti marksizem«, »pluralizem marksizmov«, »ortodoksni marksizem« itd.; torej znotraj linije, ki v osnovi priznava obstoj marksistične ortodoksije ali pa to linijo grobo neposredno in nesmiselno spodbija – s projektom nove ortodoksije, neortodoksne ortodoksije itd. V estetiki je tipičen nezadosten prehod te vrste pot od socrealizma do – realizma brez obal. Postmarksizem je nekakšen marksizem brez obal, ki pozablja, da je njegov edini pomen samo – v marksistični ortodoksiji ali v spoprijemu z njo. Zato »postmarksizem« tudi v praksi ostaja, morda sicer res poslednji ali komaj še, izraz marksizma kot kongregacije – in da bi se kongregacije znebil, v resnici zanika marksizem, medtem ko ohranja nekatere značilne poteze kongregacije tudi sam (npr. sovraštvo do nepostmarksističnih marksistov in do lastne marksistične provenience, ki ni teoretskega tipa).

V

Preseganje pozicije »postmarksizma« zahteva od nas konkretno obnovo zgodovine oziroma tradicije marksizma. Celovita rekonstrukcija ne more več potekati v znamenju gesla »Nazaj k Heglu!« ali »Nazaj k Marxu!« ali kaj podobnega, ampak predvsem v znamenju vrnitve k strokam, torej h konkretnemu študiju zgodovinskega teoretskega gradiva, in preusmeritve od kongregacije k šoli.

Rekonstrukcija je toliko potrebnejša v marksistični estetiki, ki mora preseči celo vrsto ortodoksnih vprašanj iz kroga debat marksizma dvajsetega stoletja, in se preseliti v živo področje umetniških in estetskih procesov preteklosti in sočasnosti.

VI

Marksistični estetiki ne bo težko prenehati z iluzijo, da je marksizem neposredni teoretski odnos do Marxa. Sama Marxu dolguje bore malo in bo toliko lažje prebolela, da je kot stroka dolžna nekaj le sama sebi, lastnemu predmetu in lastni zgodovini. V tem procesu odgovornosti do same sebe mora odpraviti tudi že omenjeno hipoteko socrealizma in stalne podvojenosti med marksizmom in modernostjo – kar lahko stori le z učinkovito kritiko avantgard (tako zgodovinske kot neoavantgarde in retrogarde).

VII

Marksistična estetika lahko prav znotraj marksizma kot šole postane veda, katere predmet ni dedukcija estetskega in obćih zakonitosti marksizma, ampak filozofsko, umetnostno zgodovinsko, zgodovinsko, sociološko in predvsem estetsko proučevanje lepega, čutnega, umetniškega.

Postmarksizem ji pri tem ne more ponuditi kaj drugega kot ponovno preokupacijo z – marksističnostjo. Njena preokupacija pa mora biti – estetskost.

O rabi in zlorabi imena marksizem

Mislím, da bom najprej moral presenetiti ali pa ne presenetiti zbor s tem, ko bom podvomil o upravičenosti takih izrazov, kot je postmarksizem. Sodim namreč, da je ena od značilnosti Marxove misli seveda ta, da se je spoprijela na določen način z realnostjo, in da je vprašanje spoprijema z realnostjo bilo tisto, kar je zapustila svojim naslednikom, točneje način spoprijema z realnostjo, ne pa kakšne v kakršnokoli postvarlo formo spremenjene kategorije. Kategorije, ki jih je Marx uporabljal, bodisi da jih je prevzemal ali pa postavljaj, so šele in samo na ravni učbenikov II. Internacionale pa učbenikov III. Internacionale in sploh učbeniškega načina lahko zadobile neko fiksirano podobo v smislu postvarelih »definicij«, sicer so bile pa vedno samo postaje duhovnega spoprijema z realnostjo, in šo kot take, seveda, glede na spreminjanje same realnosti, nosile s seboj tudi svoje lastno spreminjanje. Ne samo za Karla Marxa, ampak za vse tisto, kar je bilo sploh pomembnega napisano. V duhovnem toku, ki ga obravnavamo pod zaglavjem 'zgodovina marksizma', velja, da gre za sama stališča, ki so v takem smislu, kot se uveljavlja krilatica 'postmarksizem', postmarksistična. Recimo, frankfurtska šola nikakor ne spada v kakšno postvarlo klasiko. Frankfurtska šola od prvega trenutka svojega nastopa nastopa z določeno odprtostjo, z uvajanjem spodbud, ki jih prej ni bilo. Čuti se zavezana času, zato je v sebi radikalno samokritična, ko opredeljuje časovni okvir lastnih stališč, ki ne veljajo več, ko je njihov čas minil.

Drugi primer: psihoanaliza se srečuje z marksizmom zelo izrazito v frankfurtski šoli, se je srečevala že prej drugače in kasneje drugače, itn. Vendar, za psihoanalizo se da reči samo to, da je ni bilo mogoče označiti kot nekaj post- ali transmarksističnega, temveč je bilo to pokrivanje nekega polja, ki – preprosto – v Marxovem času sploh ni bilo raziskano, sama psihoanaliza pa se je v svojih konsekvencah nenehno srečevala in se do današnjega dne srečuje z drugimi pasovi tiste analize, ki jo je trasiral Marx, in nastajajo sinteze.

Vedno znova zbujajo razpravo takšne kategorije, kot je proletariát. Marx je kategorijo proletariát opredelil vse drugače kot mnogi »marksisti« in nikdar tako, da bi jo izenačil z nekakšnim empiričnim delavskim razredom. In kdor zaradi sprememb dane oblike empiričnega delavskega razreda lahko reče, recimo tako kot Gorz že z naslovom svoje knjige, Adijo proletariát, je seveda kljub vsemu naredil redukcijo od Marxove postavitve proletariáta na neko sociološko izmerljivo obliko razreda, za katero ugotavlja, da je nekoč bila sociološko izmerljiva, potem pa ni več sociološko izmerljiva. Kaj je potemtakem proletariát? Proletariát je seveda pri Marxu bil, in to je dovolj jasno razvidno iz vsega, kar je o tem napisal, filozofska kategorija, filozofsko zasnovan, filozofsko postavljen. Opredeljen je bil ves čas z ničnostjo, z »ničnostjo svetovnega reda«. V tem smislu je Marx lahko govoril o njegovi odpravi; skratka: proletariát ni bil identificiran z delavskim razredom, temveč je bil ves čas postavljen kot negacija obstoječega reda. V tem smislu bi bilo mogoče govoriti o koncu proletariáta, če bi sprejeli za svojo koncepcijo nek enodimenzionalni svet. Takšna koncepcija enodimenzionalnega sveta bi seveda v sebi ne imela več nobenega kritičnega potenciala. Noben od predlagateljev postmarksističnih modelov pa ne govori o tem, da imamo trajno opraviti z enodimenzionalnim svetom v smislu Marcusejeve opredelitve. Se pravi, ne gre za enodimenzionalnost. Ergo, obstaja določena sila kritične negacije – je taka sila, vsaj in nuče. In obstaja spoprijem – je ta spoprijem. Nadaljevanje tega spoprijema seveda je nadaljevanje tistega spoprijema, ki se je začel z Marxom. In kaj je zdaj izstop? Potem bi moral reči, da je vsaka pozitivna recepcija tu izstop. Za

Karla Korsch vemo, da je v petdesetih letih v trenutku določene krize ali zakostenelosti socializma govoril o Marxu kot enem od predhodnikov doktrine. To vprašanje se lahko potencira in lahko dobiva svojo podobo drugačnega pojmovanja samo takrat, in samo v okoliščinah, v katerih nastane nad etiketo marksizem določeno upravičeno nezadovoljstvo. Z etiketo marksizem smo pa glede na njeno legitimacijsko rabo lahko res nezadovoljni, zlasti v razmerah, v katerih se tudi tu pri nas v Jugoslaviji lahko sprožajo kampanje proti posameznim avtorjem, in to samo zaradi tega, ker ti avtorji domnevajo, da marksizem ni en sam, ampak da je marksizmov več, nakar jim nekateri mladoturki, ki hočejo tembolj podpreti svojega duhovnega voditelja, pritaknejo, da s tem, ko omenjajo več marksizmov, že zahtevajo nepreklicno uvedbo večstrankarskega sistema v Jugoslaviji. Takšne debate smo imeli priložnost poslušati v nedavno minuli razpravi ob idejnem plenumu Zveze komunistov Jugoslavije. In ljudje, ki so bili postavljeni in imenu nekakšne pravovernosti na sramotni oder, so se pisali npr. Vrancki, Mikecin itd. Ob tem se seveda jasno postavlja vprašanje zlorabe imena marksizem, oziroma pravice do tega, da se za takšen način delovanja kdo sklicuje na Marxovo ime. Kar pa se tiče katerekoli kategorije znotraj od Marxa plasiranega in začetega kategorialnega aparata: vsaka od njih je postavljena pri Marxu v kritično konfliktnem razmerju do realnosti, ki jo opisuje in doživlja sama sprememba, prestaja preobrazbe, v tem ko in tako kot se je sama realnost spremenila in se spreminja. Zagotovo je, recimo, če govorimo o delavskem razredu (kot rečeno, pojem, ki za Marxa ni identičen s proletariatom), bil Edvard Kardelj v svojem intervjuju za *Rinascita* v tem smislu postmarksist, saj je zagovarjal tezo, da delavski razred danes ni nikakšen izključno industrijski razred s svojimi temeljnimi sloji itd. (tudi ta fantom včasih srečujemo v naših debatah), temveč je zelo jasno opozarjal na dejstvo, ki ga seveda ni on prvi odkril, dragoceno pa je, da je nanj tudi on opozoril, da je inteligenca v globalnih razsežjih zdavnaj postala sestavni del delavskega razreda.

Zato mislim, da se je mnogo bolj in skrajno resno treba pogovarjati o postleninizmu, ker pri Leninu pa vendar najdemo določen tip redukcije, čeprav seveda nikakor ne takšnih kot kasneje v dogmatizmu oziroma v ortodoksiji III. Internacionalne. Vendar najdemo določen tip redukcij, denimo tudi v tisti znameniti pasaži v »Veliki pobudi«, v spisu o prostovoljnem delu, o sobotnikih itd., kjer govori o razredih – tako mimogrede pritaknjeno, ko pravi o tem, kako organizirati prostovoljno delo, kjer se razrede skuša definirati izključno sociološki in se razredna delitev sploh ne veže na delitev dela. Z Marxa je razredna delitev – to se da evidentno pokazati – vezana na delitev dela. Pri tem nimamo glorifikacije dela, delo ni nikakršna »najvišja vrednota«, kot nekateri tudi še mislijo. Če pri Marxu najdemo na enem mestu omembo družbe, ki se bo »vrtela okrog sonca dela«, je to v bistvu bil zapis znotraj besednjaka tedanjega delavskega gibanja, sprejetega za propagiranje temeljne ideje, in ne teoretsko stališče. Če namreč hočemo govoriti o Marxovem teoretskem stališču zastran dela, seveda moramo izhajati iz tega, da govori Marx tudi o »odpravljanju dela«, ne samo o emancipaciji itn. Mislim, da je treba ta izraz – *Aufhebung der Arbeit* – prav tako vzeti zelo jasno v obzir. In zdaj pridemo do delitve dela, to se pravi, tiste delitve, ki zajame sam enostavni delovni proces: ta je tista, ki je trajna podlaga nastajanja razredov in zato stožerna točka celotne, na Marxa oprte razredne koncepcije. Samo kdor lahko za današnjo družbo reče, da se je nehal proces delitve dela, razkola delovnega procesa na dva dela, ta lahko reče, da se je izčrpala temeljna Marxova ideja. Očitno pa je, da vsa informatizirana družba, kakršno danes vidimo, pelje do tega, da se na nov način vzpostavlja deintelektualizirano delo, da se na nov način vzpostavlja gospostvo produkcijskega procesa nad producenti, čeprav leži v vseh teh inovativnih zasukih neskončna možnost za emancipacijo, ampak ta možnost za emancipacijo uhaja socializmu zaradi njegove slabe strategije ali zaradi slabe narave mnogih marksizmov, ker tudi marksizmov imamo mnogo. In koncepcija, spet takšna postmarksist-

stična ali pa marksistična koncepcija, kot je recimo »socializem kot svetovni proces«, je vedno znova terjala tisto, česar tudi mi v tej deželi nismo bili vedno pripravljene do kraja dosledno misliti, kar pa logično sledi iz te koncepcije, da je namreč treba vsako od družb, ki sebi rečejo »socialistične«, katerekoli, torej vključno z našo, pogledati po njenih dejanskih kazalcih in ne po besedah, ki jih govori o sebi. Zlasti smo to zelo radi spregledovali pri državah tako imenovanega realnega socializma. In kako je s tem danes, se nam pokaže ob pogledu na televizijo, kjer vidimo, da se naš zunanji minister še vedno hoče objemati s sovjetskim zunanjim ministrom, sovjetski zunanji minister pa ni več navdušen za objemanje, misli, da je ta bratski objem že nekoliko zastarel način obnašanja. Mislim, da vse okoliščine kažejo na to, da moramo najbrž dejansko premisliti nekatere zastarele paradigme, ki se prodajajo pod imenom marksizma, pa tudi pod imenom socializma, da pa te zastarele paradigme seveda niso tisto, kar izhaja iz misli Karla Marxa. Skratka, menim, da je vsak ploden način ukvarjanja s Karlom Marxom, od začetkov do današnjih dni, bil tak, da je bilo to lastno mišljenje tistega, ki je mislil. Torej je potreba, da se kdaj skriješ za široki hrbet Karla Marxa, pravzaprav potreba delavskega gibanja, ampak misel je vedno bila vredna toliko, kolikor je bilo substance misli. Neko vrsto jalovosti opisuje znana sarkastična definicija iz časov Stalina in še malce potem, da je misel pravzaprav vez med dvema citatoma. Ta način citiranja, pa potem komentiranja je metoda, ki jo je inavguriral Karel Kautsky, ko je po marsikaterem Marxovem citatu dodal: ...»lahko bi se pa glasilo tudi takole...« in obrnil Marksovo misel v njeno nasprotje; kot se spomnimo, demaskira to metodo Korsch, in ta način »uporabe« Marxa je sploh pravzaprav zbudil upravičeno in nujno skepso o uporabi imena Karla Marxa.

Priljubljenost, da pozdravimo sveže razmišljanje, ni nujno vezano na to, da izumljamo etikete, bojna gesla itn., temveč lahko verjetno shajamo kar s tem, da tudi sicer besedo marksizem samo jemljemo čim manj po nemarnem v usta. Beseda marksizem je znanstveno uporabljena takrat, kadar se ukvarjamo z zgodovino marksizma. Beseda marksizem je mnogo manj znanstveno uporabljena takrat, kadar se lotimo razpravljanja o temi: marksistično, antimarksistično, nemarksistično, postmarksistično, predmarksistično itn. V tem smo vedno na drsnem terenu; celo na zelo spolzkih tleh. Pri rabi naših izrazov se moramo torej zelo previdno gibati. Tisto, s čimer nam je uspelo v šolskem sistemu zbuditi refleks iz znane beograjske krilatice: »dosadan si kao marksizam«, seveda ni bila ravno misel Karla Marxa niti ne njeno učinkovito nadaljevanje, temveč tista na didaktično raven potegnjena legitimacijska teorija in v robnih primerih direktna plehka apologetika, ne pa ustvarjanje kritičnega mišljenja, ker sposobnosti za kultiviranje kritičnega mišljenja se ne preobče tako hitro.

Druga stvar pa je, da moramo kar priznati za vsako teoretsko razpravo, da se svet spreminja mnogo hitreje, kot pa si je kdo lahko mislil pred časom, in da so izzivi za teorijo tako veliki, da je dejansko potreben skrajno resen teoretski napor. Zato pozdravljam vse, ki bi sami sebe radi taksirali kot postmarksiste, kot tiste, ki naj bi k teoriji socialne preobrazbe, teoriji revolucionarne preobrazbe sveta, konec koncev zapisani v vseh enajstih tetah v Feuerbachu, prispevali svoj nujni in koristni in potrebni delež. Etiketa se mi zdi nepotrebna, nefunkcionalna – bistveno se mi zdi, ali bomo nadaljevali celoto globinskega, poglobljenega teoretskega spoprijema ali se bomo v imenu post in drugih etiket odločili za poenostavljanje in sploščitev problema. V tem primeru bi si seveda sami zapirali pot naprej. Kolikor gre pa za reteoretizacijo in poglobljeno teoretizacijo, potem smo pa lahko vseh teh naporov veseli in debata lahko teče ob posameznih ponujenih teoretskih rešitvah, medtem ko dejansko lahko predvsem novi desnici prepustimo tisti klic: Zbogom, gospod Marx!, ki smo ga tudi že prebrali v naslovih knjig. Mislim, da je to res zavzemanje nove desnice, to slovo od Marxa, saj levici ni nikakor treba, da v odgovoru in v polemiki z desnico še sama doda svoj obolus

k temu. Kakorkoli že, za vsakogar je jasno, da niti iz učenja na pamet tistega, kar je rekel Marx, niti iz mehaničnega ponavljanja tistega, kar je Marx naredil, ni mogoče iti naprej. Ampak tudi iz tega, kar je rekel Hegel, ni mogoče mehanično iti naprej, pa vendar mislim, da je vsa filozofija zaznamovana s Heglovim imenom do današnjih dni, in da je na ta način vse postheglovstvo, kolikor kaj resnega misli tudi heglovstvo. Tako kot naj bi po svoji samoopredelitvi »postmarksizem« bil obenem »post-« in »marksizem«. Zato ne bi hotel glede na Karla Marxa priti v kakršenkoli sholastični disput o tem, ali je nadaljevanje Marxa marksistično ali je postmarksistično, postmarksovsko je vsekakor, ker že od leta 1883, od 14. marca naprej, je z nami postmarksovsko obdobje.

ADOLF BIBIČ

Civilna družba in njeni sodobni agensi

Žal mi je, da ne morem spremljati te zanimive razprave do konca, ki se je izzivalno začela že s prispevki, ki nas opozarjajo na nekatera odprta vprašanja politične teorije ter tudi sociologije in družbenih ved v odnosu do marksizma in odnosa marksizma do sodobnega sveta. To, kar je dr. Debenjak pravkar povedal, je dodatno zaostrolo vso to problematiko. Kolikor razmišljam o samih etiketah, terminih, so dejansko po eni strani termini stvar dogovora, po drugi strani pa tudi na določen način nagovarjajo ljudi in označujejo stvari in tudi usmerjajo naše vrednotenje. Zdi se mi, da s tega stališča termin »postmarksizem« (kakorkoli ni nujno, da je sam termin predmet dolgotrajnejših disputov) vendarle meri na preseženost nekaterih bistvenih značilnosti Marxove misli oziroma marksovskega mišljenja, čeprav se – to piše tudi v tezah – postmarksizem razume in kot »post« in kot »marksizem«. Vprašanje, ki nas res lahko zaplete v neplodne razprave, ki pa se vendarle postavlja, je, v kakšnem smislu je neka šola, če uporabljam izraz, ki ga je tovariš Kreft ponudil v svojem prispevku, še ta šola in ne nekaj drugega. Se pravi, gre za identiteto in za neidentiteto, recimo v našem primeru marksovskega mišljenja. Marksizem ni dogma in ga ne smemo razumeti kot dogmo in če ga ne razumemo tako, potem se vsebina tistega, kar je marksistično (uprabljam ta izraz v marksovskem smislu), tudi spreminja. In kot je lahko nekaj »postmarksistično« glede na včerajšnji marksizem, tako se razglaša za postmarksistično lahko celo nekaj, kar je pred včerajšnjim marksizmom. Recimo to, kar sodobni postmarksizem poudarja, je v mnogočem zelo podobno Bernsteinu. Tega zdaj ne uporabljam kot etiketiranje, kot je bilo v navadi glede revizionizma itn., ampak hočem reči to, da je ena od ključnih idej postmarksizma njegov odnos do liberilazma in demokracije. Bernstein je tudi postavil vrednost liberalizma in njegovih občin vsebin, kot jih je razumel, kot nekaj, kar naj bi upoštevali v delavskem gibanju oziroma pri nadaljnjem razumevanju marksizma. Gre torej za to, da so nekatere problematike v sami zgodovini marksizma že bile žive in da so se tudi že drugače pojavljale v preteklosti. Tudi Gramscija so nekateri pozitivno ali negativno vrednotili po njegovem odnosu do liberalizma. In pri njem se zopet pojavlja motiv diference med civilno družbo in politično družbo, tiste diference, ki jo na svoj način tematizira postmarksistična šola, če jo tako imenujem. Skratka, gre za to, da ima marsikaj, kar je po samorazumevanju postmarksistično, že daljšo zgodovino, čeprav se mogoče danes pojavlja v zaostrenih oblikah. Zdi se mi, da je pozitiven prispevek razmišljanj v okviru postmarksizma, npr. opozorilo na pomen nekaterih odnosov in institucij v političnem življenju, predvsem, kot sem že rekel, pomen diferenciranja med družbo in državo, ob tem tudi opozorilo, da v civilni družbi ne

deluje en sam subjekt oziroma dva osnovna subjekta, ampak delujejo tudi številni drugi subjekti, novi subjekti itn.; hkrati pa seveda, kolikor se ob problematiki civilne družbe pojavlja razmišljanje o strukturi civilne družbe, se mi zdi, da je to razmišljanje v marsikaterem pogledu pomanjkljivo, da ne vključuje celote metodoloških spodbud ali izročil sodobnih socioloških spoznanj glede strukture civilne družbe. Zdi se mi, da ta teorija ni dovolj eksplicitna ali pa da ne tematizira dovolj vprašanja strateških agensov strukture civilne družbe v primerjavi z drugimi socialnimi silami. Ni rečeno, da je neko statično razmerje med temi agensi, gotovo pa je, da so nekateri agensi vsaj v danih razmerah bolj ali manj pomembni in da mednje vsekakor sodijo subjekti, katerih eksistenca je zasnovana na temeljnih družbenoekonomskih odnosih. Se pravi: kakorkoli se npr. spreminja teža delavskega razreda kot *industrijskega* delavskega razreda, se pravzaprav pomen te kategorije ne more marginalizirati, kot se zdi (to pa velja na drugi strani glede pomena kapitala), da do tega prihaja v postmarksističnih razmišljanjih o civilni družbi. Postmarksisti pripisujejo nekatere stvari Marxu, kot da je zahteval (pa tudi drugi marksisti), da sta samo dva subjekta – razreda, in da je vse drugo prezrl. V resnici bi, če bi natančneje analizirali vso zgodovino marksizma, v marksovski tradiciji, odkrili, da je mnogo bogatejša; ena od pomanjkljivosti postmarksizma je, da osiromaši marksistično tradicijo in da se potem bori proti tako zreducirani marksistični tradiciji. S tem ne rečem, da ni bilo in da ni vulgarizacij v tej marksistični tradiciji in da tudi ni zaostajanja pri raziskovanju velikega števila socialnih subjektov, ki delujejo v družbi, in da je danes vse jasno o tem vprašanju. Hočem reči samo, da se teza, češ da marksizem vztraja samo pri delavskem razredu oziroma pri razredih in da zato obstaja razredni redukcionizem brez priznavanja vsakih drugih silnic, da se ta teza v enostranski obliki pripisuje marksizmu in se prezrejo druge sestavine marksovske tradicije. Posebej pa to velja, če uporabimo to tezo za novejši razvoj in razvoj tiste marksistične struje, ki se sklicuje na samoupravljanje. Samo dejstvo, da razpravljamo v novejšem času o pluralizmu v socialistični družbi, oporeka tezi o tem razrednem redukcionizmu, ki ga postmarksizem pripisuje marksizmu (in nekaterim variantam ga očitno lahko pripisuje), da je samo to dejstvo svojevrstna konceptualna negacija take kritike. Tezo »zbogom proletariat« (A. Gorz) zanikajo resni sociologi, kot so W. Korpi, G. Therborn, Gösta Esping-Andersen idr., nekatere izpeljave iz nje pa kritizirajo celo nekateri postmarksisti (npr. Jean Cohen tezo o nemožnosti samoupravljanja).

S tega stališča se mi zdi, da so odnosi in civilni družbi in iz nje ven, odnosi med civilno družbo in (politično) državo mnogo bolj kompleksni, kot to izhaja iz postmarksizma. Pri tem se mi zdi vprašljiva še ena stvar, namreč, da je glavni problem, kako državo in družbo čimbolj diferencirati in ju razdvojiti, da pa ni prav tako pomembno vprašanje, kako vzpostavljati zveze med eno in drugo in kako presegati ta dualizem. Zdi se mi, da ravno zaradi ne dovolj argumentiranega pogleda na strateške agense v strukturi civilne družbe ni dovolj izražen ta interakcijski odnos med civilno družbo in politično državo, da predvsem ni dovolj jasna strategija socialističnih preobrazb, kolikor mislimo na socialistično civilno družbo (in na to se misli). Izhaja se iz socialističnega koncepta civilne družbe in v tej točki se s to intenco in seveda z razmišljanjem v tej smeri strinjam, ni mi pa dovolj jasna strategija socialnih in socialističnih sprememb v smeri odpravljanja kapitala v kapitalistični družbi, patriarhije in drugih oblik prevlade. Če gre za kapitalistično družbo in za zahtevo po socialistični družbi, ostane še vedno veliko vprašanje, kaj je s kategorijo (korporativno) kapitalistične lastnine in sploh s kategorijo lastnine in kakšna je strategija socialističnih preobrazb, kdo so vse agensi preobrazbe, če se ti agensi omejujejo samo na gibanja ali podobne subjekte.

Po drugi strani pa se mi zdi, če imamo pred očmi postkapitalistično družbo, da se v teh razmišljanjih o civilni družbi in državi vendarle premalo upošteva konkretna strategija preobrazbe politične države v socializmu in da se v tem pogledu ne vidi dovolj jasno razlika med liberalno predstavniško državo in med

socialistično – med državo, ki je zasnovana na porajajočih se novih produkcijskih odnosih. Res je, da so nekatera stališča postmarksizma, v katerih se opozarja npr. na problem oblasti in nadzora oblasti, na pomen nekaterih zakonitosti, ki veljajo za vsako politično oblast ne glede na to, s čim se legitimira (nadzor in zloraba oblasti) utemeljena in izvirajo iz klasične politične filozofije. Po drugi strani pa se poleg te upravičene tematike, ki je tudi širša in jo implicira tudi koncept socialističnega samoupravljanja, pojavlja v novih razmerah ključno vprašanje vloge delavskega razreda in vseh drugih delovnih slojev v strukturi socialistične države in vprašanje preobrazbe tradicionalne strukture politične države. To je tembolj aktualno, ker tudi liberalnodemokratska država ni več liberalna v tistem smislu, kot je bila zamišljena v klasični liberalni teoriji ali v klasični teoriji liberalne demokracije. Današnja liberalna država je v nekem smislu postliberalna, in sicer zato, ker se pri njej odnos med civilno družbo v kapitalizmu in med delovanjem države ne vzpostavlja več samo na podlagi klasičnega individualističnega liberalnega izhodišča in tudi ne zgolj na podlagi partijskega sistema (mногоstrankarskega). Ta odnos se vzpostavlja, to je zelo dobro opisal že Cl. Offe, na podlagi korporativnih zvez, na podlagi neokorporativizma, vzpostavlja se z novimi različnimi zvezami med delom, kapitalom in med državo, ki pravzaprav po ovinkih negirajo klasično obliko politične države. To se sicer v politični znanosti vrednoti tako ali drugače, vsekakor pa kaže na to, da samo razlikovanje med civilno družbo in politično državo ni zadostno, ampak da se morajo vzpostavljati povratne zveze, in da je potem vprašanje, ki ostaja, kdo vlada in kako vlada. Postmarksistična teorija sicer poudarja vprašanje, kako se vlada, veliko manj pa je pozorna do vprašanja, kdo vlada. Tu se mi zdijo dokajšnje praznine.

V tezah se omenja problem demokracije. Če sem jih prav razumel, bi imel k temu dve pripombi. Teze postavljajo (št. 4a) problem, kot da marksizem – tu se sicer govori o ortodoksnem marksizmu, seveda je vprašanje, kaj se s tem razume – ni kdovekaj prispeval k teoriji demokracije. Namreč, trdi se, da se postmarksisti razumejo tako, da so hkrati na nek način teoretiki demokracije in liberalizma. Zdaj smo pri terminih, vprašanje je, kaj to pomeni. Ali potem marksisti niso teoretiki demokracije? Dobro, če že niso teoretiki liberalizma, to se po svoje razume. Ali potem vsa tradicija »demokracije svetov« (Rätedemokratie), demokracije, ki je povezana s socializmom, ne predstavlja neke pomembne smeri razmišljanja o demokraciji, ki upravičeno poudarja razredno naravo demokracije, socialno vsebino demokracije. Tu gre namreč za socialno značilnost demokracije. Marksizem ne samo da razvija svoj koncept demokracije, ampak koncept demokracije v mnogočem tudi pogloblja. Ko torej govorimo o sodobni teoriji demokracije, je ne moremo razumeti v vsej njeni globini in razsežnosti, prvič, če ne upoštevamo njene razredne narave, in drugič, če ne upoštevamo mehanizmov, s katerimi se ta demokracija konkretno lahko uresničuje. Opozorila postmarksizma na pomen liberalizma so pomembna, vendar so samo vidik demokracije. Če ne zajemajo demokratizacije vseh področij družbenega življenja, so postliberalne koncepcije ožje kot nekatere druge novejšje koncepcije, ki so od petdesetih let naprej, nekatere še prej, uveljavljale idejo participativne in samoupravne demokracije. Skratka, ne obstaja neka abstraktna teorija demokracije; opravičujem se tudi za besedo »abstraktna«, ker se tudi zlorablja – ni neke abstraktne teorije demokracije kot demokracije na sploh, ampak so dejansko različne koncepcije demokracije. Nekatere temeljne značilnosti demokracije so civilizacijska pridobitev in jih mora vsebovati, res, vsaka zamisel demokraciji, ki je vredna tega imena. V tem smislu je demokratska ureditev ne samo sredstvo, marveč tudi cilj. Razvoj socializma je pokazal, da je povezava socializma in demokracije eno od temeljnih vprašanj in da so izredno pomembne poleg družbenoekonomskih tudi klasične osebne pravice in svoboščine, ki jih je razvijal na svoj način liberalizem. Hkrati pa je dosedanji razvoj socializma tudi pokazal, da je problem demokracije mnogo širši, kot je liberalna koncepcija demokracije, ki se je vendarle zožila predvsem na

proceduro (kar je vsekakor pomembno) in na politično področje in ki je zanemarlila in še zanemarlja problem širitve demokracije s političnega področja na socialno in ekonomsko področje, ki je zanemarlila problem širjenja množične narave demokracije v sodobnih razmerah. Ni naključje, da mnogi resni politologi (npr. R. Dahl) v novejšem času opozarjajo, da je treba koncept demokracije razširiti tudi na ekonomsko področje. Gre torej ne samo za to, kako se vlada, kar je tradicionalna koncepcija liberalne demokracije, ampak tudi, kdo vlada. In seveda, kot rečeno, tudi kako.

PETER KLINAR

Razmerje med formalnimi in neformalnimi dejavnostmi

Mene pravzaprav naslov posebej ne moti. Te osnovne ideje, ki so eklektično izbrane iz navedenih del, sem razumel kot kritična sodobna marksistična razmišljanja in moram reči, da je večina teh idej sprejemljivih, to pa zaradi tega, ker se mi zdi, da so aktualne, in da izrazito zadevajo sodobnost razvoja enih in drugih družb. Najprej nekaj kratkih komentarjev, na koncu pa neka splošna spodbuda, ki, menim, izhaja iz tega kritičnega sodobnega marksističnega razmišljanja.

Sodim, da proučevanje sodobnih družb brez pluralnosti teoretičnih metod in tudi ne brez nekega eklekticizma ni mogoče. Številni raziskovalci, ki se z empiričnimi raziskavami kritično ukvarjajo, to že počnejo.

O konceptu razvoja kapitalizma in komunizma mislim, da je cela vrsta dilem, ki jih gotovo ni mogoče razrešiti, in zdi se mi prav, da se te dileme poudarjajo, ker so koncepti razvoja obeh družb po mojem mnenju dejansko odprti.

Strinjal bi se s tezo o zlomu države blaginje. Če izhajamo iz temeljev socialne države, ki so: polna zaposlenost, neskončna rast in napredek, potem se mi zdi, da so te ideje že pokopane. O polni zaposlenosti vsekakor ni mogoče govoriti, številne socialne ekonomske pravice se izredno diferencirano uporabljajo, da ne rečem diskriminirano in o tem obstaja cela vrsta dokazov. Vzemimo za zgled priseljske delavce, o katerih moremo upravičeno govoriti kot o subproletariatu v veliki socialni kapitalistični državi, v kateri so prisotni nadpovprečni deleži nezaposlenosti. Mislim, da vsi raziskovalci kakovosti življenja, ki se seveda hkrati ukvarjajo tudi z ekološkimi vprašanji, z gotovostjo trdijo, da problem neskončne rasti in napredka ne more biti vodilo prihodnjega družbenega razvoja, kar bi vodilo v strahotno ekološko krizo. Da je socialistična država doživela v svoji realnosti celo vrsto neuspehov, je nesporno, sicer ne bi toliko govorili o etatizmu, o birokratizaciji, o politični eliti itn., ki postajajo pogosto sinonimi za socialistične družbe. Ti problemi morajo biti v ospredju teoretičnega mišljenja, v povezavi seveda s človeškim obrazom socializma, s humanističnim socializmom.

O problemih družbe dela je mogoče veliko razpravljati. Če to družbo spet povežemo s problemom polne zaposlenosti, nenehne rasti in institucionaliziranim sistemom socialne varnosti, potem velja nekaj podobnega kot za socialno državo, in sicer, da so temeljne ideje, povezane s socialno državo, problematične, nerealizirane, se kažejo kot problematične za prihodnji družbeni razvoj.

Da ne bom šel naprej in samo našteval posameznih aktualnih problemov iz gradiva o postmarksizmu, se mi zdi pomembno pokazati splošno ugotovitev teh metod. Splošna ugotovitev sodobnega kritičnega marksističnega mišljenja zadeva problem razmerij med formalnimi in neformalnimi dejavnostmi pri delu, v politiki, socialnih dejavnostih, kulturi. Dozdeva se mi, da so neformalne dejavnosti postale

pomembnejše zaradi tega, ker so začetki procesov dediferenciacije formalnih institucionalnih tvorb, ki so se po mojem prepričanju v socializmu – če izhajamo samo iz naše družbe – razrasle ad absurdum, in ki so seveda ad absurdum razvile tudi normativizem, ki je povzročil, da nihče ne spoštuje več norm. Ker čimveč je norm, tem manj se upoštevajo. Morebitni širši razvoj neformalnih dejavnosti, ki izhaja iz idej o alternativnem dogajanju in civilni družbi, more pomeniti začetke diferenciacije formalnih institucij s hierarhičnimi odnosi, ki smo jim v sodobnem obdobju priča, kar je nenazadnje spodbujala tudi socialna država. Tudi ta je pravzaprav zadeve izrazito formalizirala. Če je to tako, potem se mi zdi, da se kažejo neke nove možne kakovosti v razviti kapitalistični in seveda tudi razviti socialistični državi, namreč, da se omejuje hierarhične strukture in zmanjšajo socialne razlike, ki so jih nujno postavljale institucije s sistemom svojega prisilnega nadzora. Ker neformalne dejavnosti seveda morejo pomeniti neko vzporedno ali celo dopolnilno dejavnost, pa tudi avtonomnejšo dejavnost po formalni dejavnosti, morejo kritično razkrivati slabosti sistema. Ni slučajno, da se sistem neformalne dejavnosti ne ceni, saj se na ta način kaže neučinkovitost sistema. S procesi dediferenciacije formalnih institucionalnih tvorb in razvojem neformalnih dejavnosti bo mogoče začeti energičneje razmišljati o ukinjanju mnogih, rekel bi jim umetnih in nepotrebnih institucij, kar vse skupaj spominja na entropijo. Potrebna bo torej faza razkroja institucij, in to zaradi tega, da bo mogoče priti do nove, popolnejše in učinkovitejše integracije. Tega procesa ne razumem kot neko socialno patologijo ali pa neko socialno dezorganizacijo, ampak ga razumem kot pot k naprednejšemu pluralizmu, ki lahko nastaja z večjo svobodo dejavnosti, ki jim pravimo neformalne dejavnosti. Te svobodnejše neformalne pobude pomenijo tudi možnosti za obnavljanje primarnih odnosov, ki so bili zadušeni zaradi prevlade institucij. Omenjeni procesi seveda omogočajo tudi večjo fleksibilnost v družbi, večje možnosti za procese neformalnega socialnega nadzora ob omejevanju prevlade vladajoče ideologije.

Razvoj neformalnih dejavnosti je zapleten in se kaže v raznovrstnih odnosih med formalnimi in neformalnimi dejavnostmi v tehle petih variantah. Formalno lahko spodbuja neformalno. Formalno lahko zavira ali onemogoča neformalno. To se zelo pogosto dogaja, saj formalne dejavnosti pogosto uničujejo, nevtralizirajo, kooptirajo, segmentirajo ali neposredno rušijo neformalne dejavnosti. Formalno in neformalno se lahko nekako usklajujeta. Neformalno se mora vključiti v formalno in končno neformalne dejavnosti postajajo nekakšna nadomestitev za formalne dejavnosti. Ta razmerja kažejo na silno zapleten interakcijski sistem med formalnim in neformalnim, vendar mislim, da bi se razmišljanja v tej smeri mogla nadaljevati in da bi mogla biti produktivna tudi za našo družbo, ki boleha za hiperinstitucionalizacijo in hipernormativizem, kar izraža globino naše krize. Zatorej več prostora svobodnemu neformalnemu, če hočete tudi pluralističnemu razmišljanju in delovanju. To pa se mi zdi, da je ena pomembnih obćih ugotovitev različnih pogledov sodobnega kritičnega marksizma.

MATJAŽ MAČEK

Klasične prvine socialne države in sodobnost

Poskušal bi preusmeriti razpravo, ker me upravičenost izraza »postmarksizem« pretirano ne zanima. Povrnil bi se k temi socialne države. Če gledamo empirično, je težko govoriti o zlomu socialne države. Noben državni proračun katerekoli OECD države se ni zmanjšal v zadnjih letih, nasprotno, večja se. Relativni delež

državnih proračunov se več. Racionalno jedro tistih, ki zatrjujejo zlom ali pa vsaj v omiljeni obliki krizo socialne države, je vprašanje polne zaposlenosti, ki je bila ideološki kompromis med delom in kapitalom in je omogočala nemoteno funkcioniranje te države. Polna zaposlenost je bila najprej sprejeta kot ideološka kategorija, pa nikoli realizirana. Klasične prvine same socialne države, kot so starostno in zdravstveno zavarovanje, obvezno in brezplačno šolanje ter podpora nezaposlenim, pa ob nekih manjših redukcijah vendar ostanejo celo s strani najbolj radikalnih nasprotnikov socialne države, bodisi Reagana, bodisi Thatcherjeve idr. Obstaja pa še drug problem, da sodobna država dveh svojih temeljnih funkcij ni več sposobna zagotavljati. Prvič, ni sposobna zagotavljati zunanje suverenosti zaradi rastoče soodvisnosti v svetu in z njo povečane gostote komunikacij. Obstaja neskladje med problemsko situacijo in opravljalno sposobnostjo države, ki poteka preko državnih meja. Problematika se širi preko državne pristojnosti. To zadeva zunanjo suverenost. Glede notranje suverenosti države pa se kaže, da namreč odpoveduje pravo, klasično in dozdej najzanesljivejše sredstvo državne intervencije. Pravo kot sredstvo hierarhične regulacije družbenih razmerij odpoveduje, in to ne samo pri nas, ki imamo hiperprodukcijo kvazi prava, ampak odpoveduje tudi v kapitalističnih družbah. V zvezi z upravljanjem teh družb pa se zastavlja vprašanje vloge države, njenega diferenciranja in seveda tudi istovetenja države in družbe. Dejstvo je, da država danes vsaj tendenčno gledano, zgublja svojo identiteto. V tem smislu je seveda težko potem vztrajati pri ohranjanju razlike med državo in družbo ali pa celo pri povečevanju te razlike med državo in družbo. Prof. Bibič je že malce načel to problematiko izginjanja identitete. Država ni več tisti center, ki lahko centralno ureja družbene procese. Omenil sem že odpovedovanje prava kot tipičnega sredstva države. Gre za to, da je država enostavno informacijsko preobremenjena, kar ji preprečuje, da bi svoje funkcije lahko dovolj učinkovito opravljala, zaradi česar se oblikujejo tvorbe, ki jih ponavadi označujejo z neokorporativizmom, ki pravzaprav državi ne dopuščajo več, da bi nastopila kot privilegirani tolmači družbenega interesa. Ti procesi so močno zasidrani v kapitalističnih družbah in negativni tematizaciji tega procesa se reče zatoni parlamentarizma in odpovedovanje strankarskih sistemov, ki niso sposobni vsrkati novih motivacij, novih energij, ki se potem izražajo v obliki tako imenovanih družbenih gibanj ipd.

ANDREJ ULE

Tradicionalni marksizem ni zajel sklopa novih protislovij

Navezal bi na to, o čemer je govoril Matjaž Maček. Namreč o neskladju med družbo in državo, ki se čuti v sodobnih gibanjih. Po eni strani gre za to, da se uveljavljajo neformalna zunajinstitucionalna, nedržavna gibanja itn., da tako na levi kot na desnici dvomijo o parlamentarizmu. Skratka, na nek način se problematizira cela politična zgradba države in ob tem tolče še ekonomski interes, ki enostavno sega čez meje države in je danes itak svetoven, po drugi strani pa teoretiki civilne družbe poskušajo najti neko strožjo opredelitev države oziroma poskušajo ravno z razmejitvijo družbe od države vzpostaviti konsolidacijo države na pravnih temeljih. Tukaj vidim neko prikrito protislovje, ki pa najbrž ni toliko protislovje v teorijah, ampak protislovje v realnosti. Treba bi bilo razmisliti, kje ima svoj izvor in v kakšnem smislu ga lahko sploh razrešimo. Moram reči, da

nisem našel teoretičnih odgovorov, ki bi me zadovoljili, in tudi sam jih nimam. Rekel bi pa, da se verjetno tukaj skriva nova oblika centralnih družbenih protislovij, ki se nam zgolj nejasno kažejo pred očmi. Tako imenovani tradicionalni marksizem ni zajel tega sklopa novih protislovij in jih verjetno tudi ne more. S tega vidika je upravičen tako imenovani postmarksizem. Opozoril bi še na en tak kontekst. Mislim, da je bila tradicionalna marksistična kritika kapitalizma v tem, da se kritizira kapitalizem kot izkoriščevalsko družbo, kot eno od razrednih družb, kot vrhunec razrednih družb, ki temelji na izkoriščanju presežka dela. Menilo se je, da ravno zaradi tega, ker je to protislovje prišlo na nek način do vrhunca, cela družba stoji pred alternativo, da bodisi zgrmi v barbarstvo ali pa se reši iz tega. Ta tip protislovja, se pravi to razredno protislovje, tako kot se je pojmovalo, pa enostavno ni več tista osrednja točka, ki bi združevala vsa protislovja sedanjih družb, in vprašanje je, ali je sploh kakšna takšna osrednja točka. Prav gotovo so nekatera protislovja, ki so prav tako smrtonosna, pa bodo verjetno preživela kapitalistično družbo in bodo ostala naloga sleherne moderne in bodoče družbe. Omenim samo vprašanje ekologije in nadzora nad sodobno tehnologijo, za katero ravno tako lahko rečemo, da spada v ta osrednja protislovja, verjetno pa sega čez mejo razrednih protislovij. Treba je premisliti, kaj je pravzaprav tisto, »proti čemur« se je treba boriti, kaj je tisto, kar dejansko grozi, da pogubi celotno človeštvo in ne samo to ali ono družbo. Mislim, da tu ni jasnih pozicij in jasnih razmišljanj v to smer. In tukaj vidim plodnost tako imenovanih postmarksističnih ali kakršnih koli že gibanj, ker enostavno s tradicionalnimi kategorijami marksizma kot so kapital, delo, razred, teh protislovij ne moremo več zajeti. Kvečjemu dobimo novo ideološko shemo, ki nam zamegljuje pogled. Tukaj se pridružujem tistim, ki pravijo, da pojem dela, vsaj tako, kot je postavljen, ni več v tem smislu osrednja kategorija, ker ne vključuje pojma znanja na tak način, ki bi bil zadosten za sedanje družbe. Poleg odtujevanja presežka dela v klasičnem pomenu se je pojavilo še odtujevanje presežka informacij, informacijsko izkoriščanje, ki ga enostavno ne moremo več zajeti v tradicionalno kategorijo dela. To zahteva celotno izdelavo teorije znanosti kot produkcijske sile, ki je bila pri Marxu samo zastavljena, samo izrečena, nikoli pa ne izpeljana, in še do danes ni nobene tako izvedene teorije znanosti in tehnologije. In dokler take teorije ni, tudi nimamo kakšnega posebno jasnega pojma o sedanjih osrednjih družbenih kategorijah. S tega stališča je razmišljanje v smislu nekakšnega postmarksizma gotovo legitimno.

In na koncu bi se dotaknil še polemike o demokraciji. Ali dejansko lahko rečemo, da je marksizem nastopil proti demokraciji, kot je bilo rečeno? Mislim, da stvari niso tako enostavne. Grobo rečeno bi lahko rekli, da je v marksizmu šlo za neke vrste ekonomsko demokracijo, demokracijo, ki je izhajala iz dela, da pa so klasična liberalna pojmovanja izhajala iz politične demokracije. Ena zelo težkih teoretskih odločitev pri mladem Marxu je bila, da je zatajil politično demokracijo nasproti ekonomski demokraciji. To se je zgodilo že v zelo zgodnjih delih, ko pravzaprav zavrne na nek način model političnega razreševanja družbenih protislovij in politične demokracije kot neustrezen in meni, da je treba narediti preobrat v pojmu dela. Na žalost se mi zdi, da je bila ta teoretska opredelitev prehitra, rekel bi celo, da je bila morda zmotna in da ni tako enostavno, da bi politično demokracijo podredili ekonomski ali pa jo imeli kvečjemu za posledico le-te, da je zgolj derivat družbenoekonomskih razmerij. Politična demokracija mora biti vseskozi legitim element sleherne moderne družbene preobrazbe, morda celo vodilni element. Tu je spet ena izmed točk, ko je treba na novo premisliti zadeve.

Razširitev mej diskurza in (ne)zgodovinskost

Dosedanja razprava je že pokazala, da pri sodobnem postmarksizmu ne gre za tako radikalno novost, kot bi to morebiti lahko sklepali po terminoloških inovacijah. Če upoštevamo sam način razlaganja in zajemanja pojava, ki je predmet analize postmarksističnega pristopa, potem bi lahko na podlagi nekaterih kazalnikov sklepali, da so razmeroma očitne lastnosti, ki dopuščajo svojevoljnost in formalno obravnavo ob hkratnem zanemarjanju vsebinskih vidikov. Postmarksistična interpretacija, kot se kaže pri E. Laclauu in Ch. Mouffe, je obremenjena z enodimenzionalnostjo posebne produkcije pomena, ki jo omogoča osvobojenost od celostne resničnosti. S tem se zelo (praktično neomejeno) razširijo meje diskurza, tako da pade iz njegovih okvirov realno obstoječe človeško bitje kot celostno bitje, ostane pa podoba (lupina), kot jo določa gledajoči. S tem je povezano tudi dokaj statično razumevanje vloge spoznanj o zgodovinskih zakonitostih in odpiranje prostora za naključnost. Razumljivo je, da se ob tem pojavljajo podmene o samourejalnosti kot nujno dopolnilo ontološke praznine: tako nam avtorja sporočata, da se v začetku 20. st. na vseh področjih družbe »sfere osamosvajajo« (mišljene so različne sfere, kot ekonomija, politika itd.). Takšne predstave v družboslovnih razlagah niso sprejete po naključju, kajti prav one pomagajo zakrivati dejansko povezanost, ki pa ni razložljiva samo z nekimi univerzalnimi značilnostmi, temveč jo je treba vsakokrat postaviti v konkreten zgodovinski prostor, ki ga določa asimetrija moči ali razredna neenakost. Avtorja ne zastavljata vprašanj oziroma znotraj njunega okvira ni treba zastavljati vprašanj o produkciji samih simbolov in pomenov, o različnem položaju posameznih družbenih plasti pri artikulaciji družbeno relevantnega in obveznega ter o različni dostopnosti do sredstev, ki zagotavljajo kontinuitete neke določene izoblikovanosti in urejenosti interesov. Ob odpovedi »filozofiji zgodovine« na eksplicitni ravni se na implicitni ravni lahko vnaša določena filozofija zgodovine – tega ne razrešuje ključna kategorija hegemonije.

Če se z definicijo eliminira zgodovinska celostna in notranje razslojena praksa kot navezni okvir za »nov diskurz«, potem je popolnoma neovirana in široka pot za naključnost: pojavi se kažejo naključni tistemu, ki ne prizna ali ne pozna ozadja; tudi relevantnost posameznega pojava je nekaj naključnega, zato ni potrebe po razkrivanju produkcije relevantnosti. Glede na to da (po mojem globokem prepričanju) teoretične refleksije ne nastajajo per se, lahko tudi za »postmarksistično« interpretacijo hegemonije pri omenjenih avtorjih sklepam, da ni naključna, čeprav je, ali prav zaradi tega, ker je eden od glavnih ciljev dela opredelitev specifične logike naključnosti.

Otresenje »vsakršne oblike paradigmatke fiksности« je avtorjema odprlo možnost za definiranje lastne logike artikulacije. »V nadaljevanju bomo vsaki praksi, ki vzpostavlja takšno razmerje med elementi, da se njihova identiteta spreminja kot rezultat artikulacijske prakse, rekli artikulacija. Strukturirani totalnosti, ki je rezultat artikulacijske prakse, bomo rekli diskurz. Diferencialnim pozicijam, če so te artikulirane znotraj diskurza, bomo rekli momenti, element pa bo vsaka razlika, ki ni diskurzivno artikulirana. Za pravilno razumevanje te distinkcije so potrebne tri osnovne opredelitve: opredelitev značilne koherence diskurzivne formacije, razsežnosti in obsega diskurzivnega in odprtosti ali zaprtosti diskurzivne formacije« (str. 88, 89 v slovenskem prevodu). Ob primarni tavitološki opredelitvi artikulacije bi lahko bila na tem mestu tudi kakšna druga oznaka – odvisno pač od volje in veselja do igranja z jezikom kot formo pri označevalcu. Vse nadaljnje definiranje pa je odvisno od temelja za »diskurz«. Res

je treba verjeti avtorjema, da »ni enega samega diskurza, niti enega samega kategorialnega sistema, skozi katerega bi ‚realno‘ neposredno spregovorilo« (ibid. 8). Vprašanje pa je, ali »realno« sploh more spregovoriti ob odcepitvi od sebe samega; ali takšna govorica ne dopušča konstrukcije posebnega paralelnega sveta, v katerega se »realno« vključuje po potrebi kot ilustracija in se vzame pač po naključju, kar ustreza tisti hip ali nekemu »momentu« (v smislu gornje definicije).

Popolna odprtost, »nezašitost« družbenega, zavrnitev »elementov«, torej tega, kar ni znotraj diskurzivnega polja (mimogrede: ekskluzivnem par excellence!), je pogoj za radikalni politični in teoretski potencial levičarstva. Vendar, kot trdita avtorja, zaradi neracionalnosti in nepresojnosti družbe ni »več mogoč enotni diskurz leve« (ibid., 155). Če si vendarle drznemo vse to postaviti v konkreten zgodovinski prostor izteka osemdesetih let v Evropi ali v kateri posamični družbi, se pojavi dvom o odcepljenosti od filozofije zgodovine in tudi dvom o ustreznosti takšne teoretične podlage za »levico«. Prej se nam zabliska, da je podobnost z nekaterimi preteklimi »artikulacijami«, ki so bile nekoliko preprostejše, vendar so vodile k istim ciljem: zrelativizirati, narediti za nesmiselno vsako tisto početje, ki bi zahtevalo večjo svobodo (za večino), merjeno s konkretnimi merili.

Nezgodovinska usmerjenost postmarksizma obravnavanih avtorjev se kaže v operiranjih z nekaterimi pojmi in zajemanju pojavov, ki je podobno enodimenzionalni potrjevalni pozitivistični sociologiji.

Še nekaj misli k današnji razpravi:

1 – Strinjam se z mnenjem dr. Kerševana, ki opozarja na pomen kategorije dela. Dodala bi samo to, da je treba upoštevati tudi tiste razsežnosti dela, ki so v večini primerov potisnjene na raven nevidnega tudi v teoriji, to so dela, ki so povezana z »narejanjem ljudi«, če se izrazim z Engelsovo oznako. Dokler bo kakršnakoli družba (ta trditev je glede na realne možnosti destrukcije na mestu), bo potrebno tudi to delo. Najrazličnejši koncepti prihodnjih družb – zlasti tisti, ki so tudi v našem prostoru dokaj odmevni – denimo A. Tofflerjev, pa ne namenjajo temu vprašanju posebne pozornosti. Glede na zvezo patriarhalizma in kapitalizma se mi to ne zdi naključno.

2 – V dosedANJI razpravi so bile uporabljene kategorije kot integracija, nova integracija, diferenciacija, deregulacija, razdiferenciranje (dediferenciacija), (če omenim nekatere), kot da imajo univerzalen pomen in kot da se ob njih ni treba vselej tudi vprašati o konkretnem socialnem kontekstu in specifičnem načinu delovanja. Odkar je človeštvo, je npr. tudi neka določena oblika integracije – vprašanje je, s kakšnimi cilji, sredstvi in s kakšnim položajem različnih posameznikov je dosežena. Ker je bilo danes omenjeno razlikovanje moderna/predmoderna družba, naj omenim, da je treba tudi ti oznaki omejeno razumeti, če pa nastopata kot nadomestek za vsebinsko označevanje specifičnosti moderne družbe, potem ju je treba tematizirati glede na to, da uporabljata ali predpostavljata indikatorje, ki niso zgodovinsko specifični. Tako se pogosto uporablja oznaka, da je to izjemno kompleksna in diferencirana družba (s tem operirata tudi postmarksistična avtorja, ki ju obravnavamo).

Ko sem bila pred kratkim v muzeju in gledala, kakšna je bila organizacija družbenega življenja in dela v začetnih stoletjih našega štetja, sem se zgrozila nad neutemeljenostjo počeznega označevanja sodobne družbe kot diferencirane. Tudi v takratni družbi je šlo za informacijske deficite (čeprav se ti niso tako imenovali) pri določenih plasteh, torej tudi s tega vidika ni nekaj bistveno novega v sodobni družbi – nova so predvsem sredstva, vprašanja »hegemonije« pa ostajajo.

Kaj hočem reči? Preprosto to, da takšnih pojmov, ki so univerzalno uporabljivi, ne moremo uporabljati brez posebne vsebinske oznake za sodobno družbo. To so formalne oznake, ki imajo lahko zelo različne vsebine.

3 – Glede omenjanja redukcije kompleksnosti, ki poteka v imenu nekih idealov, bi pristavila tole: ali ni treba razkriti, v imenu katerih idealov je vzpostavljena obstoječa redukcija kompleksnosti. Če omenjamo ideale na alternativni

strani, potem moramo omeniti tudi že vključene ideale; gre torej za merjenje različnih idealov, ki realno obstajajo, ne za razmere ideali/neideali.

4 – Kratka misel o »aggiornamentu« parlamentarnega sistema, pri katerem gre za »redefiniranje parlamentarizma« (kot je omenil F. Adam). Na podlagi opažanj v nekaterih delih Evrope (zlasti v ZRN) bi morebiti lahko posplošeno rekli, kje so meje absorbcije novih gibanj. V bistvu je meja absorbcije konkretna distribucija moči – tako pa trčimo spet na tiste kategorije, ki so »klasično ontološke« in ki jih mnogi izrivajo kot nesodobne iz modernih »diskurzov«.

5 – Predlagam, da MC posveti posebno razpravo samo vprašanjem prestrukturiranja socialne države (oz. države blaginje).

NEDA PAGON

Identiteta marksizma in postsocialistični projekti

Za našo razpravo je zanimiv odnos dveh sodobnih avtorjev do marksizma Touraina in Habermasa. Tourainovo delo ni tako tehtno teoretsko, je bolj politično angažirano, medtem ko je Habermasova rekonstrukcija historičnega materializma zanesljivo teoretsko pomembno delo in morda zaradi tega ni tako jasno, ali pa je težje opredeljivo njegovo politično stališče. Ko poslušam današnjo razpravo, pa v glavnem lahko rečem, da se ne pogovarjamo o postmarksizmu ali o odnosu marksizma z današnjimi interpretacijami, ampak se pogovarjamo o post-socializmu in o odnosu teh postsocialističnih projektov ali njihovem neodnosu do marksistične znanstvene in tudi kulturne identitete. Izkaže se, da oba avtorja Touraine in Habermas nista toliko v nasprotju glede statusa centralnosti nekaterih teoretskih in nekaterih praktičnih pojmov. Touraine je razglasil marksizem za ideologijo industrijske družbe v zatonu, medtem ko je Habermas poskušal priznati aktualnost marsikateri klasični kategoriji. Zanimivo je, da si Touraine zelo prizadeva dokazati svojo kontinuiteto glede na marksizem v treh točkah, in sicer v teoriji spontanosti, avtonomnosti in identitete, medtem ko Habermas na vsak način poskuša svojo rekonstrukcijo zgodovinskega materializma zastaviti na izhodišču transformacije industrijske družbe in z njo razglasi konec centralnosti statusa delavskega razreda in njegove vseuniverzalne etike. Predvsem se mi zdi, da sta ta dva avtorja zanimiva zato, ker ne gre še za eno novo branje Marxa ali še za eno obračanje k pravemu Marxu, ampak gre za dejansko demontažo in za vzpostavljanje nove konstrukcije na novi podlagi. Habermas je na primer zelo previden z različnimi postmarksizmi. V naših razpravah je premalo terminološke jasnosti. Ni vselej razvidno, ali se pogovarjamo o projektu postmeščanskih ali celo postsocialističnih družb ali pa se pogovarjamo o postteoretskih izvedbah glede na klasični marksizem.

VELKO S. RUS

»Osvobajanje« od samoumevnih postulatov

V zvezi s tekstom, ki je izhodišče naše razprave, bi se osredotočil predvsem na nekatere vsebinske opredelitve postmarksizma glede na marksizem. Prvi vidik, ki se mi je zastavil kot zanimiv, je stališče, da se s postmarksizmom pojmuje

pluralnost teoretskih diskurzov, ki so se osvobodili marksistične teorije in nekaterih bolj ali manj samoupravnih postulatov. To osvobodjenje samoumevnih postulatov se mi zdi problem, ki je značilen tudi za številne druge miselne smeri. Tukaj ni dovolj povedano, kako naj bi prišlo do tega osvobajanja samoumevnih postulatov. Po mojem mnenju je tako osvobajanje možno samo ob ustrezni kombinaciji teoretičnega in empiričnega dela. Ta kombinacija empirije in teorije seveda ne sme biti niti empirizem niti eklekticizem, na drugi strani je pa res, da taka zahteva pravzaprav potencira težavnost tega raziskovalnega pristopa, ki je teoretičen in empiričen. Brez tega ne vidim nobene druge možnosti, da bi se samo na en ali pa samo na drug način osvobodili nekaterih samoumevnih postulatov.

Druga kategorija, ki se tu pojavlja, je pojem eklekticizma, ki je opredeljen kot zmožnost, v kolikšni meri ji uspeva pojasniti določene vidike družbene dejanskosti. Ta opredelitev eklekticizma je pravzaprav opredelitev glede na veljavnost določenih tez oziroma hipotez, veljavnost v smislu, koliko so sposobne razlagati, pojasnjevati določene vidike družbene dejanskosti. Vsak eklekticizem je pravzaprav tudi neka vrste fleksibilna organizacija, kajti vsak eklekticizem je tudi selekcija. Vprašanje je zdaj, na katerih merilih temelji taka selekcija. Zato je rezultat te selekcije toga zaprtost ali pa nek relativno svoboden, organiziran, odprt fleksibilen sistem.

Sodim, da je socialna država ena od največjih pridobitev boja delavskega razreda na Zahodu, ki je postala danes objektivno sprejeta dediščina tudi drugih političnih sil.

Pri pomenu postmarksizma glede na sociološke značilnosti na Vzhodu in Zahodu pa pogrešam opredelitev postmarksizma glede na Tretji svet. Ko se negira delo kot sociološka kategorija, se mi zdi, da se premalo obravnava tudi kot psihološka kategorija, kot ustvarjalno delo.

RUDI RIZMAN

»Izem« kot breme postmarksizma

Pogovor o postmarksizmu je v nekem bistvenem oziru povezan z dejstvom, ali govorimo o njem »od zunaj« ali »od znotraj«. Prvi zastavek je bolj načelen in ga v prvi vrsti zanima njegova zunanja teoretična identiteta, kakor jo je mogoče zaslutiti potem, ko smo spoznali njen osrednji teoretični argument. V manj strpnih ideoloških okoljih, ki zaradi bojazni pred »vdorom« drugih (tujih) idej uporabijo proti njim metodo moralnega prezira (vse tja do metode *character assassination*) ali tudi drugačno formalne in neformalne preventivo, bi bil in je razumljiv vznik profesionalne solidarnosti intelektualcev-družboslovcev v obrambo dialoškega načela »s teorijo na teorijo«. Od tu naprej pa je umesten odnos »od zunaj«, za katerega pa si je treba vzeti bistveno več časa.

Tu že gre, če nekoliko razširimo predmet našega pogovora, za teoretsko opravilo *par excellence*, torej za teoretično identificiranje »svoje« in »drugega«, razlikujočega se obrazca mišljenja. Tega početja ne gre (in ga tudi ne smemo) reducirati na en sam obrazec. V grobem se obrazci takih teoretičnih poskusov raztezajo vse od dobrohotnega eklekticizma (ki mu naše prevladujoče mentalitete s svojim vztrajanjem pri »ali – ali« v našem okolju niso naklonjene, v škodo našega teoretičnega korpusa seveda), hladnega ali skoraj že kar prezirljivega dokazovanja samozadostnosti (morda celo perfektnosti) svojega teoretičnega sistema, pa vse do tiste metode načelne odprtosti, ki vidi v drugem in še toliko bolj v komajda

narojenem teoretskem obrazcu priložnost za preveritev, v skrajnem primeru, če hočemo, tudi za radikalnejši pretres lastne teoretske pozicije. Seveda sem takoj pripravljen sprejeti ugovor, da so ta razmerja ali – bolje – stili družboslovnega izražanja bistveno bolj kompleksni in jih bomo zelo težko spoznali v vsakem posameznem primeru s pomočjo te skromne tipologije. Mislim pa, da taka, še tako grobo poenostavljena tipologija pomaga pri razbijanju vsake tiste profesionalne posvečenosti, ki si ne pusti zastavljati vprašanja o svojih izhodiščih in tistem, kar ima za samoumevno.

Vse te omenjene lastnosti paradigmatičnega mišljenja ne pripadajo enemu samemu »izmu«, še najmanj seveda tistemu, ki je komajda shodil. Vendar pri tem zadnjem ne gre preveč hiteti s sodbami, ker potrebuje čas za razvitje teoretsko artikulirane in koherentne usmeritve v družboslovju. Na kratko, zavzemam se za kritično strpen razgovor o postmarksizmu, ki ne bo posegal v pravico avtonomnega razvoja. Razpoložljivi korpus postmarksistične teoretične paradigme ne glede na omenjeni kratek časovni razpon že sedaj daje in napoveduje plodne teoretične dialoge. Pri kritičnih ugovorih postmarksizmu se mi zdi nujno, da ga podaljšamo v kritiko vsakršnega »izma«, navsezadnje tudi samega marksizma. Z vidika sociologije znanja si je treba zastaviti vprašanje o socialnozgodovinskem kontekstu pojavnosti postmarksizma. Pri raziskovanju razmerja med socialno strukturo in idejami, če se v tem trenutku omejimo samo na ta vidik, bi morali natančneje osvetliti tiste nove družbene konstelacije in porajajočo se diferenciacijo, ki sicer pomagajo k vzniku postmarksizma, ga pa še zdaleč v celoti ne morejo razjasniti.

Navsezadnje vidim v postmarksizmu reakcijo še na neko drugo relevantno dejstvo. Devetnajsto stoletje je s pomočjo relativno nerazčlenjene, komaj razvite industrijske družbe »naročalo« take velike odgovore (»izme«), vzemimo: liberalizem, socializem, konservativizem, katerih ne ravno pretirano ustvarjalni dediči smo pravzaprav tudi v 20. stoletju. Zato stoletje, ki je v tem oziru duhovno siromašno, toda »bogato« z množičnimi morijami (dve svetovni vojni, da ne omenjamo drugega), smo priča na eni strani nenehnemu iskanju alternativnih idej, in na drugi strani strastni, najpogosteje ideologizirani obrambi dediščine »izmov« iz prejšnjega stoletja. Tako je pravzaprav logično, še več – naravno, da prihaja do novih iskanj, ki se umeščajo v življenjski svet bodisi razvite industrijske družbe in njej ustrezajoče socialne strukture bodisi postindustrijske družbe in njenih novih družbenih sestavov. V tem pogledu lahko rečemo, da je minil čas in tudi potrebe po kakšnih velikih, megasistemih družbenih idej, kar upravičuje optimizem tistih, ki ob koncu tega in še odločneje v prihajajočem XXI. stoletju optimistično napovedujejo vzpon resničnega pluralizma idejnih in teoretičnih paradig na račun do sedaj prevladujočega monizma ali kvečjemu bipolarnosti v tem pogledu.

Novе ideje se potemtakem ne bodo, ali vsaj v takšni meri ne, mogle sklicevati na globalne družbene razrede in vezati svoje legitimnosti na milenializem. Ne bi bilo prav, če bi postmarksizmu takorekoč ob rojstvu napovedovali njegovo usodo ali že kar določali meje, ki jih ne more preseči. Vendar se zdi, da je v njegovi teoretični izreki mogoče hitro razbrati, da jemlje »izem«, v katerega se je pustil ujeti, prej za nepotrebno breme kot pa za nekaj, iz česar bi lahko daljši čas črpal svojo teoretično legitimnost. Zato bi si upal tvegati napoved, da imamo pred seboj teoretsko stališče, ki poskuša potegniti radikalno teoretično črto pod dosedanjo miselno dediščino marksizma, morda tudi za ceno, da (p)ostane Marx tisto, kar si je resnično zaslužil – klasik, ne pa poljubni predmet na natezovalnici raznovrstnih ideoloških mimikrij in danes že skoraj neskončnega dokazovanja, kateri Marx da je resnično pravi Marx. Če pa bo postmarksizem v svojem nadaljnjem razvoju vpisal med svoje teoretične rezultate, kar rad verjamem, tudi nekaj nujnih obračunov s samoumevnim razpolaganjem marksizma kot (samo) historično umeščene doktrine, se bo celo izkazalo, da marksizmu (ali bolje: Marxu) niti ni naredil kakšne slabe usluge.

Post-marksizem?

Časi se spreminjajo in z njimi tudi ljudje. Spreminjajo se njihove ideje, se razvijajo, napredujejo ali nazadujejo. V bolj ali manj čvrstem intelektualnem okviru lahko pride do postopne spremembe ali ostrejših premikov, do mutacij mišljenja, v katerem eno stvar ovržemo in drugo privzamemo. Vendar pa mora vsakdo stvar opustiti ali skleniti z njo premirje v skladu s svojim dostojanstvom. Navedemo lahko primer Eduarda Bernsteina, prvega in najbolj znanega tako imenovanega revizionista v zgodovini marksizma. Vsak, ki je seznanjen z njegovim delom, bo vedel, da to, kar je dosegel – ali zagrešil – v resnici ni bila revizija. Bilo je odklanjanje. Ta sodba ne temelji zgolj na ozki ali sektaški definiciji marksizma, temveč na najširši in najobsežnejši možni definiciji. Bernstein je resnično kritiziral ali zavračal prav vsako pomembno načelo marksistične misli. To pa je prikazoval kot revizijo, kar ni težko ugotoviti, zakaj. Kajti tako njegov politični kontekst kot njegovo občinstvo sta pripadala nemški SPD, neprikrito marksistični stranki, z marksističnim programom, poreklom in tradicijo, Bernstein sam pa je bil v stranki stara in spoštovana osebnost. Ne le njegovo občinstvo, tudi njegova lastna preteklost bosta ocenila tega dolgoletnega člana organizacije, založnika stranke in prijatelja Friedricha Engelsa ter izdajatelja njegovih del.

Razumljivo je, da je moral v takšnih okoliščinah zatrjevati, da Marxove ideje posodablja v luči sodobnega razvoja – in ne, kar je resnično počel, da jih dejansko popolnoma zavrača.

Tu je potrebna prva previdnost. Nobenega namiga ni na to, da je odnos človeka do lastnih idej zgolj ali celo primarno zavestno preračunan na korist. Na splošno bi človek gotovo za vsako ceno pričakoval iskrenost. Vseeno pa pri tem lahko delujejo tudi druge stvari in ne samo notranje sile miselnega procesa.

Včeraj in danes

Te opombe se nanašajo neposredno na današnji čas. V razvitem kapitalističnem svetu se je generacija intelektualcev sredi 1960-ih let radikalizirala in prevzel jih je marksizem. Mnogi izmed njih so bili razočarani v upanjih, ki so jih gojili – nekatera so bila neurejena, a pustimo to – in tako smo zdaj že dolgo časa priče procesiji nekdanjih marksistov, precejšnjega dela generacije, ki je skupaj ustvarjala z namenom, da bi našla svojo pot »ven« in stran. Ta izhod se seveda vedno predstavlja pod pretvezo intelektualnega napredka. Vsi tisti med nami, ki nas to ne prepriča, lahko zagovornike tega le opominjajo na to, kar so nekoč vedeli, in videti je, da pri iskanju izhoda neprestano pozabljajo, da ima namreč razvoj idej svoj družbeni in materialni kontekst. Ne moremo si kaj, da se ne bi čudili, kako zelo je na njihovo pot vplivala vrsta dejavnikov, ki bi jih sami nedvomno najraje spregledali: pritisk starosti in poklicnega statusa, pritisk takratnega političnega časa in okolja, ki, vsaj na Zahodu, ni bil ravno naklonjen vzdrževanju revolucionarnih idej, in kasneje še čar intelektualne mode, česar nikakor ne smemo podcenjevati.

Različne sile oblikujejo življenje intelektualca levice. Na eni strani je neke vrste moralna obveza, kakorkoli oblikovana, do socializma, do odprave izkoriščanja, človekove osvoboditve in končno spodobnega življenja za vsakega posameznika. Na drugi strani pa je lastna podoba intelektualca, sestavine te podobe pa so med drugim tudi želja po spoznanju in morda tudi izvirnosti, upanje ali občutek, da je na čelu dejanskih bojevnikov in privržencev in da ni zgolj na tekočem

z najnovejšim teoretičnim razvojem. Gravitacijska sila moralne dolžnosti je spremenljiva, česar se intelektualci dobro zaveda, odvisna je tudi od časa, v katerem ta ali oni spoznava Marxa. Ta sila je močnejša, kadar se stvarno manifestira, kadar jo družbeno gibanje – gibanje izkoriščanih in drugače zatiranih – vidno predstavlja in podpira, zlasti na pohodu, v aktivnem boju. Kadar tega ni, torej, kadar grozi poraz ali umik, je ta sila mnogo šibkejša. Sama obveza in končni zgodovinski cilji so lahko tukaj videti precej abstraktni in oddaljeni, tako oddaljeni od osebne usode posameznikov, da jih sploh ne moremo z njo povezovati. V luči tega, kar je ta trenutek intelektualno na razpolago, lahko torej teoretična perspektiva marksizma, ki je več kot stoletje najbolj zanesljivo vključevala dolžnosti in cilje, dobi videz starega klobuka.

To ni teza o neizogibnosti politične zmernosti in konzervatizma, ki s starostjo naraščata. Verjetno je malo socialistov, ki se niso niti enkrat, v mladosti ali zgodnji starosti, soočili s pokroviteljsko modrostjo zrelosti, ki jim je dejansko povedala, da socializem popolnoma ustreza njihovim letom, da pa je popolnoma zgrešen, kar bodo tudi sami sčasoma spoznali. Vsakdo izmed nas je kdaj začutil, da je takšen opomin napačen. Nekateri pa vemo, da je bil zares. Še vedno smo socialisti in lahko smo se učili od tistih, ki so idejo branili do samega konca. Vsekakor je nemogoče, da ne bi v tem ciničnem opominu priznali tudi določene resnice, četudi je drugačna od tiste predvidene. Kajti, dogajajo se nezgode in odkloni. Potem, ko mine zanos mladostnih let z vsemi njegovimi norostmi, vendar z zmogljivostjo energične in nesebične solidarnosti, so nekateri zapeljani. Takrat postanejo bolj pozorni do drugih glasov: do tako imenovanega realizma, ravnodušja, ali zgolj čisto osebnega interesa.

Vzemimo nadaljnjih nekaj desetletij, od poznih 1960-ih let naprej. Biti marksist je bila takrat tako rekoč prava stvar, če ne *prava* stvar, pa vsekakor nekaj. Pomenilo je obveznost, to pa je sčasoma postalo težavnejše. V takšnem položaju – v odkritem odpadništvu, če smem tvegati ta izraz – je seveda vedno vse mogoče. Človek lahko zavrže marksizem zaradi kakšne stare in standardne alternative: zaradi krščanstva, liberalizma ali kar pač ima. Vendar so razlogi za to, da se to stori tudi na bolj prikrit način. Eden izmed njih je samozaščita pred mislijo o popolnem preobratu, saj na splošno ljudje ne priznavajo radi, da so se spreobrili.

Drugi razlog so vezi z okoljem in ljudmi, ki jih človek že ima, ter njegov odpor, da bi s tem okoljem popolnoma prekinil – ali če konkretiziramo, zavest o veliki moralni in intelektualni avtoriteti, ki jo marksizem, kljub številnim sovražnikom in kritikom, še naprej uživa. Tretji razlog pa je že omenjena misel o želji biti mislec po najnovejši modi. Ti razlogi pa nimajo ničesar opraviti z željo po prevari. Zadevajo le izvore spoštovanja in samospoštovanja, tistega, kar nekdo ima ali kar si želi imeti. Še enkrat, vsak mora razčistiti sam, v skladu s svojim dostojanstvom.

Onkraj marksizma

S temi observacijami kot ozadjem želim razpravljati o knjigi *Hegemonija in socialistična strategija: K radikalni demokratični politiki*, ki sta jo napisala Ernesto Laclau in Chantal Mouffe in se označujejo kot »postmarksistična«.¹ Ne zato, ker bi knjigo presojal kot teoretični dosežek v kakšnem bistvenem pogledu. To ne. Dejansko je knjiga produkt zelo razvite stopnje intelektualne bolezn, v smislu, ki ga bom pojasnil; je teoretično izprijena, razuzdana, in sicer na načine, ki jih bom tudi skušal prikazati; ne dopušča namreč nobene mišljenjske kombinacije ali ločevanja, je brez odnosa do normalnih logičnih, dokazovalnih ali zrelih razmišljanj. Vendar pa je knjiga zanimiva vsaj iz dveh razlogov. Prvi razlog je ta, kot

¹ E. Laclau, C. Mouffe, *Hegemonija in socialistična strategija*, Ljubljana, Partizanska knjiga, 1987, str. 9 (Odslej HSS).

pravi Ellen Meiskins Wood, da je »čudovito paradigmatična«: učinkovito združuje vse ključne pozicije dela evropske leve, ki se obrača na desno;² drugi razlog je pa sam značaj postmarksizma.

To ima, naj omenimo, vsaj glede primerjave z Bernsteinovo »revizijo« marksizma, neko neposredno podobnost. Avtorja jasno naznanjata prekinitev. Zdaj sta onkraj marksizma. Kljub vsemu je treba o tem reči kaj več. Kajti vztrajno nas tudi opozarjata, da izhajata iz marksizma. Ko dopuščata, da bi lahko do sedanjih zaključkov prišla po drugih poteh, tudi po tistih, ki so »tuji socialistični tradiciji« – na kar lahko samo dodamo, resnično! – pa sta obzirna do svoje lastne preteklosti. Zato sta se odločila, da bosta izhajala iz »določenih intuicij in diskurzivnih oblik«³ te preteklosti. Ali ne bi morala biti obzirnejša tudi do povezav, ki sta jih trenutno voljna ohraniti? V vsakem primeru bi dejal, da je težnja v sodobnem marksizmu, ki najbolj ustreza konstrukciji njegovega sedanjega izgleda, le slaba stran nečesa, kar je bilo dvostransko v rokah njegovega tvorca. In potem je tu še natančen pomen, v okviru katerega lahko rečeta, da sta »onkraj« marksizma. V določenem času se mišljenju in seveda tudi politiki, ki sta ju doslej osvojila, vzdevek postmarksist brez dvoma bolje poda uhanu v ušesu Laclauja in Mouffove, kot pa alternativa »bivši marksist«. Vzbuja misel o napredujočem marksizmu. Bolj vzbuja misel na napredujoče gibanje, kot pa na spremembo barv, kar je dozdevno prednost ali napredek. Vse pa je prekrito z lišpom diskurzivne teorije. Najbrž bo sporna moja trditev, da je v srži tega postmarksizma intelektualna praznina. Ta izraz uporabljam namerno: tako teoretična kot normativna praznina, obdana z zelo *starimi* stališči, predsodki in karikaturami.

V določenem smislu torej branim marksizem. Toda, le v določenem smislu, ker dvomim, da bo to, kar imam tu povedati, prepričalo kogarkoli, ki še ni marksist, da bi na podlagi tega postal marksist. Vendar je moj namen bolj skromen. Pokazati hočem, da v primeru, če obstajajo tehtni razlogi za ne biti ali prenehati biti marksist, potem tako imenovani postmarksizem ni eden od teh razlogov.

Skušajmo se orientirati. Laclau in Mouffova v knjigi zavračata nekatera standardna marksistična stališča. Na prvem mestu ne priznavata, da je objektivni ali strukturni razredni položaj prvotna zgodovinska determinanta družbenih in političnih identitet ter formacij; zavračata, da imajo produkcijska razmerja (ali ekonomska struktura) primarno pojasnjevalno moč, ter da sta politika in ideologija potemtakem drugotnega pomena. Zavračata, da je metafora baze in nadgradnje teoretično sposobna za življenje.⁴ Nadalje zavračata, da ima delavski razred objektivni interes do socializma, da je utemeljeno govoriti o *objektivnih* interesih razreda, da obstojajo strukturne težnje k poenotenju delavskega razreda zaradi vseh dejavnikov, ki ga drobijo in delijo, ter da ima delavski razred, v primerjavi z drugimi, potencialno radikalnimi družbenimi silami, posebno – kar avtorja povzdignjeno poimenujeta »privilegirano« povezavo z bojem za socializem.⁵ Zanikata tudi, da je sam socializem, odprava starih produkcijskih razmerij odločilen strateški cilj v projektu osvoboditvene družbene preobrazbe.⁶ In končno celo zanikata, da more to družbo razumno urediti bodisi neko načelo ali načela, ki jo poenotijo, ali pa so znotraj kakega poenotenega okvira razlage in spoznanja (v tem primeru moramo poudariti, da je to vsekakor nekaj zavrženega, nepopolnega in brez določene intelektualne konsistence; po drugi strani pa s to ali ono relativnostno trditvijo njihova zagovornika nujno zapadeta v protislovja, brž ko tvegata lastno kategorialno razlago).

² Ellen Meiskins Wood, *The Retreat From Class*, Verso, London 1986, str. 47.

³ *HSS*, str. 9.

⁴ *Ibid.*, str. 9, 52.

⁵ *Ibid.*, str. 75–78.

⁶ *Ibid.*, str. 127, 142, 156.

Mislím, da je zdaj pošteno povedati, da v tem katalogu zanikanj ni ničesar, kar bi resnično lahko presenetilo. Vsa zanikanja so popolnoma znana. Z morebitno izjemo dveh bosta brez težav sprejeta med običajne staromodne *nemarksiste*. Da pa bi odkrili, kaj bi tu utegnilo biti postmarksistično, pa moramo z razpravo še nadaljevati.

Bistvo zgodbe

Na zgodbo o marksizmu, ki sta jo povedala Laclau in Mouffova, lahko gledamo na več načinov. Prva možnost je, da jo imamo za enostavno intelektualno igró. Imenujem jo enostavna, ker so njena osnovna pravila jasna in lahko razumljiva. Vzamete nekega marksista, lahko je katerikoli, in pričnete prikazovati, kako je (on ali ona) – upoštevajoč zapletene zgodovinske realnosti – opustil neusmiljeno strog absoluten deterministični ekonomizem. Tega ne bo težko prikazati, saj celo najbolj ekonomistična realnost dopušča nekaj, čeprav malo, učinkovitosti političnim in/ali drugim neekonomističnim presojam. Razdalja, ki jo je (on ali ona) prepotoval, pa bo na ta način v vsakem primeru merilo njegovega teoretičnega spoznanja, njegovega ponovnega proučevanja, naključja ali nedoločljivosti, njegovega relativnega uspeha v iskanju ustrezne ideje o hegemoniji in tako naprej. Potem pa pri vprašanju o »esencializmu« ujameš misleca na laži. Da bi to dognal, ga moraš samo zasačiti pri uporabi osrednje marksistične kategorije. Katera marksistična kategorija je to – objektivni zakoni kapitalizma, razred ali razredni interes, produkcijske sile ali razmerja – kakšno vlogo ali težo ima v piščevi glavi. To ni pomembno. Šteje že njena prisostnost. Glede na dualizem, ki temu logično sledi, se bo končno potrebno tudi potruditi. Kot bomo videli, določene poteze te igre niso tako preproste, kar je resnično dokaj čudno. Vendar toliko se lahko vsak nauči igrati. Poskušate lahko z drugimi marksističnimi pisci, recimo s Herbertom Marcusejem ali z Isaacom Deutscherjem, s podobnimi analizami njihovih del nam je k sreči prizanešeno.

Drugi zorni kot njegovega videnja izhaja neposredno iz prvega. Ker marksista ni težko ujeti pri uporabi marksističnih konceptov, takšen je tudi koncept, ki tvori njegov (ali njen) marksizem; očitek »esencializma«, ki tu leti na tradicionalne pisce, ni nič drugega kot očitek, da so le-ti ostali marksisti. Prikazovati, na primer, da so Luxemburgova – navzlic njenim idejam o spontanosti, Lenin – kljub poudarjanju pomena političnih zavezništev, in Gramsci – celo znotraj svoje teorije o hegemoniji, še naprej razvijali strukturalni koncept razreda, govori le tistim zainteresiranim, kar oni že vedo, ki jih že poznajo. Ne pojasnjuje, kot bi bilo potrebno, če naj bi obtožba »esencializma« imela kakšno težo, da so Luxemburgova, Lenin in Gramsci jemali ta koncept kot koncept, ki razlaga in rešuje vse. Ne pokaže niti tega, da so konceptualno povzdigovali razred v ustvarjalen vir vseh družbenih in zgodovinskih procesov. Sestavi del argumenta Laclauja in Mouffove pa je po drugi strani trditev, da se osnovne strukturalne marksistične kategorije v pretežnem delu marksističnega pisanja *niso* uporabljale kot zadostne kategorije, s katerimi je mogoče razložiti vse. Za tiste, ki so jih uporabljali, te kategorije niso bile vse. Bile pa so nekaj. In več kot to. Bile so nekaj ključno pomembnega. Reči »esencializem« zgolj na ta račun, pomeni torej hoteti najti napako povsod tam, kjer so urejevalni razlagalni koncepti navzoči, kjer je kakršnakoli kategorialna prioriteta. To je dolg, zanesljiv korak v temo.

Hočete še več potrditev takšnega nihilizma, ki ga ob vsakem razumljivem srečanju s temeljno marksistično kategorijo neprestano sproža tekst, vsakič, ko se srečamo s katerim od mnogovrstnih izrazov, ki se nanašajo na »esenco« in »šiv«. Če želite, potem jo zagotovo ponuja usoda izbranih nemarksistov, ki je v rokah Laclauja in Mouffove. Bernstein je šel tako daleč, da je v temeljih ovrgel zgodovinski materializem. Opozarjata nas, da je vendarle verjel v napredek in to

se je odražalo tudi v drugih njegovih prepričanjih, ki imajo splošni pomen. Sorel je zanikal tako historični materializem kot vero v napredek. Vendar se je oklepal stališča o razrednem subjektu. To je skorajda pojmovni koncept razreda. V redu. ... kljub temu pa je razred še vedno bil. Besedo, kot jo poznamo, lahko pišemo z veliko začetnico, z velikim »R« in v določeni obliki. Če pa Laclau in Mouffova ne nameravata povedati več kot to, da je razred nepomemben, ali da vsaj ni tako pomemben, kot so ga Sorel in marksisti, vsak na svoj način, razumeli, da je vera v napredek, kakršno je gojil Bernstein, neosnovana, imata potemtakem vso pravico poskusiti ustvariti tako en kot drugi primer, kakor dejansko vsak primer, za katerega mislita, da ga lahko dokažeta. Njuno nenehno objokovanje »esencializma« pa izzove globljo pomoto, povezano s pojmovno enotnostjo in prednostjo. Takšno objokovanje pa je še najbolj podobno grdi psovki.

Tretjič, v luči njune izpopolnjene zgodovine marksizma smo v boljšem položaju, da presojamo izjavo na začetku *Hegemonije in socialistične strategije*, da sta »skušala obnoviti raznolikost in bogastvo marksistične diskurzivnosti«. ⁷ K bogastvu se bom vrnil kasneje. Kar pa se tiče raznolikosti, jo zagotovo nekaj je: Lenin in Kautsky, Trocki in Roza Luxemburg se razlikujeta od Gramscija. In to je razvidno iz tega, kar nam avtorja o njih pripovedujeta. V tem primeru se ima človek pravico vprašati, če se ta raznolikost ni izkazala kot nekoliko površna. Vsi ti avtorji so bili od začetka do konca v natanko isti težavi, ko so vedno znova zaman poskušali prodreti onkraj enotnosti in nujnosti k pluralnosti in naključnosti. Si lahko zamislimo bolj preprosto zgodbo? Ne samo, da ima človek pravico vprašati, temveč bo v danem intelektualnem kontekstu zagotovo vprašal, če to ni redukcija – širine, panorame, kontinenta marksistične misli. Laclau in Mouffova se o resničnem bistvu (esenci) »esencializma« enkrat povsem naključno vprašata, in še takrat nevede in nehote, z lastnimi besedami, ko ostro kritizirata »ortodoksijo« kot enega od njegovih naglavnih grehov – naj pripomnimo, redukcija konkretnega k abstraktnem – nad »temeljno realnostjo, na katero se mora nujno opirati zadnji smisel vsake konkretne prezenca, ne glede na kompleksnost sistema posredovanj«. ⁸ Lahko za to, kar govorita, navedemo boljši primer, kot je zgodba, ki sta jo povedala, in igra, ki jo igrata z marksizmom? Težko bi ga našli. Le redki, če sploh kdo od marksistov, si je vzel za nalogo, tako izčrpen razlagati človeško eksistenco z usodo razreda, kot sta avtorja razlagala pomen »esencializma« za razvoj marksistične misli v celoti.

Kdor drugemu althusserijansko jamo koplje, sam vanjo pade. Vendar, ko je Althusser dokajšen del svojega intelekta posvetil obrambi historičnega materializma, je na nek način pokazal kaj malo akademskega človeškega spoštovanja tradiciji, kateri je tudi sam pripadal, velikim živečim marksistom in idejam, subsumiral je njihove podrobnosti, njihov napor za spoprijemanje s težkimi problemi pod enostavno dihotomno delitev intelekta na pravo in na njegovo napačno stran. Lahko gre le za dejstvo, da so nekateri od njih, na katere je vplival, prevzeli v najmanj razvidnem političnem času takšno lahkotno in prepametno nespoštovanje do drugih marksizmov, bodisi predhodnih ali sedanjih. Mar je marksizem po sebi notranje nezadosten, ko toliko marksističnih mislecev in toliko marksističnih teoretiziranj pade zunaj meja intelektualne rešitve? Celó z nestrinjanjem glede teh zaključkov, so od Althusserja nasledili tudi nekaj strasti za zaključene gotovosti, katere on in oni radi grajajo pri drugih. Samo tam, kjer je poskušal, da razlikuje eno samo samcato antiredukcionično resnico izmed vseh različic marksizma, so odkrili, da se vse različice marksizma razlikujejo od antiredukcionične resnice.

⁷ *Ibid.*, str. 9.

⁸ *Ibid.*, str. 24.

Zdaj lahko preidemo k drugi, praktično-normativni »plati« dvojne praznine, ki jo vsebuje njuna knjiga. Lociramo jo lahko le tam, kjer je osnova za katerokoli *posamezno* politično smer ali orientacijo. Laclau in Mouffova občasno uporabljata izraze, kot je npr. »progresivno«, ki se mu navidezno približujeta in povezujeta z njim, kot to počneta tudi s projektom »levice« ali vsaj »nove levice«. ⁹ Vendar, kaj lahko njima pomeni »progresivno«? Seveda imamo vsi nekakšno površno idejo o tej besedi, toda le zato, ker tvori del etabliranih diskurzov – socialist, liberalec, humanist, racionalist itd. – v kontekstu, v katerem je mogoče z malo misli in z malo analize identificirati njen specifičen smisel ali smisle. Vendar nimamo pravice teh diskurzov preprosto zlorabljati ter razvijati pomene, ki so njihovi paraziti, če, kot se dogaja pri naših avtorjih, ovrzemo vsako podmeno, ki te pomene podpira. Ni treba, da bi se veliko spraševali o knjigi, tako obsedeni s konstitucijo in fluktuacijo vseh simboličnih vrednot, po katerih bi se morala spraševati, in ni, da bi razmišljali o vsebini tako »enosmernih« normativnih izrazov, iz katerih izhajata.

Za Laclauja in Mouffovo ne veljajo trije standardni možni temelji dozdevno »progresivne« (ali leve) orientacije. Prvi temelj je pojem objektivnih interesov, katerih zadovoljevanje lahko služi kot pokazatelj družbenega napredka. Praksa pripisovanja teh interesov družbenim dejavnikom, je dobila pri njej vzdevek »arbitrarna«, in sam pojem opuščata, ker je »eshatološki«. Drugi temelj je v sklicevanju na kakršnokoli *obče* »antropološko načelo ali podlago« – antropološko predpostavko o »človeški naravi« – torej z implikacijo kakršnekoli koncepcije bistvenih človeških kvalit in potreb. Kot je možno na poststrukturalističnem terenu pričakovati, je ta vrsta temelja naprednosti hitro obsojena in kaznovana. »Človek je diskurzivno konstruirana subjektna pozicija«, trdita, in niz njegovih možnih artikulacij je »neskončen«. Edini argument, če ga lahko tako imenujemo, za domnevno neskončnost (infinite) je ta, da je človeško »bistvo« »verjetno darilo nebes«; avtorja dosledno ignorirata alternativne vire, ki so bližje zemlji. ¹⁰ Tretjič, koncept eksploatacije ali kaj podobnega, v katerem so transhistorična načela pravičnosti ali poštenosti eksplicitna ali predpostavljena tudi izbira, ki bi bila sposobna za življenje. Resnično, Laclau in Mouffova se izražata v prid normativni analizi in diskusiji, ki med drugim zajemata tudi »pravičnost«. Jasno pa je, da je ob vsem tem, kar počneta, njuna glavna misel tekoče politično razmišljanje: vzpostaviti zdravo distanco med njiju in tako imenovano razrednostjo. ¹¹ Teoretična perspektiva, v kateri »je minilo tudi obdobje univerzalnih diskurzov«, ne more imeti več prostora za transhistorično, univerzalno pojmovanje pravičnosti, kot ga lahko ima za koncept univerzalne človeške narave, ki vedno zahteva vsaj minimalno intelektualno doslednost. ¹² Kje je torej temelj ali pomen smeri, ki bi jo lahko imenovali napredna, kje je dejansko temelj kakršnekoli specifične smeri?

Popolnoma navidezen temelj nam avtorja ponujata z definicijami o podrejanju in zatiranju. »Razmerje podrejanja je za nas tisto razmerje, v katerem je dejavnik podvržen odločitvam drugega – na primer, uslužbenec delodajalcu ali pa v nekaterih oblikah družinske organizacije ženska moškemu. Razmerja zatiranja pa so za nas tista razmerja podrejanja, ki so postala izvor antagonizmov.« Tako podrejanje

⁹ *Ibid.*, str. 78, 142, 143, 144, 10, 155.

¹⁰ *Ibid.*, str. 125, 126, 99. Glej *Marx and Human Nature*, str. 96–7.

¹¹ *Ibid.*, str. 148, 29. Je ta poseben »izem« mišljen, da se pridruži tistim v rasizmu in seksizmu, da bi tako ustvarili pogubno trojko? Če je tako, moramo opaziti asimetrijo, vpleteno v to razširitev. Rasisti zagovarjajo superiornost svoje »rase«, seksisti zagovarjajo ali živijo v dominaciji moških. »Klasisti« v rabi Laclauja in Mouffo niso tisti, ki branijo moč in privilegij prevladujočega razreda, ampak so nasprotno tisti, ki nasprotujejo temu razredu s stališča razreda, ki ga izkorišča – zato spreminja »slednjega« v »privilegiran subjekt«.

¹² *HSS*, str. 9, glej o naravnih pravicah na str. 150.

sužnjev postane zatiranje, če in ko razmerje s sužnjeposestnikom postane antagonistično; enako postane podrejanje žensk zatiranje, ko ima feminizem, kot gibanje proti podrejenosti, enak »antagonističen« učinek.¹³ Te definicije je možno sicer na prvi pogled videti kot jasne in razumljive, dejansko pa so popolnoma neuporabne in dobijo navidezno verodostojnost le s pritaknjenimi primeri. Kajti, človek je na popolnoma regularni osnovi »podvržen odločitvam« prav vseh vrst ljudi: kot, na primer, odločitvam sprevodnikov v avtobusih glede obnašanja v avtobusih; odločitvam sosedov glede na zunanjo podobo vrta in avtomobila, s katerimi vas prisilijo, da jih vidite, in v primeru, ko je nekdo nespameten – odločitvam uslužbencev, če jih imate in če ti pripadajo močnemu sindikatu, pa odločitvam demokratičnih večin, če ste recimo član katere od radikalnih desničarskih manjšin, ki ne verjame v demokracijo.

Združimo zdaj naše opažanje s pojmom »antagonizem«, ki spreminja podrejanje v očitno zatiranje. Puščam ob strani dejstvo, da sta Laclau in Mouffova pred tem dokazovala, ali pa je bilo vsaj videti, da dokazujeta, da tega pojma ni mogoče natančno definirati, da »antagonizma namreč ni mogoče doumeti s pomočjo govornice«,¹⁴ kajti, do česar dejansko pride, je to, da razmerje podrejanja postane antagonizem in zatorej zatiranje, kadar je (ali so) diskurz (ali diskurzi), ki ga konstruirajo, spodbijani od drugih diskurzov, kadar je »diskurzivna zunanost«, ki omogoča prekiniti diskurz podrejanja. Položaj sužnja postane antagonističen le z diskurzivno formacijo, kot na primer človeške pravice, v kateri je lahko podrejanje konstruirano kot zatiranje.¹⁵

Človek lahko opazi, kako to kompletno relativizira tisto, kar velja za zatiranje, tako da celo za otroka, na primer, ki je odrezan od vsakršnega družbenega stika, ki ga tepejo in mučijo, ki je zmeden in razen »legimitete« svojih mučiteljev nima nobenih drugih konceptov »legimitete«, ne bi mogli reči, da je zatiran. Toda enak je primer z ljudmi, ki hočejo biti zatirani, npr. hišni gospodar vsiljuje (vzpostavlja) diskurz, da nihče nima pravice vsiljevati ljudem okrog sebe pogleda na nevzdrževan vrt, in na žalost v tem primeru na svoje sosede; kapitalisti v trdnem prepričanju, da morajo biti sindikati z zakonom prepovedani in tako naprej. Suženstvo, apartheid, koncentracijska taborišča, vsi ti so podobni primeri zatiranja (če so), kot zgoraj navedeni.

Ta povzetek ponujenih definicij je tako nenavaden, da zbuja domnevo, da to ne more biti tisto, kar Laclau in Mouffe resnično mislita. Na to domnevo sta dva odgovora. Eden je, da je na njiju, da povesta, kaj mislita in, to je, *kaj govorita*, skupaj z nekaterimi odkritimi in neprisiljenimi izpeljavami iz tega. Drugi, bolj popustljiv odgovor bi bil: čisto tako – to verjetno ni tisto, kar resnično mislita. Vendar, kaj potem res mislita? Njune definicije ter primeri podrejanja in zatiranja dejansko spekulirajo z neizrečenimi predpostavkami, ki zadevajo *nezakonito moč* ali neenakosti, ki so nepravilne in »brutalne«,¹⁶ ali kako drugače nesprejemljive. Nedovoljene, nepravilne, brutalne ali nesprejemljive, vendar po katerem standardu? Z lociranjem pomena zatiranja znotraj tolikih diskurzov čistega antagonizma, in s tem, da ga raznašata na vse štiri strani neba, sta se osvobodila vsakršnega kriterija, ki ga potrebujeta – objektivističnega, univerzalnega, ali zgolj samo določenega. Ne glede na to, kateri od odgovorov je boljši, pa nam v obeh primerih ostaja normativna praznina. Če avtorja primemo za besedo, njuna koncepta podrejanja in zatiranja ne moreta ponuditi uporabnega kazalca za to, kaj je napredno. Kajti širina prvega in implicitna spremenljivost drugega – oboje združuje krute realnosti resničnih človeških zatiranj s samimi neprijetnostmi, z zagovorom in celo z obrambo izkoriščanja in privilegija. Če pa ju ne primemo za

¹³ *Ibid.*, str. 126.

¹⁴ *Ibid.*, str. 107.

¹⁵ *Ibid.*, str. 127.

¹⁶ *Ibid.*

besedo, smo prisiljeni vrniti se k načelom *drugih*, in ne njihovih teorij, k načelom, ki sta jih na kratko zavrгла. Laclau in Mouffe sta, nemotena od zavesti kateregakoli problema, verjetno srečna, ko govorita, o »...arbitratnem značaju cele mreže podreditvenih razmerij«. ¹⁷ Toda normativni temelji, ki bi tej sodbi dajali smisel in specifično vsebino, so natančno tisti, ki sta se jim odrekla.

Arbitrarnost

Resnično arbitrarno in popolnoma druga plat vseprisotne »nedoločnosti« je potemtakem tisto, kar etablira sam diskurz *Hegemonije in socialistične strategije*. Ne more nas začuditi, da se stvar konča z izoblikovanjem teoretičnega diskurza, ki bi lahko podprl *vsako* politiko. Avtorja kar naprej *govorita* o radikalni demokraciji, točki, h kateri se zdaj vračam. Vprašanje, zakaj bi morala biti radikalna demokracija ravno to in ne kaj drugega, zakaj široko »napredna« politika raje kot kaj drugačnega in reakcionarnega, zakaj bi morala biti ravno takšna diskurzivna ali hegemonistična praksa vredna uresničevanja in ne kakšna drugačna, vse to ostaja v njihovih lastnih kategorijah neraziskano in neutemeljeno. To je preprosto tako, kot je: en izbor – skok? – iz mnogoternosti divergentnih diskurzov. Značilen za to je odstavek, v katerem Laclau in Mouffe razmišljata o političnem pomenu Sorelovih idej. Priznavata, da je njegovo poudarjanje anti-ekonomizma in »mita« vodilo nekatere njegove nadaljevalce v nacionalizem in od tod v fašizem. Vendar pa trdita, da je bila le ena možnost. Sorel je vplival tudi na izoblikovanje Gramscijeve misli. Sama percepcija družbene nedoločnosti, v tem je bila njegova moč, je nekatere res vodila v fašizem, vodila pa je lahko tudi v druge smeri, kot na primer v boljše vizem, ki ga je sam Sorel navdušeno pozdravil. Avtorja nam jasno ponujata to »nedoločnost« smeri kot obliko pomirjenja. Še bolj pa bega pomisel, zakaj bi moralo biti to pomirjujoče pri danem nizu idej, če že tiste, ki se jima zapišejo, ne vodijo prav nikamor. ¹⁸

Navedel bom primer, ki sem ga iskal, da bi to dvojno praznino pripeljal do zaključka z drugo pripombo o arbitrarnosti. Ni si težko zamisliti, kako bi nekdo, pod vtisom njihovih metod zagovora, izpodbil Laclauja in Mouffovo, ki sta obrnila *določeno* (slabo) althusserijansko prakso proti njenemu duhovnemu očetu. Kajti te metode lahko pomenijo, kot sem že dejal, možnost, da vsako načelo poenotenja razlage kritiziramo in zavržemo kot »esencializem«. Vendar je v naravi inteligentnega in namenskega pisanja, da človek uvede ali vsaj skuša odkriti *nekakšen* red. In celo onadva počneta to, čeprav je njuna proza mestoma docela nerazumljiva, navzlic nesmiselnosti in kontradikciji, v katera zahajata, in navkljub praznini, ki nam jo končno ponujata. Njuna prva in zadnja misel, sama neskladnost, pluralnost, potrebujeta, tako kot mi, stopnjo reda in trdnost. In to tudi imajo: Vse je en sam diskurz, povsod je diskurzivnost, in take determinacije kot tukaj, se izvajajo iz vsega tega. Dobro, in potem? Ko sta kompromitirala drzen podvig v logiki naključnosti za ne-povezan prostor družbenega, nista prepoznala, da izza neskladnosti obstoja še ena esenca – Diskurz: redukcijsko abstraktno znotraj mnogovrstnega konkretnega, celo v njegovih nasprotovanjih odprtosti, nova oblika monistične zapore – in tako naprej. Igro je lahko igrati in lahko sprevažati. Tudi »Diskurz« se lahko piše z veliko začetnico. *Totalen* nihilizem, absoluten kaos dejavnikov in tipov – diskurzov, seveda, domnevno pa sledi vrsta stvari neizčrpne in neizrekljive raznolikosti. Človek pa lahko samo upa, da mu bo ta zadnji dekonstruktiven korak prizanešen. Ni pomembno, kakšno teoretično obliko bi utegnil prevzeti, v praktičnem političnem smislu bi bil nesmiseln. Laclau-mouffijanska nedoločnost, čeprav malone nekoliko oddaljena od takšne »trditve«, že

¹⁷ *Ibid.*, str. 130 (podčrtal avtor).

¹⁸ *Ibid.*, str. 42.

dopuščata neutemeljeno – arbitrarno – izbiro bolj ali manj katerekoli politike, ki jo želite.

Preostane nam le še komentar na vrsto politike, za katero glasujeta avtorja, ki je pluralistično-demokratska ter onkraj razrednosti. Poleg tega pa prizadeva nekatere vse preveč znane opombe na novo krepostnih bivših marksistov. Pri demokraciji se bom omejil le na dve točki, bralcem pa priporočam odlično kritiko obravnavanja te teme v *Hegemoniji in socialistični strategiji* izpod peresa Ellen Meiksins Wood.¹⁹

Za uvod naj povem le to, da je zame aksiom, da mora biti socializem demokratičen, in nobena od obeh točk ne predstavlja odklona od tega. O tem bi bilo seveda potrebno povedati mnogo več, vendar ponovna potrditev aksioma je tukaj potrebna. Čeprav ni razvidno iz knjige Laclauja in Mouffove, je ta aksiom temeljno in skupno prepričanje mnogih marksistov zadnjih dveh desetletij znotraj širokega in pluralističnega intelektualnega toka, od katerega sta se zdaj avtorja poslovila na cenen način. Razen tega pa bi lahko bilo tako, saj nam ni bilo potrebno začeti od samega začetka, lahko smo gradili na izkušnjah prejšnjih generacij marksistov, uglednih mislecev in tudi na izkušnjah ljudskih aktivistov. Znali smo – kar sta avtorja očitno pozabila – in si prizadevali krepiti ter razširjati načela in izvore v marksistični tradiciji, ki je zoper oblikam kot tudi pretenzijam »realno obstoječega socializma«, vztrajno govorila o socialistični demokraciji: pri Marxu, od njegovih zgodnjih filozofskih spisov do Pariške komune, pri Trockem, od pluralističnih argumentov v *Naših političnih nalogah* do boja proti stalinizmu, pri Rozi Luxemburg, ki je socialistično demokracijo praktično povsod izžarevala, in pri Leninu ter povsod drugje. Plašč intelektualne in sodobne politične teme ni bil nujno opravičilo.

Kar se tiče prve točke, je tekst Laclauja in Mouffove svobodno posejan s frazami, kot so »k svobodnejšim, bolj demokratičnim in egalitarnim družbam«, »projekt radikalne demokracije«, »boj za radikalno, osvobodilno in pluralistično demokracijo«, »liberalna in demokratična koncepcija« ter »radikalna in pluralna demokracija«.²⁰ Ob tem se sklicujeta na negativen rekord socializma, ko namiguje, da je bila doslej demokracija socializmu tuja, zato bi človek morda pričakoval, kakšno izpopolnitev njune lastne »radikalne« demokratske koncepcije: nekaj o institucionalnih oblikah in postopkih, strukturah in nivojih zastopanja, o zakonitih normah in tako naprej. Dejansko sta na to temo dva samcata stavka: »Oblik demokracije bi torej moralo biti ravno tako veliko, saj se morajo prilagajati prav tem družbenim prostorom. Neposredna demokracija ne more biti le organizacijska forma, saj je taka demokracija mogoča le v zelo omejenih družbenih prostorih.«²¹ To je vse. Sicer ta resnična odsotnost institucionalne posebnosti zadovoljuje potrebo po vsem tem, zadovoljuje pa tudi potrebo vsakega desno usmerjenega marksističnega ali bivšega marksističnega toka. To je potreba po ohranjanju kritičnega molka o nujnih diskontinuitetah, da se tako ponudi zaupanje, če že ne popolno vdanost v večno legitimnost, ki jo zahteva obstoječe stanje, medtem pa se desničarsko poudarja nekakšna kontinuiteta oblik in postopkov med obstoječimi in načrtovanimi demokracijami.

Druga točka pa je v tem, da avtorja za vso svojo kritiko mnogoterih marksističnih poenostavljenih predstavitev presenetljivo preprosto razlago sodobne zgodovine, ki jo lahko povzamemo s izrazom: razširjanje demokratične ideje (v njunem jeziku »demokratično imaginarno«).²² Rojena v francoski revoluciji je demokratična ideja prvotno prinesla državljansko in politično enakost, nato se je razširila na boje in zahteve v ekonomskih razmerjih – zato je socializem »notranji moment demo-

¹⁹ Glej *The Retreat Form Class*, str. 64–70.

²⁰ *HSS*, str. 7., 8., 9., 142., 149., 155., 144.

²¹ *Ibid.*, str. 150.

²² *Ibid.*, str. 130.

kratične revolucije»²³ – kasneje se je širila s feminizmom in odnosi med spoloma in tako naprej. Ali se ima to nakopičeno bogastvo marksističnega zgodovnopisja česa bati iz takšnih zgodovinskih razlag ali ne, bom tvegal dolgovernost in še enkrat dejal, da se to izrecno kaže kot »esencialističen« izvor ali središče – in kot napredno razvijanje Ideje ob tem.²⁴

Kar pa zadeva njun »umik od razreda«, v tem pa je nedvomno potencialna privlačnost *Hegemonije in socialistične strategije*, in knjiga bo odgovorna za vsak politični odziv, če se bo izkazalo, da ga ima. Tako imenovana filozofija za sodobna, nova družbena gibanja in boje se očitno obrača na raznolikost njihovih preokupacij, od spola, etničnosti, ekologije do jedrske energije, vojne in miru.²⁵ Morda se ni potrebno pomuditi pri očitni posledici prej omenjene kritike, če ima kakšen učinek: namreč, za tiste, ki takšne probleme resnično imajo, bi bilo pametno iskati filozofski patent ali teoretsko osnovo kjerkoli, ne glede na to, koliko ima njihova sodba moči, slabosti, in teoretičnih zmožnosti marksističnih misli. Je razlika v tem, ali priskrbimo teorijo o ali za ta gibanja in boje, nekaj intelektualno natančnega in bistvenega, ali pa se preprosto nasloni nanje, da bi se dobila podpora za šibko držo. V tem času in v tej zadevi se bo dopuščalo ponavljanje v imenu marksizma, četudi je marksizem vselej gledal na delavski razred in na odpravo kapitalistične eksploatacije kot na nekaj strateško odločilnega v zvezi s ciljem človeške osvoboditve, pa tudi že od vsega začetka se je upiral vsem oblikam seksualnega, nacionalnega, rasnega in verskega zatiranja, enako kot tudi ekonomskega. V tem smislu je *bil* in *je* ponosno in samozavestno zasidran v ljudeh, v njegovih najbolj jasnovidnih predstavnikih, diskurz tendenciozno *univerzalnega* horizonta.²⁶ Dejansko sporočilo marksističnih teorij ali organizacij velikokrat ni doseglo širše aspiracije, čeprav *tudi* to lahko poenostavimo do te meje, da to postane reakcionarna laž. Marksizem pa se je vedno *moral* in se še *mora* učiti od drugih nemarksističnih teorij in pogledov. Če pa ni zaprta in končna resnica in mora znati živeti s političnim in intelektualnim pluralizmom, pa je to tudi dokaz, da bo katerikoli dozdeven radikalen diskurz, ki marksizmu obrača hrbet, kaj hitro dosegel tiste omejitve, ki jih nenehno znova ustvarjata kapitalizem in razred. Še slabše, če se bo moral usmeriti k lahkemu in modnemu protimarksizmu.

Danes Laclau in Mouffova res ne moreta več gledati na delavski razred kot na razred, ki ima posebno ali »privilegirano« povezavo z bojem za socializem. Dopuščata, da tu ni nezdržljivosti, to je res, vendar zanju osnovni interes do socializma ni izpeljiv iz ekonomskega položaja: »Saj ni logične povezave med položaji v produkcijskih razmerjih in miselnostjo producentov.« Še več, drugi »demokratski antagonizmi« so v tem pogledu »na enaki podlagi« kot proletarski. »(P)olitična praksa (...) konstituira interese, ki jih zastopa.«²⁷ Če bi bil argument le to, da delavci niso avtomatično socialisti že s tem, ker preprosto so delavci, bi si morala avtorja prihraniti težave s tem. Kakorkoli, sugestija, da razmerja med socializmom in delavskim razredom niso močnejša kot razmerja med socializmom in komerkoli, je idealizem – ali, če je komu bolj všeč, nedoločnost se izrodi. Nadut prezir, ki se tu kaže v imenu diskurza, do materialnih realnosti, odnosov in potreb, se lahko preizkusi z enakim argumentom na drugi primerni »subjektni poziciji«, česar pa Laclau in Mouffova ustrezno ne storita. Bi bilo možno domnevati, da feministični diskurzi in boji nimajo bolj določne povezave z eno vrsto družbenega dejavnika kot s katero drugo? Ali ti diskurzi posebej zadevajo ženske, osnovni izvor njihove eksistence in moči? Ter, ali ni to posledica *objektivnih* lastnosti

²³ *Ibid.*, str. 128.

²⁴ *Ibid.*, str. 125–143.

²⁵ *Ibid.*, str. 7, 78.

²⁶ Glej mojo »Controversy About Marx and Justice« v *Literature of Revolution*, zlasti str. 42–3, ali *New Left Review* 150, str. 75–6.

²⁷ HSS, str. 76, 77, 102.

ekonomskega in družbenega položaja žensk? Materialne strukture in determinante lahko tako tukaj kot povsod drugod oblikujejo in omejujejo tisto, kar lahko politična praksa »konstituira«. Če se socializem še gleda kot notranji moment demokratične revolucije ali ne, potem mora biti odpravljeno specifično razmerje eksploatacije, ki je za kapitalizem dokončno, in čista utvara je misliti, da je lahko družbeni dejavnik, podrejen tem razmerjem, kaj drugega kot središčni dejavnik projekta odprave kapitalizma.

Zavest bivših marksistov

Zaključil bom s preprostim zapisom nekaterih obžalovanja vrednih tem te knjige, prepričanih radikalcev (in še do nedanvega marksistov), tem, ki so razlog, da se zamislimo, koliko je »postmarksizem« daleč od odkritega protimarksizma. Prvič, tu je razvoj koncepta »totalitarizma« v znanem smislu hladne vojne, ki pripisuje nekaj skupnega tako »politiki levece« kot fašizmu. Drugič, dokler se nanaša na levico, njegov izvor ni lociran v – zapletenih (in strašnih) – družbenih pogojih in zgodovinah protikapitalističnih revolucij tega stoletja, temveč – bolj preprosto – znotraj marksistične doktrine kot takšne: v »poskusu končnega šiva«, »izhodišča, iz katerega je mogoče družbo popolnoma obvladati in spoznati.«²⁸ Tretjič, razvoj leninizma v stalinizem kot njegovo avtoritarno posledico se ravno tako pripisuje teoretičnemu izvoru.

Kako je lahko ta razvoj utemeljen? »Preprosto (!), na dejstvu, da se je ontološki privilegij, ki je v marksistični tradiciji zajamčen delavskemu razredu, premestil iz družbene baze v politično vodstvo množičnega gibanja.«²⁹ Stare in dobro znane podobe marksizma in leninizma, zgodovinski materializem, ali vsaj njegove razlage, so zavržene in nadomeščene z nečim, kar je neprijetno videti kot zelo vsakdanji antikomunizem. Četrtoč, Laclau in Mouffe gresta tako daleč, da spojita celotni marksizem s stalinističnimi ali avtoritarnimi oblikami, ko mestoma pišeta, kot da bi bila demokracija marksizmu zgolj zunanja. Na enem mestu pravita: »Nujno je treba prelomiti s stališčem, po katerem so demokratične naloge povezane z buržoaznim obdobjem, saj bo edino tako odstranjena ovira za artikulacijo med socializmom in demokracijo.«³⁰ Izjava izkorišča kritično dvoumnost izraza »demokratične naloge«, vendar pustimo to. Kot da ni celotna marksistična tradicija sama vedno zavračala to stališče in dolžnost, s katerimi mislita avtorja, da morata pretrgati. To je resnično na novo odkrita vrlina spreobrnjenca.

Petič in zadnjič, Laclau in Mouffe nam v nasprotju s tem pristranskim odnosom do marksizma ponujata najtoplejše možno videnje liberalizma. »Ne gre za to,« zatrjujeta, »da postavimo pod vprašaj liberalizem kot tak, kajti etično načelo, ki brani svobodo individua pri uresničevanju njegovih človeških zmožnosti, velja danes bolj kot kdaj prej.«³¹ Sprejmimo zaradi enakopravnega postopka to nenadno pojavnost »človeških zmožnosti«. Delno se bom celo strinjal do določene meje z izraženim čustvom, ker nisem eden tistih marksistov, za katere je med marksizmom in liberalizmom popoln prepad, in za katere sploh ni kontinuitete splošnih vrednot.

Vendar v celotnem kontekstu je zgoraj omenjena podelitev viteške časti sramota. Liberalizem, ne trpljenje, beda in umazanost dejanskih liberalnih kapitalizmov, ampak uresničevanje človeških zmožnosti. In neki Karl Marx: ali ni imel tudi on kaj povedati o uresničevanju človeških zmožnosti individua?

Če je to tisto, kar sta avtorja odnesla iz šole marksizma, se lahko človek samo sprašuje, katera utegne biti naslednja postaja njunega potovanja.

Prevod iz angleščine: Draga Puc

²⁸ *Ibid.*, str. 152.

²⁹ *Ibid.*, str. 50, 52.

³⁰ *Ibid.*, str. 52, in glej tudi, kaj je rečeno o »komunističnem bojevniku«, str. 50.

³¹ *Ibid.*, str. 149.

ADOLF BIBIČ

Civilna družba, politična država, samoupravljanje

Naslovna tema potrebuje nekaj uvodnih pojasnil. Pri nekaterih zbuja sama beseda »civilna družba« brezmejno navdušenje, pri drugih pa globoko skepso. Sam sicer vidim v socialistični oziroma samoupravni civilni družbi pomembno izhodišče za družbeno in moralno prenavo. Toda hkrati me dosedanje teoretično raziskovanje te problematike kot tudi sedanje kontroverze svarijo pred prehitrim opredeljevanjem. V ospredju namreč ni, mislim, vprašanje, ali »za« civilno družbo, marveč »za kakšno« civilno družbo.

Dialektika civilne družbe in (politične) države ima častito zgodovino; brez njenega poznavanja ni mogoča dovolj argumentirana razprava o tem vprašanju. Ne samo po svetu, marveč (vsaj posredno) tudi pri nas. Sam sem v dosedanjem raziskovalnem delu – naj mi bo dovoljeno, da spomnim na to – posvečal problematiki civilne družbe in politične države pozornost v času, ko se je zanjo komaj kdo menil. Rezultat tega raziskovanja je knjiga *Zasebništvu in skupnost*¹. Temeljni motiv, zaradi katerega se mi je že v 60. letih zdelo pomembno lotiti se tega raziskovanja, sem označil v uvodu te knjige takole: »Vulgarni marksizem je skrčil obravnavo politike v bistvu na razmerje razred-država«. Nasproti temu sem menil, da je »za politično znanost, ki se inspirira z marksistično tradicijo, pomembno ne le vprašanje, kakšno je neposredno razmerje med vladajočim razredom in med državo; pomemben je tudi problem, kakšno je razmerje med »civilno družbo« (in družbo sploh) in državo.«² Takšno metodološko izhodišče me je vodilo ne samo pri raziskovanju tega problema z zgodovinsko-teoretičnega stališča (pri primerjavi problematike civilne družbe in politične države pri Heglu in Marxu), marveč tudi pri obdelavi splošnih teoretičnih problemov razmerja med interesi in politiko ter nekaterih temeljnih značilnostih političnega sistema socializma sploh in socialističnega samoupravljanja posebej.³

Iz tega sledi, da novejši »izbruh« problematike civilne družbe v naši javnosti zame ni mogel biti presenečenje. Prav tako pa me je dosedanje raziskovanje obvarovalo pred tem, da bi se bil prvi hip obesil na vagon navdušencev ali pa pogreznil v bunker črnogledov.

K prvim se nisem mogel kar tako pridružiti, ker me je nekoliko motilo nekaj časa kar glasno geslo: civilna družba kot »alternativa« samoupravljanja. Iz lastne raziskovalne izkušnje se mi je takoj ponujal nasprotni sklep: sicer neistovetnost, a povezanost med socialistično civilno družbo in samoupravljanjem. Če namreč slednjega ne razumemo, kot to, kar je doslej bilo in kar empirično je, marveč po

* Ta sestavek je nekoliko dopolnjen in redigiran avtorjev prispevek na posvetovanju, ki ga je na temo »Samoupravljanje, interesi, država« 26. in 27. marca 1987 organiziralo Slovensko politološko društvo – op. ur.

¹ Adolf Bibič, *Zasebništvu in skupnost*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1972. (II. dop. izdaja DE, Ljubljana, 1984).

² Adolf Bibič, op. cit., str. 9 (1972).

³ Gl. npr. knjigo *Interesi in politika*, DE, Ljubljana, 1981.

tem, kakšno perspektivo dolgoročno odpira, potem ne moremo, menim, ne videti konvergenčnih točk med njim in civilno družbo v socializmu.

Mar ni ravno dimenzija samoupravljanja, kakorkoli se spopada v praksi s hudimi problemi, tista razsežnost, ki po svoji notranji naravi vpliva in mora vplivati na presojo o civilni družbi, pa tudi o politični državi, zlasti če mislimo obe v perspektivi njune socialistične preobrazbe?

Namen tega sestavka je, da nakažem nekaj pogledov na to problematiko.⁴ V sedanji čustveni evforiji v zvezi s civilno družbo in prav tako nasproti nereflektiranemu emocionalnemu odklanjanju te sintagme naj takoj na vstopu v to razpravljanje povem, da se zavzemam za civilno družbo, toda ne za kakršnokoli civilno družbo. Zavzemam se za tisto, kar predlagam, da imenujemo »samoupravna socialistična civilna družba« ali skrajšano »samoupravna civilna družba«.

Ko govorimo o civilni družbi, lahko zajamemo – s politološkega stališča – njeno problematiko le v njenem odnosu do politične države. Zgodovinski cilj socializma je ravno preseganje dualizma med civilno družbo in politično državo, predpostavka za to pa je torej njuno analitično razlikovanje obeh.

I

S stališča zgodovine socialne in politične teorije ne more biti dvoma, da je problematika civilne družbe in dialektika odnosov med njo in politično državo eno izmed temeljnih vprašanj modernega mišljenja. S tem vprašanjem se je ukvarjala že predmarksistična politična filozofija, z njim pa se je spopadala zlasti marksistična misel, ponovno pa je postalo predmet razmišljanja v novejšem času, posebej v sklopu različnih neetatističnih strategij socializma.

1) V predmarksistični politični misli je bilo razlikovanje med civilno družbo in politično državo in raziskovanje razmerja med obema ena izmed bistvenih karakteristik liberalizma.⁵ Liberalizem je, že zaradi svoje težnje, da čim bolj omeji kompetence države in po načelu »laissez faire laissez passer« razširil prostor svobodni iniciativi kapitala, ostro tematiziral problematiko diference med civilno družbo in politično državo, hkrati pa je skušal elaborirati takšno povezavo med obema, ki naj bi zagotovila socialno in politično dominantno vlogo kapitalističnih interesov. Tu se ne moremo spuščati v vprašanje, na kakšen način se je liberalizem v različnih etapah svojega razvoja loteval tega vprašanja, od formalnega zanikanja politične sposobnosti delavskega razreda do faze liberalne demokracije, ki je priznavala (formalno) politično enakost vseh. Poudarim naj samo, da je liberalizem vseboval in vsebuje, poleg jasne težnje zagotoviti dominantno vlogo kapitalističnega razreda, zmerom tudi idejo o nujnosti omejitve državne oblasti, da bi se preprečila njena zloraba. V slednjem je treba videti prvino, ki je trajnejše veljave s stališča obravnavanja razmerja med civilno družbo in politično državo. Pri tem pa je ostala temeljna slabost liberalizma, da je s poudarjanjem razločevanja med civilno družbo in politično državo tudi utrjeval (in utrjuje) dejansko premoč kapitala in da je z absolutizacijo splošnega političnega predstavniškega sistema bistveno omejeval vpliv delavskega razreda in političnih sil, ki so izražali njihove interese ob državni oblasti.

2) Ključnega pomena za spoznavanje civilne družbe in problematizacijo odnosa med civilno družbo in politično državo je Heglova politična filozofija.⁶ Čeprav njegove koncepcije ne moremo šteti za liberalno, se vplivi liberalizma kažejo predvsem v njegovi tematizaciji razlike med civilno družbo in politično državo. Hegel, ki se je od liberalizma razlikoval med drugim po tem, da je

⁴ Pri pisanju teksta sem uporabil nekatera dognanja iz lani objavljenih člankov na to temo pa tudi dele raziskovalnega poročila iz leta 1986 (RI FSPN).

⁵ Gre npr. za dela Johna Locka, A. Fergusona, A. Smitha, I. Kanta, B. Constanta, A. de Tocquevilla, Johna Milla in drugih. Rousseau, ki je prav tako prispeval k tej temi, ne sodi v liberalizem.

⁶ Zlasti njegova *Filozofija prava* (1821).

premaknil poudarek od civilne družbe na politično državo kot »dejanskost konkretne svobode«, je prispeval k obravnavi te problematike zlasti s tem, da je:

a) bil prvi, ki je terminološko in sistematično obdelal kategorijo »civilne družbe« in »politične države«;

b) bolj kot njegovi predhodniki razumel razmerje med civilno družbo in politično državo kot protislovno;

c) skušal vzpostaviti specifične vezi med civilno družbo in politično državo tako, da bi prišli v politični državi do izraza »veliki interesi« civilne družbe;

d) civilno družbo tematiziral tako široko, da je obsegala dve bistveni plasti: »sistem potreb« (delo, stanovska razčlenjenost in lastniška struktura) in sistem institucij, ki temeljijo na sistemu potreb (pravosodje, »policija«, korporacije).

Če je Hegel s svojo koncepcijo civilne družbe in politične države na specifičen način utemeljeval moderni predstavniški sistem, je bilo za njegovo gledanje hkrati značilno, da v tem predstavniskem sistemu ni bilo prostora niti za izrazi delavskega razreda niti ni bilo v njem težišče oblasti v parlamentu, ki ga je sicer imel za nujno institucijo predstavniskega sistema, marveč v izvršni oblasti (»birokraciji«).

3) O razmerju med marksizmom in problematiko civilne družbe in politične države – ki je še pomembnejša za našo razpravo – še vedno tečejo živi spori v svetu in pri nas.⁷ Če tu odmislimo tisto vulgarno in ideološko slepo buržoazno kritiko marksizma, ki le-tega enači (kot tudi socializem) s totalitarizmom (ki že apriorno ne more dopustiti, da bi lahko s stališča marksizma tematizirali dialektiko civilne družbe in politične države), moramo opozoriti, da tudi med tistimi, ki se imajo za marksiste, še zdaleč ni enakih pogledov na to vprašanje. Vsekakor bi ta problem zaslužil posebno raziskavo, ki bi morala izhajati iz dognanja, da marksisti odgovarjajo na to vprašanje različno predvsem glede na to, ali pojmujejo marksizem s stališča etatiistične ideologije ali s stališča takšne ali drugačne koncepcije samoupravljanja oziroma podružbljanja politike (»odmiranja države«). Za prvo gledišče je očitno, da je razlikovanje med (civilno) družbo in (politično) državo politično in teoretično nesmiselno, medtem ko je z drugega gledišča takšno razlikovanje in tudi problematizacija razmerja med (civilno) družbo in (politično) državo ne samo dopustno, marveč naravnost imperativno. Že dolgo zagovarjam tezo, ki sem jo v novejših polemikah skušal dodatno utemeljiti, da je z gledišča avtentične vsebine Marxove misli in tudi kasnejšega marksizma, kolikor ji je sledil in jo bogatil, sprejemljivo drugo gledišče, ki torej priznava velik pomen razlikovanja med civilno družbo in politično državo ter pomen preseganja tega razdvajanja ravno s stališča podružbljanja politike.

To svojo trditev želim podkrepiti z nekaterimi primeri iz zgodovine marksizma.

a) Ne more biti dvoma, da je K. Marx videl v problemskem kontekstu civilne družbe in politične države poglavitno vprašanje politične misli in prakse v svojih zgodnjih delih. O tem priča njegovo delo *Kritika Heglovega državnega prava*, ta problematika pa je osrednji motiv tudi v njegovem spisu *Židovsko vprašanje*. Nekateri interpreti skušajo spodbiti pomen tega razlikovanja tudi tako, da potiskajo njegove ideje iz tega razdobja v »predmarksistično«, »ideološko« razdobje.⁸ Toda Marx (in Engels) je tudi v kasnejšem razdobju, ko se je razločno opredelil za razredno perspektivo, izrecno poudarjal pomen razlikovanja med (civilno) družbo in (politično) državo; to je storil tudi v obliki poudarjanja razlikovanja in odnosov med družbo in državo v delih, kot so *Nemška ideologija*, *18. brumaire*, *Kritika gothskega programa*.⁹

⁷ Prim. Naše teme, 11/1981. Glej tudi tekste Johna Keana v zborniku: *Socialistična civilna družba?*, KRT, Ljubljana, 1985 (ur. Tomaž Mastnak).

⁸ Npr. L. Althusser, *Pour Marx* (1965); N. Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales* (1968).

⁹ Prim. Milan Podunavac, »Analitske i metodske mogućnosti sintagme građanskog društva i države«, »Gledišta«, 7-10, 1984.

Ne glede na to, da je pri njem »die bürgerliche Gesellschaft« (civilna družba) pomenila predvsem »meščansko« (buržoazno) družbo, pa je treba, mislim, opozoriti na to, da je Karl Marx uporabljal to kategorijo dejansko v dveh pomelih, kar npr. izhaja iz njegove (in Engelsove) *Nemške ideologije*. Z njo razume, v ožjem pomenu, tvorbo, ki se »kot taka« razvija »šele z buržoazijo«, ko so se »lastniški odnosi že izvili iz antičnega in srednjeveškega občestva«. V širšem smislu pa pri njem civilna družba »zajema vse materialno občevanje individuov znotraj določene razvojne stopnje produkcijskih sil«. ¹⁰

Čeprav je res, da je Marx uporabljal pojem civilne družbe pretežno v smislu buržoazne družbe, pa ne gre prezreti pomena njegovega širšega pojmovanja te kategorije, ki presega družbeno-ekonomske okvire kapitalistične družbe. ¹¹ Treba je tudi dodati, da je za vrednotenje Marxovega prispevka k celotni problematiki civilne družbe in dialektiki civilne družbe in politične države (tudi v postrevolucionarnem razdobju, kar je za nas odločilno) pomembnih še nekaj prvin, med katerimi naj omenim le nekatere:

- vloga razredne strukture in dinamike družbe in delavskega razreda v civilni družbi, pri čemer ni bil izključen pomen drugih faktorjev;

- kritika eksploatacije in drugih oblik odtujitve v civilni družbi;

- kritika politične države kot države, ki temelji na »abstraktnih«, političnih državljanih ter formalno ločuje človekov neenak razredno-socialni položaj od njegove politične enakosti, s tem pa ločuje delo od politike;

- ideja preseganja dualizma civilne družbe (kot meščanske družbe) in politične države;

- ideja avantgardne organizacije kot faktorja politične sinteze;

- ideja asociacije (producentov) kot temeljne oblike združevanja v procesu premagovanja dualizma med civilno družbo in politično državo, ki se prekriva s trditvijo, da bo država v prihodnosti »odmrta«.

b) Tisti, ki skušajo obiti prispevek marksizma k tematizaciji in konceptualizaciji civilne družbe v socializmu, morajo hočeš nočeš zamolčati ali marginalizirati Gramscijev pomen za obravnavo te problematike. Toda ravno Gramscijev prispevek na tem področju je izjemno pomemben. ¹² Čeprav spričo fragmentarnosti in nedokončanosti njegovih *Zapiskov iz ječe*, ki se predvsem izrecno nanašajo na to problematiko, ni lahko razlagati, pa je ravno glede te problematike njegov prispevek v nekaterih ključnih točkah dovolj jasen, da ga lahko posebej izpostavimo:

- Gramsci je izrecno uporabljal pojem »civilna družba« (società civile) in jo razlikoval od politične družbe;

- civilno družbo je razumel kot področje, ki obsega, na bazi določene ekonomske strukture, predvsem celoto nedržavnih institucij, prek katerih temeljne družbene skupine (razredi) dosegajo svojo hegemonijo (intelektualno in kulturno vodilno vlogo) v družbi. Politično družbo pa je razumel predvsem kot organizacijo prisile;

- ključno vlogo v civilni družbi imajo tudi politične stranke in politična organizacija delavskega razreda, ki jo imenuje »kolektivni intelektualec«;

- za Gramscija je civilna družba ne samo analitična, marveč tudi strateška kategorija, kolikor vidi v njej ravno tisto sfero, ki bo – z razvojem socialistične družbe – čedalje bolj širila svoje pristojnosti, medtem ko je, po njegovem, »cilj države njen lastni konec, njeno lastno izginotje, tj. ponovno vsrkavanje (riassorbimento) politične družbe v civilni družbi«. ¹³

¹⁰ K. Marx – F. Engels, MEID, II, CZ, Ljubljana, 1979, str. 94.

¹¹ V tej smeri je tekla tudi moja interpretacija v *Zasebnstvu in skupnosti*. Dodatne razprave opozarjajo, da je Marx pojem civilne družbe uporabljal, res bolj redko tudi v širšem smislu, ki presega buržoazno epoho.

¹² A. Gramsci, *Quaderni del carcere*, uredil G. Valentino, Einaudi, Torino 1977. Podrobneje o kontraverzah (N. Bobbio, J. Texier itd.) in o glavnih razsežnostih Gramscijeve koncepcije civilne družbe gl. A. Bibič, »Civilna družba in država pri Gramsciju«, v: *Gramsci, civilna družba in država*, uredil A. Bibič, Komunist, Ljubljana 1977, str. 13–47.

¹³ A. Gramsci, *Quaderni del carcere*, op. cit.

H Gramscijevi konceptiji civilne družbe in njenega odnosa do politične države je treba dodati še dve ugotovitvi. Gramsci razlikovanja med civilno družbo in politično državo ni ontologiziral, saj jemlje to razlikovanje v »metodološkem pomenu«, torej v dialektičnem smislu razlike in istovetnosti civilne družbe in države. Iz njegove konceptije sta izhajali in izhajata zlasti dve smeri razmišljanja, ki sta aktualni za socialistično politično teorijo in prakso: »Prva smer je bila *kritika etatizma* – in vsake avtoritarne in prisilne vizije oblasti. Druga smer je bila osrednjost *etično-kulturnega momenta*, »intelektualne in moralne reforme«, v spopadu za hegemonijo med razredi«. ¹⁴

c) Gramscijeva konceptija civilne družbe je logično povezana z njegovo teorijo »tovarniških svetov« oziroma »delavske demokracije«, kakor jo je branil v času svojega delovanja pri »Ordine Nuovo«. Tu pa smo že pri tretjem sklopu, kjer je stična točka med marksizmom in (samoupravno) civilno družbo. Mislimo na celoten kompleks idej o samoupravljanju, ki se oblikujejo od Marxa naprej v marksistični tradiciji; le-te segajo v Marxove kritike politične države in njegove ideje asociacije prek Leninove zamisli sovjetov do ideje delavskih svetov in nove socialistične javnosti pri Rosi Luxemburg, Korscheve socializacije in drugih samoupravnih strategij. ¹⁵

II

Med temeljne probleme, ki mora nanje odgovoriti vsako resno razpravljanje o civilni družbi, je odgovor na vprašanje: katere prvine sestavljajo civilno družbo? S tem vprašanjem so se spopadali najresnejši teoretiki moderne politične misli, z njim se je morala ukvarjati marksistična misel in novejša družboslovje. Od tega, koliko se zaveda tega vprašanja in kako odgovarja nanj, je odvisna, menim, tudi manjša ali večja (ne)izoblikovanost in utemeljenost razprav o civilni družbi.

Oglejmo si nekaj primerov takšnih pristopov.

1. Če izpustimo še neartikulirane zamisli, je očitno, da je bil Hegel tisti politični filozof, ki je, kot smo videli zgoraj, razvil zelo razčlenjeno vsebino civilne družbe, v kateri je izkoristil dognanja klasične politične ekonomije za to, da je izdelal koncept civilne družbe, ki vsebuje ekonomske odnose, delo, potrebe, lastninske odnose, civilno pravo in zakonitost s pravosodjem ter družbenimi institucijami, ki delno presegajo interesna protislovja civilne družbe in ustvarjajo elemente tistega skupnostnega etosa, na katerega se naslanja politična država. Med marksističnimi avtorji se je do problema sestavin civilne družbe razločneje opredelil zlasti Antonio Gramsci in na podlagi Heglove politične filozofije, Marxove politične misli in drugih teoretičnih vplivov ter študija razvoja kapitalistične družbe od leta 1870 do velike gospodarske krize izdelal koncept civilne družbe, v katerega je zaobsegel aparat hegemonije, ki je slonel na družbenih (»zasebnih«) organizmih, ki so mu pomenili poleg kulturnih asociacij in institucij tudi takšne mehanizme, kot so verske organizacije, kapitalistične interesne skupine in sindikati, pa seveda tudi politične stranke, zlasti delavskega razreda.

2. Novejša družboslovna literatura, kolikor nam je bila dostopna, na splošno elementom civilne družbe ne posveča tolikšne pozornosti kot klasična filozofska in Gramscijeva misel. Na splošno lahko v njej zasledimo štiri temeljne pristope k temu vprašanju.

a) Nekateri avtorji to vprašanje kratkomalo zaobidejo in se torej ne ukvarjajo z vprašanjem, katere prvine sestavljajo civilno družbo (glej številne izjave o »civilni družbi« v tisku itd.).

b) V drugo skupino pogledov na sestavo civilne družbe bi lahko šteli minimalistično konceptijo. Le-ta skrči število elementov civilne družbe na minimum.

¹⁴ Giuseppe Chiarante, »Società civile e riforma intellettuale e morale«, v: Gramsci oltre Gramsci, *Critica marxista*, 2-3/1987, str. 6.

¹⁵ Prim. *Samoupravljanje*, I. in II. knjiga, Globus, Zagreb 1982 (uredil P. Vranicki).

Tipični predstavnik takšne koncepcije, ki s »civilno družbo« razume čisti socialni prostor gibanj, kontrakulture in kontrainstitucij, je v novejšem času A. Gorz.¹⁶

c) V naslednjo skupino pogledov na to vprašanje bi morda šteli tiste avtorje, ki se ne opredeljujejo določno glede vseh bistvenih elementov civilne družbe. Naštevajo samo nekatere in dopuščajo, da jim dodamo še druge. Sem bi lahko šteli nekatere predstavnike iz novejših sovjetske literature. Tako pravi, npr. T. Zaslavska, predsednica Sovjetskega sociološkega združenja, v enem izmed svojih novejših sestavkih o sociologiji in perestrojki, da v civilno družbo (v ruščini: graždanskoe občestvo) sodi »določena socialna struktura, specifični tip družine itd.«¹⁷

d) Končno imamo v novejši literaturi avtorje, ki skušajo naštet ali z definicijo zajeti bistvene prvine civilne družbe. Naštevamo nekaj primerov:

V eni od novejših razprav opredeljuje britanski politolog Stuart Hall civilno družbo takole: »Termin civilna družba je raztegnil svoj pomen, da bi pokrival vse oblike socialnega občevarja (intercourse) ali prostovoljnega združevanja tako ekonomskega kot neekonomskega – le da jih ne finansira ali nadzoruje država.«¹⁸ Španski avtor Salvador Giner pojmuje s civilno družbo prav tako dokaj širok pojem, ki mu pa skuša natančneje določiti vsebino z naštevanjem elementov civilne družbe. Po njem obsega civilna družba tele prvine: 1. individualizem, 2. zasebnost, 3. trg, 4. pluralizem in 5. razredno družbo.¹⁹

Nekaterim pristopom pri nas je bližja vsebinska označitev civilne družbe z institucionalnimi načeli legalnosti, javnosti in pluralnosti.²⁰ Zanimive predloge glede artikulacije civilne družbe ponujajo tudi nekateri drugi avtorji, npr. Jerzy J. Wiatr.²¹

Nekateri socialistično usmerjeni avtorji na Zahodu skušajo določiti elemente civilne družbe tako, da jasno poudarjajo razliko med vsebino leve zamisli družbe od koncepcij, ki jih ponuja desnica. Poglejmo, kaj pišeta o tem britanska politologa David Held in John Keane²² v eni izmed svojih novejših razprav z značilnim naslovom: »Socializem in meje državne akcije«.

»Kaj je civilna družba? Civilne družbe prav gotovo ne opredeljujeva v razsežnostih, kot jih razume nova desnica – namreč kot nedržavno sfero, v kateri gospodujejo kapitalistične korporacije in patriarhalne družine. Takšne civilne družbe imamo več kot preveč že danes. Toda za naju ima civilna družba vitalni dodatni pomen: v sebi nosi možnost, da postane nedržavna sfera, ki obsega vrsto družbenih ustanov – produktivnih enot, gospodinjstev, prostovoljnih organizacij in družbenih storitev, ki so zasnovane v skupnosti – ki so pravno zajamčene in demokratično organizirane.«

Če le grobo primerjamo navedena pojmovanja elementov civilne družbe, zlahka odkrijemo, da različni avtorji ponujajo dokaj različne zamisli. Nekateri štejejo v civilno družbo ekonomijo in družbeno-ekonomske odnose (trg, delo itd.), drugi ne; nekateri med temi prvini naštevajo razredno strukturo, drugi jo izpuščajo; nekateri štejejo vanjo samo spontana, antiinstitucionalna gibanja, drugi vanjo prištevajo (od države relativno samostojne) družbene in politične organiza-

¹⁶ André Gorz *Aolieu au proletariat, Au de là du socialisme*, Ed. Galilée, Paris 1980 (A. Gorz, *Zbogom proletarijatu*, Radnička štampa, Beograd 1982).

¹⁷ Tatjana Zaslavskaja, v *Sociološke isledovanija*, št. 2, 1987. Glej prevod te zanimive razprave v tej številki *Teorije in prakse*.

¹⁸ Stuart Hall, »The State in Question«, v: Gregor Mc Lennan – David Held and Stuart Hall (ur.), *The Idea of the Modern State*, Open University Press, Milton Keynes, Philadelphia 1984, str. 21.

¹⁹ Salvador Giner, »The withering away of civil society?«, *Praxis International*, št. 3/1985, str. 26.

²⁰ Jean L. Cohen, *Class and Civil Society*, Martin Robertson, Oxford 1982, str. 225.

²¹ Gl. npr. Jerzy J. Wiatr, *Studia socjologiczne*, 1985.

²² David Held–John Keane, »Socialism and the Limits of State Action«, v James Curran (ur.), *The Future of the Left*, Polity Press and New Socialist, Cambridge 1984, str. 175. Avtorjema gre za takšen odnos med civilno družbo in državo, ki bi pospeševal svobodo in enakost, kar pa je po njunem možno doseči le tako, da »priznamo potrebo, da se reformira in omeji državna oblast in radikalno transformira civilna družba« (prav tam).

cije. Za nas je še posebej pomembna razlika med tistimi, ki v civilno družbo štejejo (in celo poudarjajo) tiste institucije in odnose, ki jih običajno označujemo z »delavsko kontrolo«, »industrijsko demokracijo«, »participacijo«, »delavsko demokracijo« in »samoupravljanjem«. ²³

III

Če bi skušali povzeti bistvene zamisli o civilni družbi in njenem odnosu do politične države in samoupravljanja (zlasti pri nas), bi jih lahko v grobem razdelili na tri temeljne skupine:

1. Najprej imamo skupino pogledov, ki se navdihuje pri »postmarksizmu«. ²⁴ Zanj je značilno, da izrecno zaostruje pomen razlikovanja med civilno družbo in politično državo (tudi v socializmu), da vztraja pri pomenu ustvarjanja od države avtonomnih in neodvisnih sfer javnega življenja, ki se izražajo predvsem v socialnih gibanjih in v nekaterih drugih oblikah spontane javnosti; da poudarja tudi pomen zakonitosti in (političnega) pluralizma. Glede zgodovinskih virov obnavlja predvsem pomen klasičnih liberalnih tez o mejah državne oblasti in njeni kontroli, v sodobnosti pa vidi odločilen obrat v pojmovanju razmerja med civilno družbo in politično državo v pojavu takšnih gibanj, kot so bila Solidarnost na Poljskem in kot so nekatera druga gibanja v Vzhodni Evropi od srede sedemdesetih let naprej; oziroma posebej poudarja osrednjost »novih socialnih gibanj« (ekološka, feministična, mirovna, duhovna itd.), ki se navezujejo na civilno družbo kot na svojo bistveno referenčno konceptualno točko in sfero praktičnega delovanja nasproti državi. V svojem samorazumevanju se ti pogledi razumejo kot nova alternativa v iskanju neetatistične strategije demokratičnega socializma, kot alternativa tako realnemu državnemu socializmu kot poznemu kapitalizmu. Usmerjena je v (svetovnih virih) proti državi, kapitalu in patriarhiji. Presenetljivo pa je, da se razume tudi kot »alternativa« samoupravnemu socializmu, presenetljivo, ker med institucijami, kj jih postavlja kot novost, navajajo nekateri tudi delavske svete, v svoji konceptiji demokracije pa tudi samoupravljanje v produkciji. ²⁵ Takšno stališče zavzema »postmarksistična« koncepcija civilne družbe z argumentom, češ da je samoupravni socializem v marsičem sicer različen od države, da pa naj ga bi s slednjim družilo to, da tako prvi kot drugi priznavata nekakšen »mit kolektivne harmonije«. Na tem domnevnem mitu je zgrajena – trdi ta koncepcija – teza o brezkonfliktnem karakterju socialistične družbe in o odmiranju države. Za razliko od tega pa postmarksisti zatrjujejo, da je v socializmu ne samo potrebno razlikovati med civilno družbo in državo, marveč da je treba razločevanje med njima ohraniti in celo poglobljati. Od tod tudi kritika (mislim, da v marsičem enostranska) in marginalizacija klasičnega marksističnega prispevka k tej problematiki. Ključne slabosti tega gledanja so dalje predvsem: podcenjevanje pomena rigoroznih odnosov med civilno družbo in politično državo, v katerih se izraža interesna istovetnost med obema v dejanskem vplivu zlasti velikega kapitala na splošno politiko državnih organov, in podcenjevanje vpliva selektivnih mehanizmov državnega aparata na takšno (ne)odločanje, ki daje prednost ravno določnim razrednim interesom. Podobna kritična pripomba velja tudi za razmerje med civilno družbo in državo v postkapitalističnih družbah. Čeprav je pomembno, da se tudi v tej družbi uveljavi razlikovanje med državo in družbo, pa je prav tako nujno, da razmišljamo o mehanizmih civilne družbe in države, ki naj bi omogočili preobrazbo politične države v smeri preseganja dualizma med civilno družbo in politično državo.

²³ Tako v citiranemu delu Gorz področje ekonomije in dela izključuje iz sfere civilne družbe (nav. delo), medtem ko drugi (J. Keane, J. Cohen, A. Gouldner, *The Two Marxisms*, Seabury Press, New York 1980, itd.) opozarjajo na samoupravljanje kot element civilne družbe. Prim. kritiko, ki jo J. Cohen izreka zoper novejšo stališče A. Gorza v: J. Cohen, *op. cit.*, opt. št. 80.

²⁴ To stališče je prišlo do izraza v zborniku *Socialistična civilna družba?*, op. cit.

²⁵ Prim. John Keane v zborniku *Socialistična civilna družba?*, op. cit.

2. Drugo skupino pogledov na problem civilne družbe, države in samoupravljanja v socializmu predstavljajo tista stališča, ki civilno družbo izenačujejo s samoupravljanjem. Ti pogledi se lahko v poudarjanju bistvenih stikališč med civilno družbo in samoupravljanjem opirajo na vrsto pomembnih argumentov:

a) zgodovinsko gledano je ideja asociativnega povezovanja, ki je temeljna značilnost novejših teorij o civilni družbi v socializmu, bistvena ideja marksizma (v marksovskem smislu) v njegovih pogledih na postkapitalistično družbo;

b) samoupravljanje prav tako pomeni zahtevo po omejevanju državne oblasti in po podružbljanju ključnih sfer življenja;

c) samoupravljanje ne samo na idejnoteoretičnem, marveč tudi na institucionalnem področju (kakorkoli je to potrebno stalnega preverjanja, prilagajanja in spreminjanja) – konstituira sistem, ki po intenciji zagotavlja širok prostor avtonomnega odločanja družbenih subjektov;

d) tudi sodobna politična in sploh družbena znanost poudarjata, da je samoupravljanje s svojimi specifičnimi institucijami bistveni aspekt civilne družbe (glej zgoraj). To velja celo za nekatere izmed avtorjev, ki postavljajo socialistično civilno družbo kot alternativo samoupravnemu socializmu.²⁶

Mnogo razlogov torej govori v prid tistim pogledom, ki poudarjajo prekrivanje konceptov samoupravljanja in civilne družbe v socializmu. Njihovo stališče je mnogo bolj izdelano kot pa je omenjeno, saj se opira na obstoj široke mreže samoupravnih institucij in že obstoječih praks, medtem ko omenjena prva skupina pogledov, ki je sicer uveljavila pomen družbenih gibanj in spontane iniciative nasploh – ni dovolj precizna v tem, kakšne institucije naj bi razvijala civilna družba (posebej v socializmu).

Toda vendar je treba reči, da ima tudi ta druga skupina pogledov nekaj izrazitih slabosti. Med njimi je vsekakor ta, da postavlja enačbo: civilna družba = samoupravljanje in da torej ni dovolj jasna v določanju sestavnih elementov civilne družbe.

3. Tako pridemo do tretjega »modela« pogledov na civilno družbo in politično državo v socializmu. Ta model, ki tudi še ni dovolj artikuliran, se navezuje na prejšnja dva, hkrati pa ju tudi presega. Vendar je bližje drugemu modelu kot prvemu.

S »postmarksizmom« se ta model ujema v tem, da ima razlikovanje med civilno in politično državo velik pomen tudi v strategiji graditve socializma. Prav tako poudarja velik pomen mehanizmov kontrole vladajočih in vloge javnosti. Ta model pa zavrača tiste, ki podcenjujejo prispevke marksizma k tematizaciji in elaboraciji problematike civilne družbe in politične države v postkapitalistični epohi. Prav tako zavrača tezo, da je treba razločevanje med civilno družbo in politično državo ne samo ohranjati, marveč tudi poglobljati. V takšnem izhodišču ne vidi jamstva, da bo civilna družba odločujoča moč nad državnimi aparati. Posebej odločno pa (kot drugi »model«) zavrača tezo, ki vidi v civilni družbi alternativo ne samo etatizmu, marveč tudi socialističnemu samoupravljanju.

V (socialistični) civilni družbi ne vidi alternative samoupravljanju, marveč vidi v samoupravljanju bistveno sestavino, zlasti pa smer razvoja civilne družbe v socializmu. Pri tem upošteva prej omenjene logične in zgodovinske argumente pa tudi oznake, ki jih v sodobnem družboslovju dajejo civilni družbi kot posebni kategoriji, različni od države. Oznake, ki naj bi bile bistvene za civilno družbo, kot so npr. zakonitost, pluralizem, javnost, so tudi značilnosti koncepcije socialističnega samoupravljanja, seveda pa imajo te oznake lahko različni pomen zlasti glede na ključno vlogo delavskega razreda in na razlike v razumevanju političnega pluralizma kot pluralizma, ki teži k brezstrankarstvu. Od tod pa sledi, da se tretji model gledanja na civilno družbo v socializmu bistveno ujema z drugim modelom ravno v tem, da priznava osrednji pomen samoupravljanja za koncept civilne družbe

²⁶ John Keane, op. cit., str. 31.

v socializmu. Od drugega modela pa se razlikuje toliko, kolikor ne sprejema njegove temeljne enačbe, tj. kolikor ne izenačuje obeh pojmov. Civilna družba v socializmu, ki je zasnovana na samoupravljanju, je po eni strani širši pojem kot samoupravljanje; po drugi pa je samoupravljanje širši koncept kot civilna družba.

IV

V civilno družbo spada celotna »delovna družba« z vsemi svojimi interesi, potrebami, razrednimi in drugimi socialnimi členitvami, protislovji in povezavami, ki izhajajo iz družbene delitve dela. Civilna družba obsega odnose med spoloma in med generacijami. Tudi politične in družbene organizacije ter spontane pobude, kolikor delujejo nasproti državi kot relativno avtonomni subjekti, so sestavni del civilne družbe. Vanjo prav tako spadajo vsakdanji način življenja ljudi, njihovi običaji, tradicije, moralne norme, politična kultura, njihova verovanja in prepričanja, ki vplivajo na zasebno in javno obnašanje človeka, itd. Civilna družba kot kategorija usmerja torej našo pozornost v širše družbenoekonomske, razredne, slojevske in siceršnje medčloveške odnose, opozarja na pomen vsakdanjega življenja, ki oblikuje zavest in ravnanje ljudi, razkriva socialne in psihološke determinante (vključno s t.i. mikrofiziko oblasti), ki vplivajo na človekovo zasebno in javno življenje. Obsega spontane oblike delovanja, čeprav se osredotoča na organizirano kolektivno delovanje, kolikor poteka relativno avtonomno glede na politično državo. Zajema mrežo mednarodnih stikov, ki se spletajo npr. med profesionalnimi združenji, gospodarskimi subjekti, verskimi organizacijami in drugimi interesnimi skupinami. Obsega torej številne elemente in napotke, kako raziskati in razumeti razmerja med ljudmi, družbenimi skupinami in odnose med družbo in državo.

Po drugi strani pa je treba prislusniti tudi opozorilom, da je samoupravljanje, čeprav je šele na začetku svojega razvoja in čeprav tudi zaradi svoje hipertrofirane institucionalizacije v zadnjih letih stagnira, predstavlja hkrati nekaj več kot (vsaj pri nas pretežno razumljena) civilna družba, ki ne zajema npr. ekonomije, socialno-razrednih odnosov itd.²⁷ Samoupravljanje ni samo oznaka za upravljanje s temeljnimi ravnmi produkcije, marveč je osnovni princip, na katerem temelji celotna politična organizacija družbe in ki je institucionalno vgrajen v samo strukturo države (katere dejanska moč pa še vedno prevladuje).

Ne mislimo, da bi lahko tu izčrpno navedli vse bistvene prvine civilne družbe v socializmu, ki je utemeljen na socialističnem samoupravljanju. Ker pa so dosedanje razprave o civilni družbi pri nas ravno v tej točki izredno pomanjkljive in ker mnogi nesporednosti o civilni družbi temeljijo ravno na tej pomanjkljivosti, naj navedemo tiste elemente civilne družbe, ki se nam zdijo še posebej pomembni.

1. Najprej lahko štejemo v civilno družbo celoto (samoupravnih) aktivnosti, odnosov in institucij na področju dela;

2. sem štejemo tudi odločanje in odnose na podlagi t.i. svobodne »menjave dela«;

3. v civilno družbo spada tudi družina kot ena izmed temeljnih celic družbe;

4. posebno pomembno prvično civilne družbe sestavlja celotno področje prostovoljnega združevanja občanov in delovnih ljudi v najrazličnejše asociacije (združenja in društva; asociacionizem);

5. v civilno družbo spadajo tudi spontane pobude občanov in delovnih ljudi in tudi različna družbena gibanja (ekološka, mirovna, feministična itd.), ki so legitimna, če izhajajo iz splošne platforme delovanja Socialistične zveze delovnega ljudstva, in ki navezujejo svoje delovanje na SZDL oziroma na eno izmed družbenopolitičnih organizacij (ne v transmissijskem pomenu) (ZSMS, sindikati itd.);

²⁷ Na to je opozorila diskusija o civilni družbi na MC CK ZKS, 12. feb. 1987.

6. v civilno družbo sodijo tudi sfera javnega mnenja in nedržavni subjekti njegovega oblikovanja; založniška dejavnost, revije itd.;

7. celota običajev, kulture, različnih ideoloških tokov, religije, odnosi vsakdanjega življenja;

8. sem sodijo tudi izseki meddržavnih, mednarodnih stikov;

9. v civilno družbo štejejo tudi družbenopolitične organizacije same: SZDL, Zvezo sindikatov, Zvezo socialistične mladine, Zvezo borcev in Zvezo komunistov. To velja zanje – in tudi za druge našete prvine – v tolikšni meri, kolikor delujejo (relativno) avtonomno glede na državo in relativno neodvisno v medsebojnih odnosih. Njihov civilno-družbeni značaj je toliko bolj prisoten, kolikor večjo vlogo imajo temeljne organizacijske enote v njih in kolikor bolj delujejo na načelu (aktivnega) konsenza.

V

Koncepcija civilne družbe, ki jo zagovarjamo, je tako tesno povezana – v naših razmerah – s socialističnim samoupravljanjem, da jo je, menim, torej primerno imenovati »samoupravna civilna družba«. Zlasti če ne izhajamo samo iz tega, v kolikšni meri je samoupravljanje že stvarnost, ampak iz dolgoročnega cilja, h kateremu je oziroma bi moral biti učinkovito usmerjen razvoj socialistične družbe.

Civilne družbe v socializmu, ki je širši pojem od samoupravne civilne družbe, ne gre, kot smo rekli, niti reducirati na enega izmed njenih elementov niti je idealizirati kot nekakšno kategorijo, za katero so značilne nekakšne čiste etične kreposti, iz katere kot iz čistega studenca izvirajo zgolj hvalevredne ideje in napredna ravnanja. Vsaki resni strokovno zasnovani koncepciji civilne družbe so takšna pretiravanja tuja. Za civilno družbo je značilen obstoj naprednih in konservativnih teženj. Vanjo sodijo tako legitimni nacionalni interesi kot tudi, npr.; pojavi šovinizma, tako avtentični verski interesi kot njihova klerikalna oblika.

Sicer še vedno mislim, da so novejšje diskusije o civilni družbi tako pri nas kot v svetu, če jih jemljemo kot celoto, opozorile na nekatere pomembne aspekte politične teorije in prakse socializma (pomen javnosti, pluralizma, ekološke zavesti, zakonitosti, pravne države, kontrole oblasti, problematika svobodne misli itd.). Dosedanje razprave pa razkrivajo tudi resne slabosti. Med temi slabostmi naj omenim nekatere:

– npr. dokaj nedoločeno uporabo samega pojma civilne družbe, kar je pod že doseženim nivojem obravnave tega termina v zgodovini politične teorije;

– ideološko instrumentalizacijo pojma civilne družbe, kar se kaže npr. v tem, da se izvajajo politični sklepi, ki nikakor ne sledijo avtomatično iz nje, npr. da je za civilno družbo primeren le mnogostrankarski sistem;

– s civilno družbo se včasih²⁸ operira kot z nasprotjem v politični znanosti (celo v nemarksistični) že presežene oznake, ki enači socializem s totalitarizmom; itd.

Trdim, da takšne uporabe pojma civilne družbe ne smejo biti povod za to, da se odrečemo sami kategoriji, kot se ne odrekamo pojmu svobode, demokracije, pluralizma in socializma zaradi njihovih različnih uporab in zlorab. Kdor resno pozna zgodovino politične teorije in sodobno napredno družbeno misel, mora vedeti, da je kategorija civilne družbe eden izmed pomembnih analitičnih pripomočkov sodobne politične znanosti in družbene prakse. Če kje politična znanost potrebuje to kategorijo, potem jo potrebuje ravno pri nas. Kategorija civilne družbe je najtesneje povezana s kritiko etatizma. Tako etatizma realnosocialističnih dežel kot etatizma zahodne države blaginje. Pri nas je civilna družba postala privlačna predvsem zaradi stagnacije samoupravljanja, zaradi dejanske prevlade etatizma kljub nasprotni ideologiji. Civilna družba napoveduje dobo postetatizma.

²⁸ Takšne izpeljave najdemo v nekaterih sestavkih *Nove revije* št. 57.

Zahteva po socialistični civilni družbi je po svojem bistvu predvsem zahteva po poglobljanju socialistične demokracije, po racionalizaciji družbenega odločanja na principih delovne družbe, ekonomske in socialne produktivnosti in zoper družbeni in politični voluntarizem. Načelo civilne družbe zahteva tudi modernizacijo in prenavo politične družbe oziroma preobrazbo politične države.

Zahteva tudi nove premisleke o »odmiranju države«,²⁹ toda ne države nasploh, marveč ravno politične države. Toda država je še vedno potrebna in bo še dolgo premočna, da bi smeli s formulo o »odmiranju države« otopiti našo zavest o vsaj tehle problemih:

1. kako razkrivati dejansko moč državnih aparatov in jo zmanjševati tam, kjer ni funkcionalna;
2. kako racionalizirati in okrepiti to moč tam, kjer je potrebna spričo narave stvari (varovanje zakonitosti, varstvo pravic itd.);
3. kako rekrutirati državne aparate;
4. kako nadzorovati državno oblast in vzpostavljati dejanski odnos odgovornosti državnih organov in funkcionarjev nasproti civilni družbi;
5. kako utrjevati socialistično državo kot pravno državo;
6. kako pospešiti pretok interesov, idej in znanja iz civilne družbe v državo in kako povečati upravljalno sposobnost države;³⁰
7. kako državo demokratizirati in preobraziti politično državo.

V današnjih razmerah civilna družba ne more uresničiti vseh svojih legitimnih interesov brez aktivne, toda selektivne vloge države in brez presejanja razdvojenosti civilne družbe in politične države. Problem torej ni samo ločevanje ali celo poglobljanje ločevanja med civilno družbo in (politično) državo. Če bi postavili vprašanje tako, bi težili bolj k liberalizaciji, ne pa tudi k (samoupravni) demokrati- zaciji. Toda zlasti socialistično izročilo o civilni družbi (ki mora nujno upoštevati občečloveške pridobitve liberalizma kot svobodnjaške ideologije) mora imeti, mislim, pred očmi, da se polna svoboda izraža ne samo v »freedom from«, marveč tudi v »freedom to«. Ravno v taki nujni povezavi negativne in pozitivne svobode je velik pomen povezovanja problematike civilne družbe s socialističnim samoupravljanjem. To pa tudi zahteva, da pri obravnavi razmerja med civilno družbo, (politično) državo in samoupravljanjem moramo imeti pred očmi spoznanje, da je svoboda posameznika pogoj za svobodo skupnosti. Gledanje na politiko s stališča dialektike civilne družbe, države in samoupravljanja zahteva tudi drugačno vred- notenje pomena individualnih pravic in svoboščin ter sploh vloge individua v javnem življenju. Zahteva pa tudi spopadanje znanosti s konservativnimi konceptijami civilne družbe in tudi praktični boj s konservativnimi tendencami v njej; zahteva urejanje medsebojnih odnosov predvsem z metodo sporazumevanja in dogovarjanja, ki vodi k soglasju; terja, da spoštujemo voljo večine, kadar smo se dogovorili za takšen postopek; zahteva pa tudi, da načela večine ne spremenimo v »tiranijo večine«, marveč upoštevamo tudi pravico manjšine. To velja še posebej za samoupravno civilno družbo, ki temelji na samoupravnem pluralizmu in na priznavanju pluralizma nacionalnih interesov.

²⁹ Ena od bistvenih razlik med Marxovo in novejšimi postmarksističnimi teorijami je ravno zanikanje odmiranja države v slednji.

³⁰ Upravljalna sposobnost sodobnih državnih aparatov je povsod predmet ostre kritike, ki se kaže tudi v teoriji o »nemožnosti vladanja« (ungovernability). Namesto posplošenega kritiziranja etatizma je potrebno raziskovati tiste faktorje (subjektivne in objektivne, kadrovske in organizacijske itd.), ki vplivajo na upravljalno sposobnost države. Treba bo povečati pomen državnih aparatov in njihovo vlogo kot subjektivne sile družbe.

Civilna družba in »civilno« gospodarstvo

I

Glede na razpravo o civilni družbi bi bilo treba jasneje ugotoviti, kaj je ta nasproti »necivilni« družbi. Verjetno je jasno, da bo prva nekako bolj občečloveško naravnana v skladu z generičnim bistvom človeka, druga pa nekako »umetna«, recimo ekleziasistična, militaristična, politično ideološko moralistična itd.; tudi pod vplivom nasilnih subjektivnih vrednosti, ideologij..., ki jih vsilijo razredi, elitni sloji, določena gibanja, ki, recimo, zavzemajo oblastni (državni) položaj itd.

S takšno razlago *civilne-necivilne družbe* se nam zastavlja takoj *dvoje vprašanj*: 1. ali obstoji neki naravni človek z naravnimi potrebami, pravicami in dolžnostmi, in 2. kaj je potem z Marxovo teorijo razvoja in ureditve družbe (formacijami)? Ali potem še velja Marxova teorija, da kategorija – institucije niso nekaj večnega, ker so le odraz spreminjajočih se odnosov; ali obstoji nekaj takega, kot je gospodarstvo sploh ali produkcija sploh? Ali je potem, recimo, fevdalna ali kapitalistična formacija, družba, oblika družbe le rezultat nekega prevladujočega vrednostnega sistema (zlasti v Evropi), v glavnem krščanske (ože) protestantske religije, ali pa je to dejstvo, da je krščanska religija prevladovala v srednjeveški Evropi, rezultat tedanje razvitosti produktivnih sil?

Po Marxu je zelo malo skupnega človeškemu rodu za ves čas obstoja. Človeška družba se pojavlja preko posebnih civilizacij, tudi kot formacij (vprašanje je, ali civilna družba kdaj sovpada z neko prevladujočo civilizacijo). Pa zopet govorimo o propadu mnogih civilizacij, mnogo več kot je Marx imenoval formacij v svoji peripetizaciji. Ali so potem Marxove formacije neke vrste nad-, supercivilizacije?

In dalje, če njegovo delitev (členitev) družbenega razvoja razumemo triadno: brezrazredna, razredna in brezrazredna družba, ali ni njegova teorija zgodovine neke vrste teorija o izvirnem grehu, ki je pahnil človeški rod v razredno, grešno (očiščevalno) družbeno ureditev, vse do proletarske revolucije, ki dokončno osvobaja človeka, tako da bo šele tedaj (p)ostal samo človek kot generično bitje (kot *speciae sui generis*)? Ali je torej komunistična formacija (družba) obličenje popolne civilne družbe (kot formacije)?

Če pa zopet predpostavljamo, da je v nekem času v svetu nujno neko prepletanje najrazličnejših formacij (civilizacij), še ože, posebnih ureditev, ali je potem civilna družba »določenega veka« le presek, tisto skupno človeško v vseh teh, sicer različno formiranih sistemih?

Konkretno bi bila potem *danes civilna družba v svetu* tisti skupek odnosov, institucij kot razvitih občečloveških na današnji stopnji razvoja, ki bi jih našli v svetu kot skupne – ali kot uveljavljene institucije (sicer oblikovno specifično) ali pa kot težnjo vseh pripadnikov človeškega rodu, ljudstev, narodov... v svetu, ne glede na specifične ureditve, ki so plod specifičnih vrednot, ideologij, religij itd. Torej, tisto kar bi našli skupnega v razvitih razvijajočih se, prevladujočih kapitalističnih družbah, v deželah »realnega socializma« najrazličnejših inčič, v pretežno ruralnih, arhaičnih, tradicionalnih družbah, pa tudi še polfevdalnih ali pa zarojenih poindustrijskih družbah?

II

Če v kontekstu občega in posebnega razvijemo idejo, da obstoji *vsaka družbena oblika* – kot *dialektika enotnosti (prežemanja in nasprotovanja)* – iz obče civilne družbe in posebnih formiranih itd. družb, potem sledi, da bomo imeli (kot podstat) tudi *dvoje »vrst« gospodarstev* oziroma *dvoje plati gospodarstev*: kot obče gospodarstvo – s splošnimi gospodarskimi zakoni (kategorijami) ter kot posebno gospodarstvo – kot posebno, specifično urejeno – pod vplivom prevladujočih posebnih idej, političnega sistema, kulture itd.?

V prvem primeru bi govoril o civilnem gospodarstvu, ki je baza in zagotovitev uveljavljanja civilne družbe, drugo je posebno formacijsko gospodarstvo. Pri čemer civilne družbe ne razumem čisto statično, ampak evolutivno.

Ideja je preprosta.

Civilno družbo (in gospodarstvo) bom še enkrat imenoval kot tisto, ki izhaja od množičnih, skupnih potreb ljudi, ne glede na raso, spol, nacionalnost, tudi ideologijo, religijo itd. Civilna družba mora zagotavljati ljudem bazične biološke, zdravstvene, bivalne, komunikacijske, pa tudi neke kulturne potrebe. Te potrebe bi imenoval tudi temeljne človeške pravice, kot pravice do življenja. Iz teh potreb se razvijajo neke obče težnje ljudi. Kot splet naravnih omejitev, razvoja specifično družbenih ter teh občečloveških potreb (ki so za neko družbo tudi omejitev; da ne moremo mimo njih, da ne moremo urediti nekih drugih zadev, predno ne rešimo teh potreb) se oblikujejo neki zakoni kot neke sile, ki silijo, prisiljujejo vlade, gibanja, da jih upoštevajo. Ali pa, če jih izigravajo, se jim ti maščujejo z naraščanjem nezadovoljstva ljudi, kar seveda omaja ali celo odpravi neko specifično formirano (formacijsko) družbo.

Takšen primer imamo danes povsod v t. i. *deželah realnega socializma* (po moje birikratskega kolektivizma). Mnoge komunistične stranke, ali iz socialne filozofije, da bo imel ta »novi«, revolucionarni človek popolnoma drugačne potrebe – zahteve ali pa da bo sprejel potrebe, oblikovane po političnem vodstvu, kot prioriteto za svoje delovanje, čeprav te celo ne bi bile v skladu z njegovimi občečloveškimi potrebami, težnjami, so pripeljale do stanja, v kakršnem so te dežele s to ureditvijo danes.

Moja teza je, da je na *področju gospodarskega zadovoljevanja materialnih potreb zelo malo ali vse manj specifičnih, čisto različnih potreb*. Različnost je zgolj produkt različne razvitosti, različnih kultur, običajev, ideologij, ki pa se hitro spremeni, kakor hitro pridejo ljudje v dotik z višjo razvito civilizacijo (primer Japonske po vojni, danes pa Kitajske). Teza je, da je to res, da se *iste potrebe lahko zadovoljujejo (dobrine pa producirajo) v različnih odnosih*. Toda odgovor je zopet – da, toda načeloma večkrat na račun nižjih učinkov. Pa je sedaj vprašanje, ali so ljudje po naravi pripravljeni, da bodo v imenu nekih drugih vrednot, recimo, nacionalne suverenosti ali pa zaradi »graditve« socializma itd. zamenjali nižji standard za več teh vrednot? Ne glede da je to tudi možno, zlasti v prehodnem obdobju, npr. po vojni, med revolucijo, ob velikih naravnih nesrečah itd., pa v stabilnem, relativno mirnem obdobju kaj takega ni pričakovati. Kar potrjujejo tudi sedanje preнове v t. i. deželah »realnega socializma«.

Tedaj pride vendar do *veljave Marxova misel*, da to civilno potrebo ljudi (in pravico do normalnega zadovoljevanja materialnih potreb) lahko zagotovi le gospodarski aparat (sistem), ki upošteva najučinkovitejšo tehniko, tehnologijo, organizacijo, upravljalne metode, ki so znane ali razvite v svetu... (pri čemer ne mislim, da v teh metodah ni zajet zopet človek kot ustvarjalec vsega materialnega bogastva s svojimi, tudi delovnimi – produkcijskimi potrebami).

III

To me je navedlo v mojem raziskovanju k sklepu, da je *gospodarstvo kot človeška dejavnost* sploh načeloma, v prvi vrsti najprej *civilna dejanost*. Vsaka pretirana ideologizacija, politizacija, etatizacija, administracija, religizacija načina produciranja, gospodarskega aparata mora voditi do slabših produkcijskih (gospodarskih) učinkov, pa s tem do slabšega zadovoljevanja potreb (kot celote) neke družbe kot civilne družbe.

Konkretno sem se celo vprašal, ali je sploh nekaj takega, kar bi lahko imenovali »socialistična« produkcija, »socialistično« gospodarstvo, »socialistični« način gospodarjenja?

Če tega sodimo po produkcijski ali gospodarski metodi, je očitno, da kaj malo, vsaj danes. Če je npr. potreben še denar kot instrument plačevanja, pa tudi kot

motiv za pridobivanje sredstev za življenje, tudi kot premoženje, potem bomo imeli težnjo ljudi po denarju, pa naj ga Castro ali Gadafi (nekaj tudi Lenin) proglašajo še tolikokrat za usedlino starih odnosov, stare zavesti itd.

Skratka, vsako nasilno vnašanje elementov, načel politike, religije ideološkega sistema v t. i. ekonomske kategorije – zakone, mora ogroziti gospodarsko učinkovitost, ki pa jo žele vsi narodi, vsa ljudstva.

To seveda ne pomeni, da ni organizirana produkcija, kot odnosi med ljudmi, bolj ali manj demokratična, bolj ali manj socialna, humana, kulturna, moralna itd. To le pomeni, da z odpravljanjem ekonomskih načel v gospodarjenju ne moremo pričakovati, da se bo gospodarjenje izboljšalo. Njegova socialnost, humanizacija, kultivizacija se izboljša v tem pogledu le, če je sam subjekt dejavnosti, ki vstopa v produkcijske odnose, ki »gradi« bolj socialno, humano, kulturno, moralno družbo, sam bolj socialen, human itd. Kar pa ni preprosto zadeva »prevzgoje« ljudi ali ideologizacije, indoktrinacije ali institucionalne manipulacije, čeprav nisem pristaš tehnološke variante razumevanja socialnega napredka v gospodarjenju.

Ta je *plod samega dolgotrajnega razvoja (evolucije)*, oblikovanja novih tehnik, tehnologij, znanja, katerim potem ljudje prilagajajo svoje obnašanje ter s ponavljanjem formirajo v zavesti *ново kulturo* (dela, produkcije, menjave, porabe itd.) Pa še to po celinah, po narodih, deželah kaj različno. Deluje t. i. zakon *neenakomernega razvoja* zaradi boja nasprotij. Medtem ko se bo v neki družbi razvijala ob isti tehniki, tehnologiji, organizaciji dela takšna in takšna kultura (zavest), se bo razvijala drugod (kot nasprotje) bolj ali manj drugačna. Ne da je to formalno racionalno, je pa vsekakor razvojno nujno, ki z različnostjo ustvarja *boj nasprotij*, ki potem pritiska na ljudi, skupine ljudi, narode, gibanja, da iščejo nove metode boja – razvoja itd.

Tako gledam tudi na *zarodek samoupravnega sistema*, ki sam po sebi ni ne racionalnejši niti socialnejši (razen na papirju). Rodil se je kot nasprotje kapitalističnemu in etatističnemu sistemu vrednot, prevladujočih tudi v gospodarstvu in v družbi. Svojo vlogo je »opravil«, ker je mobiliziral oba sistema, da sta se sama morala nadalje razvijati itd., itd.

Se pravi, da *ima civilno gospodarstvo* (ki »stoji« za specifičnimi političnimi in državnimi oblikami) *samo vzpode*, 1. da se dalje razvija, izpopolnjuje, a to je, da zadovoljuje splošne človeške potrebe kot pravice, 2. da pa prav z možnim različnim (specifičnim) doseganjem teh vrednostnih ciljev ustvarja izhodišča za razlikovalne (formacijske) postopke, za oblikovanje specifično formiranih družb, ki bodo z vidika občega prereza *bolj ali manj civilne in civilizirane*, ker bodo imele bolj ali manj specifično formirane institucije. Toda ta specifičnost institucij jo zopet sistemsko pod povratno kontrolo – vplivom, tako da neka družba, vsaj na daljši rok, dosega, uresničuje cilje – potrebe progresivno tendenčno razvite civilne družbe v svetu.

IV

Kaj sledi kot *sklep in poduk, vsaj zame?* Če pristajamo na dialektiko občega in posebnega, ki sta oblika in metoda zgodovinskega razvoja, hkrati pa gledamo na nujno prepletanje in nasprotovanje kot vzrok za *diferencirani razvoj*, potem moramo reči, da je napačno, neznanstveno vsako *pretirano zavzemanje* ali za samo civilno družbo ali za samo specifično formacijsko (formirano) družbo kot edino pravilno obliko ali metodo družbenega gibanja, aktivnosti, stanja.

Drugo je *naše osebno vrednotenje*, koliko je neka družba dosegla neko civilizacijsko stopnjo, koliko je zadovoljila potrebe družbe kot civilne družbe, koliko pa je neko gibanje, ideologija, država itd. tej družbi navrglo specifične institucije, ki onemogočajo določeni družbi, da bolje zadovoljuje svoje civilne potrebe. Toda zopet gledano z vidika že omenjene nujnosti, da se svet razvija lahko le preko različnosti, tudi za ceno »zla« manj civilne (in civilizirane) družbe.

IVAN SVETLIK

Ustavna kodifikacija dela

Funkcija vsake ustave je, da vzpostavi temeljne kode obnašanja družbenih subjektov – od posameznikov preko družbenih skupin in organizacij do družbenih institucij. V središču kodnega sistema jugoslovanske in tudi številnih drugih ustav je delo, in sicer delo kot osnovna pravica in dolžnost posameznika, delo kot centralna človekova aktivnost, delovna organizacija kot centralna družbena institucija, delovni odnosi kot določnica političnih odnosov in podobno.

Kodifikacija družbenih odnosov s pomočjo ustave ima lahko predvsem dve funkciji. Lahko proklamira in zahteva take odnose, ki v stvarnosti ne nastopajo ali pa so izjemni in tako predstavlja neke vrste razvojni načrt, lahko pa predvsem utrdi in legalizira prevladujoče odnose in tako prispeva k družbeni stabilizaciji in k legitimnosti vedenja njenih akterjev. Jugoslovanski Ustavi je bila v splošnem in tudi kar zadeva kodifikacijo dela pridana predvsem prva funkcija. To pomeni, da je zahtevala vzpostavitev odnosov, ki jih v glavnem še nikjer ni bilo. Če pustimo ob strani vprašanje, da bi se morale z družbenimi projekti v svojih programih ukvarjati politične partije, ne pa Ustava, pa ne moremo mimo dejstva, da je poudarjanje projektivne funkcije Ustave utrjevalo ideološki in politični voluntarizem (in je bilo hkrati tudi njegov izraz) ter ustvarjalo visoko stopnjo družbene anomalije in entropije. Do tega ni prihajalo le zato, ker je Ustava ignorirala stvarne odnose v sferi dela, temveč tudi zato, ker je kot ideološki projekt obšla večino razvojnih sprememb v sferi dela pri nas in še posebej v razvitem svetu. Tako se z leti razlikata med ustavnim načrtom in stvarnostjo ni zmanjševala, temveč povečevala. Povečevala se je tudi zato, ker projektni značaj Ustave ni skladen z njeno podrobnostjo. Podrobno ni mogoče popisati niti stvarnih odnosov.

Predlagane ustavne spremembe ne odvezemajo Ustavi njene temeljne značilnosti, to je projektivnosti, čeprav v nekaterih delih nakazujejo približevanje stvarnim odnosom. Če pa Ustava ostaja družbeni projekt, potem naj ne bi več temeljila na voluntarizmu, temveč na konkretni utopiji. Kar zadeva delo, bi jo bilo mogoče izpeljati že iz analize razvojnih sprememb v razvitih deželah. Čeprav morda zveni ironično, so spremembe v sferi dela v razvitih deželah vendarle od nas vse bolj oddaljene, tako da sodijo v projekt konkretne utopije, ker jih v stvarnosti ni zaznati. V nadaljevanju navajamo nekaj najznačilnejših.

Spremembe v sferi dela

Velike strukturne spremembe v sferi dela so se pravzaprav začele v sedemdesetih letih, ko so si druga za drugo sledile gospodarske krize, ko je odpovedal Keynesov ekonomski model in se je hitro začela povečevati stopnja brezposelnosti. Za sedemdeseta leta je bilo značilno mrzlično iskanje instrumentov za zmanjšanje brezposelnosti, pri čemer so zlasti stavili na programe in ukrepe aktivne politike zaposlovanja (Svetlik, 1985) in upali, da bo polna zaposlenost ponovno

vzpostavljena s temeljitejšo oživitvijo gospodarstva. Osemdeseta leta so prinesla razočaranje. Oživitvi gospodarske rasti, zlasti pa tehnološki prenovi gospodarstva je le v izjemnih primerih sledilo tudi zmanjšanje brezposelnosti. Na tem razočaranju pa vse bolj temelji spoznanje, da je bila polna zaposlenost v povojnem obdobju le kratka epizoda v družbenem razvoju in da se bo potrebno sprijazniti s tem, da je brezposelnost trajno prisoten pojav. Zato si v razvitih deželah vse manj prizadevajo s pomočjo različnih socialnih programov za vsako ceno zagotoviti brezposelnim produktivno zaposlitev, ampak si postavljajo skromnejše in realnejše cilje. To je zagotoviti brezposelnim socialno vključenost s pomočjo kakršnekoli koristne in zanje smiselne aktivnosti, bodisi v delovnem ali izven delovnega časa (La documentation Francaise, 1983, str. 119).

Gospodarski razvoj v zadnjih letih temelji predvsem na novih tehnologijah. Te pa ukinejo mnogo več delovnih mest kot jih na novo ustvarijo. Ta proces gre tako daleč, kot ugotavlja Peter Drucker (1987), da se je v industriji proizvodnja praktično ločila od zaposlovanja. Gre za nepovraten razvojni proces, pri katerem je količina proizvodnje vse bolj neodvisna od količine angažirane delovne sile. Stroški za delovno silo postajajo vse manj pomemben faktor konkurence. Po Druckerjevemu mnenju se ne deindustrializira ameriška industrija, temveč ameriška delovna sila. Od 1975. leta se je število zaposlenih v industriji ZDA zmanjšalo za 5 milijonov, tako da jih je danes le še okrog 18 milijonov, čez 20 let pa jih bo komaj še 12 milijonov ali 10% vseh zaposlenih. Substitucija dela z znanjem in kapitalom je neizprosna. V proizvodnji mikročipov ima znanje 70% in delo le 12% delež. V proizvodnji zdravil na recept je delo udeleženo le s 15% in celo v proizvodnji avtomobilov le z 20 do 25%. »Dežela, panoga ali podjetje, ki se z ohranjanjem delovnih mest fizičnih delavcev v proizvodnji zoperstavlja mednarodni konkurenci, bo hitro ostalo brez proizvodnje in brez delovnih mest« (Drucker, 1987).

Delavcem, ki postajajo odvečni v industriji in tistim, ki na novo vstopajo na trg delovne sile, se ne uspe zaposliti v storitvenih dejavnostih, ki so tudi same v krizi. Zato grozi vse večja brezposelnost. Ta problem razvite dežele deloma rešujejo s skrajševanjem delovnega časa, ki vpliva na prerazporeditev dela med večje število ljudi. Za posameznika to pomeni, da vse manj svojega časa posveča produktivni zaposlitvi in da ima vse več nedelovnega časa. V letu 1946 je 20-letni zaposleni Francoz lahko pričakoval, da bo pri delu preživel 33% svojega časa, ne računajoč spanje. Leta 1975 se je ta odstotek znižal na 25 in leta 1981 na 21 (La documentation Francaise, 1983).

Večina skrajšanega delovnega časa danes ne odpade na tako imenovano generalno skrajšanje. Delovni čas se skrajšuje predvsem parcialno, kar pomeni, da je vse več tako imenovanih neregularnih zaposlitev oziroma zaposlitev z delnim delovnim časom, začasnih, sezonskih in priložnostnih zaposlitev, vikend izmen in podobnih. Zaposlitev s polnim delovnim časom postaja vse manj pogosta in zato izgublja na pomenu kot determinanta družbenega življenja (Roustang, 1986).

Številne analize kažejo, da se v sedemdesetih in osemdesetih letih hitro širi obseg neformalnega dela. Razlogi za to pa niso le v tem, da je vse več brezposelnih, ki iščejo možnosti preživetja in smotrne dejavnosti sploh ter v tem, da imajo ljudje vse več prostega časa, ki ga želijo porabiti za dodatne delovne aktivnosti, temveč tudi v tem, da so potrebe ljudi vse bolj rafinirane, za njihovo zadovoljitev pa ni na voljo ustreznih dobrin in storitev; da so dohodki od formalnega dela čisto prenizki, da bi ljudje lahko kupili potrebne dobrine in storitve na trgu; da so storitve postale tako drage in oprema za njihovo samoprodukcijo tako poceni, da se bolj splača vzeti si nekaj prostega časa in si jih zagotoviti v lastni režiji, kot pa delati v tem času za plačilo in jih nato kupiti; da ljudje ravno pri opravljanju neformalnega dela doživljajo sebe kot kreativne in avtonomne osebnosti, česar jim tayloristična organizacija dela pogosto ne dopušča; da imajo ljudje vse več sposobnosti za opravljanje raznovrstnih del, kar ni veljalo za nekvalificirane in

polkvalificirane delavce in da je na voljo tudi vse več miniaturne in hkrati učinkovite ter stroškovno dostopne tehnologije, ki jo uporabljajo posamezniki, gospodinjstva ter prijateljske in sorodstvene skupine za samoprodukcijo dobrin in storitev (Svetlik idr. 1987).

Ustaljene neformalne oblike za zagotavljanje storitev, ki se pojavljajo v gospodinjstvih in na lokalni ravni med prijatelji, sorodniki, znanci ali skupinami ljudi s podobnimi problemi, so začeli najprej pozorno spremljati raziskovalci, nato pa so jih lokalne oblasti, ki so zadolžene za zagotavljanje posameznih storitev, začele vse bolj vključevati v svoje programe. Ne le, da jih tolerirajo, temveč jih finančno podpirajo in jim nudijo strokovno in organizacijsko pomoč z namenom, da bi vzpostavili lokalne neformalne oziroma polformalne mreže za zagotavljanje storitev. Nastajajo tako imenovana intermediarna telesa oziroma intermediarni sektor, ki ni niti državni, niti privatni oziroma tržni niti ni neformalen. Ima značilnosti vseh, predstavljajo pa ga, na primer, skupine za samopomoč, državno subvencionirani socialni programi, grupe za samoiniciativno zaposlovanje, državno subvencionirane grupe za zaposlovanje, prostovoljne organizacije, kooperative in drugi (Evers, 1987).

Četudi pustimo ob strani spremembe, do katerih je prišlo na robu sistema zaposlenosti in izven njega, v sferi neformalnega dela, pa ne moremo mimo sprememb, do katerih prihaja v njegovem središču. Če zaposlitev izgublja centralno mesto v življenju posameznika zaradi organizacijskih razlogov, kot sta krajši delovni čas in neregularne oblike zaposlitve, jo izgublja morda še v večji meri zaradi vsebinskega razloga, ki bi ga lahko imenovali fluidizacija delovne kariere. Tehnološke spremembe preoblikujejo strukturo dela tako, da morajo posamezniki vse pogosteje menjati svoja poklicna področja oziroma se prilagoditi na nove zahteve dela. Poklicna struktura je vse manj stabilna, identifikacija posameznikov s svojimi poklici se zmanjšuje, upada pa tudi moč poklicnih združenj in sindikatov. Najbrž ni bil noben drug prijem Thatcherjeve toliko uspešen pri obračunavanju z britanskimi sindikati kot prav hitro tehnološko prestrukturiranje gospodarstva. Nekaj podobnega se dogaja v zadnjih letih v Italiji.

Drugo pomembno spremembo v sistemu zaposlenosti so zlasti v sedemdesetih letih podrobno proučili v okviru tako imenovanih teorij segmentacije trga delovne sile (Svetlik, 1987). Gre za to, da podjetja vodijo do različnih skupin zaposlenih povsem različno politiko rekrutiranja, nagrajevanja, izobraževanja in izpopolnjevanja ter odpuščanja. Skupine zaposlenih delavcev so tako postavljene v povsem različnih položaj nasproti delodajalcem in druga do druge, kar povečuje njihovo diferenciacijo in zmanjšuje njihovo moč. Na najsplošnejši ravni gre na eni strani za skupino ključnih delavcev, brez katerih bi zastala tekoča proizvodnja in razvoj podjetja in bi jih bilo nemogoče nadomestiti in usposobiti v kratkem času, na drugi strani pa za skupino delavcev, ki jih je mogoče hitro nadomestiti, ne da bi se to poznalo v delovanju podjetja. Na prvo skupino odpade vse večji, na drugo pa vse manjši delež zaposlenih delavcev. Robertson (1985) ne izključuje povsem možnosti, da bodo v prihodnje ostali v proizvodnji samo privilegirani delavci iz prve skupine, ki bodo razvijali nove proizvode in novo tehnologijo, s katero bodo tudi upravljali, da pa bo večina delavcev iz druge skupine izgubila ta status in se bo preživljala na osnovi raznih socialnih programov, kot je na primer garantirani minimalni dohodek za vse državljane. Dela v formalni sferi zanje ne bo več, ker jih bo izpodrinila tehnologija avtomatskih linij in robotov.

Garantirani minimalni dohodek za vsakega državljanja je program, o katerem se zaenkrat samo razpravlja. Sicer pa je v razvitih deželah danes v veljavi že veliko število socialnih programov, ki posameznim skupinam prebivalstva zagotavljajo preživetje neodvisno od zaposlitve. To niso le programi za brezposelne, ki so izgubili delo. Namenjeni so tudi drugim skupinam, na primer odraslim, ki se izobražujejo; starejšim, ki ne morejo več računati na zaposlitev; mladim, ki jim ni do zaposlitve niti ne do izobraževanja, vendar pa se vključujejo v razne koristne

aktivnosti v svoji lokalni skupnosti ali pa take aktivnosti organizirajo sami; staršem z majhnimi otroki, volonterjem v dobrodelnih organizacijah in drugim. Zaposlitev tako postaja za vse manjši delež prebivalstva eksistenčna nuja. Po drugi strani pa mora ravno zaradi tega država blaginje zagotavljati materialna sredstva vse večjemu deležu populacije. Če ni več »dela za vse«, kar je (bila) znana maksimska skandinavske socialne in ekonomske politike, mora biti vsaj »dohodek za vse«.

Upošteva je brezposelnost, substitucijo dela s kapitalom in znanjem, ločevanjem proizvodnje od zaposlovanja, skrajševanje delovnega časa, širjenje neregularnih oblik zaposlovanja, širjenje neformalnega dela, – fluidizacijo poklicne kariere in segmentacijo trga delovne sile – postane jasno, da se mora menjati tudi politična scena. Tradicionalne delavske organizacije razpadejo, njihovi pogledi se med seboj vse bolj razlikujejo, njihova moč nasproti kapitalu pa je vse manjša.

V luči navedenih sprememb hi nič čudnega, da pride Offe (1987) do ugotovitve o razsrediščenju dela. Delo izgublja mesto centralne človekove aktivnosti, ki so ji podrejene vse druge aktivnosti, zaposlitev pa mesto centralne družbene institucije, na osnovi katere je določen družbeni in ekonomski položaj posameznika, njegove pravice in dolžnosti. Delo je le ena izmed dejavnosti, ki ji ni mogoče več priznavati ekskluzivnega mesta.

Na tem mestu Offeja ujame Hribar (1987), ko pravi, da razsrediščenje dela pravzaprav ni več teoretsko vprašanje, ker je postalo empirično dejstvo. Teoretsko se po njegovem mnenju postavlja vprašanje o reinterpretaciji dela kot takega. Zdi se, da je ta pripomba povsem na mestu, kajti ko Offe razpravlja o delu, ima vseskozi v mislih posebno, lahko bi rekli strukturalistično opredelitev dela (Rus, 1984.), to je dela kot proizvodne oziroma produktivne dejavnosti, ki je namenjena reprodukciji kapitala (Braverman, 1974). Taka opredelitev pa ne izčrpa vseh pojavnih oblik dela, temveč se nanaša predvsem na delo kot posel, ob strani pa pušča vse tako imenovane neformalne oblike dela – od samoprodukcije in altruističnega dela do recipročne menjave dela (Svetlik idr. 1987). Če upoštevamo, da se ob zmanjševanju dela kot posla povečuje pomen neformalnih oblik dela, bi bili pravzaprav bolj upravičeni govoriti o spreminjanju ravnotežja med različnimi oblikami dela (Gershuny, 1983), kot pa o njegovem razsrediščenju. Ravno prenos ravnotežja v korist neformalnih oblik dela pa morda že tudi predstavlja empirični korelat temu, kar bi v skladu s Hribarjevo tezo lahko imenovali ekosistemska interpretacija dela. Pri tem še ne gre za popolno opustitev instrumentalnosti dela, vsekakor pa za mnogo bolj poudarjene elemente naravne in socialne ekologije, kot to velja za posel.

Implikacije za Ustavo

Če naj Ustava predstavlja razvojni projekt družbe, potem mora kodificirati družbena razmerja tako, da bodo verjetna, sprejemljiva in hkrati tudi uresničljiva. Zdi se, da imajo v tem pogledu poseben pomen spremembe, ki se danes odvijajo v najrazvitejših deželah. Pri tem ne gre za to, da bi k nam mehansko presajali njihove rešitve, temveč za to, da bi se na spremembe v strukturi dela lahko vnaprej pripravili. Tudi ne gre za to, da bi morali ponavljati vse korake, ki so jih v svojem razvoju že storile razvite dežele, temveč za to, da bi morda našli nekaj bližnjic, da bi tako zmanjšali naše zaostajanje. Povedano s primerom. Ne gre za to, da bi morali na področju zaposlovanja imeti enako aktivno politiko zaposlovanja kot katere izmed razvitih dežel, toda brez določene politike zaposlovanja bomo težko preživeli. Prav tako ne moremo računati s takšno politiko zaposlovanja, kot se je v večini razvitih dežel oblikovala v šestdesetih letih, torej s takšno, ki je težila k polni zaposlenosti, temveč s takšno, ki nastaja danes in ki poleg zaposlenosti računa tudi s tako imenovanimi intermediarnimi oblikami dela.

Če sledimo analizi sprememb v strukturi dela, bi bilo eno prvih in osnovnih

priporočil, da mora Ustava mnogo bolj graditi na človeku kot državljanu ali človeku kot pripadniku naroda (v tem primeru gre namreč za realno skupino), kot pa na človeku delavcu. To pomeni, da niti ekonomskega niti političnega položaja posameznika ne gre tesno povezovati z njegovim položajem zaposlene osebe. Kolikor pa že izhaja iz dela, ga ne sme zreducirati na eno samo obliko. V tem pogledu ima obstoječa Ustava dober nastavek v tem, da posamezniku garantira pravico do dela, ne pa pravice do zaposlitve, saj se empirično izkazuje, da pravice do zaposlitve v tej družbi ni mogoče zagotoviti. Upoštevajoč razvojne trende v razvitem svetu, se bomo temu vse bolj oddaljevali. Seveda pa je dober le nastavek, kajti v nadaljevanju se vse izpeljave vežejo na tako imenovano združeno delo, ki ne predstavlja nič drugega kot sistem zaposlenosti. Taka rešitev se kaže kot posebej absurdna v okoljih, kjer je zaposlenih manj od četrtnine prebivalstva in je brezposelnost več kot 20 %.

Graditi bolj na nacionalni ali državni pripadnosti, kot pa na delovnem statusu, pomeni, da bi bilo potrebno zmanjšati vlogo političnih institutov, ki predstavljajo zaposlene kot posebno kategorijo. V nasprotnem primeru bo segregacija med zaposlenimi in drugimi prebivalci vedno večja. V tem kontekstu je zahteva po posebnem zboru združenega dela na zvezni ravni čisti anahronizem. To pa seveda ne pomeni, da bi bilo potrebno zmanjšati vpliv gospodarstva v političnem sistemu. Prav nasprotno, vendar to lahko storijo mnogo bolj kvalificirano gospodarske zbornice.

Kodifikacija dela v Ustavi bi morala izhajati iz njegove širše interpretacije, upoštevati bi morala njegove raznovrstne oblike. To pomeni, da bi bilo potrebno opustiti enodimenzionalen koncept »združeno delo«, ki upošteva samo zaposlenost v družbenem sektorju, in še to utesni z več sto člani Zakon o združenem delu. To spoznanje je do neke mere mogoče razbrati tudi iz predlogov za spremembo Ustave, ki dajejo večji poudarek samozaposlovanju. Upoštevajoč razvojne spremembe v svetu pa ta predlog na zadostuje. Možnosti samozaposlovanja bi morali v večji meri odpreti tudi na področju družbenih dejavnosti. Večji poudarek bi moral biti dan tudi skupinskemu samozaposlovanju oziroma kooperativam ter vmesnim oblikam, ki bi temeljile na kombinacijah družbene, privatne, skupinske in individualne lastine. Opustiti bi morali predpisovanje dolžine delovnega časa, z izjemo najdaljšega delovnega dne. Brez posebnih omejitev bi morali omogočiti tako imenovane neregularne zaposlitve, kot so zaposlitev s krajšim delovnim časom, vikend izmene, začasne zaposlitve, delo na domu, kombinacije zaposlitve in študija ali zaposlitve in upokojitve. Kot legitimne bi morali priznati tudi raznovrstne neformalne oblike dela ter kombinacije formalnih in neformalnih oblik. Skratka, potreben je premik od enodimenzionalne koncepcije združenega dela na pluralno koncepcijo dela. Pri tem je potrebno vnaprej pristati na deregulacijo tega področja, kajti raznovrstnih oblik dela ni mogoče vnaprej podrobno predpisati, ne da bi jih zadušili.

Če je ena glavnih razvojnih sprememb na področju dela njegova avtomatizacija in robotizacija, bi morali delavce zainteresirati za tehnološke spremembe. Pri tem ni dovolj, da se jim le formalno naloži to odgovornost, kakor to dela obstoječa Ustava. Tudi ni dovolj, da se poveča ekonomska negotovost tistih delavcev, ki ne skrbijo zadosti za tehnološko modernizacijo. Predvsem je potrebno delavcem, ki se odločajo za tehnološke spremembe in ki bodo njih same napravile odvečne v tehnoloških procesih, zagotovili socialno in ekonomsko varnost. Tega pa ne more zagotoviti vsaka delovna organizacija sama za svoje delavce, temveč so potrebni regionalni ali republiški programi prezaposlovanja, izobraževanja, prekvalifikacij, začasnih del, odpiranja novih proizvodnih enot (ne le v družbenem sektorju), vključevanja v razne družbeno koristne aktivnosti na lokalni ravni in podobno.

Ustava bi morala opustiti koncept delavskega razreda vsaj iz dveh razlogov. V celotnem povojnem obdobju ni bilo mogoče najti delavskemu razredu ustrež-

nega empiričnega korelata, te možnosti pa se z razsredičenjem dela in s transformacijo koncepta dela samega še bolj zmanjšujejo. Če je delavski razred potreben samo zato, da upravičuje poseben položaj partije, potem v tej obliki ne sodi v Ustavo, temveč v partijski program. S tega stališča je potrebno tudi premisliti, koliko so sploh utemeljene zahteve po sindikalizaciji delavstva. Za reprezentacijo interesov različnih skupin delavcev, gospodarskih subjektov, prebivalcev različnih območij, poklicnih združenj in profesionalnih skupin se zdi mnogo primernejši koncept pluralizma samoupravnih interesov, ki bi se soočali v okviru SZDL. Ta institucija pa bi morala prerasti iz foruma za razpravljanje v forum za odločanje.

VIRI:

- Braverman H. (1974): *Labour and Monopoly Capital*, Monthly Review, New York. Drucker P. (1987): Dramatična pomeranja u svetskoj privredi, Pregled št. 238, Beograd. Evers A. (1987): *Intermediate Bodies, Their Role in Coproducing Social Services*, Eurosocijal, Wien. Gershuy J. (1983): *Social Innovation and the Division of Labour*, Oxford University Press, Oxford. Hribar T. (1987): Človek kot postava dela, Teorija in praksa, št. 10-11, Ljubljana. La documentation Francaise (1983): *Comment vivrons-nous demain?, Rapport du Groupe long terme, Commissariat general du plan*, Paris. Offe K. (1986): Delo kot ključna sociološka kategorija?, Teorija in praksa, št. 12, Ljubljana. Robertson J. (1985): *Future Work*, Gower Publishing Company, England. Roustong G. (1986): *Signification economique et sociale des travaux d'utilite collective et des entreprises intermediaires* (neobjavljen tekst). Rus V., Arzenšek V. (1984): Rad kao sudbina i kao sloboda, Sveučilišna naklada Librer, Zagreb. Svetlik I. (1985): Brezposelnost in zaposlovanje. Delavska enotnost, Ljubljana. Svetlik I. (1987): Segmentacija tržišta radne snage u Sloveniji, Sociologija, št. 3, Beograd. Svetlik idr.: *Neformalno delo, Delavska enotnost*, Ljubljana (v tisku).

Narava dela in nove tehnologije

(Konflikt med produktivnostjo in človečnostjo v svetu dela)

Če je neko podjetje na trgu uspešno, lahko predstavimo njegov vpliv navzven kot rezultat mnogih internih dejavnikov, kot so moderen marketing, s trgom skladni izdelki ali raznovrstne storitve, dobro financiranje, visoka organizacijska stopnja kakor tudi stopnja storilnosti, sposobni in motivirani delavci. Pri opazovanju in ovrednotenju celovitega rezultata moramo upoštevati tudi podjetniško eksterne okvirne pogoje v prostoru, kakor tudi socioekonomsko okolje.

Nujno je treba pogledati v bližnjo prihodnost, ki mora seči daleč preko opazovanja obnašanja konkurentov. Če tako gledamo, so vsi nasveti in svetovalske dejavnosti prognoze, ki nosijo v sebi negotovost.

Zaradi hitrih sprememb v podjetniškem okolju je zahteva, da mora biti podjetje fleksibilen sistem, trajni izziv ne samo za poslovodstvo z njegovo celotno odgovornostjo, temveč tudi za personalni oddelek in kadre, za sodobno kadrovsko politiko in vodenje kadrov.

To oblikovalno delo obsega poleg izpopolnjevanja in razlage delovno-pravnih določil tudi pravočasno seznanjanje z novimi tehnologijami in spremenjenimi odnosi do dela med zaposlenimi.

Spremenjene življenjske in delovne razmere

Opazovanje odnosa do dela in storilnosti pri delu v zadnjem obdobju kaže, da je nastopila pretvorba vrednot, in sicer ne od danes na jutri, temveč v premikih. Ne moremo govoriti o velikih pozitivnih premikih, vsekakor pa kažejo ljudje privrženost pravici do samouresničitve, ki je danes, med krizo in ob določenem razsulu uradnih vrednot, vse pomembnejša.

Pri tem opazovanju je odnos do dela zabrisan oziroma iznakažen ob vse večjem neredu v podjetjih zaradi nepristojnosti in zabrisane odgovornosti, po drugi strani pa zaradi vse več režijskih del, ki vzbujajo pri ljudeh občutek birokratskega dela in nemoči. To ne prispeva k večjemu angažiranju ljudi ob splošnem varčevanju in iskanju rezerv, kar bi moralo biti osnovni trend med ekonomsko krizo.

Premik v pretvorbi vrednot je bil v 70. letih najbolj viden pri mladih – zlasti pri učencih in študentih, katerih število se je zelo povečalo. S tem se je povečal običajni in sam po sebi sicer potrebni generacijski konflikt, zlasti pri tistih, ki prihajajo na delo ter bodo prevzeli vodstvene naloge – vendar ne moremo govoriti o popolnem propadu oz. preobratu vrednot. Izpopolnjevanje dolžnosti in potrditev neke delovne tehnike kot temelj opor sta popolnoma izginila iz družbenega sistema vrednot; gotovo sta se pa pomaknila v širokih krogih delavcev na zelo nizko raven.

Sinteza tradicionalnih in naprednih vrednot

Kot odgovor na spremenjene življenjske in storilnostne razmere posvečajo danes delovni ljudje na obeh polih »delovne situacije« in »zasebnega življenja« vse večjo pozornost samouresničitvi, pa naj razumemo pod tem karkoli v zasebnem področju, ki ga občutijo kot svoj svobodni prostor. To kaže razločno raziskava

javnega mnenja na Hrvaškem,¹ v kateri se 60 % ljudi izreka, da je njihov glavni oz. pretežni interes zasebno oz. družinsko področje, ne pa delo.

Ker se številni zaposleni na delovnem mestu ne morejo razvijati na željeni način oz. so razočarani zaradi nizkih dohodkov, strežejo želji po lastni iniciativi v prostem času. Premočan premik te iniciative k uresničitvi individualnih ciljev za gospodarstvo ni zaželen, kajti delavci, ki jih podjetniški cilji dovolj ne motivirajo, lahko zapadejo v »notranjo emigracijo« ter se omeje v podjetniškem vsakdanu samo na nujno potrebo.

Po mnenju mnogih družboslovcev je nastal s pridobitvami moderne tehnologije diferenciran življenjski svet, za katerega osmišljenje in učinkovito pretvorbo nič več ne zadošča delovni etos, ki se je izoblikoval na prelomu tega stoletja.

Tako si razlagamo v najnovjšem času ugotovljeno potrebo mladih, da se ukvarjajo z etičnimi vprašanji in pričakujejo odgovor na svoje probleme s te strani. Med vzroki za iskanje novih trdnih vrednot je tudi skrb, da bi nas pritiskajoča sila dejstev nekontrolirano izpostavila pravilom nič več obvladljive resničnosti. Brez norm sicer ne morejo ljudje niti na zasebnem področju niti v delovnem in poklicnem življenju. Potrebujejo tako osebno kot tudi socialno etiko, zlasti tedaj, če povezanost z religioznimi vrednotami ni več tako močna kot v preteklosti. V prihodnosti ni mogoče pričakovati, da bo poklicno delo zavzemalo kaj manj časa kot danes, čeprav nekateri to napovedujejo. Vsekakor pa morajo v vsakem primeru zagotavljati posamezniku ne samo materialno in socialno varnost, temveč mu omogočati tudi pozitivno samorazumevanje. Tudi pri nas se čuti, da iščejo tisti, ki pridejo na novo v podjetje, čustvene kvalitete na delovnem mestu, kar kaže na njihovo željo po osebnem angažiranju. Seveda bo pri nas še lep čas finančna varnost zaposlenih najvišje ovrednotena. Tako pri nas v tem stoletju še ne bomo mogli govoriti o »postmaterialni« družbi.

Posledice tehničnega napredka kot pritisk na delavce

Perspektivna kadrovska politika in načrtujoče delo s kadri morata upoštevati, da bo racionalizacija z avtomacijo prišla polno do izraza šele v bližnji prihodnosti.

Na osnovi gospodarskih in tehnično-znanstvenih sprememb v primerjavi z razmerami v 60. letih sta prišla Kern in Schumann v svoji knjigi *Konec delitve dela*² do novih spoznanj z značilnostmi navodil za delovanje. Ugotavljata, da nova kvaliteta industrializacije omogoča razvoj novih oblik participacije na delovnem mestu, sodelovanja in sooblikovanja kakor tudi ustvarjalnosti. Za delovno in politično preusmeritev podjetij sta ugotovila več vzrokov: slika delavca se je spremenila, kajti načelno postaja sposoben za sodelovanje in kompromise, čeprav zahtevajo tehnično-organizacijski sistemi od delavca neizpodbitno določen obseg dela.

Sedanji ekonomski krizi lahko tudi pri nas pripisujemo vlogo pomočnika pri oblikovanju novih proizvodnih procesov, čeprav bi lahko olajšalo personalno preslojevanje dejstvo, da je zaradi položaja na trgu dela na razpolago v določenih slojih hierarhije presežek primerne delovne sile. Tega presežka, ki ima ponekod celo boljše kvalifikacijsko strukturo kot zaposleni, ne znamo izkoristiti kljub pozivom proti lenuhom in nediscipliniranim z vseh strani.

Okvirni pogoji za poslovanje podjetij v prihodnjih letih so: skrajšani razvojni časi izdelkov (pritisk konkurence), skrajšani čas skladiščenja (visoke obresti) in s tem časovni pritisk za srednjo raven, želje kupcev in kopicenje reklamacij (zaradi večje natančnosti in zavesti kupcev). Odgovor z dosedanjimi uspešnimi instrumenti na te pritiske ne zadošča več. Samo z zahtevo »tehnologije zahtevajo

¹ Delo, 21. 8. 1986, str. 2: Delo je šele na tretjem mestu.

² Kern, H.; Schumann, M.: *Ende der Arbeitsteilung*. München 1984.

spremembo miselnosti vodenja« ne bomo dosegli mnogo, čeprav je to tudi potrebno zaradi managementa, ki mora biti kos konkurenci, ki se vse bolj teoretično profesionalizira.

Mnogo lahko dosežemo pri mojstrih iz proizvodnje in vodjih oddelkov iz pisarn s softwarom »vodenja sodelavcev« oziroma s seminarji za nadaljnje izobraževanje, čeprav željene fleksibilnosti ne moremo doseči od danes na jutri s potezo peresa. Gre za spremembo kulture dela.

Sprememb in novosti v organizacijskem poteku se moramo lotiti z ukrepi iz istega koša, namreč z inovativnimi sredstvi v organizacijski praksi.

Organizacijski razvoj zavzema v tej povezavi nadaljnjo pomensko vsebino, ki mora iti v to smer, da je treba že pri prednačrtovanju računati z reagiranjem delavcev na te organizacijske spremembe in novosti.

Razvijanje osebnosti

Pri ureditvi novih delovnih potekov moramo predvsem na podlagi perečih izkušenj z zgrešenimi storilnostmi preprečiti preveliko centralizacijo, zlasti pri pripravi dela. S tem je obvezno pogojena ločitev planiranja in izvajanja, kar povzroči skoraj neresljive komunikacijske probleme in zmanjšuje motivacijo pri izvajalcih od mojstra do pomožnega delavca. Izhajajoče in planirajoče dejavnosti morajo enako izvajati.

Poleg te zahteve svetujejo evropski znanstveniki dela poslovodstvom, naj omogočijo uporabnikom orodij in komunikacijskih sistemov vključevanje v celotni potek izvajanja nalog.

Praden določijo odgovorni za kadre vsakokratne zahtevnostne profile za proizvodnjo in za računalniško podprte upravne dejavnosti, se morajo seznaniti z delovno-znanstvenim ovrednotenjem komunikacije človek-stroj ter to tudi upoštevati. V Nemčiji predloženi osnutek, ki ga je izdelal delovni odbor DIN (nemške industrijske norme) leta 1984, obsega naslednje: primernost naloge, sposobnost samoobrazložitve, sposobnost krmiljenja, zanesljivost in toleranca napak oziroma transparenca napak. Tej prototipični realizaciji DIN kriterijev stojita nasproti kriterija »obremenitev« in »pospeševanje osebnosti« kot odvisni spremenljivki.

Raziskave so skušale ugotoviti, kako delujejo določene realizacije teh priporočil DIN, zlasti na stičišču med človekom in računalnikom, pri sistemih, ki so že sposobni za trg, na delovno-znanstvena kriterija »obremenitev« in »pospeševanje osebnosti«. Pri tem so kadrovske praktiki pred problemom, da te značilnosti ne določa samo računalnik kot orodje, temveč tudi omenjeni organizacijski in kadrovske dejavniki.

Ti dejavniki so predvsem: individualni delovni stili, ki jih je mogoče utrditi, kvalifikacijska raven, možnosti učenja, dosedanje možnosti uporabe pridobljenih sposobnosti, dosedanje izkušnje s sistemi za EOP ali drugimi inovacijami in vsakokratne situacije vlog, ki vsebujejo pričakovanja okolja v podjetju.

Pisarniška komunikacija pomeni danes komunikacijo med različnimi sistemi na delovnih mestih, na katerih sodelujejo ljudje z različnimi temeljnimi naravnostmi do modernega sveta in različnimi tehniškimi sposobnostmi.

Če predvidevamo z gledišča kadrovske strokovnjakov glede interesa za tehniko in EOP naraščajočo stopnjo homogenizacije, zlasti pri mladi generaciji, si moramo pri vseh delavcih prizadevati za optimalno delovno zadovoljstvo. Zaradi številnih motilnih veličin na tem občutljivem področju bodo vedno meje pri tem, kar je možno napraviti. Prav tako moramo pričakovati danes od nadrejenega, a prav gotovo tudi jutri zaradi omejenosti organizacijskih rešitev tisto socialno pristojnost, ki lahko doseže pri sodelavcih ne podrejanje s pregovarjanjem, temveč priznanje s prepričanjem.

Da bi upoštevali neposredne posledice na kvalifikacijo sodelavcev, ki bo

v prihodnosti nujno potrebna, mora biti kadrovska politika usklajena s podjetniško politiko, ki lahko pripelje k najboljšemu možnemu soglasju med zahtevanim in dejanskim, se pravi med zahtevanimi in dejanskimi profili.

Kakovostno kadrovsko planiranje kot impulz

Kakovostno planiranje kadrov je nujno potrebno, kajti čisto kvantitativno obravnavanje na kadrovskem področju ni nikoli zadoščalo. Pri tem poudarjamo stališče, ki ga zastopajo strokovnjaki za kadrovsko planiranje, da je postalo planiranje kadrov v okviru podjetniškega celovitega planiranja vse pomembnejše ter ga moramo opazovati skupno s komponento »podjetniško sodelovanje, angažma kadrov in njihov razvoj« v ozki povezavi. Pri takšnem integriranem konceptu se tudi strokovno nadrejeni vključuje v planiranje kadrov, zlasti ker sam najbolje pozna kvalifikacijske zahteve ter mora biti tudi motiviran za razvoj svojih sodelavcev. Kot logična posledica takšne dodelitve nalog pridobita stil vodenja in realno vodstveno obnašanje svoje visoko mesto.

Pred nekaj leti potekajoča razprava o »humanizaciji sveta dela« se je pomaknila v ozadje, vendar pa bo ostalo še nadalje težišče na humanem gledišču kot bistvenem vrednostnem polu kadrovskega dela.

Zadovoljstvo pri delu in podjetniško ozračje ostajata kljub vsemu še naprej nosilna proizvodna dejavnika v podjetniškem sodelovanju, ker brez njiju ne bo mogoče obvladovati v prihodnosti gotovo še močnejše delujoče tehnične pretvorbe. Kakovostno personalno planiranje bo upoštevalo še naprej prav tako bistveno storilnostno gledišče kadrov.

Kadrovsko planiranje je primerno, če na mnogih mestih že takoj spočetka premošča nasprotje med previsokim mišljenjem o zahtevah na eni strani in na drugi strani pripravljenostjo za storilnost, ki naj bi jo izkazovali kadri, ter pomaga vodstvenim ljudem, da uveljavijo zahteve po avtoriteti nasproti delavcem v obratu. Na ta način se zastavlja odgovornim za oblikovanje kadrovske politike ter dela z osebjem funkcija svetovalstva kadrom, ki obsega tudi nadzorno funkcijo, ki se izteka v ovrednotenje rezultatov in preizkus učinkovitosti. Poslovodstvo mora največjo vrednost prisojati kontinuiteti kadrovske politike kot delu podjetniške filozofije. Če tega doslej niso izvajali, je to izraz podcenjevanja ustvarjalnih kadrov v Jugoslaviji oz. posledica egalitarizma, ki se je izražal v paroli: Nihče ni nepogrešljiv. Vsi smo enaki. Če bi nam uspelo sprožiti pravi impulz za začetek, potem bi prišlo do razvitja kulture firme, ki bi veliko pomagala »imageu firme« preko poti do »imagea kadrov«. Podjetniška kultura postaja zato prav v težkih časih novi proizvodni dejavnik, ki pomaga razčiščevati nastajajoče konflikte že pri izvoru.

Razvoj in nadaljnje izobraževanje managerjev in vodstvenih kadrov

Pri obvladovanju tehničnih in socialnih pretvorbenih procesov mora postati razvoj kadrov investicijski poseg v »človeški kapital«. Prednost bodo imela v prihodnosti samo tista podjetja, ki so si zgradila sistematično koncepcijo zgodnjega odkrivanja sposobnih vodij. V času, v katerem se razvija delavec iz upravljalca stroja v programerja stroja, se ne spreminja samo njegova funkcija, temveč tudi vloga njegovega nadrejenega, na primer vloga mojstra v industrijski proizvodnji.

Naloge koordinacije in dosedanjega planiranja izpodrivajo naloge nadzora. Od srednjega vodstva zahtevamo vse bolj socialno pristojnost in razumevanje za pogoje okolice. Kot posledica avtomatizacije pisarn velja vse, kar je bilo rečeno za proizvodnjo, tudi za referenta in pisarniške nameščence spodnje sredine. Pripravljeni morajo biti za druge, nove vsebine svojega dela.

Razvoj kadrov, ki ga moramo razumeti v ožjem pojmu kot trajno in sistematično nadaljnje izobraževanje, razumljeno v bližini prakse in tam uporabljeno, bo v prihodnosti zaradi sodelovanja z delitvijo dela v obratu vsaj tako pomemben kot doslej.

Kdor planira nadaljnje izobraževanje, se mora pravočasno spoznati s spremembami pri vsebinah izobrazbe ter sodelovati pri oblikovanju novih poklicnih profilov. Tovarniško nadaljnje izobraževanje naj se v smislu prilagajanja priključuje v idealnem primeru neposredno na izobraževanje, pri čemer predvidevamo seveda izkušnje iz prakse pri delavcih. Tovarniško nadaljnje izobraževanje mora postati vse bolj specialna tehnološka trenaža. Prav tako sta vse pomembnejša izobraževanje v vodenju in trenaža tehnik managementa.

S tem v zvezi naj omenim kongres o prihodnosti nemške dežele Baden-Württemberg, ki je po največji rasti v ZRN in po velikem številu majhnih enot nove tehnologije v Evropi vodilna, na katerem je (decembra 1984)³ podala poročilo posebna komisija izvedencev za nadaljnje izobraževanje. Pri perspektivah znanstveno-tehničnega nadaljnega izobraževanja se avtorji poročila ukvarjajo z nalogami, ki si jih bo zastavil v prihodnosti moderni management, namreč:

- zasidranje procesa planiranja izobrazbe v planskem sistemu podjetja,
- obvladovanje strategij za človeško pravilno uvajanje novih tehnik,
- razumevanje za značilnosti lastne panoge, znanje o najpomembnejših vplivih nanje in njihovo ovrednotenje v predprostoru vedenja pri odločanju,
- izpolnjevanje aktivne lastne vloge in naloge v nadaljnjem izobraževanju.

Posamezni vodja si mora zastaviti pri izpolnjevanju vodstvene funkcije, ki je pomembna za sodelavce, naslednje naloge:

- uvajanje ustvarjalno uporabljenih prostih polj zase in za sodelavce,
- okrepljeno posvečanje nalogam motiviranja za delo in za kadrovske razvoj,
- oblikovanje gostega komunikacijskega omrežja z in med sodelavci,
- doseganje konsenza o ciljih in reševanje konfliktov.

Iz poročila komisije o nadaljnjem izobraževanju lahko povzamemo, da se bo teža nadaljnega izobraževanja za prilagajanje tudi v prihodnje povečevala, kajti v naslednjih letih se bo nadalje povečevalo število tistih delavcev, ki se bodo ukvarjali z novimi tehnikami.

Elektronske tehnike, pisarniški avtomati in telekomunikacijski sistemi ne bodo zadoščali kot odgovor na razmerje napetosti med produktivnostjo in človečnostjo v svetu dela. Če gledamo podjetniški uspeh kot celovito veličino, bomo čedalje bolj izhajali iz tega, ali delajo v podjetjih z najboljšo možno organizacijo delavci, ki so zmožni fleksibilno reagirati na tekoče spremembe. Tu moramo uskladiti koncept organizacijskega razvoja z zastavitvijo ciljev in obstoječimi viri podjetja.

³ VDI - Nachrichten (1986) št. 3.

TATJANA ZASLAVSKA

Sociologija in perestrojka

Nova usmeritev k pospešenemu ekonomskemu in družbenemu razvoju, ki jo je začrtal 27. kongres KPSZ (1986. leta) se vedno bolj uresničuje.¹ Partija opravlja res veliko delo pri odstranjevanju pojavov, ki so socializmu tuji, pri premagovanju »preprek« na poti k napredku: reformira se sistem upravljanja v gospodarstvu; podjetja imajo vedno več pravic; odpravljajo se ovire, ki so bile postavljene pred individualno in družinsko dejavnostjo; obnavlja se šolski sistem; vodi se odkrit boj zoper dohodke, ki ne izvirajo iz dela, zoper alkoholizem, zoper prestopništvo; poziva se tudi k odkritemu boju zoper birokratizem; bistvene spremembe se dogajajo tudi v literaturi, filmski, gledališki in drugih panogah umetnosti. Glavno pa je, da se vztrajno odstranjuje vseobča privajenost na polresnico, ki je v določnem smislu hujša kot laž. Mi se nanovo učimo gledati resnici v oči in eno samo tako dejstvo odtehta vse ostale.

Perestrojka celotnega sistema družbenih odnosov v deželi ne poteka gladko, vnema se zelo huda bitka med gorečimi privrženci radikalnih premikov in med družbenimi skupinami, ki bi vse storile, da bi se nič ne spremenilo. Zgodovina dokazuje, da se nobena resna družbena preobrazba ne uresniči brez napete borbe različnih družbenih sil. Kolikor hitrejši tempo ima perestrojka, tem ostrejša postaja tudi bitka. In to, se mi zdi, priča o revolucionarnem značaju sprememb, ki se dogajajo.

»Ob tem vidimo – so poudarili na januarskem plenumu KPSZ (1987) – da se spremembe k boljšemu razvijajo počasi, delo perestrojke se je pokazalo težavnejše, vzroki problemov, ki so se nakopičili v družbi, globlji, kot smo si jih prej predstavljali.« V novih razmerah mora vsak delovni kolektiv, vsaka poklicna skupina jasno določiti svoje mesto v perestrojki družbenih odnosov. To zadeva tudi sociologe. Treba je določiti, katere dejavnosti bodo v pomoč perestrojki, odkrito obravnavati položaj naše vede, osvetliti dejavnike, ki zadržujejo njen razvoj, izdelati sistem meril, ki bi bistveno dvignil učinkovitost sociologije.

Povedali bomo naravnost: že precej časa družboslovje ni avantgarda, ampak prej ariergarda družbe. Dejansko je capljalo za prakso, v precejšnji meri je le ponavljalo, pojasnjevalo in odobravalo že sprejete partijske sklepe. V novih razmerah to ne bo več mogoče. Znanost je dolžna proučevati ne samo že prehojeni del poti, ampak tudi tisti, ki je še pred nami, pravočasno mora opozarjati družbo na težave, ki jo čakajo, izoblikovati različne variante odločitev in utemeljevati

¹ Članek je prirejen po referatu na plenumu Sovjetskega sociološkega združenja v novembru 1986. leta (op. avtorice). Članek, ki je bil objavljen v Sociologijskimi issledovanija, št. 2/1987, smo prenaslovili v redakciji – prip. ur. TiP.

Tatjana Ivanovna Zaslavskaja je akademik, predsednica Sovjetskega sociološkega združenja, vodja Inštituta za ekonomijo in organizacijo industrijske proizvodnje na Sibirskem oddelku AN (Akademije znanosti) SSSR. Je avtor monografij *Migracija kmečkega prebivalstva* (1977), *Metodologija in metodika proučevanja sovjetske vasi* (1980) in dr. V reviji (Sociologijskimi issledovanija – op. pr.) je objavila članke: »O metodi klasifikacije v sociologiji« (1974, št. 1 kot soavtor), »K metodologiji sistemskega proučevanja vasi« (1978, št. 1, kot soavtor), »Migracija prebivalstva med mestom in vasio« (1981, št. 3, kot soavtor).

izbiro boljših. Tako orientirana znanstvena dejavnost lahko realno postane ena izmed aktivnih naprednih sil, pomembnih instrumentov perestrojke.

Da bi postale tak instrument, morajo družbene vede naprej, ustrezno novim zahtevam, prenoviti sebe. Na posvetovanju predstojnikov kateder za družbene vede je bilo opozorjeno na plašnost družbene misli, pomanjkanje državljskega poguma, nepripravljenost mnogih znanstvenikov, da bi se spoprijeli s proučevanjem perečih problemov. CK partije je pozval znanstvenike k znanstvenemu pogumu, k poglobljenemu raziskovanju, k odpravi prejšnjih stereotipov in dogem. Pred nekaj leti smo o taki zastavitvi dela lahko samo sanjali, danes pa je to realnost. Toda ali lahko z gotovostjo rečemo, katera vprašanja časa sociologija lahko zdaj reši, katera pa še ne?

Nove naloge sociologije

Povečana vloga sociologije se kaže v tem, da vsaka sprejeta odločitev prizadene družbene interese, spreminja položaj in obnašanje številnih skupin, ki vplivajo druga na drugo. Za pripravo strategije prenove je organom upravljanja skrajno nujna popolna, točna in resnična informacija o potrebah, interesih, vrednotah, obnašanju družbenih skupin v takih ali drugačnih razmerah, prav tako je potrebno poznati tudi možen vpliv takega obnašanja na družbene procese.

Nujno potrebno je tudi obdelati probleme socialne politike partije, jasno opredeliti njene konkretne cilje, natančneje določiti njihovo medsebojno razmerje. Treba je določiti in razporediti daljša razdobja za realizacijo družbenega programa, razčleniti sistem praktičnih meril za njegovo uresničevanje v življenju, jih prilagoditi posebnostim različnih rajonov v deželi ter posebnostim socialno-demografskih, poklicnih, panožnih in drugih skupin.

Nemajhno vlogo mora sociologija odigrati tudi pri konkretizaciji partijske usmeritve za pospešitev ekonomskega razvoja. Čeprav je že kongres podal splošno usmeritev za prenovu upravljanja v gospodarstvu, njeno praktično uresničevanje zahteva na stotine in tisoče sociološko premišljenih in utemeljenih odločitev, ki so parcialnega značaja (na primer, katere enote upravljanja so odveč, katere vrste zasebne delovne dejavnosti podpirati in razvijati, katere pa omejevati; katere razlike pri nagrajevanju dela različne kakovosti so pravične, katere pa ne itd.). Nujno je treba natančno opredeliti pomembne interakcijske skupine v gospodarstvu; preučiti konkretne pogoje za njihovo dejavnost, razmerje pravic in dolžnosti, vsebino in možnosti realizacije interesov, soglasje interesov skupin z družbenimi itd. Raziskave te problematike že dajejo rezultate, ki zaslužijo pozornost.

Nič manj pomembna ni naloga sociologije, da zagotovi upravljanje perestrojke z zanesljivo »povratno zvezo«. Tudi če so višji organi upravljanja sprejeli še tako pravilne in nujne odločitve, to ni zadnji, ampak prej prvi korak na poti dejanske preobrazbe. Takšnim odločitvam je treba dodati še mnogo navodil, ki jih konkretizirajo, podvržene so presoji upravnih resorjev in krajevnih organov ter šele tako spreminjajo odnose v samem življenju: bodisi da vplivajo na večjo učinkovitost odločitev ali, nasprotno, celo poslabšajo stvari, torej povzročijo negativne posledice. Vse to zahteva, da sociologija stalno kontrolira izpolnjevanje odločitev in sploh potek procesov prenove na vseh ravneh družbenega življenja.

Tudi ne smemo pozabiti na pomembno funkcijo sociologije, da oblikuje sociološko mišljenje v ljudeh. Odločilni boj za uspeh preobrazbene dejavnosti partije je aktivizacija človeškega faktorja, premagovanje družbene apatičnosti, ki je nastala v prejšnjem obdobju v precejšnjem delu družbe. Vsi vemo, koliko znanstvenih sil in sredstev je bilo v svojem času vloženi v raziskave metod sprostitve in izkoriščanja atomske energije v miroljubne namene. Sprostitve družbene energije je v človeku, njena usmeritev k družbenim potrebam – je naloga, ki ni nič manj pomembna, a tudi nič manj zapletena. In ta naloga je

naslovljena prav na sociologe. Dolžni smo z objavami v množičnem tisku, z nastopi na radiu, televiziji in v najrazličnejših avditorijih razvijati družbeno zavest, ki je usmerjena h kolektivnemu reševanju splošnih problemov.

Kot vidimo, perestrojka nakazuje sociologiji visoke in raznovrstne zahteve. Ali smo jih pripravljeni izpolniti? To resno vprašanje zahteva resen odgovor, to se pravi objektivno oceno sodobnega položaja sociologije v SZ. V zvezi s tem se bom zaustavila na glavnih dosežkih in problemih sovjetske sociologije.

V zadnjem četrtoletju je naša sociologija dosegla določene uspehe. Več ali manj se je utrdil njen status kot samostojne vede. Sovjetska sociološka asociacija združuje okoli 6 tisoč individualnih in 1–2 tisoč kolektivnih članov, na splošno se število sociologov suče od 15–20 tisoč. Poleg specializiranega sociološkega inštituta (ISI)² v sklopu Akademije znanosti in zveznih republik deluje več kot 40 socioloških oddelkov. Na mnogih visokošolskih družboslovnih katedrah so se izoblikovali sposobni raziskovalni kolektivi sociološkega profila.

Opaziti je tendenco, da bi se povečala praktična učinkovitost opravljenih raziskav. Vse večjo vlogo v zagotavljanju informacij za upravljalno dejavnost imajo družbene institucije (sovjeti, komisije) za sociološke raziskave pri rajonskih, mestnih, oblastnih in republiških komitejih partije. Sociološke službe v industriji in drugih panogah narodnega gospodarstva imajo po približni oceni v svojem sestavu 3–4 tisoč ljudi.

Revija Sociološke raziskave izhaja 13 let, njej se je pred leti pridružila še sibirski revija Izvestija SO AN SSSR – serija Ekonomija in aplikativna sociologija. Storjeni so prvi koraki, da bi se v deželi osnoval visokošolski študij za sociologijo. S področja »aplikativne« sociologije se letno zagovarja 15–20 doktorskih in 50 kandidatskih disertacij. Veča se število publikacij s sociološko tematiko.

Oblikovali so se in tudi uspešno delujejo veliki znanstveni kolektivi bodisi »čisto« sociološkega bodisi družbeno-ekonomskega, socialno-demografskega, družbeno-pravnega profila, ki se odlikujejo z visoko stopnjo profesionalizacije. Le-ti organizirajo svoje delo na osnovi velikih raziskovalnih projektov, na široko uporabljajo sistemski pristop, izkoriščajo zanesljive metodike, ki se medsebojno kontrolirajo, upoštevajo izkušnje svetovnih organizacij sociološkega raziskovanja. Toda najvažnejše, kar označuje dejavnost teh kolektivov, je uravnovešenost teoretičnega in empiričnega usmerjanja raziskav, globalna interpretacija dobljenih podatkov.

Navedla bom nekatere v zadnjih letih opravljene raziskave socialnih pokazateljev razvoja SZ, podob življenja mestnega in vaškega prebivalstva, demografskega obnašanja, vedenja prebivalstva (ISI AN SSSR); problemov družbenega razvoja agrarnega sektorja Sibirije, družbenega mehanizma ekonomije ZSSR (IE in OPP SO AN SSSR); družbenoekonomskih problemov blagostanja (CEMI AN SSSR); vrednostnih vidikov zavesti in vedenja na delovnem področju (Univerza v Odesi); etnosocialnih problemov mesta in vasi (Etnografski inštitut AN SSSR); socioloških problemov gospodarskega in državnega upravljanja (IG in P AN SSSR). Raziskave, ki so bile zanimive, so bile izvedene v IMRD AN SSSR, AON pri CK KPSS, v Ufinskem letalskem inštitutu, Permskem politehničnem inštitutu in na drugih visokih šolah. Dobljeni izsledki se dobro izkoriščajo pri izdelavi koncepcije družbenega razvoja in elementov družbene strukture.

V celoti sovjetska sociologija razpolaga z nemajhnim potencialom. Vendar je bil v zadnjih 10–15 letih razvojni tempo zelo počasen.

Rezultat tega je, da je danes sociologija v SZ precej manj razvita kot recimo na Poljskem ali Madžarskem, kot v kapitalističnih deželah. Če v SZ izhaja samo ena »čisto« sociološka revija, v ZDA samo ena asociacija izdaja sedem takih revij, na sploh pa jih je nekaj deset. Če bo pri nas leta 1989 doštudiralo prvih sto poklicnih sociologov z visoko izobrazbo, na 226 socioloških fakultetah v ZDA vsako leto

² Inštitut za sociološke raziskave.

zaključni študij 6 tisoč specialistov, osnove socioloških znanj obvlada okoli 90 tisoč Američanov. Če pri nas potekajo specializirana predavanja iz sociologije samo na posameznih specializiranih visokih šolah, potekajo v ZDA skoraj na vseh visokih šolah (92%). Vse to govori o bistvenem odstopanju sovjetske sociologije od »svetovnih standardov«.

V razmerah počasnega razvoja družbe je tak položaj za marsikoga zaskrbljujoč. Še več, sociologi, ki so stalno iskali pereče probleme, pri nekaterih pripadnikih upravljalkega aparata niso našli odobravanja, ampak bolj na nevoljo. Toda situacija se je spremenila. V času perestrojke bi odsotnost sociologije pomenila zaviranje družbenega napredka. Da bi aktivno prispevala k prenovi, se mora sociologija predvsem sama hitreje razvijati, ne samo količinsko, predvsem kakovostno. Toda kako to doseči? Da bi lahko na to odgovorili, moramo najbrž najti vzroke, ki ustvarjajo tak položaj.

Predvsem moramo priznati, da je mnogo socioloških raziskav na nizki profesionalni ravni. Neredko v njih srečujemo opisnost, poenostavljenost vprašanj, slabo predstavitev dejstev, načrti družbenega razvoja in poročila so izdelani po eni in isti šabloni. Da bi sociološke raziskave postale res instrument preobrazbe, jih je treba nujno poglobljati, povezati s temeljnimi teorijami, pospešiti moramo ustvarjalno iskanje. Pomemben korak v tej smeri je v tem, da sociološki kolektivi opustijo tradicionalno opisovanje struktur in dinamike raziskovalnih objektov in preidejo k pojasnjevanju reprodukcije družbenih mehanizmov. Npr. IE in OPPSO AN SSSR od leta 1981 proučuje družbeni mehanizem razvoja ekonomije, ki sestoji iz dveh podsistemov: iz državnega planskega upravljanja gospodarstva in iz spontane obnašanja družbenih skupin. Ko raziskujejo vzajemno delovanje obeh podsistemov, skušajo sociologi ugotoviti, kako se na eni strani spreminja obnašanje skupin kot odgovor na upravljalški vpliv države, in na drugi, kako se gospodarski mehanizem upravljanja prilagaja ekonomskemu obnašanju skupin. Razumevanje tega družbenega mehanizma, tako se mi zdi, omogoča, da povečamo učinkovitost in konkretizacijo priporočil organom upravljanja. Drugi znanstveniki z nemanjšim uspehom proučujejo družbene mehanizme delitvenih odnosov, nastajanja in širjenja prestopništva, delomrznosti in postopaštva, alkoholizma itd. Tak pristop daje možnost, da se spopademo ne s posameznimi simptomi, ampak z resničnimi boleznimi. Je pa še slabo razvit. Priznati moramo, da je tudi sociologija sooblikovala »polresnične« poglede na probleme naše družbe. Mnogim sociološkim raziskavam v 70. letih in z začetka 80. let se ni uspelo izogniti lakiranju resničnosti. Nekateri sociologi so namreč poudarjali pozitivna dejstva, zapirali pa so oči pred negativnimi pojavi, ki so dobivali vedno večjo moč. V vrsti primerov so empirične rezultate »prilagajali« že prej znanim sklepom. Na primer v večjem delu raziskovanj socialne strukture sovjetske družbe se je enostransko poudarjalo izenačevanje medrazrednih in drugih socialnih razlik, očitno pa se je posvečalo premalo pozornosti nastajanju novih izvorov diferenciacij na osnovi dohodka, mesta v sistemu političnega in gospodarskega upravljanja.

Dokaj malo časa smo posvetili fundamentalni sociološki teoriji. Vzrokov za to je več, toda dejstvo ostane dejstvo.

Pisatelji, dramaturgi, cineasti predvajajo zdaj dela, ki so nastala v težavnih letih, ker takrat ni bilo zanje razumevanja. Danes so skrajno potrebna sovjetski družbi. Ali lahko dela sociologov sledijo temu zgledu? V najboljšem primeru le – posamezna.

Iz tega sledi, da moramo okrepiti doslej nezadostno državljansko angažiranost v boju za institucionalizacijo sociologije. In čeprav ne smemo reči, da take angažiranosti sploh ni bilo – razvijala se je sistematično in dovolj vztrajno, sicer ne bi sociologija dosegla niti tega, o čemer smo govorili zgoraj – vendar smo se potem, ko smo našli na vrsto odklonilnih odgovorov, postopoma sprijaznili s tem, da Minvuz SSSR ne priznava sociologije kot samostojne vede; da se

zavodom, v katere smo pošiljali naše znanstvene razprave in priporočila, ni zdelo vredno, da bi jih prebrali; da se je informacijska baza sociologije zoževala itd.

Nazadnje smo dolžni priznati, da ni bilo niti želje in ne sposobnosti, da bi povezovali in skupaj reševali velike probleme, da bi podredili svoje osebne interese družbenim. Sovraško in spletke med posameznimi skupinami strokovnjakov, nepripravljenost, da bi priznali in razumeli drug drugega, so pripeljali do razkroja cele vrste perspektivnih socioloških kolektivov. K temu je pripomogla še specifična kadrovska politika, katere rezultat je bil to, da so najbolj znani in najbolj specializirani sociologi bili prisiljeni izstopiti iz ISI, v zadnjem času pa tudi iz ISEP AN SSSR, ter se vključiti v inštitute drugačnega profila, kjer zdaj delajo politično vsak zase na »periferiji« sociologije. Rezultat take politike je ukinitev nekoč znamenite leningrajske sociološke šole in resna oslabitev kadrovskega sestava ISI AN SSSR, ki preprečuje, da bi inštitut uspešno opravljal funkcijo teoretsko-metodološkega centra socioloških raziskav, ki jo je v principu dolžan uresničevati.

Tako, imamo si marsikaj očitati. Toda, če bi ostali le pri tem priznanju, bi spet padli v greh polresnice. Popolna resnica zahteva, da pregledamo tudi družbene razmere, v katerih se je razvijala sociologija v zadnjih 15–20. letih in ki so take tudi še danes. O tem bom podrobneje govorila.

Status sociologije kot znanosti

Mislim, da je diskusija o predmetu marksistično-leninistične sociologije, ki se je razvlekla čez skoraj dve desetletji, zdaj zaključena. Večina družboslovcev se strinja s tem, da je sociologija znanost o zakonitostih funkcioniranja, razvoja in medsebojnega delovanja družbenih skupin različnih tipov. V skladu s tem mnenjem je predmet sociologije civilna družba (graždanskoe občestvo), za katero je značilna določena socialna struktura, specifičen tip družine itd. Taka določitev predmeta dovoljuje, po mojem mnenju, da dovolj natančno opredelimo mesto sociologije v sistemu družbenih ved in jo še posebej ločimo od znanstvenega komunizma, kar je pomembno zaradi tega, da utrdimo njen status. Status sociologije kot samostojne vede še ni popolnoma in ne od vseh priznan. To se kaže v dejstvih, ki se morda ne zdijo tako pomembna, vendar v celoti očitno zadržujejo tempo dejanskega razvoja znanosti.

Poglejmo samo nekatera iz teh dejstev. Proti akademski tradiciji, da se inštituti imenujejo ustrezno z oznakami ustreznih znanosti (na primer inštitut filozofije, zgodovine, ekonomije, kemične fizike itd.), je edina znanstvena ustanova sociološkega profila imenovana kot inštitut za »sociološke raziskave« (očitno zato, da ne bi uporabili besede »sociologija«). Namesto da bi se naša revija imenovala »Vprašanja sociologije«, analogno kot »Vprašanja ekonomije« ali »Vprašanja filozofije«, se imenuje »Sociološke raziskave«.

V sistemu visokošolskega izobraževanja naše dežele ni niti ene sociološke fakultete, katedre za sociologijo pa lahko naštejemo na prste. Posebno zaskrbljujoče je to, da ni katedre za sociologijo v AON (Akademija za družbene vede) pri CK KPSZ. Specializacije, ki so uvedene v MGU (Moskovska državna univerza) in LGU (Leningrajska državna univerza), se ne imenujejo »sociologija«, ampak »aplikativna sociologija«. Temu analogno je imenovana tudi specializacija za zagovor socioloških disertacij, kot da sploh ni potrebno obravnavati teoretičnih problemov sociologije.

Na seznamu specialistov, ki jih razporeja na delo Gosplan SSSR, ne najdemo profila sociologa, v družbi nista opredeljeni niti vloga niti status sociologa.

Mislimo, da to ni le kopičenje neprijetnih naključij, ampak odsev popolnoma zavestnega odklanjanja zahtev sociologije za status samostojne vede. S tem v zvezi je značilna izjava profesorja V. Eljmejeva v reviji »Vestnik LGU« (1986, št. 2). Na

vprašanje, kaj je sociologija, je odgovoril: To je splošno ime za ves sistem družbenih ved, med katerimi so najbolj razvite zgodovinski materializem, politična ekonomija in znanstveni komunizem. Kot posebna disciplina sociologija ne obstaja. In to je mnenje vodje oddelka aplikativne sociologije, enega izmed treh podobnih oddelkov v državi. V materialih nedavno minulega posvetovanja predstojnikov kateder za družbene vede je bila sociologija ponovno obravnavana kot del filozofske discipline in ne kot samostojna veda.

Nujno je torej sociologijo institucionalizirati kot znanost, ki ima svoj samostojni, zelo aktualni predmet, natančno opredeliti njeno vlogo in mesto pri reševanju konkretnih nalog za prenavo in ustvariti pogoje za njen lastni razvoj. Treba je opredeliti status sociologov v družbi, v podjetjih in v organizacijah. Načelnega pomena bi bilo preimenovati ISI v Inštitut za sociologijo, revijo »Sociološke raziskave« v »Vprašanja sociologije«, VAK-ovsko specializacijo – »aplikativna sociologija« v »sociologijo«. Še več, to specializacijo je treba rešiti izpod »kape« filozofske in ekonomske znanosti tako, da se znanstvene nazive deluje neposredno iz sociološke stroke. Treba je vključiti sociologijo, tako kot zgodovino KP SZ, politično ekonomijo, zgodovinski materializem in znanstveni komunizem med svetovnonazorske discipline.

Važno in potrebno je načelno spremeniti odnos do sociologije kot znanosti – na najvišji ravni partije in države.

Skrb za sociološke kadre

Kadrovske razmere najlepše ponazorimo s formulo »sociologija brez sociologov«. Ker sociološkega izobraževanja pri nas ni, so celo naši vodilni strokovnjaki, strogo rečeno, samouki. Starejša generacija znanstvenikov, ki dela že četrto stoletja, si je nakopičila dosti znanja in bi ga lahko uspešno prenesla na nove generacije. Najpogosteje se tak »prenos« uresničuje bodisi znotraj socioloških kolektivov, bodisi prek aspiranture ali stažiranja. V enem in drugem primeru se šolajo »po kosih«, množičnega šolanja sociologov pa v SZ v teh letih ni bilo in tudi danes ga ni. Oddelki za aplikativno sociologijo na MGU in LGU, ustanovljeni leta 1984, so, prvič, slabi, drugič, skoraj nič ne vabijo poklicnih sociologov, da bi v njih predavali. Zato zbujejo dvome v kavaliteto tako šolanih kadrov. Počasi in z velikim trudom se razvija pouk socioloških disciplin v sestavu inštitutov za zvišanje kvalifikacij, univerz marksizma-leninizma, fakultet družbenih ved. »Vakuum« socioloških kadrov se zapolnjuje z nespecialisti, ki nižajo raven socioloških raziskav in kompromitirajo znanost. Da bi presegli nenormalno situacijo, ki jo pogojuje konservativno stališče Minvuza SSSR, je potrebno razčleniti, določiti in realizirati celovit program razvoja sociološkega izobraževanja. Ta program bi lahko vseboval naslednje naloge:

1. Ustanoviti sociološke fakultete in sociološke oddelke na univerzah v tistih mestih, ki imajo profesionalne sociološke kolektive, ki so sposobni zagotoviti predavanja na dovolj visoki ravni. Taka mesta bi lahko bila Gorki, Kujbišev, Novosibirsk, Minsk, Odesa, Perm, Sverdlovsk in še nekatera druga.

2. Odpreti na glavnih ekonomskih visokih šolah in na fakultetah z več profilnimi usmeritvami (tj. tehniškimi, agronomskimi, trgovskimi in podobnimi) posebne katedre za »aplikativno sociologijo« ali »ekonomsko sociologijo«. V skladu z oblikovanjem kadrov predavateljev je treba vključevati v učne programe omenjenih fakultet specializirane kurze iz sociologije in socialne psihologije za vse študente.

3. Organizirati sistem dopolnilnega izobraževanja, zviševanja kvalifikacije sociologov, ki nimajo sociološke izobrazbe, na fakultetah za družbene vede, univerzah marksizma-leninizma, institutih za zvišanje kvalifikacije in drugod. Tako naj bi skrbeli ne le za kadre, ki jih že imamo, ampak tudi za perspektivne potrebe po kadrih.

4. Razširiti mrežo sociološkega študija partijskih, državnih in gospodarskih organov, vodstev in strokovnjakov v podjetjih, v aktivih družbenih organizacij na VPS, specialnih fakultetah, mestnih socioloških seminarjih itd.

5. Povečati število izdaj učne, metodične, poljudne sociološke literature, ki je usmerjena k različnim oblikam izobraževanja in samoizobraževanja in k različnim kategorijam šolajočih se ljudi.

Stanje socialne statistike

Raziskave, s katerimi se preverjajo teoretske hipoteze, so le del informacij v socialnem življenju družbe. Glavna vloga pripada zdaj državni socialni statistiki, ki je poklicana, da sistematično spremlja tokove demografskih, ekonomsko-socioloških procesov. Obstoj razvite socialne statistike, ki vključuje anketiranje javnega mnenja, daje znanstvenikom možnost, da se osredotočajo na reševanje najbolj zapletenih vprašanj. Tako bi lahko znanstveniki s svojim aktivnim metodološkim in metodičnim sodelovanjem prispevali k razvoju same socialne statistike.

V večini razvitih dežel je socialna statistika trdna opora sociološkim raziskavam. Njene izsledke na široko publicirajo in imajo veliko ideološko težo. Npr. vlada Japonske vsako leto v veliki nakladi izdaja razčlenjeno sociološko statistično poročilo »O nacionalnem življenju«. Hkrati s konkretno analizo socialne situacije, ki se ujema z obračunskim letom, navajajo tu različne vrste kazalcev za 10–15 let, pri čemer se statistični podatki vsakega dela poročila obvezno primerjajo z rezultati anket prebivalstva.

Med socialističnimi deželami ima najbolj razvito socialno statistiko očitno Madžarska. Redne sociološko-statistične raziskave, ki so zasnovane na splošno-nacionalnem vzorcu in zajemajo širok krog problemov, se zdaj po skoraj dveh desetletjih dopolnjujejo s paneli, ki omogočajo daljše opazovanje življenja teh ali onih skupin prebivalstva (npr. mladih družin, diplomantov določenih fakultet ipd.). Ko statistični organi obdelajo podatke, jih izročijo znanstvenikom.

V SZ je stvar drugačna. Med razvitimi deželami zavzemamo glede tega eno od zadnjih mest. Pripominjam, da zame socialna statistika ni tisto, kar leži v arhivih CSU,³ ampak so to končni rezultati obdelanih podatkov, ki so objavljeni v tisku in so dostopni širokemu krogu ljudi.

Pred nekaj leti so me nekateri naši deželi naklonjeni japonski znanstveniki vprašali, zakaj v ZSSR ni socialne statistike. Ko sem omenila, da je v japonski literaturi mnogo lažnih izmišljotin o socialističnem razvoju ZSSR, so se pritoževali, da ne morejo najti gradiva, ki je potrebno za ovržbo lažnih informacij. Analogne razlage navajajo tudi sociologi drugih dežel. No, najpomembnejše je to, da je socialna statistika skrajno nujna.

Ob žalostnem spominu na 30. leta res ni mogla biti vzpostavljena v polnem obsegu. V 60. in začetku 70. let so bili opazni nekateri pozitivni premiki, toda kmalu je razvoju socialne statistike sledilo njeno zoževanje.

Tako so postajale publikacije sovjetskih popisov prebivalstva vse bolj revne (prav do skoraj dokončnega prenehanja), »zapirali« so se novi oddelki socialne informatike. V SZ smo navajeni, da se ne objavljajo podatki o razširjenosti prestopništva, o pogostosti samomorilstva, o alkoholizmu, narkomanstvu, o ekološki situaciji v mestih in regijah, čeprav so vsi ti pojavi tradicionalni predmet statistike ekonomsko razvitih dežel. In kako pojasniti, da v tisku ni več informacij o migraciji med regijami, mestom in vasjo? Zakaj se prikrivajo podatki o strukturi obolenj prebivalstva? Zakaj so tako skopa obvestila o diferenciaciji višine in strukture dohodkov, blaginje prebivalstva? Celo če so se na določenih področjih pokazale negativne tendence, ali ne bi bilo pravilneje pritegniti pozornost prebi-

³ Centralna statistična uprava.

valstva, skupno obravnavati načine reševanja problemov? Usmeritev na preestrojko družbenih odnosov, ki jo je zasnoval 27. kongres KPSZ, predpostavlja prav tak pristop.

Zaradi objektivnosti je treba reči, da sta se v zadnjih letih analiza in zbiranje socialnih informacij znatno razširila. Vseeno je bilo znanstvenim organizacijam težko dobiti podatke od CSU zaradi množstva pretkanih birokratskih ovir. Sibirskim znanstvenikom se dogaja, da morajo enostavno »zapustiti položaje« in se odpovedati vztrajnemu boju, ker se zdi nemogoče dobiti pravočasno informacije glede službenega potovanja v Moskvo. Toda dostopnost podatkov socialne statistike za znanstvenike in tudi za široke sloje prebivalstva ima načelni pomen in je najbolj neposredno povezana z javnostjo družbenega življenja. Če skrivamo ljudem podatke o razmerah, v katerih živijo in delajo (npr. o stopnji onesnaženja okolja, o nesrečah pri delu, razširjenosti prestopništva itd.), ne moremo pričakovati, da bi njihova aktivnost rasla niti v proizvodnji niti v politiki. Zaupanje in podporo ljudi lahko dobimo samo kot povračilo za zaupanje njim samim. »Brez javnosti – je poudaril M. S. Gorbačov – ni in ne more biti demokracije, politične ustvarjalnosti množic, njihovega sodelovanja v upravljanju. To je... jamstvo za odgovoren odnos države do dela desetih milijonov delavcev, kolhoznikov, intelektualcev, to je izhodiščna točka psihološke prenovne naših kadrov.«⁴

Pomanjkanje sociološke statistike sili sociološke kolektive, da zbirajo ne le bolj komplicirano, ampak tudi najbolj enostavno socialno-demografsko informacijo o sestavi prebivalstva, o teritorialni razmestitvi elementov socialno-življenjske infrastrukture, o dohodkih in blaginji raznih družbenih skupin itd. Toda znanstvena raziskovanja ne morejo in niso dolžna konkurirati z državno statistiko niti po reprezentativnosti, niti po obsegu raziskanih problemov, niti po stalnem zbiranju podatkov, niti po primerjanju rezultatov. Ob tem prelaganje nalog CSU na raziskovalne kolektive omejuje le-te pri izpolnjevanju njihove znanstvene funkcije.

Ugotavljam, da so se z obnovljenim vodstvom CSU SSSR začeli kazati prvi blagodejni rezultati v odnosu do znanosti. Kot rezultat podrobnega obravnavanja tega vprašanja z Oddelkom ekonomije AN SSSR je CSU sprejela odločitev, da se ekonomistom bistveno olajša izkoriščanje statističnih informacij. Iz tega naj bi sledilo 1. da se ta odločitev prenese tudi na sociološke kolektive, ki spadajo v Oddelek Filozofije in prava AN SSSR, 2. še bolj pomembno pa je, da se zaostri zavest o vrednosti socialne statistike, kar je pomemben pogoj za rast družbene aktivnosti sovjetskih ljudi.

Zveza s prakso, prenos rezultatov raziskovanja

Ker je ena izmed funkcij sociologije skrb za upravljanje na znanstveni osnovi, je večji del socioloških raziskav orientiranih na »pomoč praksi«. Toda dejanska udeležba sociologov v upravljalni dejavnosti ni velika, če smo odkriti, težko je najti kako pomembno upravljalno odločitev, ki zadeva temeljne interese več socialnih slojev in skupin, ki bi bazirala na predhodno izvedenih zanesljivih in reprezentativnih socioloških raziskavah. Zato pa nasprotnih primerov ni težko najti. Naj omenim le omejevanje gospodarjenja na ohišnicah v 60. letih; masovno spreminjanje kolhozov v sovhoze, ki je spodkopavalo gospodarski račun v kmetijstvu; razdelitev kmetijskih naseljenih točk na perspektivne in neperspektivne, kar je povzročilo nastanek neprimerne naselitvene mreže mnogih kmetijskih območij v deželi; množične gradnje večnadstropnih zgradb v kmetijskem območju, stanovalci v njih pa sanjajo, da bi se vrnili v lastne domove; odpravo majhnih vaških šol, kar je spodbujalo prebivalstvo, da je odhajalo v mesta, itd. itd.

⁴ Materialy XXVII s'ezda KPSS, Politizdat 1986, str. 60.

Državne ekspertize večjih projektov (npr. preusmeritev dela strug sibirskih in severnih rek na južna območja dežele, osvajanje novih območij BAM-a) so se praviloma izvajale bodisi brez udeležbe ali z minimalno udeležbo sociologov. Sociologi so očitno v nezadostni meri vabljeni k projektiranju, zastavljanju, h kontroli in posploševanju rezultatov socialno-ekonomskih eksperimentov. To je povezano v prvi vrsti z neizoblikovanostjo potreb, da se upravljalске odločitve sociološko utemeljijo, z nepripravljenostjo večine naslovnikov, da bi sprejeli sociološke informacije, s prevlado tehokratske družbene zavesti nad socialno. Ni naključje, da se nekatera sociološka priporočila izpred 10–20 let izkoriščajo šele danes.

K povedanemu je treba dodati, da se mora sociologija zadovoljiti z monologom, namesto da bi vodila dialog z organi upravljanja. Na poročila, ki so poslana državnim organizacijam, pogosto ne dobimo odgovora, ne zvemo, kako je bil ocenjen in izkoriščen poslani material, ali so bila priporočila sprejeta, katera vprašanja bi bilo potrebno še dodatno preučiti itd.

Odsotnost organiziranega dialoga med sociologijo in prakso upravljanja prinaša obojestransko škodo. Sociologija se nehoče odmika od prakse, ne razvija sposobnosti za odločanje o zapletenih družbenih problemih, postaja spekulativna, če ne sholastična. To še bolj zmanjšuje njen prestiž pri upravljalških kadrih, zavira povpraševanje po njenih uslugah in v končnem rezultatu to neredko vodi k družbeni neutemeljenosti upravljanja.

Kot se mi dozdeva, je treba položaj popravljati istočasno z obeh koncev. Na eni strani morajo sociologi predlagati pogoje za povečanje učinkovitosti, zanesljivosti in realne upravljalске usmerjenosti svojih priporočil tako, da bi ta priporočila vsebovala ne samo odgovore na vprašanja, kaj je nujno delati, toda tudi kdo in kako je dolžan delati, in prav tako, kakšne bodo morebitne predvidene posledice predlaganih družbenih odločitev. Po drugi strani se morajo delavci v upravljanju bolj posluževati sociologije, brez katere dejansko danes ni mogoče rešiti niti enega resnega družbenega problema. Nujno je jasno opredeliti tudi pravni status sociologije v odnosu do upravljanja, zagotoviti zadosti predstavnikov sociologov v državnih ekspertizah gosplana SSSR in gosplanov zveznih republik, povečati njihovo udeležbo v socialno-ekonomskem eksperimentiranju.

Možnost, da bi se sociologija bolj aktivno vključila v proces družbene preustrojnike, so omejene, kot se mi zdi, zaradi nezadostne specializacije socioloških kolektivov, zaradi slabe porazdelitve dela med njimi.

Tako mora znanost v akademijah, ki igra vlogo usmerjevalca v sociološki vpregi, reševati teoretično-metodološke in metodične probleme, univerzitetna pa pripravljati kadre specialiste. Raziskave, ki so na akademijah in univerzah upravljalško usmerjene, so samo eden izmed aspektov znanstvene dejavnosti. To se pravi, da je nujno pospešeno razvijati usmeritve sociologije, ki se neposredno specializira za družbeno kontrolo pri realizaciji upravljalških odločitev. Take usmeritve so možne samo znotraj samih organov upravljanja. Gre za službe aplikativne sociologije pri partijskih, državnih in komsomolskih organih, pri posebnih upravnih oddelkih, industrijskih združenjih in podjetjih. Ob tem se mislim podrobneje zadržati.

Razvoj aplikativne sociologije

Čeprav so se začele aplikativne sociološke službe (ASS) oblikovati že pred več kot desetimi leti, je njihova razvojna stopnja še nizka. V deželi je kakih tisoč takih služb. Velik del ASS deluje v industriji, precej manj jih je v gradbeništvu, samo nekaj pa v sistemu partijskega, komsomolskega in državnega upravljanja, pri teritorialnih organih upravljanja in pri kulturnih ustanovah.

Po približni oceni imajo industrijska podjetja takih služb manj kot 2%. Pri tem

je tretjina izmed njih zastopana le z enim delavcem, druga tretjina z 2-3, 20 % s 4-7 in komaj 13-14 % z 8 in več delavci.

Lahko postavimo nekatere glavne vzroke, ki zavirajo razvoj aplikativne sociologije. To so predvsem: šibka vloga socialnih kazalcev v sistemu ocenjevanja dejavnosti podjetij in njih voditeljev; pomanjkanje prave odgovornosti podjetij pred državnimi, partijskimi, sindikalnimi organi pri reševanju socialnih problemov; dalje: nizka raven strokovnega šolanja aplikativnih sociologov, samo $\frac{1}{3}$ jih je bila deležna nekaj minimalnega sociološkega šolanja, vključno na univerzi marksizma-leninizma; in nazadnje nerazvitost metodologije aplikativnega sociološkega dela, katerega težišče bi moralo biti ne toliko raziskovalna, ampak bolj analitična, projektivna in uvajalna dejavnost; slaba metodična in tehnična opremljenost aplikativnih socioloških služb pogojuje prevlado proslule »anketomanije«. Zaradi nizke kvalifikacije kadrov več kot 70 % metodik izdela vsaka služba zase.

Kot je znano je v aprilu 1986 Goskomtrud SSSR, AN SSSR in VC SPS izdal odlok »O izboljšanju organizacije sociološkega dela v panogah narodnega gospodarstva«, ⁵ ki je bil namenjen temeljitemu izpopolnjevanju dela aplikativnih socioloških služb. S tem dokumentom je določen tipski položaj služb socialnega razvoja podjetja (organizacije, ministrstva). Kar zadeva pomoč omenjenim službam s strani Sovjetske sociološke asociacije, bi navedla kot neodločljive naslednje naloge:

1. Večje zanimanje in skrb za metodološke probleme sociologije; izdelati o tem splošno shemo, izdelati kompleks standardiziranih metod vseh usmerjenih dejavnosti aplikativnih socioloških služb.

2. SSA (Sovjetska sociološka asociacija) bo skrbela za zbiranje, širjenje, dodelavo, naklado metodoloških in drugih gradiv, ki posredujejo dobre izkušnje ASS. S tem namenom bi bilo koristno v naslednjem letu ali dveh organizirati natečaj (»smotr-konkurs«) dela ASS. V okviru državnega komiteja za delo ZSSR ali pri SSA bo treba razmisliti tudi o ustanovitvi računalniškega centra za aplikativno sociologijo z informacijsko metodskimi in pedagoškimi funkcijami in z razvito bazo razmnoževanja gradiv.

3. Potrebna je atestacija kadrov, ki delajo v sestavu ASS, z izdajanjem enotnih kvalifikacijskih spričeval, v nadaljevanju pa obvezni študij vseh delavcev teh služb v centraliziranem sistemu za povečevanje kvalifikacij (ki ga je treba še ustanoviti) in organiziranje stažiranja delavcev ASS v vodilnih socioloških organizacijah dežele.

Take in druge poti pospešenega razvoja aplikativne sociologije potrebujejo kolektivno obravnavanje in praktično realizacijo.

Omejitev tematike sociološkega raziskovanja in možnosti objavljanja rezultatov raziskav

Zgoraj sem že govorila o veliki politični vlogi javnega obravnavanja aktualnih družbenih problemov. Pogosto dobijo taki problemi značaj trajnih »sindromov«, ki zahtevajo globoko prodiranje v bistvo pojavov, njihovo resno teoretsko osmišljanje in pojasnjevanje. To pa ni mogoče brez svobodnega in objektivnega obravnavanja zapletenih netradicionalnih vprašanj. Prav na to nas usmerja centralni komite partije. Na kongresu in po njem so ne enkrat opozorili na veliko škodo, kadar so posamična področja in skupine »zunaj kritike«. Mislim tudi, da ni nič manj škodljivo pustiti taka področja in skupine »zunaj socioloških raziskav«.

Družba je celovit sistem, zato »bolečino« na eni izmed njenih točk pogosto povzročajo procesi, ki potekajo povsem na drugih točkah. Da bi pravilno zdravili, je treba vedeti, kako funkcionira organizem. Sociologi, ki so izbirali za svoje

⁵ Sociološke isledovanja, 1986, št. 3, str. 88-95.

raziskave res občutljiva vprašanja in skušali rešiti res zapletene probleme, so še do pred kratkim naleteli in še danes naletijo na napis »Nepoklicanim vstop prepovedan«.

Tudi meni osebno se je dogodilo, da sem se srečala z omejitvami tako glede subjektov nameravanega anketiranja kot tudi glede vsebine problemov, ki sem jih raziskovala. Bila so res obdobja, ko je bilo bolj preprosto prešteti to, kar je bilo dopuščeno v znanstveni literaturi, kot tisto, kar je bilo prepovedano. Naj povem naravnost: pri podobnih omejitvah ni mogoče pričakovati od znanosti učinkovitih priporočil. Če hočemo res kaj od nje imeti, potem moramo ne samo dovoljevati, ampak tudi pozdraviti, stimulirati, naročati raziskave o najbolj občutljivih in ostrih problemih, ki zahtevajo hitre rešitve. Žarek socioloških raziskav mora prodirati v najbolj skrite koticke družbenega življenja, mora razkrivati nakopičeno nesnago in spodbujati k hitrejšemu čiščenju našega skupnega doma.

Kar zadeva objave socioloških raziskav, so centralne in lokalne založbe že ves čas več kot previdne. V zadnjih 10–15 letih je bilo število založb, ki izdajajo sociološko literaturo, bistveno okrnjeno. V še večji meri je bilo zmanjšano število inštitutov, ki so imeli pravico samostojno izdajati sociološka dela. Inštituti družboslovnega profila, za razliko od naravoslovnih, nimajo pravice samostojno izdajati monografij. Obseg za izdajo dovoljenih zbornikov znanstvenih del je omejen na deset tiskarskih pol. Strogo dogovorjeno je število člankov, ki jih lahko napiše avtor, vključno z vodjo kolektiva; omejen je obseg vsakega članka, ni dovoljeno združiti funkcije avtorja in urednika. Nasploh objavlanje rezultatov socioloških raziskav ovira toliko birokratskih pravil, da od trenutka, ko je dokončan rokopis, pa do njegovega natisa, pogosto minejo 3–4 leta. V tem času pa v razmerah hitrega razvoja družbe zastarijo ne samo empirični podatki, ampak tudi znanstvena dejstva. V takem primeru ne moremo govoriti o hitri obogatitvi družbene zavesti z novimi družbenimi dejstvi in idejami.

K povedanemu je treba še dodati, da večina socioloških monografij in zbornikov izhaja v majhni nakladi. To je pogosto pogojeno s tem, da so mnogi poučnega značaja, niso problemski, so publicistični in niso zanimivi za široko bralstvo. Namesto da bi ta dela spodbujala k razmišljanju, se žal »navdušujejo« nad tem, kako je vse dobro. Včasih lahko slišimo, da »opravljajo propagandno funkcijo«. Pri tem je jasno, da danes taka »propaganda« nima pravega smisla, prinaša celo resno škodo. Saj ne mobilizira ljudi k razreševanju problemov, ampak oblikuje v njih še hitreje neko zajedavsko miselnost, uglašeno na rast življenjske ravni, izboljšanje življenjskih razmer, ki jih jamči progresivna družbena ureditev in so neodvisne od osebnega prizadevanja posameznika. Olepšan opis položaja stvari v teh ali drugih območjih, krajih, panogah itn. vzbuja nezadovoljstvo tistih, ki ne vidijo podobnih »uspehov« v svojem okolju. Prav tako preveč optimistične prognoze dolgoročnega razvoja dežele (regije, mesta, podjetja) ustvarjajo neutemeljena pričakovanja, končni rezultat pa je – razočaranje.

Nujno je treba razširiti vzgojni vpliv sociološke literature na široke sloje prebivalstva. Gradiva in ugotovitve opravljenih raziskav je treba posredovati delovnim množicam preko časopisov, radia, televizije, brošur »Znanje«, sporočil TASS-a, APN. To je tudi eden izmed pogojev, da naša znanost postane neposredno orodje perestrojke.

Da bi uresničili predlagane ukrepe za aktivizacijo in pospešen razvoj sociologije, potrebujemo čas in nemalo truda. Naivno bi bilo računati, da ne bo težav. Toda le-teh ne morem primerjati s pridobitvami, ki bi jih bila deležna dežela, če bi se sociologija dvignila na višjo kakovostno raven.

Prevedla J. B.

MARIJA JURIČ

Dvojezičnost: Izguba ali pridobitev identitete?

(Referat na 18. Koroških kulturnih dnevih, 29.–30. 12. 1986)

Na vprašanje, ali je dvojezičnost pridobitev ali izguba identitete, se ne more odgovoriti z jasnim »da« ali »ne«. Odgovor na to vprašanje postaja jasen šele tedaj, če hkrati presojava družbeno pogojenost in socialni kontekst, v katerem je uveljavljena dvojezičnost. Tako danes v nekaterih državah večina prebivalstva povsem samoumevno uporablja dva jezika, spet v drugih to ni več tako samoumevno ali pa je sploh nemogoče. Tu mislim predvsem na države, kjer živijo poleg pripadnikov vladajoče etnične skupine še pripadniki podrejene oz. podrejenih etničnih skupin. Sem sodijo tudi koroški Slovenci, ki so zaradi obstoječih upravno-političnih in družbenoekonomskih razmer prisiljeni sprejeti jezik vladajoče nemško govoreče večine, in sicer tako, kot ta od njih zahteva – medtem ko to obratno, za Korošce nemško govoreč večine ne velja. Za narodnostno in jezikovno identifikacijo Slovencev tak odnos do njihovega jezika in taka »enosmerna« dvojezičnost nikakor nista spodbudna. Ker se morajo stalno soočiti s problemom bolj ali manj močne asimilacije oz. etničnega izvora, so izpostavljeni raznovrstnim identitetnim problemom.

V nadaljevanju se želim osredotočiti le na nekatere vidike omenjene problematike. Razmišljanja se nanašajo predvsem na individualne, biografske in psihične vidike identitete, kakor se pač postavljajo za posameznike, ki živijo na dvojezičnem ozemlju Koroške. Pri tem se naslanjam na glavna spoznanja in rezultate pilotnega projekta oz. poskusne študije »Dvojezičnost in identiteta«,¹ pri kateri so sodelovali mag. Karl Michael Brunner, univ. asis. mag. Georg Gombos, mag. Marija Jurič ter univ. prof. dr. Dietmar Larcher. Velja poudariti, da tak sestavek nikakor ni dokončni izdelek, temveč da predstavlja zgolj stanje delovnega in diskusijskega procesa, ki se zrcali tudi v našem zaključnem poročilu.² Izkušnje in rezultati omenjene študije nam med tem služijo pri glavnem projektu,³ ki smo ga pričeli pripravljati meseca septembra in ki ga bomo predvidoma zaključili konec julija naslednjega leta. Zato bom najprej predstavila najvažnejše rezultate pilotnega projekta, potem pa vas želim seznaniti še s tem, kakšno je trenutno stanje razprave.

Pri raziskavi »Dvojezičnost in identiteta« smo v prvi vrsti upoštevali subjek-

¹ Projekt je podprlo Zvezno ministrstvo za znanost in raziskave: potekal je od julija 1985 do februarja 1986 na Meduniverzitetnem inštitutu za dopisne študije v Celovcu.

² Glej: Karl-Michael Brunner, Georg Gombos, Marija Jurič, Dietmar Larcher: Pilot-Projekt: Zweisprachigkeit und Identität. Endbericht. (Gesamtredaktion: Karl-Michael Brunner), Celovec, februarja 1986.

Povzetez zaključnega poročila glej tudi: Marija Jurič: Dvojezičnost in identiteta, v: Mladje 61, junija 1986, str. 56–57 ter Mladje 62, oktobra 1986, str. 76–84.

³ Tudi ta projekt podpira Zvezno ministrstvo za znanost in raziskave, predložila pa sta ga Slovenski znanstveni inštitut in Inštitut za nadaljnje izobraževanje na celovski univerzi; poleg omenjenih sodelavcev sodeluje pri tem projektu še Klaus-Börge Boeckmann.

tivna doživetja prizadetih. Želeli smo, da pridejo na dan načini mišljenja in pogledi posameznikov na življenje, ki naj bi jih analizirali glede na njihove bilingvistične vidike in na raznovrstne oblike njihovih predelav in interpretacij. Vsega skupaj smo se pogovarjali z 20 ljudmi. Večinoma smo uporabljali model odprtega, pa tudi delno usmerjenega intervjuja.⁴ Pripovedi posameznikov nismo pojmovali zgolj kot nekaj subjektivno doživetega, temveč tudi ali pa predvsem kot način in oblike predelave objektivnih življenjskih razmer na dvojezičnem ozemlju Koroške. To izhodišče smo upoštevali tudi pri interpretacijah, kljub temu, da nam ni uspelo najti ustrezne povezave in stičišča med subjektivnimi-biografskimi in družbeno-strukturnimi elementi (primer: v predloženem zaključnem poročilu smo preveč ločili med sociološko-zgodovinskim ozadjem na eni strani ter interpretacijami na drugi).

Pogovore smo si ogledali in jih interpretirali z več vidikov:

– Skušali smo poizvedeti, kakšni tipi predstavitve identitete obstajajo.⁵

Pri tem smo se naslanjali na Webrovo koncepcijo idealnih tipov, s pomočjo katere smo razvili postopek za sistematizacijo in klasifikacijo opazovanih prepletov identitet.

– Zanimalo nas je, kako se prikazujejo posamezniki v sklopu svojih doživetij in izkušenj ter s kakšne perspektive (dejavna oseba, žrtev, opazovalec itd.) prikazujejo svojo življenjsko pripoved.⁶

– Tako analizo struktur pripovedi smo napravili ob naslonitvi na Fuchsa.

– Jezikovne biografije smo si ogledali tudi z vidika predelave konfliktov v ogledalu jezika oz. »govornega dejanja«.

– Na podlagi Gorijske psihoanalitične teorije (1982) smo pri tem pazili na t. im. »izgube ravnovesja, ki so posebno značilne za razne odlomke besedila«.⁷

– Navsezadnje smo skušali najti tiste dejavnike, ki so za razvoj pozitivne etnične identitete odločilno pomembni.

Ker mi je v času, ki ga imam na razpolago, skorajda nemogoče obravnavati vse omenjene sklope, bom opozorila le na nekatere vidike. Posebno pozornost bom namenila konceptu identitete, ki smo ga razvili in ga še razvijamo na podlagi teoretičnih in praktičnih spoznanj, do katerih smo se dokopali na podlagi pogovorov s posamezniki in med splošnim raziskovalnim procesom.

⁴ Obširno smo v tem sklopu razpravljali o metodičnih problemih, ki jih pač implicira odprta obravnava (prim. Brunner idr., Jurič).

⁵ Max Weber je s svojo koncepcijo »idealnega tipusa« sociologiji nakazal smer, ki ni ne nomotetična, to se pravi, da se ne opira na zakonitosti, ne idiografična, to se pravi, da se ne ukvarja s posamičnimi biografskimi primeri. S pomočjo te koncepcije se more razložiti, v kakšni meri na dejansko delovanje vplivajo iracionalni dejavniki, ko le-ti posameznika speljujejo od namensko racionalnega delovanja. Pri tem se je Weber koncentriral na kavzalno eksplanacijo socialne akcije (ki temelji na subjektivnem smislu akcije, ki je sociolog pripisuje akterju) v terminih empiričnih vedenjskih regularnosti in motivacijskem razmerju tega vedenja.

⁶ Fuchs pri prikazu razmerja med jazom in socialnim svetom v pripovedovanju življenjske biografije predlaga pet variant:

– »Jaz-pripoved (Ich-Geschichte): dogodki in socialna okolja se v pripovedi vežejo na delujoči jaz kot center.

– Socializacijsko poročilo (Sozialisationsbericht): dogodki, socialna okolja in razvoj se opisujejo kot dejavniki, ki so me napravili/ki so vplivali name.

– Scenska pripoved (Szenen-Geschichte): jaz poroča o okoljih, v katerih se je nahajal/a in se nahaja, kaj je v le-teh mogel (mogla) napraviti in kaj ne, toda ne o notranjem razvoju/osebnosti pripovedi.

– Tematska pripoved (Thematische Geschichte): jaz razvija vse dogodke dejanja in okolja z vidika nekakšne centralne predstave o dogodku/pogoju itd., ki tako obarva ostanek sveta.

– Pripoved iskanja jaza (Ichfindungs-Geschichte): jaz, ki se je našel, pripoveduje o svojih predhodnih gibanjih iskanja.»

⁷ Gori označuje govorno dejanje kot ravnotežnostno in stabilizacijsko točko na prehodu (Schwelle) med krikom in jezikom, met telesom in kodom. Govorno dejanje po Goriju temelji na antagonističnih fenomenih in gibanjih: napetost med subjektivnostjo in objektivnostjo, ki nastaja na podlagi avtoerotskih in narcističnih gibanj govorjenja na eni strani in objektivnim in formalizirajočim pritiskom na drugi strani.

Čeprav smo se problematike dvojezičnosti in identitete lotili sorazmerno odprto in nas pri tem ni vodila kaka trdnejša oz. vnaprej določena teoretična podlaga, pa bi bila domneva, da smo se lotili dela brez kakršnihkoli oprijemljivih izhodišč, nepravilna in nezaželjena. Seveda so željo po spoznavanju vodile določene domneve teoretične in metodične narave, ki so nam tudi omogočile formulacijo raziskovalnega cilja. Kljub temu menimo, da to dejstvo nikakor ni v nasprotju z raziskovalnim procesom, ki omogoča, da se med soočanjem z raziskovalno tematiko spreminjajo teoretska izhodišča, nakazujejo nove smeri ter postavljajo nova vprašanja.

V tem smislu je pilotni projekt služil predvsem razvijanju in ne že preskusu utemeljenih hipotez. Zato tudi naše ugotovitve ne ponujajo kakšnih dokončnih odgovorov, vsekakor pa so verodostojen poskus opisa in razlage kompleksnega problema nastanka identitete.

Kaj je torej identiteta?

»Identiteta je ravno tako težko oprijemljiv pojem kot občutek lastne, osebne identitete. Toda identiteta, karkoli naj bi že pomenila, je povezana z usodnimi ocenami samega sebe – skozi samega sebe in skozi druge.« (Straus 1974, str. 7).

Na podlagi znanstvene literature bi jedro pojma identitete lahko označili kot identičnost, to je istovetnost s čim oz. s kom. Istovetiti se s čim oz. s kom pa hkrati pomeni, razlikovati se od česa oz. koga drugega. Identiteto bi potemtakem lahko pojmovali tudi kot prizadevanje človeka definirati se v mreži sličnosti in različnosti.

Razglabljanje o pojmu identitete trenutno doživlja pravi razmah in je postalo ena osrednjih tem humanističnih ved. V vedno večji meri pa so opazne tudi težnje, da se o fenomenu identitete razpravlja z interdisciplinarnega vidika, kar omogoča celovitejši in boljši odnos do te nedvomne kompleksne in zapletene tematike. Dejstvo je tudi, da obstajajo med proučevalci teh problemov (tudi znotraj pripadnikov ene in iste šole) še določene nejasnosti med različnimi opredelitvami, definicijami in pojmi. Z enakim problemom smo bili soočeni tudi v naši skupini, kar se je izražalo v nedoslednosti pri opredelitvi določenih pojmov ter tu in tam deloma tudi v neenotnih pogledih.

Kakorkoli že: razlikovali smo med kolektivno in individualno identiteto. Kolektivno identiteto smo pojmovali kot identifikacijo oz. neidentifikacijo posameznika z določeno skupino ali skupnostjo. V tem smislu smo tudi etnično identiteto enačili s skupinsko identiteto, saj je tesno povezana s čutom ali zavestjo o pripadnosti skupini oz. skupnosti, če ni celo eno in isto. Jezik pa je važen in čutno zaznaven znak te identitete.

Kolektivna identiteta je prej tipična za družbene skupine, ki so navezane na tradicionalno in agrarno predmeščansko družbo s točno določenim in obveznim institucionalnim redom, ki bolj ali manj kontrolira življenje posameznikov. V taki družbi se da subjektivno in objektivno lahko prepoznati... »Zato tudi problem identitete ne obstaja. Zavest skorajda ne postavlja vprašanja ‚Kdo sem?‘ Družbeno vnaprej določeni odgovor se v vsakem opaznem položaju potrjuje nedvoumno resnično in nepretrgano.« (Berger/Luckmann 1971, str. 175).

Individualno identiteto smo pojmovali kot neke vrste »uspešno inačico« kolektivne identitete, ki je bolj ali manj značilna za meščanske oz. moderne in bolj mobilne družbe. Pri tej vrsti identitete se domneva, da obstaja neki »jaz«, ki je dovolj močan, da izraža razne identifikacije, ki – ustrezno vse bolj razvejanemu družbenemu življenju – izvirajo iz istočasne posameznikove pripadnosti različnim skupinam oz. socialnim kategorijam:

»Taka pluriidentifikacija je usmerjena v skupine ali skupnosti, kot so družina, prijateljska skupina, razna društva, delavski razred, profesionalna kategorija, cerkev, stranka, narodnostna skupnost, regija, država, nadnacionalne tvorbe, zapadna kultura ipd.« (Susić/Sedmak 1983, str. 50).

V tem smislu je etnična identifikacija le ena izmed možnih identifikacij. Etnična identiteta temu ustrezno postaja vse bolj »relativno prirojena« (Susić/Sedmak 1983, str. 49). Hkrati z vedno večjo zapletenostjo in protislovnostjo družbene resničnosti pa stopata v ospredje tudi vprašanji: Kdo sem? Kam pripadam? Začenja se pot iskanja jezika, soočanja z lastno etnično identiteto, pojavljajo se različno dvomi. Citat Maje Haderlap to prav dobro ilustrira:

»Ko se mi je zdelo, da vse bolj tonem v nemški prostor, sem veliko ugibala o Slovencih. Vzporedno z ugibanjem pa je postajal moj odnos do slovenstva bolesten. Študij, drug mišljenjski svet, avstrifikacija, vse, s čimer sem se soočala v teh letih, me je privedlo do vprašanja, ali naj odslej naprej pišem v nemščini, ali naj mi bo slovenski kulturni prostor samo kot posebna avantura, ali naj vrednotim tudi ta razkroj kot sestavni del neke daljnosežne narodne izkušnje. Predvsem pa me je izsiljevala slovenščina in mi dokazovala, da ni samo jezik, ki ga je mogoče tebi nič, meni nič odpozabiti.« (Sodobnost 1986, št. 11, str. 997).

Tako Maja Haderlap ugotovi, da odkar stanuje na Dunaju, občuti slovenščino »... kot jezik duhov, ki je med svojim obstojem ponotrzanil tudi izkušnjo, da je ta hiša moja, pa vendar moja ni, da so predstave o varnosti, morda celo o pripadnosti, umišljene in varljive.« (prav tam, str. 998).

Hote ali nehote pa je s temi razmišljanji opozorila na problem, ki nastane tedaj, če se kak posameznik oklene ene same identitete in z njo povezuje vsa svoja stališča in obnašanja. Predvsem pri etnični identiteti to lahko večkrat opažamo. Redukcija človeka na tako enodimenzionalnost pa je, če sledimo G. Devereuxu, »disfunkcionalna« in včasih prav »katastrofalna«: posameznik s tem, da prevrednoti etnično identiteto, »zmanjšuje ali zanikuje celo svojo lastno individualno identiteto, ko vendar funkcionalno važna različenost od vseh drugih napravi posameznika šele človeškega in mu omogoči, da izoblikuje osebno identiteto« (1978, str. 166). V tem sklopu opozarja tudi na nevarnost ideologizacije etnične identitete, ker ta nudi posamezniku samo omejene možnosti za strukturacijo njegovega ravnanja. Take ideologizacije slonijo običajno na načelih, ki v svojem bistvu niso le »neetnična«, temveč izrazito »protietnična«. Potemtakem mora in bi moralo biti mogoče, da si Amerikanec, ne da bi bil kapitalist, Rus, ne da bi bil komunist, Slovenec, ne da bi bil veren. (Devereux 1978, str. 167.) V tem sklopu bi rada opozorila na primer, značilen za Slovence. Zasledila sem ga v letošnjih božičnih in novoletnih voščilih ene največjih ustanov koroških Slovencev. Le-ta se zahvaljuje svojim članom in sotrudnikom v »Slomškovem duhu trojne zvestobe«, in sicer Bogu, materi in slovenskemu jeziku (Naš tednik, št. 51/52, 18. dec. 1986, predzadnja stran). Tako mišljenje, ki implicitno določa kriterije pripadnosti in družbeno delovanje posameznikov oz. skupin – v tem primeru žensk –, preprečuje širšo identifikacijo in vnaša določene probleme, ki za manjšinsko skupnost niso vedno najbolj ugodni. Seveda pa velja poudariti, da Slovenci kot šibkejša narodna skupnost v deželi svojo etnično identiteto poudarjajo vedno pod vplivom hudega pritiska, ki jim včasih skorajda onemogoča, da bi svojo identiteto razvijali tako, kot bi to želeli. To je eden glavnih problemov podrejenih etničnih manjšin. Kljub temu pa mislim, če uporabim besede G. Devereuxa, da tudi t. i. »krize identitete« ne moremo reševati tako, da »... uporabimo umetno oporo kolektivnih identitet – bodisi etničnih, razrednih, religioznih, poklicnih oz. drugih, 'pomožnih' identitet...« (Devereux 1978, str. 169). Nevarnost poudarjanja take v bistvu »arhaične psevdo-identitete« z vsemi njenimi posledicami (Devereux) vidi tudi Cril Zlobec, ko vrednoti različne tokove razmišljanj o t. i. »slovenskem vprašanju«, ki v zadnjem času doživlja pravo konjunkturno:

»Ne tako maloštevilni Slovenci (...) vidijo v tej rastoči nacionalni zavesti

predvsem (morda zadnji?) vzgib v našem tradicionalnem hrepenjenju po narodnem in osebnem samouresničenju, ki da je zmerom bilo in ostaja pohabljen, nikoli v celoti izpolnjeno. Za mnoge je danes nacionalna zavest predvsem, če ne izključno, nekakšen seizmograf, ki nezmotljivo registrira naše bolezensko stanje v zgodovini. In to stanje, ki se v očeh mnogih ne spreminja na bolje, postaja trpljenje, trpljenje kot individualna bolečina in kot narodna (pa tudi družbena) filozofija. To trpljenje, ki ni brez primesi masohizma, pogosto dobiva nekakšno mistično avreolo: bolj kot kogarkoli naj bi prav nas »tepla usoda«, zato je naše trpljenje vzvišeno, plemenito, z eno besedo: etnično. Ta kult nacionalnega trpljenja je glede na našo zgodovino v določenem smislu razumljiv, je pa negativen, ker je v bistvu demoralizatorski. Zanj je nacionalna zavest nekakšen lakmusov papir, ne pa kolektivna energija, ki zmore določati in spreminjati pota razvoja, če že ne usode.« (1986, str. 282)

V pilotnem projektu smo se kljub različnim pridržkom, ki so prišli močnejše do izraza šele med raziskovalnim delom, naslanjali na koncept individualne identitete, ki ga predstavlja »simbolični interakcionizem«. (O raznih pomanjkljivostih tega koncepta bom še spregovorila). Ta koncept navezuje na tradicijo ameriške socialne psihologije (Mead, Goffman, Strauss, Erikson) in izhaja iz tega, da je razvoj identitete vezan na socialne interakcije, da nastaja v simbolično posredovanih komunikacijskih procesih in da ima temu ustrezno vedno določeno družbeno razsežnost. Izredno pozornost pa posveča pomenu jezika, v katerem vidi enega najvažnejših elementov pri izoblikovanju identitete.

V nemško govoreči znanstveni javnosti sta ta koncept uveljavljala predvsem J. Habermas in L. Krappmann. Habermas pojmuje individualno identiteto, ki jo bomo po njegovih besedah v nadaljevanju imenovali tudi »identiteta jaza«, kot

»paradokсно razmerje, da je jaz kot oseba sploh enak vsem drugim osebam, da pa se kot posameznik od vseh drugih posameznikov naravnost razlikuje.« (1976, str. 95).

Pri tem se sklicuje na Goffmana, ki pravi, da je identiteta jaza sestavljena iz dveh vrst identitete: iz t. i. »osebne identitete« in iz t. i. »socialne identitete« (Goffman 1967, str. 9 sl., str. 74 sl.). Tako prva kot druga se razvijata v interakciji, in sicer s perspektive pričakovanj tistih, ki občujejo s posameznikom. Osebna identiteta poudarja individualnost posameznika: od njega se pričakuje, da ima svojo nezamenljivo biografijo; v odnosu do vseh drugih raznih skupin se ta identiteta ustrezno nanaša tudi na socialna pričakovanja, katerim mora človek ugoditi, če se hoče uveljaviti v okviru določenih normativnih predstav. V tem smislu postavlja identiteta jaza tudi zmožnost posameznika, da usklajuje pričakovanja socialnega okolja z lastnimi pričakovanji oz. zmožnost, da ustvarja ustrezno ravnovesje med osebno in socialno identiteto: samo če posamezniku uspe, da tudi v neugodnih in nasprotujočih se interakcijskih položajih ostane sam s seboj identičen, kar pomeni, da na njih odgovarja s prestrukturacijo osebnosti in razvojem novih identitet, se lahko sklicuje tudi na »uspešno identiteto jaza«. Če mu to ne uspe, mu grozi nevarnost stigmatizacije, in sicer tedaj, kadar se zavestno omejuje od pričakovanj drugih. (Prim. Habermas 1976, Goffman 1967.) Tu velja poudariti, da obstajajo tudi filogenetične (npr. etnične) stigme, ki se nanašajo na pripadnost tujim rasam, kulturam, jezikom in religijam, torej na socialno identiteto. Osebe s tako kolektivno stigmo imajo podobne probleme kot individualno stigmatizirani (Goffman 1967).

Za uspešen razvoj in ohranitev identitete pa tudi za uspešen potek interakcij so potrebne individualne zmožnosti oz. t. i. jaz-funkcije, in sicer: zmožnost empatije (Empathiefähigkeit), distanca do vlog (Rollendistanz), ambiguitetna toleranca (Ambiguitätstoleranz) ter komunikativna kompetenca (kommunikative Kompetenz) (Krappmann 1979, 419 sl.). Krappmann te zmožnosti skicira takole:

a) empatija je zmožnost posameznika, da lahko zaznava interakcijski položaj

iz perspektive partnerja, da more načrtovati in kontrolirati lastno delovanje z upoštevanjem njegovih pogledov (Sicht);

b) distanca do vlog označuje zmožnost, da človek socialnim pričakovanjem in ponotranjenim vlogam ne sledi slepo in avtomatično, temveč da jih premisli, tako da vnaša v interakcijo lastne in druge zahteve;

c) ambiguitetna toleranca pomeni zmožnost, da se človek kljub verjetnosti, da bo njegovim potrebam le delno zadoščeno, lahko dalje udeležuje interakcij;

d) komunikativna kompetenca se nanaša na zmožnost, da se lahko prikazuje, povprašuje in spet zagotavlja, v danem primeru tudi utemeljuje lastne zahteve in obveznosti ter razumevanje pričakovanj drugih in na podlagi tega najosnovnejših pravil interakcij.«

Nedvomno je jezik iz perspektive simboličnega interakcionizma bistveno pomemben za razvoj identitete jaza. Jezik je tisti medij, s katerim stopi posameznik v stik s svojimi interakcijskimi partnerji, s katerimi izraža svoje izkušnje, potrebe in želje, z njim pa se razvijajo tudi socializacijski procesi, prevzemajo določene norme, vrednosti itd. V prvi vrsti pa, kot smo videli, zagotavlja eno najosnovnejših pravic posameznika, namreč da se uveljavlja kot subjekt, da ohranja svojo identiteto.

Seveda pa za uspešen razvoj identitete jaza niso potrebne le omenjene funkcije jaza oz. individualne zmožnosti, temveč tudi ustrezni neoblastniški medsebojni odnosi.⁸

Že v teh ugotovitvah se nakazujejo meje omenjenega koncepta, na katere smo naleteli najkasneje v trenutku, ko smo konkretno spraševali po pogojih in možnostih realizacije identitete jaza, ki jih Krappmann vidi celo v represivnih komunikacijskih sklopih:

»... v vsaki družbi, ki še ni totalna, se najdejo protislovja, na katera se lahko navezujemo, če hočemo nasprotovati sistemu represije. Že sam poskus identitete nega ravnovesja je zaradi svojega kritičnega potenciala, ki ga vsebuje, napad na obstoječe razmere«. (Krappmann 1982, str. 32).

Preden se bomo podrobneje seznanili s to tematiko, bi rada eksemplarično opozorila na dva tipična primera, ki nakazujeta težave, s katerimi se soočajo posamezniki na dvojezičnem ozemlju Koroške v svojem prizadevanju za identiteto jaza.

Primer Rezke, dijakinje slovenske gimnazije, in primer Toneta, vodilnega organizatorja nekega obrata; oba doma iz Roža. (Brunner idr. 1986, str. 120 sl.).

Rezka in Tone sta slovenskega pokolenja. Doraščala sta v okolju, ki koroškim Slovincem ni naklonjeno. Tako sta že prav zgodaj skusila, kaj pomeni biti nepriznan oz. zaničevan. Posebno huda je bila ta izkušnja ob vstopu v šolo, ko sta prav izrazito čutila zarezo med primarno in sekundarno socializacijo, torej prehod iz dobro znanega v neko »tuje« okolje.

Tako se je Andrej vedno čutil manjvrednega, predvsem seveda ob dejstvu, da je med 500 šolarji spadal k tistim trinajstim, ki so si kot svoj »drugi« jezik izbrali slovenščino. Tudi Rezki se je zgodilo podobno:

»Šola je bila za njo zelo težavno področje. Vedno, ko so imeli drugi otroci lepe ure, telovadbo ali petje na primer, je morala obiskovati pouk slovenščine. Drugi so jo potem pomilovali: Ti, uboga, moraš zdaj iti k slovenščini.« Večkrat je morala celo popoldne v šolo, da se je učila slovenščine. To je posebno sovražila. Potem

⁸ Ti odnosi naj bi dopuščali:

- da interakcijski partnerji lahko aktivno opredelijo določeno stanje;
- da se soočajo s prožnimi normativnimi sistemi, ki jim dovoljujejo subjektivno interpretacijo vedenjskih norm ter individualno razpolaganje s svojim delovanjem;
- da ne doživljajo družbenih represij in sankcij, če prekoračijo meje »vladajočih norm«;
- da lahko problematizirajo in revdirajo interakcijske procese;
- da imajo na podlagi enakopravne diskusije enake možnosti sprejeti oz. zavrniti določena pričakovanja ter upoštevanja njihovih potreb (Beck 1975, str. 97).

glavna šola v Vrbi. Bila je edina prijavljena k dvojezičnemu pouku. Sramovala se je biti Slovenka. Niti ni vedela, kaj to pomeni; vedela je samo, da se razlikuje od drugih. Za mnoge je predstavljala neke vrste posebnico, ki je morala vse potrpeti. Celo nekateri učitelji niso hoteli razumeti, da se je učila slovensko. Dogajalo se je, da so jo sredi ure vprašali: »Zakaj se pa učiš vindišarsko?«. Sošolci so jo imenovali čuša v razredu.⁹

Biti drugačen od drugih, to ju je najbolj prizadelo. Če jima starši ne bi pomagali lajšati občutkov sramu in zapostavljenosti, bi nedvomno doživljala še večje identitetne težave.

»Mnogokrat je Rezka prišla objokana domov. Šele ko so ji starši razložili, kaj to pomeni, biti Slovenka, je postalo boljše. ‚Dva jezika sta boljša od enega‘ – to si je zapomnila.«

Pod temi pogoji sta dosegla tako Rezka kot Tone širšo pozitivno potrditev svoje etnične identitete šele v slovenski gimnaziji. Tam sta prvič čutila ponos in enakovrednost, saj nista več pripadala manjšini, nista bila več posebneža. Tonetu je pomagala tudi zaposlitev v inozemstvu; z razdalje je sprevidel, kako so ljudje na podeželju, ki so imeli slovenščino za manjvredno, ozkogrudni. Toda šele tedaj, ko mu je družba priznala višji status, je začel do določene mere premagovati tudi svoje manjvrednostne občutke.

Kljub ugodnim nastavkom pa – če spremljamo njuno življenje – nista našla res pozitivnega odnosa do svojega slovenskega pokolenja. Vse preveč so se jima v osebnostno strukturo zakoreninile slabe izkušnje s slovenščino. Tako zdaj tako močno vplivajo celo na njuno obnašanje v javnosti. Oba se namreč nagibata k temu, da svojo etnično identiteto prilagajata vsakokratnim okoliščinam oz. jo izražata le še v bolj zasebnih komunikacijskih sklopih.

»Toda zunaj šole in družine za Rezko ni tako lahko, da govori slovensko. Pri nakupovanju? Ne, v trgovinah govori samo nemško. V uradih? Tam govori Rezka avtomatično nemško, ker ve, da če bi govorila slovensko, bi neobhodno prišlo do prepira. Čeprav... včasih bi že rada, toda potem ji je mir spet ljubši.«

»Strah pred gospodarskim propadom je močan. Pri svojih dejanjih je Tone postal pazljiv. Samo še v nekaterih življenjskih okoljih se njegova slovenščina lahko javlja do besede: v ozkem krogu družine in v notranjem dialogu, pri razmišljanju o lastnem jazu...«

S tem, da sta negativne izkušnje več ali manj ponotranjila, jima tudi ni uspelo razviti pravega razmerja med osebo in socialno identiteto. Oba sta postala umetnika prilagajanja, tako rekoč žonglerja, ki sta prej pripravljena popustiti pritisku močnejšega kot sama delovati. Temu ustrezajo tudi njune strategije predelave jezikovnih konfliktov, ki jih lahko označimo tako: samo ne zbuditi pozornosti, samo ne koga užaliti, tudi tedaj ne, če bi to že rada storila. Tako ravnanje jima omogoča, da naletita na potrditev in priznanje tudi zunaj prijateljskega kroga.

»Predstavljal jo je prijateljem. Vprašali so jo, v katero šolo hodi. Ko je rekla, v slovensko gimnazijo, je prišel tisti oh in ah, a so, ja hmm, se govori tam slovensko? Znaš tudi nemško? Rezka je samo še želela, da bi jo pustili pri miru. Povsod, kamor pride, se mora stalno zagovarjati, da je Slovenka, da hodi v slovensko gimnazijo, mora razložiti, zakaj, kako dolgo že... To utruja, to je naporno, tako nimaš nobenega veselja...«

Podobno kot Rezki in Tonetu se je zgodilo večini naših intervjuvancev. Čeprav je vsak izmed njih imel svojo jezikovno biografijo in specifičen način ravnanja z jezikom, so pri realizaciji identitete jaza skorajda vsi naleteli na težave. In to običajno tudi tisti, ki smo jih prištevali med »zavedne Slovence«. ¹⁰ Nekateri izmed

⁹ Naslednji citati, za katere ne omenjamo izrecno avtorjev, so povzeti iz narativnih povzetkov in/ali iz transkribiranih protokolov intervjujev; (narativni povzetki so deloma objavljeni tudi v *Slovenische Jahrbücher* 1985).

¹⁰ V prvotnem projektu smo razlikovali med naslednjimi tipi identitete:

1. zaveden Slovenec, politično aktiven

njih so vlagali svojo duševno energijo prav v to, da so na eni strani uspešno branili svojo etnično identiteto, na drugi strani pa spet v to, da se zaradi tega niso znašli v vlogi posebnih. Tako kot Tone je večina naših intervjujskih partnerjev izražala in izživljala svojo etnično identiteto samo še v omejenih okoljih: npr. v družini, v prijateljskem krogu, v institucijah znotraj svoje narodne skupnosti, mogoče še v cerkvi, v siceršnjem družbenem življenju pa le zelo poredko. Nekateri izmed njih so se odpovedovali tudi važnim interakcijskim partnerjem. To se je nanašalo predvsem na stike z osebami, ki so bile do slovenščine brezbrizne in odklonilne.

Če si ogleđamo različne dejavnike, ki so odločilno vplivali na to, da so se nekateri intervjuvanci razvili v »zavedne« in/ali »politično aktivne« Slovence ter doživljali ta razvoj tudi pozitivno, potem pridemo do takšne osrednje ugotovitve: etnična identiteta se je oblikovala ugodno tedaj, če so pomembni interakcijski partnerji obeh jezikovnih skupin njihov slovenski jezik priznavali in potrjevali.

Positivne socializacijske okoliščine so vplivale na njihove poglede in odnos do slovenskega jezika. Omogočale so jim tudi, da so se ob stalnih jezikovnih konfliktnih znašli, da so premagovali občutke strahu, vzdrževali ravnotežje v »asimetričnih« odnosih tako, da niso popuščali pritisku močnejšega. Ponovno priznavanje in potrjevanje je bilo tem bolj učinkovito, čim bolj so bili v svojem življenjskem okolju izpostavljeni jezikovnemu podcenjevanju. Večini intervjuvancem je družinski kontekst – predvsem v primarni socializaciji – omogočal tisto bistveno bazo, tisti »zaščitni« prostor, v katerem so našli svoje jezikovno prazaupanje. Če pa so dobivali utemeljene potrjevalne izkušnje tudi zunaj družine (na primer v sosesčini, pri sorodnikih...), so temu ustrezno tudi lažje ohranili svojo etnično identiteto in jo tudi uspešno branili. Še pozitivnejši je bil ta razvoj, če prelom med primarno in sekundarno socializacijo (predvsem ob vstopu v šolo) ni bil preveč nasilen. Mnogokrat pa je bil prehod v nove življenjske okoliščine povezan s frustracijami in težavami, saj je bil precejšnji del vprašancev zaradi svojega jezika v trenutku potisnjen v vlogo posebnih. Ta nenadoma nastala obremenitev je oteževala najdbno identitete, istočasno pa stopnjevala potrebe po artikulaciji identitetnih problemov. Zanimiva je bila pri tem ugotovitev, da pozitivna identifikacija s slovenskim jezikom ni bila nujno vezana na interakcije z zavednimi Slovenci. Kakor so nekateri intervjuvanci poudarili, so bili glede svoje etnične identitete deležni podpore tudi od nemškogovorečih interakcijskih partnerjev, kar jih je v določenih položajih zelo spodbujalo.

Intervjuvanci, ki so se v obdobju svoje socializacije naučili zavzemati in braniti svoja stališča, so v nasprotju s tistimi, ki tega niso znali, v poznejšem življenju tudi lažje ohranjali svoje etnično identiteto in jo tudi aktivno branili pred napadi. To velja predvsem za tiste, ki so prihajali iz kmečkih in srednjih slojev, pa tudi za tiste, ki so imeli višji socialni status in bili deležni višje izobrazbe, kar pa je bilo močno povezano z obiskom slovenske gimnazije.¹¹

Na nadaljnjo pozitivno identifikacijo s slovenskim jezikom je vplivalo sodelovanje v kulturnih, političnih in gospodarskih institucijah, v katerem se zavestno uporablja slovenski jezik. Vsi drugi, ki takih možnosti niso imeli, so se temu ustrezno prilagajali vsakokratnim jezikovnim govornim položajem ali pa so se v celoti asimilirali. Potemtakem bi lahko sklepali (in to nam potrjuje tudi vsakdanja koroška praksa!), da je pozitiven odnos do lastne etnične identitete za velik del

2. zaveden Slovenec,

3. dvojna identiteta,

4. asimiliranec,

5. radikalen asimilant.

¹¹ S tega vidika si je tudi zanimivo ogledati poklicno strukturo tistih intervjuvancev, ki so se označevali kot zavedni Slovenci: 13: kmetica, 14: učitelj (absolvent slovenske gimnazije); 17: dijakinja (slovenske gimnazije); 18: učiteljica; 19: dijak slovenske gimnazije; 110: akademik (absolvent slovenske gimnazije); 113: manager obrata (absolvent slovenske gimnazije); 116: korespondentka za tuje jezike; 117: telefonist; 118: akademičarka (absolventka slovenske gimnazije).

koroških Slovencev, pa naj svoje pokolenje priznavajo ali ne, prej izjema kot pravilo.

Če sledimo teoretikom simboličnega interakcionizma (pa tudi drugim znanstvenikom, ki imajo velike zasluge pri proučevanju jezika), bi morali biti posamezniki s tem, da razpolagajo z določenimi funkcijami jaza, načeloma zmožni integrirati v svojo identiteto še kakšno drugo jezikovno in kulturno izrazno shemo. Če bi vladali boljši družbenopolitični pogoji, to tudi na Koroškem ne bi bil nikakršen problem. Obratno: vsestransko praktcirana dvojezičnost bi pomenila pravo kulturno obogatitev in važen prispevek k medsebojnemu razumevanju. Žal ni tako. Izbira jezika na dvojezičnem ozemlju Koroške močno vpliva na razvoj identitete. Tisti, ki govori nemško ali slovensko, tisti, ki govori dialekt ali zborni jezik, prav jasno dokumentira, kateri skupini pripada in kakšno identiteto predstavlja oz. želi predstavljati. Jezikovne razmere predstavljajo tukaj vsekakor oblastniške razmere, ki nudijo socialno in nacionalno šibkejšemu (pri Slovencih obe komponenti močno sovpadata) le omejene možnosti za uspešen razvoj identitete – jaza. Tako je socialni vzpon slej ko prej v večini primerov možen le z uporabo nemškega jezika. S tem so seveda okrnjene jezikovno-socialne možnosti za vsestransko komunikativno izravnavo (Aushandeln) identitete jaza. Pripadniki slovenske narodne skupnosti morajo pri svojem socialnem vzponu mnogokrat zatreti svojo materinščino in uporabljati jezik, ki jim ne nudi ustrezne, predvsem pa ne emocionalne možnosti samo-prikazovanja (Selbstdarstellung). Enako velja seveda za vse tiste Slovence, ki morajo iz kakršnihkoli vzrokov nihati med obema jezikoma in se temu ustrezno soočati z različnimi konfliktnimi položaji. Emocionalne motnje, ki jih signalizirajo jezikovne motnje, to prav dobro izražajo. Naj omenimo kot ponazoritev samo intervju z Andrejem, ki smo ga prištevali k identitetnemu tipu »asimiliranec«.

Andrej je na vprašanja spraševalcev odgovarjal skopo. Jeziku je večinoma manjkal jaz, razen v metajeziku samorefleksije. Andrej svoje življenjske zgodbe ni pripovedoval v prvi osebi ednine, temveč v prvi osebi množine ali v drugi osebi ednine. Tudi tedaj, kadar mu je želel raziskovalec izvabiti jaz-pripoved, se je vedno znova dogajalo, da je Andrej ta jaz najprej sprejel, potem pa svojo biografijo nadaljeval spet z »mi«, »ti« ali z nemškim »man«.

Komaj se je bralec navadil na neosebno Andrejevo govorjenje, je nenadoma opazil, da le obstajajo mesta, pri katerih je odločno vztrajal na »jazu«. Na primer, če je opisoval svojo gimnazijsko kariero ali pa svoj vstop v poklicno življenje. Vztrajanje pri jazu je prišlo posebno jasno do izraza, ko je opisoval svojo nevtralno oz. distancirano držo do narodnostne borbe koroških Slovencev.

Na podlagi teh opazovanj se nam je vsiljevala domneva, da je slovensko okolje – družina, vaška skupnost, prijateljski krog – tisto, za katerega Andrej ne želi, da bi ga pogoltnilo. Andrej je namreč živel v tesni simbiozi s slovensko vaško kulturo – tako tesni, da se je moral potruditi za razdaljo, da bi se iztrgal iz materinega objema. To se jasno izraža v njegovem jeziku, točneje v njegovi onemelosti, ki jo je od časa do časa prekoračil šele tedaj, ko mu je bilo mogoče zavzeti distanco do okupirajoče moči. Če govori o samem sebi, mu to večinoma uspe le z identifikatoričnim »mi«, »mi na vasi«, »mi v družini«, »mi iste starosti«. Jezikovna razdalja do teh skupin se je pojavljala vedno znova tam, kjer je napravil korak iz tega oprijema: korak in gimnazijo, korak v poklic, korak proč od simbioze s slovensko skupnostjo. Tam se je lahko zgodilo, da je opustil svojo redkobesednost in segel malo dlje, da je postalo govorjenje zanj, molčečega, kljub vsemu pomembno. Potrdilo za to domnevo smo našli v Andrejevem stalnem poudarjanju, da ga jezikovni konflikti, predvsem pa prizadevanja Slovencev, nič ne brigajo.

Te ugotovitve so se na drugi ravni potrdile tudi pri pregledu strukture Andrejeve pripovedi. Andrej je prikazoval svojo biografijo kot »scensko pripoved« (Fuchs 1981). To se pravi, da je poročal o okoljih, v katerih se je nahajal, kaj je tam mogel napraviti in kaj ne, toda vse brez večje zavzetosti svojega jaza. Tako

je na eni strani izražal strah pred tematiziranjem samega sebe, pred prikazovanjem samega sebe kot dejavne osebnosti, na drugi strani pa tudi zadržanost glede tematizacije javnega in političnega življenja. Andrej torej – kakor bi se dalo sklepati – svojega kolektivnega spomina, ki je v glavnem slovenski in ozko povezan z njegovo slovensko vaško kulturo, ni smel aktualizirati, ker bi baje ogrožal njegovo napredovanje. »Scenska pripoved« se tu nudi kot način pripovedovanja, ki na eni strani omogoča ohranitev osebne vključenosti, na drugi strani pa še obstoječo povezanost z vaško kulturo, ki pa jo opisuje zgolj nevtralnno.

Andrejev primer, ki smo ga predstavili zgolj fragmentarično, je samo en od primerov soočanja s položajem, ki ga povzroča življenje v dveh jezikih. Na podlagi obdelanih intervjujskih tekstov pa bi želela opozoriti le še na tele:

– Emocionalnih motenj, ki so se zrcalile v jezikovnih izjavah, ni povzročala dvojezična socializacija posameznikov, temveč posebne konfliktne družbene razmere, v katerih so doraščali.

– Govorjenje je uhajalo iz ravnovesja tedaj, kadar so se tematizirale neobdelane krize. To pa seveda ni imelo nikakršne povezave s pomanjkljivim znanjem koda ali z interferencami, ki bi se dale lingvistično opisati.

– Krize so imele več ali manj opravka z bližino in razdaljo, s povezanostjo in ločitvijo.

– Načini tematizacije jezikovnih konfliktov so se razlikovali glede na tip identitete. Tako je tip »zavednega Slovenca« in/ali »politično aktivnega Slovenca« prikazoval svojo identiteto drugače kot, na primer, tip »asimiliranca«.

– Čim bolj je nekdó svojo dvojezičnost odrival, tem bolj je postajal brezjezičen in brez identitete (v smislu identitete jaza in ne v smislu skupinske pripadnosti).

– Čim bolj zavestno je nekdó zaznaval dvojezičnost in z njo povezane psihične in socialne konflikte, tem prej je formuliral svojo biografsko pripoved kot pripoved jaza, tem prej se je doživljal tudi kot subjekt svoje biografije; dvojezičnost, kolikor jo je kdó doživljal in živel zavestno, ga je namreč senzibilizirala za protislovja v družbenem kontekstu in motivirala k preišljanju o lastnem jazu, hkrati pa s spodbujala, da tega procesa razvoja jaza ni prepuščal samo psihosocialnim mehanizmom.

Kljub pozitivnim nastavkom, ki jih nudijo te trditve, pa smo glede uporabnosti koncepta identitete jaza na nadaljnje raziskovanje ugotovili takšne pomanjkljivosti:

– S pomočjo tega modela ne moremo razložiti dejstva, da imajo Slovenci kot pripadniki podrejene etnične skupine le omejene možnosti za takšno prikazovanje samega sebe, ki ustreza njihovim potrebam in interesom. To pa zaradi tega, ker reducira izvor razvoja identitete pretežno na simbolično posredovanje interakcijskih sklopov, ki jih ločuje od stvarnih socio-ekonomskih in političnih razmer.

– S pomočjo tega koncepta tudi ne moremo razložiti določenih nestalnosti (Inkonsistenzen) in prelomnic v razvoju identitete posameznikov. To pa zaradi tega, ker izhaja iz abstraktnih zmožnosti jaza, ki se merijo po idealu racionalnosti. Elementi, kot so ekspresivnost, ironija, fantazija, sanje in podobno, v tem modelu nimajo svojega mesta.

– Ker pa ta koncept identitete jaza izhaja iz t.i. »idealnega govornega položaja« (Habermas 1981), ki zahteva demokratičen prostor sporazumevanja, z njegovo pomočjo tudi ne moremo razložiti dejanskih interakcijskih in oblastniških razmer. V tem smislu omogoča kvečjemu analizo patoloških komunikacijskih položajev.

Kljub tem kritičnim pripombam pa nimamo namena, da bi se temu konceptu popolnoma odrekli. Slej ko prej vidimo njegov pomen v poudarjanju, da je identiteta jaza močno odvisna od »pripadnosti k simbolni realnosti določene skupine« ter od »možnosti umestitve sveta v tej skupini« (Habermas 1976). Le če je posameznik deležen stalne podpore pomembnih interakcijskih partnerjev, bo svojo identiteto tudi uspešno razvijal. To je ena najosnovnejših, čeprav skorajda že

banalnih ugotovitev, ki je prišla do izraza tudi v naši študiji. Koncept simboličnega interakcionizma mislimo razširiti in izpopolniti v smer, ki nam bo omogočala razlikovanje v in strukturah o njih. Če pa se hočemo učinkovito vključiti v spremembo družbenih razmer, potrebujemo tudi znanje o tem, *kako* se posamezniki soočajo z določenimi konfliktnimi položaji, kakšna protislovja morajo pri tem odpravljati, *kako* jim uspe držati ravnovesje znotraj različnih in večinoma protislovnih pričakovanj, *kako* ohranjajo pozitiven odnos do lastne etnične identitete... Zavzemati pa se bomo morali tudi za tak pojem identitete, ki dopušča drugačnost in samosvojest ter vsestranski kulturni pluralizem v smislu enakopravnega in mirnega sožitja.

UPORABLJENA LITERATURA

(nanaša se samo na avtorje, omenjene v referatu)

- BECK, P.: Zwischen Identität und Entfremdung, Frankfurt/M. 1975.
- BERGER P.L./LUCKMANN, T.: Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Eine Theorie der Wissenssoziologie. Frankfurt/M.² 1971.
- BOECKMANN, K.B./BRUNNER, K.-M./GOMBOS, G./JURIČ, M./LARCHER, D.: Zwischenbericht über den Fortgang der Arbeiten am Projekt »Zweisprachigkeit und Identität«, Celovec, december 1986.
- BRUNNER, K.M./GOMBOS, G./JURIČ, M./LARCHER, D.: Pilot-Projekt: Zweisprachigkeit und Identität. Endbericht. Celovec, februar 1986.
- DEVEREUX, G.: Ethnopschoanalyse. Die komplementaristische Methode in den Wissenschaften vom Menschen, Frankfurt/M. 1978.
- FUCHS, W.: Biographische Forschung, Opladen 1984.
- GOFFMAN, E.: Stigma. Über Techniken der Bewältigung beschädigter Identität, Frankfurt/M. 1975.
- GORI, R.: Zwischen Schrei und Sprache: der Sprechakt. In: ANZIEU, D.: u.a.: Psychoanalyse und Sprache, Paderborn 1982.
- HABERMAS, J.: Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus, Frankfurt/M. 1976.
- HABERMAS, J.: Theorie des kommunikativen Handelns, 2 dela, Frankfurt/M. 1982.
- HADERLAP, M.: O iskanju in izgubi centra. Koroška slovenska literatura mladih in osrednji slovenski kulturni prostor. Tri poti v svet, v: Sodobnost 11, 1986 (Ljubljana).
- JURIČ, M.: Dvojezičnost in identiteta, v: Mladje 61, junij 1986 ter v: Mladje 62, oktober 1986.
- KRAPPMANN, L.: Soziologische Dimensionen de Identität, Stuttgart⁶ 1982.
- SLOWENISCHE JAHRBÜCHER, V.SIMA/V.WAUKOUNIG/P.WIESER (Izd.), Celovec 1984.
- STRAUSS, A.: Spiegel und Masken, Die Suche nach Identität, Frankfurt/M. 1974.
- SUSIČ, E./SEDMAK D.: Tiha asimilacija. Psihološki vidiki nacionalnega odtujevanja, Trst 1983.
- ZLOBEC, C.: Slovenska samobitnost in pisatelj, Trst 1986.

Družbeno-moralna odgovornost znanstvenika in znanstvene skupnosti

Ljudje kot družbeno-moralna bitja so družbeno-moralno odgovorna. Iz te obče odgovornosti znanstveniki niso izvzeti.* Ko se ima v mislih družbena odgovornost znanstvenikov in strokovnjakov sploh, se pri tem misli na nekaj več, na nekaj bolj zahtevnega in odgovornega kot na običajno odgovornost vsakega državljana. To kar daje specifično težo družbeno-moralni odgovornosti znanstvenikov in strokovnjakov je lahko edinole odgovornost na temelju znanja. Nesporno je, da se zaostrujejo družbeno-vrednotni vidiki znanosti in znanja in s tem tudi odgovornost tiste profesionalne skupine, ki je producent, nosilec, distributer, svetovalec, ekspert tega znanja.

V tisti meri, ko se je zgodovinsko spreminjala, poglobljala in bogatila družbena vloga znanosti, se je tudi spreminjalo razmerje med znanostjo in moralo in hkrati so bili dani različni odgovori, refleksije in utemeljitve tega razmerja tako s strani znanstvenikov samih kot tudi s strani etike kot filozofske, strokovne racionalizacije moralne prakse. Med strukturnimi elementi moralne prakse, kot so moralna zavest, moralna situacija, moralno dejanje in moralni učinek, je izredno pomembna tudi spoznavno-informacijska komponenta. S strani morale je bolj močno vzpostavljena zveza z znanjem, kot je iz znanja vzpostavljena zveza z moralo. Na prvi pogled imamo opravka z neenako asimetrično relacijo. Očitno je, da mnoga področja naravoslovno-tehničnega znanja nimajo direktnega opravka z vrednotno-moralnimi problemi in odločitvami. Situacija se spreminja, ko prehajamo k ekologiji, družbeno-humanističnim znanostim ter medicini. Menja pa se tudi znotraj samih naravoslovnih in tehničnih znanosti, ko se prehaja iz teoretičnega k praktičnemu aplikativnemu znanju. Nekateri radikalni kritiki družbeno-etične nevtralne znanosti prenašajo vrednotne implikacije že na teoretsko raven, na praktične možnosti, ki tičijo v teoriji, v znanju kot takem, brez ozira na možno uporabo. V tem pogledu je še marsikaj nerazčiščeno. Treba je vendarle upoštevati specifičnost znanstvenih področij in kontinuum »teorija – praktična uporaba«. Te razlike se zgodovinsko lahko zmanjšujejo.

Pri družboslovnih in humanističnih vedah gre pogosto za vrednotno naravo, vrednotne implikacije samega znanja in hkrati za vrednotna družbena stališča samih znanstvenikov. Pri naravoslovnih, tehničnih in medicinskih znanostih pa gre v večji meri predvsem za družbena vrednotna stališča nosilcev teh znanj, ki niso nujno povezana s samim tem znanjem, ampak so privzeta iz širšega družbenega izkustva in družboslovnega znanja. Možno se je strinjati z elastično pozicijo Grahama Lorena, da so nekateri aspekti znanosti in nekatere znanstvene discipline bolj intimno povezane z družbenimi vrednotami kot druge in da obstaja mnogo različnih poti, po katerih medsebojno učinkujeta znanost in vrednote.

* Prispevek je bil napisan za rektorsko konferenco dežel Alpe Jadran na temo Družbena odgovornost znanosti. Konferenca je bila v Trentu od 18.–20. junija 1987.

»Sedaj moramo živeti v srednjem dometu spektra znanosti – vrednote, ki priznava zmotnost koncepcije vrednot proste znanosti, pa tudi zmotnost koncepcije, da je vsaka znanost vrednotno obremenjena« (Graham 1981, 378). Preuranjen pa je njegov zaključek, da je mrtva koncepcija vrednotne nevtralne znanosti kot intelektualne opcija. Ni še izginila iz znanstvene skupnosti. Močno še prevladuje v naravoslovnih in tehničnih znanostih. Zaradi kritike in odpora proti določenim vrednotam, politiki in ideologiji, zlasti iz preteklosti, pa pri nas doživlja ta koncepcija celo renesanso v določenih krogih znanstvene-tehniške inteligence. Treba pa je opozoriti, da je pojem »družbenih vrednot« širši kot zgolj politične ali moralne vrednote. Napredek je danes splošna družbena vrednota, je pa tudi politična vrednota, ni pa moralna vrednota.

Kot delujoče in spoznavajoče bitje je človek v stalnem vrednotujočem odnosu do sveta. Nobeno življenje ni indiferentno, ampak »zainteresirano«, »vrednotujoče« do pogojev svoje eksistence. To pa še posebno velja za družbeno obliko življenja, ki svoj vrednotujoč odnos vzpostavlja vse bolj preko znanja. Svet življenja, pa čeprav je ta lahko že znanstveno oblikovan, je v večih ozirih pred svetom znanosti: tako individualno za vsakega znanstvenika kot tudi zgodovinsko v razvoju človeštva. Znanstveniki so bili najprvo otroci. Svet življenja (družbeni, prirodni, tehnološki) je ontološko pred znanostjo kot neusahljiv vir problemov. Prednjači jezikovno-epistemološko: še tako abstraktni znanstveni specializirani jezik v končni instanci predpostavlja prirodni, občevalni jezik, preko katerega so ljudje pač vsak v svojem jeziku izvorno odkrivali svet.

Vrednotujoča, moralna zavest je neločljiva odlika človekove družbenosti in družbene forme racionalnosti. Vsebina človekove racionalnosti je znanje, vedenje. Če ne bi človek razpolagal z nikakršnim minimalnim znanjem, bi izginila tudi zavest sama. Če ni znanja, ni racionalnosti in če ni racionalnosti, ni vrednotujoče (aksiološke) in etične zavesti. Popolnega idiota, ki nima znanja in s tem ne racionalnosti, nihče ne obravnava kot etično odgovorno osebo. Če je človek v stanju neracionalnosti (spanju, bolezenski prizadetosti) storil nemoralno dejanje, ga ni mogoče obsojati. Racionalnost je torej izredno pomembna, neločljiva komponenta etičnosti.

Ne smemo pa pozabiti, da je znanje kot forma racionalnosti samo nujna, ne pa še zadostna predpostavka aksiološke in etične zavesti. V nasprotnem primeru bi bil problem etike, vrednotenja, odgovornosti, popolnoma reduciran na znanje. Racionalnost in etičnost sta povezani genetično in ontološko. Zgodovinsko-genetično v tem smislu, da v tisti meri, kot se človek formira kot družbeno bitje, se formira tudi kot bitje znanja in kot etično bitje. V svojem temelju so neločljivo povezane družbenost, znanje in etičnost. Ta genetična povezanost se transformira v ontološko: brez minimuma racionalnosti (znanja) ni mogoča tudi etičnost. Razdvajanje treh strani človečnosti: tj. družbenosti, etičnosti in racionalnosti (znanosti) je zgodovinski produkt novoveškega civilizacijskega razvoja tako znanosti kot družbe. Sokratova intelektualistična utemeljitev moralnosti v formuli epistémé = areté (znanje = vrlina) ima globok pomen, čeprav sta pri tem izpuščeni dve ostali bistveni komponenti moralnosti: družbenost in karakter človeka. Nemoralno ravnanje je po Sokratu posledica nezadostnega vedenja o tem, kaj je dobro. Ko s sodobno znanostjo izboljšujemo družbo, ali znanost ve, kaj je dobro, ali ima izostrene vrednotne cilje ali pa dejansko dosega nekaj drugega od tistega, kar obljublja? Ali s pomočjo znanosti in tehnologije zmanjšujemo razvojne razlike, povečujemo družbeni vpliv in svobodo posameznika, povečujemo zdravje ljudi, skratka osrečujemo ljudi ali pa dosegamo nasprotno učinke? Zlasti ob entropijskih, ekoloških posledicah uporabljene znanosti, bomo postali bolj dovzetni za staro kitajsko modrost, ki nas poučuje, da kdor hoče imeti samo dobro brez zlega, red brez nereda, ta ne pozna načel nebes in zemlje in ne ve, kako so povezane stvari. Entropijska narava tehnologije in človekovega dela, ki se kaže tudi v nezaželjenih ekoloških posledicah, nas spominja na svetopisem-

sko zgodbo, da ni mogoče nekaznovano uživati sadove z drevesa spoznanja. Ta elementarna resnica bo gotovo v naslednjih desetletjih spremenila dosedanji prevladujoči evforistični, benevolentni, enodimenzionalni odnos do znanosti in tehnologije. Znanje proizvaja tudi nehoteno zlo, ker se vedno uporablja v širšem kontekstu neznanja in nepopolnega znanja. Obvladovanje tega inherentnega zla morda ne bo nič lažje kot obvladovanje in preprečevanje družbeno-politične zlorabe znanosti. Inherentno zlo znanosti je trajnejše ontološke narave, medtem ko je hotena družbena zloraba znanosti prehodna zgodovinska in jo je možno odpraviti s spremembo družbenih odnosov. Enostranska družbena uporaba in zloraba znanosti je še vedno v ospredju. Ko se ta umika pod pritiskom demokratične progresivne javnosti in družbeno odgovorne znanstvene skupnosti, pa se za njo razrašča inherentno zlo uporabljenega znanosti, ki nalaga še večje breme odgovornosti znanstvenikom, strokovnjakom, ekspertom, kajti uvid v potencialno inherentno zlo znanosti je dostopno le integralni kritični znanstveni zavesti, medtem ko je družbena zloraba znanosti na očeh vse družbe, vse laične javnosti. Velike znanstveno-tehnične možnosti praviloma vključujejo tudi velika družbena tveganja. Inherentno zlo znanosti šele postaja predmet razmišljanja družboslovne, humanistične, filozofske inteligence in notranje refleksije znanosti same. Ta proces je obotavljajoč, saj zadeva v ideologijo znanosti same, v njen družbeni »image«, od katerega znanost tudi živi. V novejšem času je najbolj drzno in odkrito dregnila v to ideologijo Eva Etzioni Halevy (1985). Mnogi intelektualci nadaljujejo z mitom o dobrodejnem učinku njihovega znanja in idej na družbo.

Sokratska povezava epistemé z areté postaja vse bolj usodna tako za družbo kot za znanost samo. Vloga znanja za moralno ravnanje se zgodovinsko spreminja. Drugačno vlogo ima danes, ko človek deluje v velikih, nepreglednih sistemih in je znanje postalo bistvena determinanta njegovega odločanja in močno sredstvo spreminjanja družbe in narave, kot pa v nekdanjih majhnih ruralnih in urbanih skupnostih, kjer so bili družbeni odnosi prozorni. Znanstveno spoznanje, ne šele njegova uporaba, ima lahko direktni vpliv na spreminjanje družbenih vrednot, na drugačno samorazumevanje človeka in družbe. Odkritje mehanizma prenosa virusa AIDS-a z ene osebe na drugo globoko prizadeva najbolj intimno, čustveno sfero človeka. Ekološki problemi in ekološka spoznanja spreminjajo vrednotne premise človekovega ponašanja do narave, do vsega živega pa tudi do medsebojnih odnosov, ko se odkriva, da je eksploatacija narave v sedanji obliki povezana z eksploatacijo ljudi, s koncentracijo družbene moči, ki s svojimi projekti določa tempo in način spreminjanja narave ter vsiljuje vsem ljudem neprosto voljna tveganja.

Z znanjem lahko zavestno ravnamo nemoralno, oziroma ni nujno, da ravnamo moralno, toda brez znanja, v kompleksnih situacijah, pa nehoti lahko ravnamo nemoralno. Znanje še ne zadošča za moralno ravnanje, neznanje in dezinformacija pa ga lahko otežkoča ali onemogoča. Za iztek moralnega ravnanja ni odločilno samo znanje, ampak tudi interes in potreba, ki sta svojevrsten filter, posrednik, ki preprečuje neposredno sovpadanje moralnosti in znanja, resnice z dobrim. Znanstvenik in znanstvena skupnost se morata nenehno spraševati, kakšnim družbenim interesom in potrebam služi znanje in kakšne učinke sprošča uporaba znanosti. Brez tega kritičnega monitoringa ne moremo preživeti v znanstveno-tehnološkem svetu, ali pa bomo preživeli za človeka nevreden način.

Osnovne zgodovinske utemeljitve razmerja med znanostjo in moralo

I Antično-grški kozmos je bil vrednotno-etično razumljen. Prišlo je do sovpadanja etike in ontologije. Aristotel v trdi, da vse znanje teži k dobremu, najvišje dobro pa je čista forma, čisto mišljenje, dovršenost, popolnost. Poznavanje najvišjega dobrega pomeni tudi skrajni cilj znanosti. Dobro torej ni samo etična

vrednota, etični cilj, nekaj zgolj človeškega, subjektivnega, ampak je sama stvarnost vrednotno strukturirana in hierarhizirana. Tudi Hipokratova zahteva »samo dober človek je lahko dober zdravnik«, kaže na to grško povezanost znanja in morale. Tehné pa je Platon pripisoval celo inherentno negativne vrednotno-moralne karakteristike, kar je bilo povezano z družbenim razvrednotenjem fizičnega suženjskega dela, ki ni moglo potekati brez tehničnih sredstev. Tehné lahko pomaga, da postane človek spretnejši, pametnejši in bolj prekanjen, nikdar pa po Platonu ne more pomagati, da bi postal modrejši.

II Novoveški koncept znanosti, katerega dediči smo tudi mi, je absolutiziral objektivizem naravoslovno-matematičnega znanja in ga vse bolj odvajal od vrednotno-moralne sfere. Z ozirom na določene cilje in potrebe sta znanstvenost in strokovnost potisnili na stranski tir humanost in moralnost.

To, kar bi za Hipokratova ušesa zvenelo nenavadno in tuje, se zdi nam popolnoma običajno in domače, ko pogosto lahko slišimo: ni sicer dober človek, toda je odličen strokovnjak. Pri zdravniškem, pedagoškem, pravnem poklicu gre za specifično neposredno prepletanje moralnosti in strokovnosti. Toda celo pri zdravniku nimajo vse moralne oziroma nemoralne karakteristike enakega vpliva na strokovno vestnost opravljenega dela. Takšne zdravnikove lastnosti kot so nekomunikativnost, grobost, nepripravljenost poslušati pacienta, nesposobnost za kolektivno delo in posvetovanje, uživanje pri povzročanju bolečine in podobno, imajo lahko neposredne posledice za pacienta. Če je zdravnik kleptomani, opravljal, zapravljiv, ne vrača dolgove, pa to najbrž ne vpliva na korektnost njegovega dela. Dragocen je že psihološki terapevtski učinek zdravnikove besede. Nek ugleden ruski zdravnik je dejal, da zdravnik ni dober, če se pacient ne počuti boljše po pogovoru z njim. To seveda ne pomeni, da bi zdravnikova zgovornost lahko nadomestila njegovo strokovnost. Do prve polovice 20. stoletja je zdravnik imel na razpolago skromna terapevtska in diagnostična sredstva in zato je bila v ospredju njegova vloga tolažnika in sobesednika. Sedaj so bolj »zgovorna« tehnična sredstva, a zdravniki so postali redkobesednejši. Družbeni sistem nagrajevanja zdravnika, družbeni standardi njegove obremenitve ali njegov osebni lov za dohodkom, so osiromašili njegovo zgovornost in komunikacijo s pacientom. Ker so naravoslovne, tehnične metode in znanja dobila prevlado v medicini, se je tudi tu pojem objektivnega, strokovnega obravnavanja bolnika vse bolj oddvojil od humanistične, moralne razsežnosti. To je pustilo sledove tudi pri samih bolnikih, ki pogosto zatrjujejo, da je določen zdravnik sicer res malce grob, se z njim ne da pogovoriti, vendar pa je odličen strokovnjak. Če že za zdravnika ni nujno, da bi bil dober človek v strogem pomenu besede, potem se zdi še toliko bolj izumetničeno moraliziranje, da bi samo dober človek lahko bil dober ekonomist, sociolog, inženir, fizik in podobno. Vse širše in vse globlje se je utrjevala novoveška ravnodušnost do razmerja med moralnostjo in strokovnostjo. Francoski zgodovinar znanosti A. Koyré je v tem razkolu vrednotne in epistemološke sfere, v tej devalorizaciji, deaksiologizaciji biti videl najgloblji pomen znanstvene revolucije novega veka.

Novoveški koncept znanosti, znanstvene resnice, objektivnosti, je temeljil na razdvajanju subjekta in objekta, duha in materije, res cogitans in res extensa. Ontologija se odcepi od etike. Iz tega, kar je, in to odkriva znanost, ni mogoče izvesti tega, kaj naj bi bilo ali bi moralo biti. In obratno, iz tega kaj naj bi moralo biti, ni mogoče dobiti pozitivnega, objektivnega znanja o tem, kar obstoji. Med bitjo in vrednotami je izkopen nepremostljiv prepad. To razdvajanje temelji na ontološkem razcepu biti in nastajanja, dejanskosti in možnosti, subjekta in objekta. Bistvo te paradigme je mrtvi dualizem, iz katerega je pregnano posredovanje, gibanje. Realni vzroki tega razcepa so tako v znanstvenem delu samem, v novi zgodovinski podobi znanja kot tudi v širšem družbenem kontekstu.

Novoveški koncept vrednotno-nevtralne znanosti (Proctor 1984) je zagotavljal znanstveni skupnosti večji prostor svobode nasproti politični in ideološki interven-

ciji cerkve in države. Zamenjavo fevdalno-krščanskega družbeno vrednotenega okvira z meščanskim je znanost razumela kot osvobajanje samo sebe od vrednot sploh. Novoveška kultura se je popolnoma odtujila tako Aristotelovi misli, da vse znanje teži k dobrem, kot tudi Hipokratovi zahtevi, če jo razumemo nekoliko širše, da bi samo dober človek lahko bil dober strokovnjak. Dobimo dve popolnoma novi, drugačni izhodišči:

a) Znanje ne teži k dobrem, ampak k moči. Znanje kot moč se lahko uporabi za dobro ali slabo, samo po sebi pa ni niti dobro niti slabo;

b) Strokovnost je neodvisna od moralnosti in moralnost od strokovnosti, torej tudi slab človek je lahko dober strokovnjak, oziroma dober človek je lahko slab strokovnjak.

Opravka imamo z naslednjim zgodovinskim paradoksom: dokler je bil vpliv znanosti na družbo in naravo majhen in s tem tudi majhne možnosti zlorabe, imamo vrednotno zasnovano znanost in kozmos, ko pa znanost dejansko postaja sestavina obče družbene zavesti in mogočna preoblikovalka družbene biti in narave, pa se obratno krepi vrednotni nevtralizem znanosti. Kaj se je zgodilo z nami, da tako razumemo zvezo med znanostjo, strokovnostjo in etiko? Kaj se je zgodilo z znanostjo samo, da se predstavlja kot indiferentna sfera do etičnega?

Naslednje okoliščine so porodile in vzdrževale vrednotno nevtralnno paradigmo znanosti:

- rastoča specializacija znanosti,
- rastoča odtujenost med filozofijo in znanostjo, med kulturo znanja in ostalo kulturo, odtujenost med naravoslovnimi in družbenimi znanostmi,

- vrednotna nevtralnost kot obramba znanstvene skupnosti in posameznikov pred nezajeljeno, zunanjo, vsiljeno politizacijo in ideologizacijo,

- vrednotni nevtralizem kot prikrivanje, obramba in zaščita določenih vrednot in hkrati kritika drugih nesprejemljivih, odklanjalnih vrednot,

- specifični zgodovinski tip znanstvenih, tehničnih in praktičnih problemov, pri katerih so lahko vrednotne razsežnosti in kriteriji ostali v ozadju nezapaženi, ostala je prikrita vrednotna narava »čistih« strokovnih družbenih odločitev,

- vrednotna nevtralnost naj bi omogočila in krepila kolektivno znanstveno delo in komunikacijo kljub vrednotnim idejnimi in političnim razlikam med znanstveniki. Te razlike so bile potisnjene v status zunanosti, nepomembnosti glede na vrednost samega znanja. Takšen status vrednotnih razlik je otežkočal postaviti na dnevni red delikatna vprašanja o vrednotni družbeni globalni vlogi znanosti in njenih družbenih učinkih,

- vrednotna nevtralnost naj bi po eni strani zaščitila znanstveno skupnost pred vrednotnimi in političnimi razlikami, ki se zaostrujejo v globalni družbi, po drugi strani pa, v kolikor so te razlike že prodrle v znanstveno skupnost, naj bi čimbolj nevtralizirale njihov vpliv na medsebojne delovne odnose in komunikacije in naj bi tudi brzdala družbeno-politično angažiranost znanstvenika.

Družbeno-vrednotna znanost je bila seveda vedno samo deklarativna in navidezna. Koncept družbeno nevtralne in neobremenjene znanosti, kot ga je zlasti na začetku 20. st. razvil nemški sociolog Max Weber – a mimo njega in pred njim že vrsta naravoslovcev, nadalje neopozitivisti in v 60-ih letih nemški kritični racionalisti, zlasti Hans Albert – je v bistvu imponiral največjemu delu znanstveno-tehniške inteligence, zlasti pa tistemu, ki po svojih družbenih stališčih in opredelitvah ni predstavljal ravno leve orientacije. Ne pozabimo, da so nacistični strokovnjaki-ideologi svoje »znanstvene« izdelke razglašali za objektivne, vrednotno nevtralne. Na vrednotno nevtralistično paradigmo prisega tudi scientistično-tehnokratsko usmerjena inteligenca, ki skuša znanosti in tehnologiji podrediti vse druge človeške potrebe in vrednote. Znanost kot celota, njena celostna funkcija v družbi, ne posamično znanje ali posamični znanstveniki, nikdar ni bila dejansko družbeno nevtralna, ampak vedno v funkciji določenih družbenih ciljev, potreb, družbenih gibanj, ambicij in družbenih projektov. Celotna znanstvena produkcija nikdar ni

živela samo od notranje motivacije in notranje logike spoznavnih problemov. Novoveški mit vrednotno nevtralne znanosti je dejansko tudi prikrival zakoreninjenost novoveške znanosti v celotni meščanski civilizaciji in njenih aspiracijah, njenem samorazumevanju človeka, družbe in narave.

Aksiologizacija znanosti v socialističnih družbah je dobivala groteskno obliko filozofsko-politične ideologizacije, kar je ohromilo njeno kritično humanistilno funkcijo. V prvi vrsti je bil izpostavljen odnos znanosti do države, ne pa odnos znanosti do družbe, do ljudi. Z obema oblikama aksiologizacije znanosti ne moremo biti zadovoljni, niti ne z meščansko profitniško niti ne s socialistično-etatično. Znani sovjetski atomski fizik P. L. Kapica je v svojem govoru 17. maja 1966 pred angleško Royal Society v spomin Lorda Rutherforda izrekel s prikrito kritično nostalgijo naslednje besede: »Leto, ko je Rutherford umrl, so izginili za vedno srečni dnevi znanstvenega dela, ki nam je nudilo tolikšno radost v naši mladosti. Znanost je izgubila svojo svobodo. Znanost je postala produktivna sila. Postala je bogata, toda postala je zaslužnjena in določen njen del je prekrit s pajčolanom tajnosti« (cit. Salamon 1973, XVIII).

Vrednotna nevalistična paradigma je pač zadovoljevala določene potrebe vsaj enega dela znanstvene skupnosti v njenem razmerju do politike in ideologije. To je ustrezalo tudi realni samostojnosti zlasti akademske univerzitetne znanosti nasproti državnim strukturam in industriji. Situacija se je začela spreminjati že med obema vojnama. Zlasti je to izstopilo v ospredje v primeru nacistične Nemčije in Sovjetske zveze ter ZDA pri izdelavi atomske bombe.

III. Koncept vrednotne nevtralne in neobremenjene znanosti je zabredel v globoko krizo. Znanost vse bolj oblikuje družbeni razvoj in preko tehnološke razvitosti vpliva na socialni, materialno-ekonomski, kulturni in politični položaj ljudi. Ko znanost postaja ključni dejavnik razvoja, se ne more izogniti temeljnemu vprašanju: kot: čemu razvoj, razvoj za koga, kakšna je ekološka in splošna družbeno-antropološka cena razvoja, ali znanost in tehnologija povečuje enakopravnosti ter svobode vsakega posameznika in vsakega naroda?

Ta in druga vprašanja nujno poglobljajo in širijo aksiološko naravo znanosti. Smo na pragu intenzivnega procesa aksiologizacije znanosti, njene rastoče, avtonomne, ne pa vsiljene vrednotne samorefleksije. To ne pomeni preprostega vračanja k antično-grškemu vrednotnemu zasutku znanosti in kozmosa. Od njega nas loči vendarle dva in pol tisočletni znanstveni, kulturni in politično-socialni razvoj. Obstajajo nekateri znanilci zamiranja dominantnega vrednotno-nevtralnega koncepta znanosti: porast nacionalnih in mednarodnih organizacij, ki se ukvarjajo z družbeno-etičnimi vprašanji znanosti, vse več je profesionalnih etičnih kodeksov, ki naj bi regulirali ne samo ozko strokovno-etično, ampak tudi širše družbeno-etično ponašanje strokovnjakov, kopiči se literatura o vrednotnih razsežnostih znanosti in množijo se simpoziji, ki obravnavajo to tematiko.

Etično-profesionalni kodeksi običajno zadevajo naslednja razmerja: odnos do kolegov, odnos do raziskovanja, odnos do uporabnikov, odnos do sponzorjev, odnos do delodalajcev, odnos do študentov, odnos do države, odnos do širše javnosti. Opazen je trend v teh kodeksih, da se ozko koncipirana profesionalna etična odgovornost razširi v družbeno odgovornost. Marxova vizija revolucionarne družbeno kritične znanosti je položila temelje tej razširitvi. Nekateri najbolj teoretsko razgledani in prodorni naravoslovci kot P. in J. Curie, F. Soddy, N. Bohr, Lord Rutherford, V. I. Vernadskij so že na začetku 20. stoletja spoznali in priznali nujnost rastoče odgovornosti znanstvenikov s povečanjem naših znanj in znanstvenih možnosti. Ruski biogeokemik V. I. Vernadskij je že leta 1921 v bistvu zgolj ozko etično profesionalno razumljeno odgovornost razširil v družbeno angažirano odgovornost: »Ni daleč čas, ko bo človek dobil v svoje roke atomsko energijo, izvor takšne sile, ki mu bo dala možnost, da oblikuje svoje življenje, kakor bo hotel... Je dorasel sposobnosti, da izkorišča to silo, ki mu jo bo morala znanost neizogibno dati? Učenjaki... se morajo počutiti odgovorne za

vse posledice svojih odkritij. Svoje delo morajo povezati z najboljšo organizacijo vsega človeštva« (cit. po Lazar-Lejman 1978, 66–70). O atomski energiji imamo danes sicer drugačno, bolj zadržano in kritično oceno in ni nobenega navdušenja več nad nekakšno bodočo »atomsko državo« (R. Jungk), toda svojo vrednost ohranja temeljno sporočilo Vernadskega o družbeni odgovornosti znanstvenika in kako jo realizirati.

Ena izmed najbolj vsestranskih analiz, ki nudi vpogled v stanje in aktivnosti s področja formalne profesionalne etike za območje ZDA (Chalk, Frankel, Chafer 1980) in je zajela 178 strokovnih društev, je pokazala, da je pravzaprav malo razpravljanja in komuniciranja o družbeno-etičnih profesionalnih problemih med člani društev. Kodeks je seveda samo eden izmed vidnih formalnih zunanjih pokazateljev etične profesionalne ozaveščenosti. Manj kot 1/3 iz celotnega števila zajetih društev je vodila izobraževalne in informacijske aktivnosti na področju etičnih vidikov profesije (Chalk idr. 1980, 101). Zelo malo je bilo formalnega sankcioniranja nekorektnega ponašanja. Funkcija kodeksov bi bila potemtakem predvsem v pozitivnem stimuliranju korektnega ponašanja, manj pa v sankcioniranju družbeno in profesionalno etično neustreznega ponašanja. John Ladd (Chalk idr. 1980, 157–158) je provokativno naštel naslednje argumente o škodljivosti etičnih profesionalnih kodeksov:

– kodeks služi samo krepitvi zaupanja javnosti v profesijo, ker predstavlja simbol profesije;

– je maska za člane društva, da ne delajo nič neetičnega;

– odvrča od globalnih družbenih problemov, kot so npr. pomen profesionalizma z vidika demokracije, svobode, pravičnosti in družbene odgovornosti;

– nič ne prispeva k večji etičnosti;

– ni primerno sredstvo, da bi osveščalo svoje člane o etičnih vidikih profesionalnih problemov;

– ne more svetovati članom, kako se ponašati pri kompleksnih problemih.

Ne da bi se spuščal v analizo teh ugovorov, ki so ostri in v veliki meri točni, je treba vsaj minimalno vzeti v zagovor etične kodekse. Priprava nanje sprošča širšo etično refleksijo v strokovnih krogih. So zgodovinski dokument in pričevanja o samozavedanju profesije in njene družbene vloge. Etični kodeksi še zdaleč ne zajamejo in opišejo dejanskih procesov in manifestacij aksiologizacije znanosti. Nedvomno pa so lahko tudi v funkciji profesionalne ideologije, bolj v zaščito stroke kot njene korektne družbene vloge.

Naraščajoča literatura o etiki znanosti, zlasti v angleškem, nemškem, v zadnjem času pa tudi ruskem jeziku, najbrž nima večjega vpliva na širšo profesionalno javnost. K temu več neposredno prispevajo najrazličnejše strokovne razprave o tej problematiki. Vse to bi lahko uvrstil v nekakšna »znamenja časa« aksiološkega zorenja znanstveno-tehniške inteligence na pragu 21. stoletja.

Za slovenski in tudi širši jugoslovanski prostor je možno reči, da sicer ni prisotna kakšna živahnejša institucionalna dejavnost na tem področju, obstajajo pa posamezniki, ki se ukvarjajo in opozarjajo na te razsežnosti. V Hercegovnem se je pred leti zvrstilo več srečanj z mednarodno udeležbo na temo »znanost in družba«, ki so pogosto vključevala tudi aksiološko-etična vprašanja znanosti. Tovrstne prispevke je prinašala revija *Encyklopaedia moderna*. Kod drugje po svetu je tudi v Sloveniji najbolj izdelano in kodificirano družbeno-etično ponašanje zdravnikov in medicinskih sester. Tu imamo poglobljeno delo akademika J. Milčinskega (1982). V kratkem pa bo izšel obnovljeni Deontološki kodeks zdravstvenih delavcev SFRJ, ki bo temeljito seznanjal zdravstvene delavce z mednarodno medicinsko deontologijo. Delovno skupino, ki je več let pripravljala prenovo kodeksa in zbirala gradivo, je vodil prof. dr. Anton Dolenc z Medicinske fakultete v Ljubljani.

Veterinarji in veterinarski tehniki SFRJ pa so sprejeli kodeks veterinarske etike v Jugoslaviji. Na prvi pogled se zdi čudno, kako je sploh mogoče govoriti

o nekakšni veterinarski etiki. Takšno začudenje lahko temelji na zožitvi etike na odnos med etičnimi osebami, ker pa živali in rastline niso etične osebe, je po tej etični konceptiji sploh nesmiselno govoriti o veterinarski ali kakšni drugi podobni etiki. Ekološka situacija in industrijsko-komercialna produkcija živali hitro spreminja vrednotno-etično pozicijo človeka do vsega živega. Etika torej ne zajema samo odnose med etičnimi osebami, ampak tudi odnos etičnih oseb do vsega tistega, kar samo ne more biti v etično-odgovornem odnosu. Odnos do rastlin in živali je torej posredno odnos do človeka, ki z njimi in od njih tudi živi. Obstoj veterinarske etike je filozofsko-ontološko upravičen. Zanimiva je tudi izjava jugoslovanskih genetikov (Delo, 27. marca 1987). Genetiki so opozorili na nevarnosti in tveganja ionizirajočega sevanja, nevarnih kemikalij in uporabe pesticidov v kmetijstvu. Zahtevajo, da je v zraku, vodi in hrani čim manj genotoksičnih snovi in da se pridobijo substituti za kancerogene in mutagene substance. Opozarjajo na nevarnost kemijsko induciranih mutacij, saj se ne da za nobeno kemikalijo dokazati, da je popolnoma varna. Zahtevajo ustrezno vzgojo in obveščenost ljudi, ki delajo z nevarnimi kemikalijami, kot tudi za tiste, ki uporabljajo izdelke.

V pogojih vse večjih znanstvenih in tehničnih možnosti in vse večjih ekoloških tveganj se vse več strokovnih dilem preoblikuje v družbeno-vrednotne razvojne dileme. Tu se mora notranja epistemološka demokracija v znanosti nujno povezati z demokracijo v družbi. Družbeno odgovorna znanstvena in strokovna zavest ne sme videti nevarnosti in tveganja samo pri svojih sosedih, pa naj gre za jedrske elektrarne, termoelektrarne, vodno onesnaževanje, ampak mora biti v prvi vrsti kritična do lastne prakse in načrtov. Ta kritičnost je v skupnem življenjskem interesu in potrebi ljudi in narodov na področju Alpe-Jadran.

Ko se blizu Trsta gradi veliki mednarodni raziskovalni fizikalni center in so pri tem prizadeti slovenski kmetje, mar se to »banalno dejstvo« fizikov ne tiče? Mora biti v tem primeru znanstveni interes v resnici odkupljen z žrtvovanjem življenjskih interesov drugih? Spoznanja, ki bodo omogočena s tem žrtvovanjem, bodo od vsega začetka obremenjena z družbeno ravnodušnostjo znanosti do prizadetih ljudi. Takšna logika razvoja kot žrtvovanje enih v imenu napredka drugih je prisotna vespovsod in znanstveno-tehniška inteligenca bi se morala z njo spopasti na vsej črti. Iz tega spopada bodo izšle nove predstave o razvoju in njegovih mejah.

Lahko smo veseli vsakega teoretičnega in praktičnega napredka v krepitvi družbeno odgovorne znanosti. To je eno izmed jamstev bolj humane in demokratične bodočnosti v razdobju znanstveno-tehnološke revolucije. Samo ob družbeno odgovorni znanosti, povezani z demokratičnimi silami v družbi, se ne bo dogajalo tisto, kar je Marx ožigosal v 19. stoletju: »Na eni strani so oživele industrijske in znanstvene sile, ki jih nobena doba prejšnje človeške zgodovine ne bi nikdar pričakovala. Na drugi strani imamo znamenje propadanja, ki zdaleč prekašajo strahote zadnjih časov rimskega cesarstva« (K. Marx 1956, 7).

LITERATURA

- Chalk R., Frankel S., Chafer B., Professional Ethics Activities in the Scientific and Engineering Societies, American Association for the Advancement of Science, Committee on Scientific Freedom and Responsibility, Washington 1980.
- Etzioni Halevy E., The Knowledge Elite and the Failure of Prophecy, George Allen Unwin, London, Boston Sidney 1985.
- Frolov I. T., Judin B. G., Etika nauka, Moskva 1986.
- Ganžin V. T., Nравstvennost' i nauka, Moskva 1978.
- Graham R. L., Between Science and Values, Columbia University Press, New York 1981.
- Grimič V., Naravoslovna znanost in morala, Znamenja št. 1, 1987, str. 17-23.
- Jonas H., The Imperative of Responsibility. In Search of an Ethics for the Technological Age, Chicago-London 1984.
- Kirn A., Morala v znanosti in ob znanosti, Teorija in praksa št. 4, 1980, 399-409.
- Kirn A., Vrednotne razsežnosti znanosti, Teorija in praksa št. 12, 1986, 1359-1368.
- Lazar M. G., Lejman I. I., NTR нравственные факторы научной деятельности, Leningrad 1978.
- Lazar M. G., Etika nauki, Leningrad 1985.

- Marx K., Govor na obletnici lista People's Papers, Marx-Engels, Izbrana dela zv. IV, Cankarjeva založba, Ljubljana 1977.
- Medjanceva M. B., Otvestvennost' učenoga kak social'no-etičeskaja problema, Izdjal't'stvo Kazanskogo Univerzitetu 1976.
- Milčinski J., Medicinska etika in deontologija, Dopisna delavska univerza UNIVERZUM, Ljubljana 1982.
- Pašaev S. Š., Nauka i npravstvennoe vospitanie, Moskva 1984.
- Pavičević Vuko, Osnovi etike, Beograd 1974.
- Proctor R., The Politics of Purity: Origins of the Ideal of Neutral Science, UMI Dissertation Information Service 1987.
- Rus V., Etika in socializem, Ljubljana 1976.
- Salamon J. J., Science and Politics, The M.I.T. Press, Cambridge Massachusetts 1973.
- Šter J., Marksizem in etika, Ljubljana 1984.
- Tanović A., Vrijednost i vrednovanje. Prilog proučavanja aksiologije, Sarajevo 1972.
- Tiselius A., Nilsson S., (ed.), The Place of Value in a World of Facts, Proceedings of the Fourteenth Nobel Symposium, Stockholm, September 15–20, 1969, Stockholm 1970.
- Wagner F., Die Wissenschaft und die gefährdete Welt, C. H. Beck, München 1964.
- Životić M., Aksiologija, Naprijed Zagreb 1986.

GIULIANO DI BERNARDO

Odgovornost znanosti

(*Epistemološki pregled*)

Černobilsko jedrsko okuženje in človekove genetske manipulacije so tako izjemne zadeve, da silijo v razmišljanje o znanosti in njenih ciljnih.* Temeljno vprašanje pri tem je naslednje: ali je znanost tako dobra sama po sebi, v smislu, da je popolnoma neodvisna od posledic, ki izhajajo iz njene uporabe na različnih področjih, ali pa je smiselna samo v tisti meri, v kateri prispeva tudi k razvoju človeka, k njegovemu ekonomskemu, družbenemu, političnemu in etičnemu razvoju?

Na to vprašanje bi rad odgovoril tako, da bi predstavil moje osebno videnje.

Vse od svojih modernih začetkov nosi znanost s seboj zahtevo po temeljni človekovi pravici: po *svobodi* raziskovanja. V tem smislu predstavlja izpolnitev človekove pravice, da sledi iskanju resnice brez omejitev, ki jih postavljata avtoriteta države ali religiozno dogma. Zato je razvoj moderne znanosti mogoč prav zaradi svobodnega mišljenja, ki je, med drugim, močno vplivalo na zahodno kulturo v zadnjih dveh stoletjih.

Zahteva po svobodi za znanost in njene aplikacije najde veljavno utemeljitev v načelu *strpnosti*, na podlagi katere se znanstvenik liberalno obnaša do vseh, ki – ne glede na jezikovne, kulturne in verske razlike – po pravici pripadajo znanstveni skupnosti. Znanost pa s svoje strani postane predpostavka *univerzalnosti*. Znanstvenik, ki je prepričan zagovornik svobode, strpnosti in univerzalnosti dvigne ta načela na raven temeljnih kategorij interpretacije – ne samo znanosti, ampak celotne realnosti.

Posledica tega je, da se znanost predstavlja, vse od začetkov, kot domena *javnega* vedenja, ki je odprto za razpravo in kritično razmišljanje. Za razliko od drugih oblik dejavnosti kot so umetniške, politične, etične in religiozne, znanost ne terja od svojih pripadnikov, da opravijo nekakšno *iniciacijo* za vstop v znanstveno skupnost, in tudi ne zahteva, da se njeni rezultati ljubosumno čuvajo; terja pa poklicno kompetentnost, metodološko doslednost in odprtost za razpravo o doseženih znanstvenih rezultatih. Znanstvenik mora biti do najvišje mere

* Prispavek je bil napisan za rektorsko konferenco dežel Alpe Jadran na temo Družbena odgovornost znanosti. Konferenca je bila v Trentu od 18.–20. junija 1987.

intelektualno pošten in pripravljen priznati svoje zmote, opustiti svoja osebna stališča, ki jih ni mogoče zagovarjati, in sprejeti mnenja svojih nasprotnikov, če so le znanstveno utemeljena.

Takšen način doumevanja znanosti in znanstvenika je *idealnost*, je pogoj, je meja, h kateri je treba stremeti. Iz tega pa sledi, da znanstveniki niso vedno delovali v skladu s takšnim intelektualnim in moralnim modelom. V zgodovini znanosti namreč ne manjka primerov dogmatizma, nestrpnosti in osebnih ambicij, toda to ne zmanjšuje vrednosti modela, kakor tudi neka moralna ali religiozna doktrina ohranita ves svoj globoki smisel, tudi če nekateri pripadniki delujejo tako, da kršijo temeljna načela.

S tem je še zlasti mogoče razložiti *člaščenje* znanosti, ki se je kazalo v zahodni kulturi od devetnajstega stoletja do prve polovice našega stoletja. Takšno člaščenje, ki je pripeljalo do radikalnih oblik scientizma, je bilo, kot je dobro znano, eno temeljnih postulatov pozitivizma.

Skratka, v modernem času se je znanost pojavila kot eno najbolj žlahtnih človekovih podvigov, in je zato popolnoma svobodna v izpolnjevanju svojih notranjih ciljev, poleg tega pa je obdarjena z nekakšno *ne-odgovornostjo* glede tega, kar bi mogli drugi storiti z njenimi odkritji, dosežki in rezultati.

Prav v tem okviru je nastal mit o *nevtalnosti* znanosti. Znanost je dobra po sebi. Zato je njen namen, da išče resnico neodvisno od česar koli. Nihče, tudi ne Cerkev in ne država ne more postavljati meja njenemu razvoju.

Ta podoba znanosti pa je doživela radikalno spremembo proti sredini našega stoletja, in sicer iz različnih razlogov. Najpomembnejši je vsekakor eksplozija prve atomske bombe, ki je znanstvenikovi moralni zavesti zastavila vprašanje o njegovi vpletenosti v rabo znanstvenih odkritij. Številni in dovolj znani so primeri znanstvenikov, ki so zapadli v globoko moralno krizo prav zaradi tega dogodka. Vendar pa s teoretskega vidika izdelava atomske bombe ni bila novost v zgodovini znanosti; znanstvena odkritja so namreč vselej našla v zgodovini človeštva svojo uporabo na vojaškem področju in v proizvodnji vedno močnejšega orožja. To, zaradi česar je mogoče ta dogodek presojati na popolnoma drugačen način kot v preteklosti, je ideja o samouničenju človeštva zaradi določene uporabe znanstvenih odkritij: znanstvenik se prvič zave, da je lahko soodgovoren za uničenje človeške vrste. Iskanje znanstvene resnice, gole in čiste resnice, ga je zaprlo v slonokoščeni stolp: odgovoren je bil samo za način, kako priti do odkritja, ne pa za to, kako so ta odkritja drugi uporabljali. Zdaj pa znanstvenik ne more več samo nadzorovati tega, kar se dogaja znotraj slonokoščenega stolpa, v katerem živi, ampak začanja čutiti tudi klic moralne vesti, zaradi česar mora videti tudi, kaj se dogaja zunaj in kaj počnejo drugi. Znanstvena resnica mu ne zadošča več in poda se v iskanje širše resnice, ki zaobsega tudi znanstveno, in jo usmerja k družbenim in človečanskim ciljem.

Idealna podoba znanosti, kakršno je izoblikoval pozitivizem, je tako zašla v krizo. Iz te krize nastaja drugačen način videnja znanosti in dela znanstvenikov. Posledica tega pa je, da se znanstveno raziskovanje pojavlja kot da je v službi nekega naročnika, naj bo to vojaška oblast, javna uprava, svet gospodarstva in industrijske produkcije, ki si zanesljivo ne zastavljajo za cilj iskanje znanstvene resnice, ampak jim gre predvsem za uresničitev praktičnih ciljev. Takšni praktični cilji prizadenejo javni značaj znanstvene resnice: vseh odkritij znanstvene resnice ni mogoče razkriti, nekatere namreč pokriva vojaška ali industrijska tajnost. Omejevanje javnega značaja znanosti in temu ustreznata tajnost, ki obdaja nekatere cilje znanstvenega raziskovanja, nujno povzročita, da se raziskovanje dogaja v zaprtih krogih, kamor je vstop dovoljen samo redkim posvečenim, ki se med seboj gledajo z *nezaupanjem* in *ljubosumjem*.

Ta izkrivljanja so postala očitnejša v toku polemik proti nevtalnosti znanosti v zadnjih desetletjih tega stoletja. Mnoge teh kritik, ki so jih navdihovali politični in ideološki boji, so predstavile znanost kot dejavnost v službi državne oblasti.

Tem kritikam gre kljub vsemu zasluga, če odmislimo njihove dezintegrativne funkcije, da so odpravile mit o absolutni naravi znanosti in da so vzpostavile podobo znanosti, ki je manj idealizirana in temelji na človekovi dejavnosti.

Ta proces revizije ne zadeva samo čiste znanosti, ampak tudi aplikativno znanost. Misel, da uporabne znanosti niso nič drugega kot uporaba znanstvenih spoznanj za dobrobit človeštva, ima vsekakor nekaj šibkih točk; ne samo zato, ker obstajajo tudi *slabe* uporabe, ampak tudi zato, ker celo *koristne* uporabe pripeljejo do nevarnih posledic in negativnih učinkov, do nepredvidenih in nenadzorljivih prihodnjih nevarnosti (pomislimo na Černobil). Okuženje okolja, izčrpanost naravnih energetskih virov, tveganje, da bo prišlo do kompromitiranja prihodnjega razvoja človeštva, vse to opozarja na notranja dvoumja. To je samo nekaj pomembnih argumentov, ki se o njih pogosto razpravlja; rezultat je, da se znanost preneha pojmovati kot nekaj samoumevno dobrega in da, kot vse druge človekove dejavnosti, pokaže tudi svoja lastna dvoumja. In tako nastopi vprašanje *kompensiranja njenih stroškov*.

Pojem stroškov za znanost je potrebno razumeti v širšem smislu, ker ne gre samo za finančne stroške, ampak tudi za družbene, prostorske, kulturne stroške. Medtem ko je bila znanost pred industrijsko revolucijo predvsem proizvod *osebnih* prizadevanj in žrtev, pa danes mnogo terja od družbe. Zato je razumljivo, da tudi družba kaj zahteva od znanosti, da bi kompenzirala stroške, ki jih je imela z njo. Toda, čeprav je takšna zahteva povsem upravičena, pa ni vselej jasno, kako ji ugoditi. Lahko bi, denimo, predpostavili vzpostavitev popolnega družbenega nadzora nad znanostjo, tako, da bi bilo načrtovanje znanstvenega raziskovanja usmerjeno k reševanju relevantnih družbenih problemov. V tem primeru pa moramo že vnaprej odgovoriti na naslednje vprašanje: kdo določa cilje raziskovanja? Če je odgovor »družba«, je treba opredeliti, kaj je družba. In tu se stvari zapletajo. Toda največja težava je drugje. Če pristanemo na to, da namene znanstvenega raziskovanja določa kakšna sila, ki je *zunaj* znanosti same, potem še naprej potrjujemo najbolj negativne plati sodobne znanosti, namreč, da naj znanstveniki ostajajo zunaj odločanja namenov njihovega raziskovanja, v položaju *ne-odgovornosti* in zgolj z nalogo, da izvajajo sklepe, ki so jih sprejeli drugi in drugje.

Kako premagati to težavo? Mislim, da je rešitev v pojmu *odgovornosti znanosti*, ki ga bomo v nadaljevanju pojasnili.

Na kratko povzemimo dve poglavitni tezi, ki smo ju razvili na prejšnjih straneh. Nekateri znanstveniki so trdili, da pomeni znanstvena dejavnost dosledno in nevtraln raziskovanje in iskanje resnice, raziskovanje, ki nanj ne vplivajo zunanji dejavniki, ne politične, ne družbene in ne etične narave. Drugi pa so zatrjevali, da je znanost vedno izraz oblasti (politične, ekonomske, etično-religiozne) in da je utvara, če verjamemo, da znanost lahko proizvaja izključno nepristransko in povsem sprejemljivo vedenje. Obe koncepciji sta enostranski in potemtakem samo delno obsegata to, kar znanost dejansko je. Napačno je katero od obeh predstavljati kot splošen pogled, saj bi veljavnost ene koncepcije izključevala veljavnost druge. Na tem mestu bi zato želeli izhajati iz predpostavke, da je znanost eno in drugo skupaj.

V okviru tega enotnega in enovitega videnja znanosti se ravno zastavlja vprašanje odgovornosti. Toda, kaj razumemo z odgovornostjo?

O odgovornosti lahko govorimo s stališča dveh različnih pristopov:

1. Odgovornost je subjektivni atribut, ki ga opredeljuje in določa subjektivna zavest: odgovoren je, kdor subjektivno sprejme ali zavrne neko zadolžitev. V tem primeru je zadolžitev pretežno moralne narave (odgovornost v subjektivnem smislu).

2. Odgovornost ima objektivno vsebino in je tudi sama predmet filozofskega ali znanstvenega vedenja (odgovornost v *objektivnem* smislu).

V tem primeru odgovornost ni atribut neke subjektive naključne odločitve,

ampak najavlja in presega sleherno podjetje, ker je umeščena v atemporalni red bivanja.

Avtentični pomen odgovornosti določa dialektika obeh zgoraj razloženih smislov (subjektivni in objektivni smisel), zaradi česar je subjekt (znanstvenik) z vso težo lastne zavesti v subjektivnem razmerju do objektivnih vsebin (etičnih, pravnih, družbenih, kulturnih, jezikovnih) odgovornosti.

Odgovornost znanosti je potemtakem zavedanje, da je lastno raziskovanje resnice tudi oblika soudeležbe pri prihodnosti stvarnosti, da je osveščeni subjekt (znanstvenik) soudeležen v njej. Lahko torej govorimo o odgovornosti tedaj, kadar gre za to, da je znanost spremenila družbo v njeni zgodovini, da je odločilno vplivala na način življenja in mišljenja. Odgovornost znanosti se v tem smislu kaže predvsem kot izkoreninjenje starih meril vrednotenja in nastajanje novih *vrednot*. Vse to je povzročilo krizo sistema obstoječih vrednot in je pogosto postavljalo nasproti dejstva in vrednote in spravljal pod vprašaj celo preživetje obstoječih kulturnih sistemov.

Sklicevanje na vrednote pa neposredno zastavlja vprašanje *etične refleksije*. Tako dobi odgovornost znanosti zelo širok pomen in sicer na podlagi vloge, ki jo opravlja kot družbena institucija. Tako torej znanost, kompleksni sistem teorije in prakse opredeljuje svoje obzorje odgovornosti in vsiljuje etični razmislek, ki se začneja z izvelavo novih paradig, novih moralnih obvez in imperativov. Obstajajo znanstvena področja, kot na primer biomedicina, v katerih se odgovornost znanosti zastavlja kar najbolj nujno, ker se v teh znanostih vse bolj uveljavlja možnost eksperimentiranja z ljudmi.

Vprašanje vrednot pelje tako k izgrajevanju nove etične teorije znanosti, ki se ne more utemeljevati izključno na bojazni, da bi svet utegnil končati v kakšnem zgrešenem poskusu. Na tem mestu ne moremo poglobiti analize etične teorije znanosti, nekaj kratkih misli pa je le potrebnih.

Vprašanje vrednot postane odločilno, če naj vzpostavimo etiko, ki bo mogla usmerjati odločitve znanstvenega raziskovanja in uravnavati njegove operative sposobnosti. Iz tega pa sledi, da znanost ne more uresničiti svojega napredka, če si ne zastavi vrednotnih referenc, ki so kompatibilne z drugimi vrednotami, lastnim določenim družbenim sistemom, pa tudi kulturnim, političnim, ekonomskim, estetskim sistemom, s katerimi znanost soobstaja. Vrednote znanosti, povedano drugače, se morajo *integrirati* z drugimi vrednotami, ki veljajo v dani družbi. Pomen veljave znanosti je celo odvisen ravno od te njene integrativne sposobnosti. Etična teorija znanosti mora zato izhajati iz *totalitete* vrednot, ki veljajo v dani družbi; znotraj te totalitete pa mora osamiti in korelirati tiste vrednote, ki so tipično znanstvene.

To pa pomeni, da se znanost v svojem raziskovanju ne sme omejevati samo na proučevanje svojega ozkega predmeta (ki ga izraža vrednost resnice), marveč mora upoštevati tudi druge vrednote (znanosti zunanje), ki v danem trenutku v dani družbi veljajo. Posebno znanstveno raziskovanje se bo na ta način umestilo v globalni projekt, v katerem imajo odločilno vlogo tudi vse vrednote, ki so zunaj znanosti same. Etična teorija znanosti mora temeljiti na takšnem globalnem projektu in na prepričanju, da je treba sleherno znanstveno raziskovanje misliti kot nekaj, kar izvorno vsebuje *imperativ*, ki zavezuje k opredelitvi za takšno odločanje, ki bo človeku zagotovilo njegovo človečnost, da bo sploh imel neko prihodnost.

Za sklep: znanost ni po sebi dobra, je dobra stvar samo v funkciji človeka, njegovega preživetja in celostnega izboljšanja življenjskih razmer – ekonomskih, političnih, socialnih, kulturnih in etičnih.

ANTON GRIZOLD

Razmerje med vojaškimi izdatki in gospodarstvom

(nekateri sodobni pogledi)

Teoretično in praktično (politično) aktualno vprašanje, ki se danes zelo pogosto pojavlja pri nas in v svetu, je vprašanje o motivih, vzrokih in posledicah velikih izdatkov posameznih držav za oboroževanje. Zelo veliko je različnih odgovorov na tako zapleteno in široko problematiko. Kljub temu pa se zdi, da je še najbolj vidna skupna točka velikega števila raziskovalcev tega področja uporaba dveh ključnih pojmov: vojaški izdatki, ekonomski učinki.

V svojem prispevku izhajam iz tistega dela zelo obsežne literature o vojaških izdatkih, oboroževanju in njuni gospodarstveni učinkih, ki obravnava vpliv vojaških izdatkov kake države na njeno gospodarstvo. Čeprav so o slednjem tudi obsežne empirične študije, se bom osredotočil le na mnenja, stališča in spoznanja nekaterih raziskovalcev o ekonomskih učinkih vojaških izdatkov. Pri tem ne bom obravnaval motivov in vzrokov za takšno ravnanje držav (t.j. izločanje velikih finančnih idr. sredstev za vojaške namene), pač pa bom skušal prikazati, kaj se dogaja na relaciji: vojaški izdatki kake države na eni in njihovi ekonomski učinki, ki se kažejo v celotnem gospodarstvu na drugi strani. Namen prispevka je torej obravnava nekaterih spoznanj različnih raziskovalcev o problematiki učinkov vojaških izdatkov na gospodarstvo, še zlasti tistih, ki se mi zdijo posebej pomembni z vidika analize pojavnosti oboroževanja kot celote. Interpretacija nekaterih trditvev o učinkovanju vojaških izdatkov na gospodarstvo kake države bo obenem temeljno izhodišče za moje videnje tovrstne korelacije.

Pri uporabi pojmov vojaški izdatki in oboroževanje na eni ter gospodarska rast in gospodarski razvoj na drugi strani so pogosto nejasnosti, zato bom najprej določil vsebino omenjenih pojmov, ki bodo izhodišče za ta prispevek. Pojma vojaški izdatki in oboroževanje se dokaj pogosto izenačujeta oz. uporabljata kot sinonima. Dogaja se tudi, da sta v določenem medsebojnem nasprotju (tako, da eden izključuje drugega). Pri vsem tem se zdi, da se zanemarljivo vsebina obeh pojmov. Po mojem mnenju pojava nista identična, čeprav sta medsebojno tesno povezana. Lahko bi celo trdil, da gre pri pojmihi vojaški izdatki in oboroževanje za odnos med bistvom in pojavom, pri čemer je pojem vojaški izdatki bistvo, pojem oboroževanja pa njegova zunanja manifestacija, t.j. pojav.

Tovrstno pojmovno nejasnost še dodatno zapletajo nekatere trditve avtorjev, ki razumejo pojem oboroževanja v ožjem in širšem smislu, pri čemer se kot vsebina ožjega pojmovanja pojma oboroževanje največkrat navajajo le proizvodnja orožja in vojaške opreme za potrebe vojaškega delovanja oboroženih sil. Vsebinsko sprejemljivejša je širša opredelitev pojma oboroževanje, ki zajema poleg proizvodnje, nabavljanja in opremljanja z orožjem in vojaško opremo kake družbene skupnosti še druge dejavnosti, ki so posredno povezane z orožjem in vojaško opremo.

Najpomembnejše med njimi so:

- zagotavljanje produkcijskih faktorjev za načrtovanje, proizvodnjo in razvoj orožja in vojaške opreme (surovine, delovna sila itd.);
- vzdrževanje celotnega sistema oborožitve (sem sodijo tudi organizacije, ki omogočajo uporabo sistemov orožij);
- razvoj novih orožij in vojaške opreme idr.

Podlaga za vse dejavnosti v tako opredeljenem pojmu oboroževanje so po mojem mnenju prav vojaški izdatki. Zato s pojmom vojaški izdatki razumem kakovostno in kolikostno stran celotne vojaške aktivnosti kake družbe. V tem smislu so vojaški izdatki eden od kazalnikov pripravljenosti kake države za priprave, vzdrževanje in izpopolnjevanje njene vojaške sile, ki se izraža v njenih denarnih enotah. Seveda pa je z denarjem izražena predvsem kolikostna stran vojaških prizadevanj kake države.

Nekoliko jasnejše je razmerje med pojmom gospodarska rast in gospodarski razvoj, čeprav se tudi pri tem v literaturi navajajo različne vsebine teh dveh pojmov. V nadaljevanju bom s pojmom gospodarski razvoj označeval proces, v katerem prihaja do kolikostnih, kakovostnih in strukturnih sprememb v kakem družbenoekonomskem sistemu v primerjavi z gospodarsko rastjo, ki pomeni zgolj proces kolikostnih sprememb (npr. povečanje celotnega obsega produkcije in storitev) v kakem časovnem obdobju dane družbe.¹

Tako kot na drugih področjih raziskovanja prihaja tudi pri raziskovanju razmerja med vojaškimi izdatki in gospodarstvom do različnih, včasih celo diametralno nasprotnih pogledov. Slednje velja še zlasti za odgovore na vprašanje: Ali vojaški izdatki kake države vplivajo na njeno gospodarstvo? Na splošno lahko na zastavljeno vprašanje odgovorimo z: »da«, »mogoče«, »ne«. Pri tem so lahko veljavne različne stopnje verjetnosti.

Pri tem obstaja tudi resno nestrinjanje med tistimi raziskovalci o naravi tega vpliva, ki so si sicer enotni o tem, da ta vpliv obstaja. Nekateri raziskovalci, ki zagovarjajo recipročno razmerje med vojaškimi izdatki in gospodarstvom kake države, opozarjajo, da tako kot lahko obstoječi vojaški izdatki vplivajo na razmere gospodarjenja v prihodnosti, lahko obstoječe ali celo predvidevane gospodarske razmere vplivajo na odločitve vlad posameznih držav o tem, koliko bodo namenile (porabile) za obrambo. O naravi tako zasnovane vzročne povezanosti pa so mnenja raziskovalcev zopet različna. Tako nekateri trdijo, da slabe gospodarske razmere spodbujajo vlade razvitih kapitalističnih držav, da posvečujejo vojaške izdatke z namenom, da se investira (porabi) presežek kapitala in spodbudi povpraševanje. Po drugi strani pa nekateri raziskovalci dokazujejo, da ekonomska rast dviguje izdatke vseh vladnih programov kake države, vključno z njenim obrambnim proračunom.

Doslej omenjene in druge vsebinske razlike med raziskovalci razmerja med vojaškimi izdatki in gospodarstvom so v mnogočem tudi metodološke. Ni namreč vseeno, kakšno metodologijo bo pri raziskovanju te problematike posamezni avtor uporabil. Tako nekateri med njimi poudarjajo le veljavnost t. i. študijskih zgledov, drugi so zopet za raziskovanje skupine držav, tretji se zavzemajo pri tem raziskovanju za različne (ne)statistične študije itd. Svojo vlogo pri tem pa odigrajo nesporno tudi raziskovalne metode in viri podatkov, ki jih raziskovalec uporablja, ter ideologija, ki ji pripada. Tako na primer podatki, zbrani v ameriški agenciji za nadzor oboroževanja in razorožitve (Arms Control and Disarmament – ACDA), kažejo na to, da vojaški izdatki v latinskoameriških državah negativno učinkujejo na gospodarsko rast teh držav, medtem ko podatki stockholmskega inštituta za preučevanje miru (SIPRI) kažejo, da vojaški izdatki pozitivno učinkujejo na ekonomsko rast teh držav.² Rezultati raziskovanja pa se prav tako razlikujejo po

¹ Jurij Bajec: Društveni razvoj i mogućnosti njegovog merenja, Savremena administracija, Bg 1977, str. 3–5 idr.

² Saadet Deger and Ron Smith: Military Expenditure and Growth in Less Developed Countries, Journal of Conflict Resolution 27, June, 1983, str. 348/48.

tem, katera merila gospodarskega delovanja bo raziskovalec uporabil pri raziskovanju razmerja med vojaškimi izdatki in gospodarstvom. Pri tem ima raziskovalec na razpolago različna možna razmerja med vojaškimi izdatki na eni ter:

- (ne)zaposlenostjo,
- stopnjo investiranja,
- stopnjo inflacije
- stopnjo ekonomske rasti itd. na drugi strani.

Zelo pomembna pri tem sta vsaj še kriterija čas in prostor. Res je tudi, da samo ugotavljanje vzročno-posledičnih odnosov med vojaškimi izdatki in gospodarsko dejavnostjo kake države samo po sebi še ne pove mnogo. Tako npr. podatek o tem, da vojaški podatki pozitivno korelirajo z ekonomsko rastjo, še ne pove, ali ekonomska rast povzroča povečanje vojaških izdatkov ali obratno. Prav tako pri tem ni jasno, ali in koliko so opazovane spremembe v ekonomski rasti, povezane z obstoječo stopnjo vojaških izdatkov, koliko pa so morda posledica preteklih stopenj vojaških izdatkov itd. Glede na doslej povedano si oglejmo tri temeljne smeri pogledov na učinke vojaških izdatkov na gospodarsko dejavnost kake države.*

1. Neproduktivnost vojaških izdatkov za gospodarski razvoj

V prvi skupini so raziskovalci, ki vidijo zlasti negativne učinke vojaških izdatkov na gospodarski razvoj nasploh oz. trdijo, da so vojaški izdatki breme za celotno gospodarstvo kake družbe. Tako npr. sovjetsko-madžarski ekonomist Evgenij Varga sodi, da so vlaganja v proizvodnjo orožja in vojaške opreme neproduktivne investicije, ker tovrstni proizvodi ne zadovoljujejo človeških potreb, ampak so namenjeni zgolj za uničevanje in se v nobeni obliki ne vračajo v krožni tok kapitala. Varga je tudi mnenja, da so proizvodni faktorji (delovna sila, stroji, surovine), angažirani v proizvodnjo orožja in vojaške opreme, za vedno izgubljeni.³

Neproduktivnost vojaških izdatkov za gospodarski razvoj poudarja zlasti sodobni ameriški ekonomist Seymour Melman, ki trdi, da funkcionira t.i. vojno gospodarstvo parazitsko na telesu celotnega gospodarstva, ki ga hrani in obenem slabi samo sebe.⁴ Melman je prepričan, da imajo vojaški izdatki zgolj negativen učinek na gospodarski razvoj oz. da so veliko breme za gospodarstvo kake države. To velja tako za velika gospodarstva, ki po mnenju mnogih drugih lažje prenašajo visok odstotek družbenega bruto produkta (DBP) za obrambne namene, kot manjša. V tem smislu pravi: »Ljudstvo celo z mnogo večjim bruto nacionalnim dohodkom ne more, razen z zastojem v gospodarstvu, prenesti sedanjih in bodočih vojaških prioritet ter konstruktivno ravnati z nevarno ogroženim domačim razvojem.«⁵ Negativnost vojaških izdatkov za gospodarski razvoj omenjata tudi Nobelov nagajenec ameriški ekonomist Wassily Leontief in Faye Duchin, ko na osnovi cele vrste empiričnih podatkov ugotavljata vlogo vojaških izdatkov v različnih nacionalnih gospodarstvih kot tudi v svetovnem gospodarstvu v celoti. Pri tem sta avtorja ugotovila, da so vsa gospodarstva na svetu sposobna povečati tako svoje celotne outpute kot tudi porabo na prebivalca, če pred tem progresivno zmanjšajo svoje vojaške izdatke. Posebej v tistih delih sveta, kjer zavzemajo vojaški izdatki velik del nacionalnega dohodka, bi po njunem mnenju že vsak zmanjšani odstotek

* To je le eden od poskusov klasifikacije raziskovalcev te problematike. Posamezni pogledi na učinke vojaških izdatkov na gospodarsko dejavnost kake države v okviru predstavljenih treh skupin ne pomenijo »čistih tipov« razmišljanj, kar pomeni, da posamezni raziskovalci, navedeni v posamezni skupini, zagovarjajo večjo vlogo bodisi pozitivnih bodisi negativnih učinkov vojaških izdatkov na gospodarstvo.

³ Evgenij Varga: *Promene u ekonomici kapitalizma usled drugog svetskog rata*, Kultura, Bg 1960, str. 66 in 69.

⁴ Seymour Melman: *Pentagon Capitalism*, Mc Graw Hill, New York 1971, str. 82.

⁵ S. Melman, navedeno delo str. 5-6.

vojaških izdatkov dejansko sprostila nova sredstva za druge uporabe v okviru celotnih proizvodnih zmogljivosti teh gospodarstev.⁶

2. Proizvodnost vojaških izdatkov za gospodarski razvoj

Stališča do vojaških izdatkov kot spodbujevalnem dejavniku gospodarskega razvoja najdemo tako med tujimi kot nekaterimi domačimi avtorji. Tako npr. bivši predsednik francoske vlade Raymond Barre ugotavlja, da je proračun oboroženih sil temeljna gibalna sila ne samo v potrošnji (kjer je udeležen za vzdrževanje gmotnih sredstev, goriva, gradnjo objektov, infrastrukturo, osebne dohodke pripadnikov oboroženih sil itd.), ampak tudi v industrijski proizvodnji.⁷

Pri analizi različnih dejavnosti za obrambne namene ugotavlja Barre predvsem dvoje: veliko pestrost na eni ter njihovo ozko povezanost z vsemi področji, ki tvorijo gospodarsko strukturo države po drugi strani. Poleg funkcionalnih stroškov, ki pokrivajo potrebe življenja in dela armade, zajema proračun oboroženih sil zelo široko lestvico njihovih dejavnosti, in sicer: industrijske, znanstveno raziskovalne dejavnosti v domeni infrastrukture itd. Barre vidi najpomembnejšo značilnost vseh teh dejavnosti, povezanih s proračunom oboroženih sil v tem, da le-te pogosto uporabljajo najmodernejšo tehniko in lahko zato spodbudno delujejo na gospodarsko rast. Barre v tem smislu zagovarja trditev, da je možno med vojaškimi izdatki in določenim področjem gospodarstva vzpostaviti funkcionalni odnos ob upoštevanju ne samo velikosti vojaških izdatkov ter stopnje njihovega vpliva na prihodek, ampak tudi vse zunanje pozitivne vplive, ki jih izražajo vojaški izdatki, zlasti še:

- tehnološke koristi, ki jih posamezne industrije dobijo za izdelavo predmetov nevojaške porabe iz svoje proizvodnje orožja in vojaške opreme (npr. proizvodnja vojne rakete je omogočila izdelavo civilne rakete ARIANE);

- tehnološke in finančne koristi od izvoza orožja, brez katerih ne bi bilo možno zagotoviti francoski industriji takšnega obsega naročil, ki bi bil zadosten za vzdrževanje njene količinske in kakovostne produkcijske zmogljivosti;

- koristi od vojaških študij, raziskovanja in razvoja, kar precej pripomore k ustvarjanju t. i. »rezidualnih dejavnikov gospodarske rasti«;

- proizvodne načrte industrij, ki delajo za vojaške in civilne potrebe in ki ne bi dosegle potrebne donosnosti brez vojaških naročil. (To so predvsem letalska, elektronska in številne veje strojne industrije).⁸

Barre pomenijo vojaški izdatki instrument ekonomske politike oz. ekonomski mehanizem, s katerim lahko država pospešuje gospodarski razvoj. Zato navaja dva argumenta:

- a. Obramba je v izključni domeni države in pokriva veliko število različnih gospodarskih dejavnosti,

- b. Velik del vojaških izdatkov zajema dejavnosti, ki so najpomembnejši nosilci razvoja.⁹

Pozitivne učinke vojaških izdatkov na razvoj tehnologije ugotavljata tudi znani ameriški ekonomist in publicist John Kenneth Galbraith v delu Nova industrijska država. Kjer razmišlja o tem, kaj bi morale storiti ZDA, da bi se izognile gospodarskim težavam, če bi prenehale z oboroževalno tekmo, pravi: »Medtem ko vsi izdatki, naj bo to za orožje, za starostno zavarovanje ali za boj proti onesnaževanju zraka, povečujejo povpraševanje, pa ne igrajo enake vloge pri

⁶ W. Leontief, F. Duchin: *Military Spending, Facts and Figures WorldWide Implications and Future Outlook*, Oxford University Press, New York, 1983, str. 66.

⁷ Raymond Barre: Traganja za optimalnim odnosom medu odbrane i privrede, v: *Ekonomika u ONOR*, zbirka člankov, VIZ, Bg. 1980, str. 190.

⁸ R. Barre, navedeno delo, str. 191.

⁹ R. Barre, navedeno delo, str. 196.

podpori razvoja tehnologije. K temu pripomorejo največ vojaški izdatki... tveganja, ki jih drugače v civilnem gospodarstvu ne bi mogli prevzeti, lahko prevzamemo, če za njimi stoji vojaška proizvodnja».¹⁰

Galbraith podobno razmišlja o pozitivnih učinkih vojaških izdatkov na celotno gospodarstvo, ko pravi: »... Povečanje povpraševanja (kot rezultat vojaških izdatkov op. A. G.) za produkti, pomaga obdržati visoko stopnjo zaposlenosti, pospešuje tehnološki napredek in tako pomaga ljudstvu dvigniti njegov življenjski standard».¹¹

Velik pomen vojaškim izdatkom za razvoj celotne ameriške družbe pripisuje ameriški sociolog W.C. Mills, ki ugotavlja, da je razcvet ameriške družbe v celoti (ekonomski, kulturni, politični idr.) tesno povezan s t.i. »vojaško emisijo« ter nadalje kategorično trdi, da ameriško gospodarstvo ne bi moglo obstajati brez »vojaškega stroja«.¹²

Tudi ameriški marksistično usmerjeni ekonomist Paul Sweezy v svojem delu Teorija kapitalističnega razvoja podobno kot Barre in drugi razvija idejo, da vojaški izdatki opravljajo pospeševalne ekonomske funkcije (preprečujejo stagnacijo, omogočajo višjo stopnjo zaposlenosti, tehnični napredek, dvigujejo življenjski standard itd.) ter da postaja s stališča funkcioniranja gospodarstva kot celote vse bolj nevarno omejevati vojaške izdatke.¹³

V svojem kasnejšem delu je Sweezy to svojo trditev dopolnil s tem, da je poudaril, da imajo vojaški izdatki kot instrument ekonomske kontrole tudi svoje empirične študije, v kateri je ugotavljal gospodarske učinke vojaških izdatkov v 44 deželah v razvoju v obdobju 1950–1955 in v obdobju 1960–1965, ugotovil, da so višji vojaški izdatki prej vzrok kot posledica hitrejše ekonomske rasti.

S tem je Sweezy zaostрил kritiko kapitalističnega sistema, ki brez vojaških izdatkov kot enega od spodbujevalcev agregatnega povpraševanja in s tem soustvarjalca pri oblikovanju ekonomske rasti ne bi mogel racionalno delovati.

Emile Benoit, ameriški ekonomist, ki se ukvarja s preučevanjem odnosa med vojaškimi izdatki in gospodarskim razvojem v deželah v razvoju, je v svoji znani empirični študiji, v kateri je ugotavljal gospodarske učinke vojaških izdatkov v 44 deželah v razvoju v obdobju 1950–1955 in v obdobju 1960–1965, ugotovil, da so višji vojaški izdatki prej vzrok kot posledica hitrejše ekonomske rasti.

Res je, da je bila slednja kot tudi nekatere druge ugotovitve predmet ostrih debat in ugovorov številnih raziskovalcev tega področja, npr. njegova ugotovitev, da višji vojaški izdatki spodbujajo povpraševanje posameznikov kot tudi večajo stopnjo celotne izkoriščenosti obstoječih produkcijskih zmognosti v deželah v razvoju. Bolj za ponazoritev navajam nekatere njegove ugotovitve, da lahko vojaški izdatki spodbujajo gospodarski razvoj, in sicer:

- uvoz znanja za vojaške potrebe prispeva obenem k civilnemu gospodarstvu;
- ceste, letališča, komunikacijske mreže za vojaške potrebe lahko koristijo oz. se uporabljajo za civilno gospodarstvo;
- proizvodnja v okviru vojaškega področja substitutov civilnih dobrin in storitev (hrana, zaklonišča, medicinske storitve) omogoča zmanjševanje obremenitve civilnega gospodarstva po eni ter večja vlaganja v investicije na tem področju po drugi strani.

Najpomembnejše prispevke vojaških programov k civilnemu gospodarstvu večine držav v razvoju pa vidi E. Benoit v:

- prehrani, oblačenju ter zagotavljanju stanovanja določenemu številu ljudi, ki bi jih sicer oblačilo, hranilo itd. civilno gospodarstvo;
- zagotavljanju izobraževanja in medicinske nege, prav tako s strokovnim

¹⁰ J. K. Galbraith: Nova industrijska država, DZS, Ljubljana 1979, str. 315.

¹¹ J. K. Galbraith, navedeno delo, str. 167.

¹² Božidar Jakšič: Millsova kritika ameriškega kapitalizma, Naučna knjiga, Bg. 1980, str. 205.

¹³ Paul Sweezy: Teorija kapitalističnega razvitka, Naprijed, Zagreb 1959, str. 325–326.

¹⁴ Paul A. Baran, Paul M. Sweezy: Monopolni kapital, Stvarnost, Zagreb 1969, str. 199.

izobraževanjem za delo z motornimi vozili, letali, radioaparati idr., kar vse ima veliko uporabno vrednost za civilno gospodarstvo;

– angažiranju pri javnih delih (graditev cest, letališč, reguliranje rečnih strug idr.), kar lahko delno služi tudi civilnim potrebam;

– angažiranju v določenih znanstveno raziskovalnih in proizvodnih dejavnostih za vojaške namene; tovrstni rezultati lahko koristijo tudi civilnim potrebam (npr. avtomobilske gume, baterije, idr.).¹⁵

S preučevanjem učinkov vojaških izdatkov na gospodarski razvoj se ukvarjajo tudi nekateri jugoslovanski avtorji. Tako npr. znana ekonomistka Radmila Stojanović ugotavlja, da se je področje obrambe v ekonomski teoriji analiziralo še do nedavnega edino v okviru splošne porabe, pri čemer se je vojaški proračun štel za odbitek od celotne razpoložljive akumulacije, namenjene gospodarskemu razvoju. Nasprotno od tega pa vidi R. Stojanovičeva pomembne zunanje pozitivne ekonomske učinke (external economic) vojaških izdatkov vsake države na njeno gospodarstvo v naslednjem:

– v obrambnem sistemu obstaja najvišja stopnja nepredvidljivosti, kar zahteva veliko prožnost in prilagodljivost ne samo tega sistema, ampak celotnega gospodarstva in družbe;

– pri moderni armadi prevladuje učinkovitost obrambe pred njenimi stroški, kar prihaja pogosto v konflikt s kriteriji velikega ekonomskega sistema;

– naloga obrambe vpliva bolj kot katerikoli drugi del družbe, gledano posamezno, na znanstveno raziskovalno delo ter na oblikovanje vrhunskih strokovnjakov na občutljivih področjih znanosti in tehnike;

– velik je vpliv obrambe na hitrost t. i. moralne amortizacije (zastarevanja) v industriji orožja ter v vseh preostalih neposredno povezanih gospodarskih vejah.¹⁶

3. Produktivno neproduktivna narava vojaških izdatkov za gospodarski razvoj

Doslej prikazana stališča nekaterih avtorjev so poudarjala bodisi pozitivne bodisi zgolj negativne povezave med vojaškimi izdatki in gospodarskim razvojem nasploh. Pri tem ostaja odprto vprašanje, kako se učinki vojaških izdatkov kažejo konkretno v kakem gospodarstvu. V odgovoru na to vprašanje bi bilo umestno razlikovati neposredne in posredne učinke vojaških izdatkov na gospodarjenje vsake države. Kot je bilo že predhodno omenjeno v stališčih različnih avtorjev, so neposredni učinki vojaških izdatkov zlasti lahko: večje povpraševanje, večja proizvodnja, višja stopnja zaposlitve, višji življenjski standard idr. Posredni učinki vojaških izdatkov pa velikokrat presegajo neposredne, zlasti še v primerih, ko se zmanjša denarni sklad za investiranje, tj. ko si država sposoja na trgu kapitala denar, ki bi lahko bil drugače ali v celoti ali pa vsaj delno investiran, to dolgoročno škoduje storilnosti in ekonomski rasti. Zato je pri ugotavljanju ekonomskih učinkov vojaških izdatkov treba upoštevati oboje, tj. neposredne in posredne učinke. Čeprav večina raziskovalcev učinkov vojaških izdatkov na gospodarstvo vzpostavlja predvsem korelacijo med vojaškimi izdatki in stopnjo ekonomske rasti, pa lahko posredne učinke te korelacije boje osvetlimo in spoznamo z drugimi kazalniki gospodarske dejavnosti, kot so: inflacija, investicije, akumulacija itd.

Poskušajmo torej osvetliti vprašanje: Ali vojaški izdatki posredno s produkcijo orožja in vojaške opreme prispevajo k povečanju narodnega dohodka ali pa so udeleženi le pri njegovi delitvi? Na to vprašanje v literaturi ni enotnih odgovorov. Medtem ko eni avtorji gledajo na vse dejavnosti za vojaške namene kot na neproduktivne in zato menijo, da te sodelujejo le pri delitvi ustvarjenega dohodka,

¹⁵ Emile Benoit, *Growth and Defense in Developing Countries*, Economic, Development and Cultural Change, Vol. 86, No 2, New York 1972, str. 178, idr.).

¹⁶ Radmila Stojanović: *Optimalna strategija privrednog razvoja*, Savremena administracija, Bg. 1977, str. 65.

pa drugi avtorji pripisujejo tem dejavnostim večji ali manjši pomen narodnega dohodka bodisi neposredno v materialni proizvodnji bodisi s povečanjem povpraševanja. Dejavnosti za vojaške namene so v sodobnih družbah, posebno še v večini industrijsko razvitih državah, zelo razvite in močno prepletene z njihovim celotnim gospodarstvom.*

Del teh dejavnosti je neposredno usmerjen v gmotno proizvodnjo in potemtakem sodeluje tudi pri ustvarjanju narodnega dohodka. Ostane odprto vprašanje razmerja med delom narodnega dohodka, ki ga ustvarijo dejavnosti za vojaške namene na eni, ter sredstvi, ki jih vsaka država izloča za svoje celotne obrambne namene, na drugi strani. Pri opazovanju delitve narodnega dohodka se vojaški izdatki najpogosteje obravnavajo kot del splošne porabe. Dejavnosti v okviru splošne porabe (izobraževanje, znanost, kultura, zdravstvo itr.) pa pomenijo, čeprav neposredno ne sodelujejo v materialni produkciji, *conditio sine qua non* tako materialne produkcije kot delovanja celotne družbe. V tem smislu vplivajo tudi na gospodarski in celo družbeni razvoj. Za ekonomiste je osnovna delitev narodnega dohodka na: akumulacijo (gospodarska in družbeni standard) in potrošnja (osebna in splošna).¹⁷

Zato nas zanima najprej razmerje med vojaškimi izdatki in akumulacijo. Splošno znano je, da je odnos med akumulacijo in porabo v obratnem sorazmerju, saj lahko povečamo akumulacijo le tako, da zmanjšamo obseg porabe, in obratno. Po trditvah nekaterih avtorjev o tem, da so vojaški izdatki del splošne porabe, ki vendarle pomeni najprej strošek (investicijo) gospodarstva in družbe, lahko sedaj sklepamo, da vojaški izdatki zmanjšujejo obseg akumulacije oz. da negativno učinkujejo na gospodarsko rast in razvoj. Nekateri jugoslovanski avtorji temu ugovarjajo, tako da poudarjajo, da je omenjena trditev resnična le, če bi bila sredstva za vojaške namene uporabljena za povečanje akumulativne sposobnosti celotnega gospodarstva. Če bi bila ta sredstva lahko uporabljena (namesto za vojaške namene) za povečanje osebne in preostale splošne porabe, se stvar s tem ne bi nič spremenila, kajti akumulacija se s tem ne bi povečala, ampak bi se spremenila le njena narava – namesto akumuliranja v sredstva, namenjena za proizvodnjo orožja in vojaške opreme, bi se povečale možnosti za vlaganja v proizvodnjo sredstev za osebni in družbeni standard ali v razširjeno družbeno reprodukcijo.¹⁸

Ne da bi se spuščal v čisto ekonomsko logiko razmišljanja o zastavljenem vprašanju, menim, če bi se preusmeril vsaj del sredstev, namenjenih za vojaške potrebe, v osebno in splošno porabo, bi to vendarle pomenilo, da se v takšni družbi namesto »sredstev smrti«¹⁹ proizvajajo dobrine in storitve, ki pomenijo osebni in družbeni standard ljudi. To pa je tudi pomemben kazalnik gospodarskega in družbenega razvoja v celoti. Ob tem ne gre zanemariti dejstva, da je vlaganje v proizvodnjo orožja in vojaške opreme na današnji stopnji razvoja posameznih globalnih družb bolj ali manj del njihove celotne gospodarske akumulacije. Za ponazoritev izvoznega učinka, ki pomembno prispeva k akumulaciji gospodarstva, lahko navedem zgled grške industrije za vojaške namene, ki je imela v letu 1983 1,1 milijarde draham deviznega prihodka, leto poprej pa je z orožjem in vojaško opremo zaslužila komaj 194 milijonov draham.¹⁹

Prav tako ilustrativni so zgledi številnih kapitalističnih korporacij v svetu, ki jim proizvodnja za vojaške namene prinaša velike dohodke in dobičke.

* Znano je npr., da ameriška družba porablja za svoje vojaške namene več kot skupaj zvezna vlada, vse vlade posameznih zveznih držav in vse lokalne oblasti v ZDA za zdravstvo in bolnišnice, izobraževanje, pomoč starejšim osebam, pomoč nezaposlenim, subvencije gospodarstvu itd.

¹⁷ Nikola Čobelić: Privreda Jugoslavije – Rast, struktura i funkcioniranje, Savremena administracija, Bg. 1975, prva knjiga str. 40.

¹⁸ Todor Mirković: Naoružavanje i privredni razvoj, doktorska disertacija na E. F., Ljubljana 1983, str. 75.

¹⁹ Delo, 8. junij 1984.

Podobno kot pri akumulaciji se tudi pri vprašanju odnosa vojaških izdatkov in investicij najpogosteje izhaja iz predpostavke, da vojaški izdatki negativno učinkujejo na obseg investicij za t.i. civilne potrebe kake družbe. Na splošno lahko ugotovimo, da se investicije z vidika ekonomske znanosti delijo na gospodarske in negospodarske, pri čemer pomenijo gospodarske investicije naložbe v osnovna in obratna sredstva vsakega gospodarstva in je njihov namen zagotovitev enostavne in razširjene reprodukcije. Negospodarske investicije pa so namenjene negospodarskim ciljem, ki so za delovanje gmotne produkcije nujno potrebne (zdravstvo, šolstvo, kultura, državna uprava itd.).

Odnos med gospodarskimi in negospodarskimi investicijami je pomemben, saj čim večji je obseg prvih, tem boljše so možnosti za razširjeno reprodukcijo in hitrejši gospodarski razvoj. Za namen pričujočega prispevka je zlasti pomemben odgovor na vprašanje, kam spadajo investicije za vojaške namene: v gospodarske ali negospodarske investicije oz. ali so investicije za vojaške namene produktivne ali neproduktivne? Če izhajamo iz marksističnega spoznanja, da je primarni cilj družbene produkcije zadovoljevanje človeških potreb, lahko mirno ugotovimo, da so vlaganja v produkcijo orožja in vojaške opreme neproduktivne investicije, ker tovrstni produkti ne zadovoljujejo človeških potreb, ampak so namenjeni rušenju in uničevanju sveta in človeštva. Mnogi se s takšno trditvijo ne strinjajo ali pa se samo delno strinjajo. Eden-takih je jugoslovanski ekonomist Božidar Javorović, ki sicer načelno trdi, da so vojaški izdatki tisti del narodnega dohodka, ki se dajejo za obrabne namene v splošni porabi, v glavnem pa zagovarja trditve, »da se vsa obrambna poraba ne more obravnavati kot neproduktivna« ter da se »vlaganja za namene obrambe lahko izkoristijo za spodbujanje gospodarskega razvoja v celoti«.

Z drugimi besedami povedano, poleg tega, da so vlaganja za obrambne namene določeno ekonomsko breme za družbo, pa to breme po Javoroviću ni enako vložnim sredstvom, ampak je zmanjšano za vrednost narodnega dohodka, ki se ustvarja tako s produkcijo za obrambne namene kot tudi s prispevkom, »ki ga daje sistem SLO (posebno JLA) za razvoj države in prispeva k celotnemu razvoju njenih proizvodnih sil.«²⁰

Na (ne)produktivnost investicij za vojaške namene seveda ne gre gledati črno belo. Nekateri skušajo ocene o neproduktivni naravi investicij za vojaške namene opravičiti ali vsaj ublažiti s tem, da poudarjajo, da so lahko posledice tovrstnih investicij odpravljene predvsem v primerih, ko so rezultati znanosti in tehnologije, ki se razvijata v raziskavah za vojaške namene, uporabljeni tudi za civilne namene.

Kljub upoštevanju pozitivnih učinkov investicij za vojaške namene, ki se konkretno izražajo tudi v razvoju znanosti, tehnike in tehnologije (proizvajalnih sil v celoti), pa se zdi, da bi bile mnoge tehnologije in novi izumi uporabljeni hitreje in neposredneje, če bi vanje investirali v civilnih raziskavah, ne pa posredno z raziskavami za vojaške namene.

Sklepna ugotovitev

Čeprav so stališča nekaterih raziskovalcev o razmerju med vojaškimi izdatki ter stopnjo gospodarske rasti oziroma gospodarskega razvoja (zlasti glede vzročno-posledične povezave) dokaj divergentna, pa sem skušal dilemo: gospodarska rast oziroma razvoj ali vojaški izdatki osvetliti prav s stališči tistih, ki poudarjajo bodisi predvsem pozitivne vidike učinkov vojaških izdatkov na gospodarski razvoj, kot tudi drugih, ki izpostavljajo zgolj negativne plati ekonomskih učinkov vojaških izdatkov (ti so: neracionalna uporaba razpoložljivih virov, nega-

²⁰ Božidar Javorović: Društveno-ekonomski aspekti ulaganja u upćenarodnu obranu, Zavod za općenarodnu obranu i društvenu samozaštitu, Zagreb 1978, str. 56.

ktivni razvojni trendi, ogrožanje človekovega obstoja, uničevalni učinki orožij itd.). Sam vidim bistvo problema v tem, da tako kot po eni strani ni mogoče zanikati vrste pozitivnih učinkov (zaposlovanje, tehnološki razvoj itd.) vojaških izdatkov na gospodarstvo kake države, pa obstaja po drugi strani odprto vprašanje, ali bi vsaj zmanjšanje trenutno ogromnih vojaških izdatkov sodobnih držav ter preusmeritev teh sredstev v nevojaško proizvodnjo lahko pospešilo gospodarski razvoj ne le v posameznih državah, ampak tudi v svetovnem gospodarstvu. Vsaj delen odgovor na to vprašanje je vsebovan v že omenjeni študiji W. Leontiefa in F. Duchina, v kateri med drugim ugotavljata možnost za povečanje obsega proizvodnje, trgovine in porabe po vsem svetu, če bi vse države zmanjšale svoje vojaške izdatke in če bi poleg tega razvitejše države prenesle del tako pridobljenih »prihrankov« v najrevnejša področja v obliki pomoči za razvoj.²¹

Moje mnenje pri vsem tem je, da tudi če so vojaški izdatki produktivni v smislu ustvarjanja nove vrednosti (in tudi presežne vrednosti), pa so z vidika opredeljenih koristi neproduktivni, ker ne ustvarjajo uporabnih vrednosti, ki so potrebne za zadovoljevanje potreb ljudi. Poleg doslej obravnavanih ekonomskih vidikov vojaških izdatkov kake države pa je treba upoštevati tudi njihovo politično bistvo, ki ga vidim med drugim v tem, da v procesu oboroževanja, ki dosega danes razsežnosti tekmovanja (in se v politični publicistiki imenuje oboroževalna tekma), težijo države k ustvarjanju razmer, v katerih morajo popuščati ena drugi brez vojne. Prav t.i. oboroževalne tekme porajajo stalen občutek ogroženosti, strahu in nezaupanja, kar vse vodi k še večji angažiranosti sodobnih držav glede njihove obrambe. Čeprav se države oborožujejo, da bi se s tem zmanjšale možnosti za njihovo ogroženost, pa dejansko vsako oboroževanje povzroči novo stopnjo ogroženosti (na višji ravni oborožitve), nov strah in še večje nezaupanje med državami. Začarani krog oboroževanja je tako sklenjen.

Problem vojaških izdatkov in oboroževanja je vpet v sklop kompleksnih svetovnih problemov danes (prepad med razvitimi in nerazvitimi, pomanjkanje hrane in pitne vode, pomanjkljiva zdravstvena zaščita in higiena ter oskrba z energijo – predvsem v t.i. tretjem svetu, vse večje onesnaževanje človekovega naravnega okolja idr.), ki utegnejo, če jih ne bomo premagali, pripeljati do novih konfliktov v mednarodni skupnosti. Sedaj pa že objektivno spodbujajo države k oboroževanju.

Špekulacija in navadni cinizem pa bi bilo obravnavati problem vojaških izdatkov, oboroževanja, gospodarskega razvoja zgolj z akademskega vidika (produktivnost ali neproduktivnost vojaških izdatkov). Gledano gnoseološko je to globoko filozofski problem. Dejstvo je namreč, da so vojaški izdatki, oboroževanje itn. realnost ter da mora za spremembo te realnosti stopiti skupaj ves svet kot ena vas, brez izjeme.

Sam menim, naj bi namesto oboroževanja vse države na svetu (z obema supersilama na čelu) usmerile svoja prizadevanja (družbene in gospodarske prioritete) v zagotavljanje človeku vrednega življenja v sodobnem protislovnem svetu. V tem smislu naj bi države najprej usmerile svoje omejene proizvodne vire v proizvodnjo nujnih življenjskih dobrin (s čimer bi se npr. odpravila lakota v posameznih državah in v svetu nasploh) ter za tem v proizvodnjo za zadovoljevanje kulturno in civilizacijsko pogojenih potreb sodobnega človeka. Seveda pa je takšna sprememba družbenih prioritet na svetovni ravni možna le s korenito preobrazbo odnosov v celotni mednarodni skupnosti (v smislu enakopravnih ekonomskih, političnih, kulturnih idr. odnosov med državami). Slednje narekuje dolgoročno reševanje tega vprašanja. Na kratek rok pa bi bilo doseženo že veliko, če bi obstajala vsaj politična volja vodstev posameznih držav za celovito reševanje prej omenjenih problemov sodobnega sveta. S tem bi se objektivno ustvarjale

²¹ W. Leontief, F. Duchin, navedeno delo, str. 66.

razmere, v katerih bo vse manj razlogov in spodbud za nadaljnje oboroževanje.*

Stopnja oborožitve v sodobnem svetu je danes tolikšna, da je že sama po sebi nevarnost ponovnega (verjetno kataklizmičnega) obračuna med državami v tretji svetovni vojni. Čimveč ljudi bo prepoznavalo to grožnjo, tem močnejša bo zahteva po vrnitvi iz trenutne slepe ulice mednarodne politike na področju varnosti in razvoja. S tem pa bodo večje možnosti, da bosta razvoj in mir priznana kot prava pot v prihodnost, ki nam jo stalna oboroževalna tekma in pretirano poudarjena varnost, zagotovljena le z orožjem, sedaj vse preveč zamegljujeta.²²

* Tega dejstva se v mnogih sodobnih državah zavedajo, kljub temu pa praksa kaže, da so za odločanje o razoroževanju ter preusmeritvi denarnih sredstev k produktivnim projektom, s katerimi bi pospešili razvoj, ovira nekateri drugi konkretni interesi.

²² Willy Brandt: Organizirana blaznost, CZ, Ljubljana 1986, str. 6, idr.

Program dela Teorije in prakse v letu 1988

Revija Teorija in praksa bo v letu 1988 prešla v 25-letnico izhajanja. V programskem smislu bo nadaljevala z uveljavljeno usmeritvijo, ki zahteva čimvečje naslanjanje na raziskovalno delo, teoretične razprave ter na razjasnjevanje in opredeljevanje izkušenj iz družbene prakse – navkljub pritisku, da bi revijo potisnili v dnevno, ideološko politično, pragmatično vlogo. Obravnavala bo ključna družbena vprašanja, med katerimi so mnoga takšna, ki jih druge revije ne obravnavajo. To je pomembno v okoliščinah, ko postajajo številne javne razprave takšnega značaja, da se mora revija odzivati nanje in jih s svojimi prispevki tudi teoretsko inovirati. V sedanjih okoliščinah se vedno jasneje izrisujeta poseben položaj in vloga Teorije in prakse, ker narašča revialna kompetitivnost.

Teorija in praksa se je uveljavila kot osrednja slovenska revija za družboslovje in družbena vprašanja, za družbena vprašanja naravoslovja in tehnike, umetnosti in kulture ter za nekatera ključna filozofska in etična vprašanja. Revija se opira na delo osrednjih raziskovalnih družboslovnih ustanov, strokovnih društev, družbenih svetov ter na teoretske razprave v SZDL, v ZK, zlasti v marksističnih centrih. Prispela bo k analitični utemeljenosti delovanja vodilnih subjektivnih sil ter k uveljavljanju vloge družboslovja v tem okviru. Skušala bo v večji meri izražati in izkoriščati življenjsko in družbeno pestrost spoznanj empirično raziskovalnega dela. V čimvečji meri bo uveljavljala internacionalizacijo družboslovnega delovanja in povečevala našo družbeno vpetost v mednarodno okolje. V tej smeri je uredništvo izoblikovalo zamisel mednarodne izdaje Teorije in prakse. Ob zaključku letnika načrtujemo ureditev in natis bibliografije 25. letnikov revije.

Teorija in praksa bo nadaljevala s tematskimi poudarki pri oblikovanju slesherne številke, da bi s tem bolj celovito predstavila probleme in s tem ustvarjalo razvidnejšo spoznavno osnovo za družbeno odločanje. Za ključne probleme se bo skušala opreti na kakovostne temeljne študije ali pa vsaj dobro pregledne članke, ki bi dali sintezo teoretičnih pogledov in analizo dejanskega stanja. Samoupravni organi revije bodo razvijali publikacijo kot aktiven teoretski medij, ki bo še naprej združeval 450–500 sodelavcev, oz. 250–300 piscev, ki letno v poprečju sodelujejo pri uresničevanju programa.

Poudarki bodo na naslednjih temah:

- politični sistem, samoupravna demokracija, državljanske pobude, njihova družbena ocena in sinteza;
- družbene pobude in inovacije, izhajajoče tudi iz svetovnih gibanj, za prehod v 21. stoletje;
- družbenopolitične organizacije, predvsem ZS, SZDL, ZSM in ZK;
- družbene dejavnosti v razmerah uveljavljanja kvalitetnih dejavnikov razvoja;
- kadrovska politika, zlasti v političnem in gospodarskem sistemu;
- marksistična teorija, civilna družba in politična država, sodobni marksizem in postmarksizem, evropska levica, socializem na pragu 21. stoletja;
- ekološko odgovorna pot v inovacijsko družbo;
- mednacionalni odnosi kot ključna determinanta razvoja Jugoslavije: ustavne spremembe, razvoj gospodarskega sistema, pomoč nerazvitim, solidarnost, nacionalni razvojni programi, nacionalni program slovenske SZDL in ZK; politični in samoupravni pluralizem v Jugoslaviji;

- znanost, tehnologija ter socialno kulturne in družbenopolitične spremembe, ki jih sproščajo in zahtevajo;
- aktualni problemi in razvoj družbenih ved ter filozofije, objektivno in subjektivno v družbenih vedah;
- spremembe ekonomskega sistema SFRJ, ekonomski in politični sistem;
- delitev dohodka, osebni dohodek med uravnilovko in socialno diferenciacijo;
- preobrazba in bodočnost dela, delo kot vrednota, vir eksistence, udejanjanje človeka, položaj ljudi v družbenih skupnostih, uveljavljanje v mednarodnih skupnostih;
- vzgoja in izobraževanje v razmerah tehnološke revolucije, zlasti njenih vrednostnih alternativ;
- polarizacija vrednostnih, političnih, idejnih usmeritev, zlasti med inteligenco in mladino;
- kultura, kulturna politika; izbrani sociološki in kulturološki vidiki filma; gledališča, založništva, glasbe in množičnih medijev;
- ljudska obramba in družbena samozaščita;
- razvoj in struktura mednarodnih skupnosti, teorije proučevanja mednarodnih odnosov in problematika zunanje politike;
- prioritete zunanje politike Jugoslavije (neuvrščенost, odnosi s sosednjimi državami, varstvo manjšin); odnosi med velesilami, problematika držav v razvoju, študije regionalnih problemov, monografske študije, zapostavljene teme o posameznih regijah, za katere smo posebno zainteresirani (Balkan, srednja Evropa, Sredozemlje, Evropa);
- socialno ekonomski procesi v socialističnih deželah, reformni programi in inovacije na levi, socializem v sodobnem svetu, socializem in etika;
- vloga države v sodobnem svetu, zlasti države blaginje;
- pogoji in vzroki za uveljavljanje neokonservativnih struj.

Revija se bo še naprej usmerjala k poglavitnim temam v bazi delovanja sindikatov, SZDL in ZK, da bi na teoretski način pomagala razreševati žgoča protislovja.

Tako kot doslej bomo več pozornosti namenjali krajšim analizam in informacijam o zanimivih dosežkih in pojavih v znanstvenem, kulturnem, gospodarskem in političnem življenju doma in v svetu. V večji meri bomo skušali predstaviti vsebino najzanimivejših prispevkov v tujih družboslovnih revijah, okrepili bomo recenzentsko dejavnost na področju družboslovja, predstaviti želimo najzanimivejša tuja dela. Z zainteresiranimi inštituti in centri se bomo dogovarjali glede objavljajanja rezultatov raziskovalnega dela ter krepili dokumentarno vlogo revije. V večji meri bomo odpirali revijo mladim raziskovalcem in študentom, zadržali obseg sodelavcev iz območja Jugoslavije (do 16% prispevkov) ter obseg prevodov izvirnih prispevkov tujih avtorjev (do 14% prispevkov).

Teorija in praksa bo tudi vnaprej vzpodbujala sodelovanje publicistov glede na izbrane teme in študijska področja. Sproti bo skušala evidentirati družbene probleme, ki so zanimivi za nadaljnje raziskovanje in publiciranje.

V letu 1988 bo uredništvo izdalo 12 števil (8 zvezkov – 4 dvojne in 4 enojne) v obsegu 210 avtorskih pol. Povečevala bo število naročnikov in naklado (preko 4.000 izvodov na številko) ter se nadalje dogovarjala o zagotovitvi trajnih materialnih sredstev tudi s strani Izobraževalne skupnosti Slovenije in ustanoviteljev. Uredništvo bo še naprej vzrajalo pri načrtovani izdaji mednarodne številke Teorije in prase dvakrat letno.

Uredništvo revije bo vzpodbujalo posvete z ustanovitelji, sodelavci, bralci in z vsemi drugimi zainteresiranimi za revijo, da bi krepili njen razvoj in uveljavljanje.

December 1987

ELGA SORGE

Religion und Frau

(Podlage za razkranje patriarhalnih samo-umevnosti v feministični teologiji)

V nedrih povsakanjenega patriarhalnega obvladovanja narave in ljudi, ki je s svojo enorazsežnostno usmeritvijo in ločitvijo neolčljivih sestavin življenja pripeljalo zahodno civilizacijo do krhkih eksistencialnih meja, se vedno pogosteje pojavljajo vprašanja, ki so bila skoraj do nedavnega (popoln) tabu. Najnovejša zgodovinska odkritja naravnost osupljivo lomijo tradicionalne enostranske predstave o »naravnosti« delitve dela med spoloma in spodbujajo večravninsko prevrednotenje načina preteklega ustvarjanja zgodovine.

Pri produkciji smisla evropske kulture in pri njegovem utrjevanju v množični zavesti v preteklosti so očitno prevladovala vrednote trpljenja, smrti, strahu, zaničevanja in opravičevanja nad vrednotami življenja, ljubezni, svobode, veselja, pravičnosti. Glede na to, da teološka misel pri vsem tem početju nikakor ni »nedolžna«, je brez dvoma zanimivo, kako nastajanje in ohranjanje te kulture presoja feministična teologija. To še posebej zato, ker niso tako redki poskusi krčenja duhovnosti na duhovnost ene (teološko definirane) dimenzije (in še to na enospolno dimenzijo – jasno patriarhalno), ki pa ima vnaprejšnjo oznako nevprašljivosti; ta naj bi namreč izhajala iz samih temeljnih trditev o (božji) urejenosti sveta.

Kakšno je možno drugačno videnje te duhovnosti in kakšne nove linije ozavešanja dopušča (in spodbuja) feministični pristop, bomo zaznali iz dela Elge Sorge »Religija in ženska«, ki je prvič izšlo leta 1985, 1987 pa že tretjič pri založbi W. Kohlhammer (Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz) v ZR Nemčiji. E. Sorge (višja študijska svetnica v cerkveni službi) je znanstvena in pedagoška sodelav-

ka Gesamthochschule v Kaslu,* kjer od 1979 poučuje Feministično teologijo.

»Zakaj imata židovstvo in krščanstvo npr. tako zastrašujoče sovražne poteze do žensk, telesa in erosa? Ali je sploh kdaj obstajala religija, ki bi bila naklonjena ženskam? Zakaj je bog v židovstvu in krščanstvu simboliziran izključno z moškimi podobami?« se sprašuje E. Sorge, ki so jo po prvem izidu omenjene knjige nekateri v ZRN razglasili za krivoverko in ki namesto predgovora v tretjo izdajo trdi, da »slediti Jezusu je bilo, je in ne more biti nikoli drugače kot krivoverstvo«.

Zato ni naključje, če jo zanimajo naprej vprašanja, kot so: kakšni so bili v preteklosti in kakšni so sedaj učinki te moške božje podobe na zavest moških in žensk, kateri družbeni odnosi in kulturni vzorci se izražajo v tej podobi, ali so opravičeni s to podobo; ali ni religiozno povečevanje moško-božjega gospodovanja in hlapčevstva zgodovinsko preseženo in sploh v temelju nesmiselno; zakaj v krščanstvu in židovstvu ni poleg ali nad bogom očetom čaščena ženska boginja-mati; zakaj se kot simbol božjega ne pojavlja modra stara ženska (»Geistin«) in zakaj se v Rimu ne nahaja poleg svetega

* Kje je zaposlena, je zapisano na ovitku knjige, ki je izšla v začetku leta 1987. 2. aprila 1987 pa je Frankfurter Rundschau priobčil članek Anne Riedel (št. 78, str. 9 – Die Kirche pfeift »Ketzern« aus der Lehre zurück), v katerem sporoča, da je evangeličanska cerkev v Kurhessen-Waldecku s škofom Hansom Gernotom Jungom na čelu odpovedala pogodbo o nastavitvi E. Sorge na tej šoli, kajti »na podlagi njenih priobčenj in izjav obstaja temelj za domnevo, da zastopa nauk, ki ni združljiv z veroizpovedjo evangeličanske cerkve« (kot je sporočil deželni cerkveni urad). Škof Jung naj bi sklical delovno skupino, ki naj bi z E. Sorge pretresla sporna vprašanja. Šele potem naj bi cerkveni vrh sprejel odločitev o tem, ali bo E.S. še naprej v cerkveni službi. Kot poroča A. Riedel, se po tem E. Sorge počuti, da ravnava z njo kot z lutko in ne kot s teologinjo, katere raziskave bi resno upoštevali. E. Sorge izjavlja: »Moji krščanski gospodje in bratje očitno mislijo, da bi se morali lotiti kaznovanja, ker sem pretrgala tabu molčanja, ki ženskam že 3000 let prepoveduje, da bi samostojno mislile, ravnale in predvsem javno govorile.«

očeta tudi sveta mati in sploh ni žensk v vseh cerkvenih uradih; kako so se sploh lahko takšna ženska dela kot zanositev, rojstvo, nosečnost, hranjenje in ustvarjalna telesnost tako razvrednotila, da so bila (zlo)razumljena kot kazen božja za človeške grehe; so naravne dejavnosti ženskega organizma (menstruacija, rojevanje) »nečiste«?

Avtorica je prepričana, da je feministična teologija s kritiko patriarhalnosti pri židovstvu in krščanstvu spodbudila procese v spoznavanju in oblikovanju zavesti, ki se ne morejo več obrniti nazaj, zaradi tega, ker je s kritiko samih stebrov zahodnih krščanskih oblik mišljenja, verovanja in življenja razkrila seksistično samoumevnost in življenju sovražno težnjo v sami religiji in teologiji.

Celostnost presojanja seksističnih razsežnosti teološke misli pride pri E. Sorge do polne uveljavitve, ko vprašanje specifičnosti pristopa feministične teologije (kaj pravzaprav pomeni patriarhalno; po čem se razlikujeta matriarhalna in patriarhalna duhovnost; kaj hoče drugačnega feministična teologija) poveže s perečimi vprašanji miru in okolja. Prav grozeča nevarnost uničenja planeta po njenem prepričanju vpliva na nastajanje nove zavesti o neločljivi povezanosti spolov med sabo in z zunanjo in notranjo naravo, z zemljo in vesoljem.

Vendar pa ravno emancipativna zamisel drugačne povezanosti med spoloma (nikakor ne nujno le patriarhalne, kar se tu in tam pojavlja tudi v našem prostoru ob revitalizaciji naravnega) omogoča avtorici problematiziranje in kritično presojanje naravne neločljive povezanosti ter zavračanje enostranske (patriarhalne) »naravnosti«. Njen prispevek je namreč prežet z iskanjem odgovora na vprašanje o vzrokih za zgodovinsko potlačitev ženskega spola in uničenje »ženskih« vrednot, v čemer vidijo nekateri pomemben (če ne celo najodločilnejši) vzrok za iztirjenje v odnosu do narave. Tako denimo M. Daly označuje zvezo med zatiranjem žensk in problematiko okolja s pojmom »gin-ekologija« (v nemščini: npr. Gyn/Ökologie po analogiji z Gyn/ökologie), M. Radford-Ruether govori o ekofeminizmu. Ob tem, ko opozarja na enorazsežnostno razumevanje avtonomije individua, ki je pomenila avtonomijo od narave z znanimi posledicami (ki so hkrati »v zraku, na cesti, pri roki«), se zavzema za osvoboditev žensk in

moških izpod (falokratičnih) odnosov podrejanja in za to, da bi brez vnaprejšnjih predstav obvladovanja in ropanja ljubili zemljo v vseh razsežnostih, oziroma ne le zemljo, temveč vse, kar se je doslej pogosto predstavljalo in pojavljalo kot sovražni antipodi (npr. moški-ženska, svetlo-temno, slabo-dobro).

Preprosto povedano, cilj avtorice je, pri-spevati k osvoboditvi človeka (obeh spolov) in narave, oblikovati zavest o tisti medsebojni neločljivi povezanosti ljudi in narave, ki je bila razkrojena; alternativna podoba sožitja vključuje ljubezen kot konstitutivni akt v življenju, zato avtorica meni, da bi se lahko feministična teologija imenovala tudi erotična teologija. Tega gotovo ne bi mogli označiti zgolj kot terminološko inovacijo, temveč gre predvsem za vsebinsko drugačno zapolnitev samega »erosa«, takšno, ki presega fiktivne avtonomije (tudi tisto, da je človek le moralno bitje).

Oblikovanje nastavkov za novo identiteto žensk in moških, za duhovnost, ki bi spodbujala in opravičevala osvobajanje od skrajne enodimenzionalnosti in sprevrženosti ter zavrnjenosti naravnih zakonitosti, je mogoče z globinsko presojo vseh tistih simbolov in načinov udejanjanja (strogih in z različnimi kaznimi dobro varovanih) patriarhalnih pravil, ki so kot samoumevna krojila kulturo skozi stoletja. Bistvena značilnost te kulture je tudi obvladovanje (in podcenjevanje) žensk kot predmetov, kot »pomanjkljivih moških«, s čimer se je ravno opravičevala celota postopkov za utrjevanje ženski sovražne države, oziroma za uresničevanje »krščansko-patriarhalnih moških fantazij«, kot to označuje E. Sorge.

Kritično vrednotenje kulturne dediščine krščanstva je s feminističnega vidika novota, ki sodobno radikalno feministično krščansko gibanje razlikuje od prejšnjih gibanj v cerkvenem okviru. V takšnih gibanjih (ki so obstajala v prvi polovici 20. stoletja) je prevladovalo utrjevanje ključne pozicije žensk kot podrejenih (»suženj moških«), v danih vladajočemu moškemu. V nasprotju s tradicionalnimi prisegami na prave ženske vrline (molčanje, samozaničevanje, samozatajevanje, samosovražnje, itd.), ki niso mogle pomagati v osvobajanju žensk, postavlja sodobna feministična teologija »neobičajna vprašanja«. Takšna vprašanja izvirajo iz praktičnih izkušenj žensk in sestavljajo mi-

selno verigo, ki noče biti ločena od praktičnih sprememb in katere členi so tiste vsebine, ki so bile skozi stoletja pokopane ali pa so obstajale le v senci; gre predvsem za tradicijo modrosti, za matriarhalno duhovnost in simbole.

E. Sorge poskuša izoblikovati nasproten koncept tisti teologiji, ki je 3000 let govorila s »seksističnim jezikom in moškimi podobami in simboli« in ki je prispevala k okamenelosti takšnega modela mišljenja in življenja. Prav ta zgodovinska okoliščina zelo otežuje sedanjost celostno kritiko; kot poudarja avtorica, pa brez kritike patriarhalnosti in boja za biofilno religijo in duhovnost ni mogoče uiti iz patriarhalnega kroga nasilja (str. 29).

Namen E. Sorge ni, da bi med sabo primerjala različne tokove v feministični teologiji (od skrajno radikalnih, ki se borijo proti židovsko-krščanski religiji kot nosilki le patriarhalne ideologije, do tistih, ki vidijo v krščanstvu ideologijo, ki da je že od nekdaj osvobajala ženske), temveč se usmerja na najpomembnejše skupne značilnosti feministično teološkega presojanja, ob tem pa predstavi tudi razlike.

Enotnost feministične presoje je v spoznanjih, da je »treba na novo oceniti vlogo in pomen žensk in ženske duhovnosti: odkriti in preseči vsako obliko sovražstva do žensk in podrejanja žensk v preteklosti; spremeniti enostransko moško usmerjeno teologijo v teoriji in praksi tako, da bo krščanska religija postala naklonjena ženskam«, (str. 31). Razlike so pa ob vprašanju, kako naj bo to videti v praksi in kako daleč naj greta feministična kritika in prenavljanje.

Avtorica knjige *Ženska in religija* zavrača prakso, da bi pri novih presojah prišlo do izoblikovanja ortodoksosti in se zavzema za to, da so tudi feministični vidiki stalno spremenljivi in da upoštevajo objektivna znanstvena spoznanja. V poglavju o tezah za feministično teologijo zarisuje specifično diferenco te »ponovne razlage« in med drugim poudarja: – da stremi ta vrsta teologije (kot »osrečujočega miselnega gibanja za moške in ženske«) k takšni osvoboditvi žensk, ki bi preseгла okvire patriarhalnih emancipacijskih modelov; – da je globoka kritika patriarhalnosti v židovsko-krščanski tradiciji usmerjena k cilju, razkriti ideologijo sovražstva do žensk, do ljubezni in življenja in odkriti matriarhalne korenine ter oživiti tiste religiozne simbole in obrede, ki pritrjuje-

jo življenju; – da feministične teologije ne moremo enačiti z drugimi vrstami teologije osvoboditve, ker feministična teologija problematizira seksistično mišljenje v Starem in Novem testamentu, v židovski tradiciji in tudi v teologiji osvoboditve; da mora feministična teologija spoznati in odpraviti tiste simbole, ki so v krščanstvu sovražni življenju (zlasti križ) in oblikovati religijo s celostno ljubeznivo in zdravilnim erosom (str. 37, 38).

Avtorica se sistematične obravnave loti v poglavju »*Od vprašanja boga do problema boginje*«, v katerem argumentirano razkriva moško podobo boga. Subsumpcijo ženskega v podobi boga (kar izraža npr. tudi izjava papeža Janeza Pavla II. »Bog je tudi naša mati«) vidi kot sredstvo za »harmoniziranje« in popravljanje enostranskosti božje podobe; to popravljanje je končno vidno tudi v »ženskem« obrednem oblačenju duhovnikov. Kritično pretresa patriarhalno-moški način mišljenja, ki se je usidral v religiji in v ljudeh in ki nenehno vključuje žensko v božjo podobo, nikoli pa ne dopušča obratnega procesa; šele ta zaornitev bi omogočala oziroma omogočala tudi kritiko same podobe boga. Ugotavlja, da je težko po tolikih tisočletjih opisati samostojno ženskost in jo pripustiti na raven božanskega. Potem ko opozarja na razvrednotenje in iztrebljenje ustvarjalne ženskosti oziroma kulta boginje plodnosti v Starem testamentu in razkrije matriarhalne korenine (drugačna cenjenost ženske vloge v Salomonovi Visoki pesmi), predstavi ženski sovražno držo v Novem testamentu, kjer eksplicitno nastopa ženska kot »dekla, natančneje: sužnja gospodarja, kot se glasi v grškem tekstu« (59). Razmerje pod- in nad-rejenosti (med bogom in boginjo, moškim in žensko, človekom in zemljo) je vpeto v vse židovsko-krščansko mišljenje in prežema tudi naše »seksistično vsakdanje mišljenje« (str. 64). Zanimiva je primerjava z matriarhalno duhovnostjo, ki preveva prepričanja Navajo Indijancev in ki avtoričina prizadevanja za preobrazbo ključnih opredelitev položaja ljudi približa resničnemu in možnemu (tudi v našem prostoru).

E. Sorge pa ne ostaja le pri kritiki, temveč ponuja tudi drugačne možnosti nastajanja in utrjevanja nove duhovnosti. Tako v tretjem poglavju (*Religija in duhovnost, ki ljubi življenje*) v izvirnem smislu oznanjenja predstavlja Očenaš, očiščen vseh sestavin, ki bi omejevale človeka in v katerem se konec

glasi: »Oče, večno varuj ljubezen, življenje, moč in duhovnost. Amen« (str. 93). Izjemno inovativne so tudi nove zapovedi (ki jih je prvič predstavila 13. 9. 1986 na katoliškem kongresu v Aachenu), ki pa niso »zapovedi«, temveč »dovoljenja« (Erlaubnis), v katerih izstopa antropocentrična naravnost. V teh zapovedih je tudi dovoljenje za prekinitev zakonske zveze (6. dovoljenje) in prepoved, da bi bližnje ljudi in stvari želeli kot posest (blago), čeprav jih ljubimo (9. dovoljenje, str. 98).

Osvobajajoče deluje tudi v četrtem poglavju (*Primer Eve*), v katerem razkriva ideološko funkcijo Evinega greha, ki je kot eden od vodilnih mitov zahodnega sveta utrjeval in opravičeval patriarhalne (in s tem neločljivo povezane socialne-razredne – opomba M. J.) oblike oblasti. Med drugim opozori tudi na protislovnost v vseh dosedanjih razlagah, ki so ob poudarjanju ženske manjvrednosti pripisovale ženskam odgovornost za vse zlo sveta (str. 110). S problemom greha (ki stoji »med teologi in rajem«) se ukvarja tudi v zadnjem poglavju (*Identiteta in raj – spodbuda za revizijo neke vizije*) in opozarja na napačno interpretacijo izгона iz raja, ki da ga je Jezus videl popolnoma drugače.

Že ta kratka informacija o delu E. Sorge dovoljuje sklepanje, da ni nič presenetljivega, če je dobila oznako »krivoverka«. V svojem delu posega po »prepovedanem sadežu«, ko pa ga utrga, nam ga temeljito predstavi in sicer tako, da nam ne pove le, kakšne barve je, temveč razloži, kako je do te barve prišlo in kakšni mehanizmi prispevajo k temu, da se ta barva ohranja (če se smem izraziti s prisposobilo). Preprosto: od spoznanja o obstoju izrazite (vsakomur jasne in vidne) spolne dihotomije nas popelje k razmišljanju o vzrokih in načinih zagotavljanja enostransko patriarhalne družbene organizacije in nam daje tudi model drugačnega mišljenja in delovanja. Glede na to, da je židovsko-krščanska tradicija izredno trdna in da se z obstoječo strukturno neenakostjo nadaljujejo razlike med spoloma v večini družb na svetu (čeprav so z različnimi dosežki neenakomerno v posameznih družbah že omajani temelji za izrazito diskriminiran položaj žensk), je razmišljanje E. Sorge vredno pozornosti in presoje ne le v krogu tistih, ki se religiozno identificirajo, temveč pri vseh

tistih, ki ne sprejemajo obstoječe urejenosti kot neke naravne danosti.

Maca Jogan

BLAŽENKA DESPOT

Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje

(CEKADE, Centar za kulturnu djelatnost
Zagreb, 1987, 151 strani)

V zadnjih letih je bilo v naši založniški dejavnosti objavljenih več knjig in razprav, ki so pomembne za razumevanje tako imenovanega ženskega vprašanja. Prevedena so bila že klasična dela Simone de Beauvoir »Drugi spol«, Sheile Rowbotham »Vest ženske – svet moških«, Shere Hite »Poročilo Hite«... romani Erike Jong. Izhajala so najprej v mladinskem tisku, kjer naj bi se tudi začele revolucionarne ideje (saj mora biti do prihodnosti zlasti tistim, ki jo bodo živeli, ne pa njihovim prednikom, ki bodo v prihodnosti v miru počivali) pa tudi v drugih listih (Komunist), revijah (Žena, Svijet, Danas, Socijalizam, Naše teme); v polemično intoniranih knjigah so se oglasile Slavenka Drakulić Ilić, Kača Mijanović, Žarana Papić, Blaženka Despot, Vesna Pusić... V Sociološkem društvu Hrvatske deluje tudi sekcija »Ženska in družba«.

Vse to je malo, nezadostno, neučinkovito, brez prave podpore socialistične samoupravne skupnosti, dostopno le ozkemu krogu žensk, zreducirano na nekakšen geto – žensk intelektualk. Vendar se zavest o vzrokih podrejenega družbenega položaja ženske, izkoriščanju, ki mu je ženska izpostavljena, in možnostih za spreminjanje takšnega stanja, širi, dobiva svojo veljavo.

Ali ima tako imenovano žensko vprašanje veljavo teoretičnega problema? Zbirka razprav Blaženke Despot »Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje« je izšla v izdaji CEKADE, Knjižnice sodobne politične misli centra za kulturno dejavnost, Zagreb, 1987, in ponuja celovit odgovor na to vprašanje. Gre za filozofsko razmišljanje o pro-

blemu emancipacije ženske in o marksistični utemeljitvi feminizma.

Blaženka Despot našteva pet razlogov, ki so pomembni za razmišljanje o možnostih za teoretično utemeljitev marksističnega feminizma.

Prvič, »žensko vprašanje« se najpogosteje odpira kot podrejeno razrednemu vprašanju, se pravi, kot problem podrejenosti »posebnega« v razmerju do razrednega kot »splošnega«. Glede na to, da je – razen morda v kratkih obdobjih oboroženih faz revolucije – ženska vseskozi v podrejenem in dvakratno izkoriščanem položaju in da doživlja takšen položaj polovica človeštva, ne pa zgolj neka družbena plast ali razred, je prav, da se to razmerje podrejanja in ta dva vidika osamosvajanja raziščejo. Zlasti je potrebno upoštevati, da je do podrejanja emancipacije ženske v razmerju do osamosvajanja razreda prišlo prav v državah realnega socializma in da »socialistično samoupravljanje kot alternativni model proizvodnje življenja nima nasproti realnemu socializmu niti nasproti kapitalizmu kongruentne teorije ženskega vprašanja« (str. 144).

Drugič, v svetu so v zadnjih dveh desetletjih vzniknili številna nova socialna gibanja, katerih poglavitni smotri so emancipatorske narave. Med gibanji, nastalimi leta 1968, so se najdlje obdržala in so najjasneje izoblikovala svoja hotenja neofeministična gibanja. Marksizem bi se moral odzvati temu izzivu, poskusiti bi moral odgovoriti na nova vprašanja, porojena v teh gibanjih.

Tretjič, preseči bi morali pretežno zakoreninjeno prakso, da se zamolči dejstvo, da se ženska še ni prebila do ravni osamosvajanja lastnega razreda in naroda. Ženske ne dosežajo ravni emancipacije razreda oziroma naroda, ki mu pripadajo.

Četrtrič, etablirani marksizem ocenjuje sleherni feminizem kot meščanski. V biti marksizma je odprtost in kritično argumentirano razmišljanje o zgodovinskih tokovih, soočanje z dejstvi, ne pa njihovo aprioristično razvrednotenje.

Petič, rast in razmah desnih ideologij sta pokazala, da je ena izmed njunih bistvenih skupnih točk (tako neokonservativnih kot tudi neoliberalističnih) agresivni antifeminizem.

Pridržek Blaženke Despot, da »marksistični feminizem«, porojen iz prej naštetih razlogov, ni radikalni feminizem, je videti

odveč, saj mora biti sleherna revolucionarna teorija radikalna. Sprejemljiv pa je drugi del eksplikacije, namreč, da »marksističnega feminizma« ni mogoče zreducirati na boj spolov, čeprav tudi tu ne kaže biti naiven. En spol vendarle izgublja in drugi pridobiva. Ne verjamem namreč, da je sploh možno revolucionarno stališče, po katerem sta lahko »volk sit in koza celav«. Dopusčam, da bi se morda iz taktičnih razlogov kazalo sprenevedati, vendar to ni teoretično relevanten argument.

Teoretično utemeljevanje marksističnega feminizma se gradi na pojmovanju marksizma kot epohalne emancipatorske ideje, metode in razumevanja narave kot zgodovinske kategorije, proizvodnega odnosa človeka in v tem kontekstu tudi narave ženske. To izključuje možnost redukcije ženske oziroma »ženske narave« na njeno reprodukcijsko vlogo – rojevanje in materinstvo.

V marsičem je izjemna avtorična študija Emancipacija in tehnologija. Tehnologija, pojmovana kot družben odnos, odnos delitve dela, ne osvobaja ženske, marveč jo v tradicionalno vsiljeni družbeni delitvi dela zadržuje v podrejenem položaju, ko ji onemogoča, da bi stopila v zgodovino. Tako se pokaže, da je problem emancipacije ženske neločljiv s pojmovanjem svobode. Zato se povezuje z emancipacijo tudi sklop institucij zasebna lastnina-družina-država. Razredna emancipacija človeka je pogoj za emancipacijo ženske. Otresti se patriarhalne miselnosti in ideologije pomeni hkrati otresti se modelov dominacije človeka nad človekom pa tudi moškega nad žensko.

Zato lahko Blaženka Despot sklepa: »Marksistični feminizem, ki je interferirajoči pojem proletariata (razredno vprašanje) in patriarhata (spolno vprašanje), je revolucionarna teorija, ki prinaša osvežitev tako moškemu kot ženskem proletariatu v pretoku: delitev dela – družina – diktatura proletariata, s tem pa tudi njegovo revolucionarno ukinitve.« (str. 148).

Blaženka Despot je veliko storila za premik meja razumevanja ženskega vprašanja in širjenja te zavesti. S svojimi dvainvajsetimi bibliografskimi enotami na temo »ženskega vprašanja« je dejansko prispevala k zasnavljanju marksističnega feminizma, ki ustreza izvirnim vrednotam jugoslovanske socialistične revolucije. »Aktualna vprašanja socializma« (QAS), publikacija ČZDO

Komunist, namenjena tujini, je leta 1981 v sedmih jezikih priobčila sestavek Blaženke Despot »Ženska in samoupravljanje«. Avtorica te ocene je med letošnjo mednarodno tribuno »Socializem v svetu« v Cavtatu prisostvovala pogovoru, v katerem so udeležence posvetovanja iz drugih držav objavilo tega sestavka v partijski publikaciji, namenjeni tujemu bralcu, izjemno ugodno ocenile in razlagale to potezo kot legitimacijo izvirnega revolucionarnega pristopa ZKJ k emancipaciji ženske, torej drugače, kot se tega loteva etabrirani marksizem v državah realnega socializma.

Nadežda Radović

SMILJA AVRAMOV

Kontrola zunanje politike

(Izd. Naučna knjiga, Beograd 1987, str. 126)

Prof. dr. Smilja Avramov, strokovnjakinja na področju mednarodnega javnega prava, se je tokrat v svoji najnovejši knjigi z naslovom »Kontrola spoljne politike« lotila jugoslovanske zunanje politike s stališča instrumentov zunanjepolitičnega delovanja in njene kontrole. Obravnavanje tega problema zahteva široko in kompleksno strokovno-znanstveno analizo. Toda ob prebiranju tega njenega teksta se človek nikakor ne more znebiti občutka, da je imela avtorica s to knjigo ne le strokovne, temveč tudi politične ambicije ter da se z njo vključuje v razprave o ustavnih spremembah. Vsaka znanost, še zlasti družboslovna, je ideološko pogojena in obarvana, zato so se razvile znanstvene metode, ki naj bi vsaj v določeni meri zagotovile objektivnost znanstvenega dela, na katere pa avtorica očitno včasih pozablja. Če bi ta knjiga nastala pred nekaj leti, ko se je družbena situacija pri nas bistveno razlikovala od sedanje, sem prepričana, da bi bila bistveno drugače zasnovana ter posamezni instituti politike drugače ovrednoteni.

Da je avtorica večča v pisanju znanstvenih tekstov, se v tej knjigi očitno kaže. Precizna konceptualizacija problema in stilsko dovr-

šeno pisanje nas ob prvem branju nehotе zavede. Premišljena izpeljava problemov in še bolj premišljena razlaga le-teh dajeta vtis trdne konstrukcije in jasne logike. Toda ob skrbnem prebiranju takoj opazimo na nekaterih mestih zelo površne, ne dovolj utemeljene ocene, ki nas lahko zapeljejo v zmoto; gre za tendenciozno pisanje, ki absolutizira nekatere kategorije s področja mednarodnega javnega prava, avtomatično prenašanje le-teh v notranje pravo brez kritične presoje in potrebne distance... Vsega tega priznani strokovnjakinja s področja mednarodnega javnega prava nikakor ne moremo spreledati.

Knjiga je razdeljena na tri poglavja – ob uvodu in sklepu. V uvodu avtorica v grobistični prikaže položaj Jugoslavije v mednarodnih odnosih, s tem da naniza nekatere fragmente iz njene obširne diplomatske dejavnosti. Če je bila ta aktivnost do pred nekaj leti ocenjena kot zelo uspešna, pa moramo v sedanji zaostreni ekonomski in politični krizi področje zunanje politike ocenjevati precej bolj kritično. Pri tem prikaže vlogo Jugoslavije kot ene od ustanoviteljic Organizacije združenih narodov, kjer Jugoslavija sodeluje v njenih dejavnostih in specializiranih agencijah,¹ in kot pobudnico gibanja neuvrščenih. V uvodu pa naletimo tudi na trditve, da so izolirane akcije posameznih republik in pokrajin dobile podobo ekonomske subverzije v odnosu do Jugoslavije kot celote; glavni razlog za to vidi v posameznih določilih nekaterih republiških in pokrajinskih ustav, ki so v nasprotju z ustavo SFRJ.

V prvem poglavju skozi obravnavo narave mednarodnega sistema opozarja na protislovja našega ustavnega sistema. Ugotavlja, da predstavlja suverena država temeljno obliko politične organiziranosti v okviru (sodobne) mednarodne skupnosti in da je edini izvirni subjekt mednarodnega (javnega) prava. Zato po njenem mnenju predpostavka o odmiranju države na današnji stopnji razvitosti mednarodnih odnosov »nima svoje empirične potrditve«.²

Prof. dr. Smilja Avramov gre še dlje. S stališča mednarodnega javnega prava ugotavlja subjektiviteto federacije in njenih fe-

¹ Pri tem je potrebno opozoriti, da imajo Združeni narodi 16 in ne 12 specializiranih agencij, kot navaja dr. Smilja Avramov.

² S. Avramov, Kontrola spoljne politike, str. 27.

deralnih enot. Na osnovi ugotovitve, da federalne enote ne razpolagajo s tremi osnovnimi atributi suverenosti (*ius belli, ius legationis in ius tractatum*) in da njihove notranje meje niso mednarodnopravno določene in priznane, je torej edino federacija tista, ki je legitimni subjekt mednarodnega javnega prava. »Socialistične republike pravno niso države niti ni njihova državnost vpisana v pravno relevantne mednarodne dokumente.«³ Avtorica se zaplete v konflikt med notranjim in mednarodnim javnim pravom. Slednje nikakor ne more negirati notranjega prava (in tudi ne obratno). V jugoslovanskem konceptu federalizma gre za izvirno pristojnost socialistične republike in domnevo pristojnosti v korist socialistične republike. Socialistične republike sporazumno prenašajo nekatere skupne zadeve v pristojnost federacije.⁴ Morda je potrebno na tem mestu omeniti, da gre v primeru nastanka jugoslovanske federacije za samoodločbo narodov, kar avtorica omeni samo dvakrat – in še takrat zelo površno. Ko govori o sporazumu Tito-Šubašić, enostavno preskoči »jasno izraženo voljo naroda« in zaključuje, da ima Jugoslavija svojo izvirno in ne delegirano legitimiteto, ki je zasnovana na pozitivnem mednarodnem pravu.⁵ Komisija za mednarodno pravo je uvrstila v načrt konvencije o pogodbenem pravu določbo, da imajo lahko člani federacije pravico sklepanja mednarodnih pogodb, če to dopušča ustava federacije, in to v mejah, določenih z ustavo. Zaradi odpora Kanade ta določba ni prišla v končni tekst. Prof. Andrassy meni, da je pristojnost sklepanja mednarodnih pogodb federalnih enot odvisna na eni strani od ustavnih določb, na drugi strani pa tudi od privolitve drugih držav, da stopajo v mednarodne odnose s temi enotami v okviru notranjih ustavnih predpisov.⁶

Teza, da spadajo pod režim mednarodnega javnega prava samo pogodbe, ki jih sklepa federacija, nas nujno navaja na vprašanja, kaj je potem z različnimi pogodbami o kulturnem in drugačnem sodelovanju naših federalnih enot s federalnimi enotami drugih držav. Ne moremo reči, da gre v teh prime-

rih izključno za mednarodno zasebno pravo, kajti odkod potem odgovornost federacije po mednarodnem javnem pravu.

V drugem poglavju z naslovom mehanizem zunanjepolitičnega sodelovanja skuša dr. Smilja Avramov najprej pojmovno opredeliti zunanjo politiko, da bi kasneje prešla na problematiko odločanja v tej sferi; pri tem ugotavlja, da v jugoslovanski zunanji politiki ne moremo govoriti o koherentni, kontinuirani usmeritvi in konceptu. Narava odnosov s Bolgarijo in Albanijo kaže prej ideološko kot pa neko zgodovinsko usmerjenost. Zunanja politika do naših zahodnih sosedov je zasnovana na popolnoma nasprotnih načelih, tako da lahko ugotavljamo v istem časovnem obdobju diametralno nasprotno načelo vodenja zunanje politike do naših sosedov.

Odločanje v zunanji politiki je tisto področje, kjer ima prof. Avramova največ pripomb. Odločanje v sferi zunanje politike je po ustavi iz leta 1974 postavljeno v pristojnost Skupščine SFRJ in Predsedstva in hkrati znotraj skupščine razdeljeno še med Zbor republik in pokrajin in Zvezni zbor. Ta deljenost odločanja o zunanji politiki na ekonomsko in politično sfero je po mnenju Smilje Avramov v nasprotju s celovitim vodenjem zunanje politike. Po 283. členu ustave Skupščina SFRJ določa zunanjo politiko SFRJ... odloča o spremembi meja... o vojni in miru. 285. čl. zaupa Zveznemu zboru določanje zunanje politike, odločanje o vojni in miru, ratifikacijo mednarodnih pogodb o političnem in vojaškem sodelovanju, Zbor republik in pokrajin pa odloča ne samo o notranjih ekonomskih odnosih, temveč določa tudi politiko monetarnega in deviznega sistema, zunanjetrgovinskega prometa, kreditnih in drugih ekonomskih odnosov s tujino (286. člen). Pristojnosti omenjenega zbora na področju zunanje politike so glavna prepreka za uspešno in celovito vodenje zunanje politike. Pri tem dr. Smilja Avramov zanemarljivo dejstvo, da tudi na tem področju Zbor republik in pokrajin na podlagi soglasja skupščin socialističnih republik in avtonomnih pokrajin odloča le o tistih zadevah, ki zagotavljajo uresničevanje enakopravnosti narodov in narodnosti in ki pomenijo odločanje o konkretnih ekonomskih obveznostih socialističnih republik in avtonomnih pokrajin, kar naj zagotavlja suverenost delavskega razreda v socialističnih republikah

³ Smilja Avramov, *ibid.* str. 38.

⁴ Zato nikakor ne moremo smatrati stališče prof. Kristana v citiranem delu za »idejno konfuznost«, str. 46, 87.

⁵ Smilja Avramov, str. 40.

⁶ Juraj Andrassy: *Mednarodno pravo*, str. 83, 84.

in avtonomnih pokrajinah v odločanju o pogojih in rezultatih dela.

Argumenti, ki jih navaja prof. Avramova zoper delovanje Zbora republik in pokrajin,⁷ so nekritično prenešeni iz mednarodnega javnega prava. V »spornem« zboru nikakor ne moremo reči, da se odloča, kot to poznamo iz mednarodnih odnosov, s konsenzom.⁸ Znano je, da gre v pluralizmu interesov za usklajevanje interesov. Odločitve glede ustavno določenih pristojnosti Zbora republik in pokrajin so sprejete soglasno in pravno obvezujoče. V kolikor ne pride do soglasne odločitve, se lahko sprejme v skladu z Ustavo (301. in 302. člen Ustave SFRJ) zakon o začasnih ukrepih z dvotretjinsko večino glasov v istem zboru, ki velja, dokler se ne doseže soglasna odločitev oz. maksimalno eno leto.

Ali moremo potemtakem ta način odločanja enačiti z vetom, ki ga poznamo iz delovanja Varnostnega sveta OZN? Pomeni odklonitev nekega zakona v Zboru republik in pokrajin res veto določene republike? Kaj je pravzaprav sistem veta v OZN? Določa ga Ustanovna listina OZN, priznan pa je samo petim stalnim članicam Varnostnega sveta. S tem je teh pet stalnih članic v privilegiranim položaju v odnosu do drugih držav – članic Varnostnega sveta. Stalne članice lahko s svojim vetom sploh preprečijo uvrstitev določenega vprašanja na dnevni red (formalni veto), ob obravnavanju določene zadeve v Varnostnem svetu pa s svojim negativnim glasom onemogočijo sprejem predlagane rešitve.

Naš sistem odločanja v Zboru republik in pokrajin na podlagi soglasja skupščin socialističnih republik in avtonomnih pokrajin ni mogoče enačiti s pravico veta v Varnostnem svetu OZN niti s teoretičnega niti s praktičnega vidika.

Pravica veta, ki na nek način predstavlja blokado dela Varnostnega sveta in tudi OZN⁹ in ki je pogosto predmet kritike teoretikov mednarodnega javnega prava (zlasti iz dežel v razvoju), pa je hkrati tudi nekakšen »varnostni ventil«, ki omogoča univerzalnost in celo sam obstoj svetovne organizacije. Že ob samem oblikovanju Združenih narodov so si velike sile, ki so še

vedno ključni dejavnik mednarodnih odnosov, hotele zagotoviti garancijo, da v organu svetovne organizacije, ki sprejema pravno obvezne rešitve, ne bodo preglasovane in da s tem ne bo ogrožen njihov »strateški« interes. Ta težnja, ki naj bi sprva zagotovila ravnotežje sil med Vzhodom in Zahodom, se je z razvojem Združenih narodov ohranila in sčasoma še okrepila, ko so vse večjo večino med članicami Združenih narodov dobivale dežele v razvoju. V Generalni skupščini lahko namreč dežele v razvoju izglasujejo z večino praktično vsak sklep, ne glede na voljo velesil ali sploh razvitega sveta. Prav to pa je tudi eden od razlogov za neučinkovitost OZN, saj so za uresničevanje večine sklepov ključnega pomena prav razvite države zaradi svoje ekonomske in politične vloge in moči; te pa se s sklepi Generalne skupščine ne čutijo vezane, posebej če so ti sprejeti v nasprotju z njihovimi interesi in so zato glasovale proti.

Resno se zastavlja vprašanje, kakšen bi bil interes velesil¹⁰ v tem trenutku, da še naprej ostanejo v Združenih narodih, če bi odpravili njihovo pravico veta v Varnostnem svetu, ki edini sprejema pravno obvezujoče sklepe, še zlasti pa, kako bi se takšna rešitev odražala v dejanskem uresničevanju sklepov Varnostnega sveta Združenih narodov. Potrebno je namreč opozoriti, da na podlagi resolucije Generalne skupščine »Združni za mir« že zdaj obstaja možnost, da problem, o katerem ne more doseči odločitve Varnostni svet, obravnava Generalna skupščina Združenih narodov in sprejme o njem svojo resolucijo.

Ni neumestno vprašanje, zakaj je Zbor republik in pokrajin dobil po Ustavi iz leta 1974 pristojnosti, naštete v 286. členu. Že v začetku sem omenila, da gre v jugoslovanski federaciji za prostovoljno združene narode, ki v interesu vsakega naroda posebej in vseh skupaj uresničujejo med drugim tudi razvoj materialne osnove, kar se mi zdi življenjskega pomena za obstoj in razvoj vsake nacionalne entitete. Ekonomska prosperiteta omogoča ne nazadnje tudi razvoj na vseh ostalih vitalnih področjih, pomembnih za obstoj, razvoj in enakopravnost vsakega naroda in narodnosti. Pri tem ni potrebno

⁷ Smilja Avramov, str. 66.

⁸ Smilja Avramov, str. 68.

⁹ Smilja Avramov, str. 67.

¹⁰ Poleg Varnostnega sveta v sistemu ZN sprejema neposredno pravno obvezujoče odločitve še Meddržavno sodišče v Haagu.

posebej poudarjati, da pomeni razvoj vsake federalne enote posebej razvoj celotne federacije – in da so federalne enote hkrati po ustavi odgovorne za razvoj celotne skupnosti. Odločitve s področja ekonomskih odnosov s tujino vplivajo neposredno in posredno ne samo na ekonomske odnose med posameznimi federalnimi enotami, temveč tudi na vse druge sfere mednacionalnih odnosov. To pomeni, da ekonomskih odločitev ne moremo ločevati niti glede odločitev, ki zadevajo notranje ekonomske odnose (oz. ekonomske odnose s tujino), niti glede subjektov odločanja – še zlasti, ko gre za konkretne materialne obveznosti federalnih enot. Prav zaradi pomena ekonomske sfere za enakopravne odnose med federativnimi enotami je pomembno, da se sprejemajo odločitve soglasno po predhodnem usklajevanju mnenj. Popolnoma se strinjam s tistimi avtorji, ki menijo, da bi princip večinskega odločanja izzval v političnem življenju kaos. Dr. Smilja Avramov pozablja, ko primerja jugoslovansko federacijo npr. z ZRN, ZDA,¹¹ da gre v naštetih primerih za funkcionalno organiziranje lokalne samouprave enega naroda, medtem kot gre v jugoslovanskem primeru za federacijo, zgrajeno na večnacionalni osnovi. Večinski princip odločanja v zboru republik in pokrajin bi pomenil preglasovanje celih narodov. Zategadelj ne moremo pristati na tezo, da bi se t. i. poenotenje zunanje politike odvijalo v Zveznem zboru.

Kar pa zadeva komentar Smilje Avramov glede avtoritete našega predsedstva v mednarodnih odnosih, moramo vsekakor ugotoviti, da naše predsedstvo volijo republiške in pokrajinske skupščine.¹² Vsaka posamezna država z notranjo zakonodajo ureja način izvolitve predstavnikov, ki jo zastopajo v tujini, in to nikakor ne more biti v domeni mednarodnega javnega prava; zato mi ni jasno, kdo oz. kaj je tisto, kar po mnenju Smilje Avramov zmanjšuje avtoriteto legitimno izbranih najvišjih predstavnikov Jugoslavije.

Po mnenju Avramove imamo ne le neustrezen sistem glasovanja, temveč tudi neučinkovit mehanizem odločanja, ki ne odgovarja niti pogojem modernega življenja niti

proklamiranim načelom naše ustave. Je uvedba delegatskega sistema (ki teži predvsem k dvema ciljema, tj. zagotoviti neposreden vpliv delovnih ljudi na proces reprodukcije ter hkrati omogočiti vsem narodom in narodnostim enakopraven in direkten vpliv na odločitve, ki zadevajo na eni strani jugoslovansko federacijo in na drugi strani obstoj in razvoj vsakega njenega federalnega dela – ki je hkrati tudi nacionalna entiteta, pa naj gre za notranje zadeve ali za zadeve iz sfere zunanje politike) res v nasprotju s temeljnimi načeli Ustave, kot so npr. nacionalna svoboda in neodvisnost, vsestranski razvoj človekove osebnosti ter zблиževanje ljudi ter narodov in narodnosti v skladu z njihovimi interesi in težnjami pri ustvarjanju čedalje bogatejše kulture in civilizacije socialistične družbe, usklajevanje prizadevanj za razvoj materialne osnove socialistične družbe itd. Pri tem ne smemo pozabiti, da ta temeljna načela prostovoljno in enakopravno združeni narodi uresničujejo v interesu vsakega naroda oz. narodnosti posebej in hkrati vseh skupaj. Razvoj vsake posamezne federalne enote je pogoj za razvoj federacije kot celote. Kdo naj odloča v imenu narodov, če ne predstavniki teh narodov – narodnosti v zboru republik in pokrajin? Kdo je lahko avtentičnejši predstavnik teh narodov kot so predstavniki republiških in pokrajinskih skupščin v že omenjenem zboru? Ob tem pa avtorica zahteva, da bi morala biti bolj odprta javnosti in vplivu javnega mnenja. Mar ni cilj delegatskega sistema prav to?

V podpoglavju o operativnem vodenju zunanje politike navaja avtorica svoje kritično stališče o še nekem protislovju, ki je navzoče v naši zunanjepolitični praksi. To je protislovje med demokratičnim načelom javnosti in diplomatskim načelom tajnosti v zunanji politiki. Ob tem ugotavlja, da problem tajne diplomacije ni samo problem jugoslovanske zunanje politike, ki pa ga ponekod po svetu uspešno rešujejo tako, da ustanovljajo posebne neodvisne institute; ti imajo nalogo, da probleme iz zunanje politike ne le identificirajo, temveč tudi predlagajo možne rešitve in o tem obveščajo predstavnika telesa. S tem se vzpostavlja učinkovitejša kontrola predstavnških organov nad delom diplomatske službe.

Na koncu tega obširnega poglavja o mehanizmih zunanje politike se posveti še vlogi

¹¹ Smilja Avramov, *ibid.* str. 67.

¹² Predsedstvo sestavlja 9 članov in ne 8, kot to navaja dr. Smilja Avramov.

republik in pokrajin v procesu odločanja in izvajanja zunanje politike. Ob naštevanju podatkov, katere republike in avtonomne pokrajine sodelujejo s temi ali onimi tujimi državami, federativnimi enotami, itd., se spet ne more izogniti že standardni pripombi, da ni v svetu niti ene federativne države, kjer bi obstajala možnost samostojnih akcij federalnih enot, ne da bi pred tem obvestile in dobile soglasje federalne vlade.¹³ Ne moremo mimo že nekajkrat omenjenega dejstva, da gre v jugoslovanskem primeru za federacijo, zgrajeno na večnacionalni osnovi, ob tem, da ima vsaka federalna država diskrecijsko pravico, da po svoje uredi odnose federalnih enot do federacije. Gotovo obstajajo pri vsaki zvezni državi določene razlike, zato ne moremo federalnih principov kar vse povprek izenačevati, primerjati oz. posploševati. Vsekakor pa ne moremo in ne smemo primerjati federalne države z unitarno, kot npr. Jugoslavijo z Albanijo oz. Italijo, kar si dovoli dr. Smilja Avramov.¹⁴ V kolikor obstajajo v nekaterih republiških in pokrajinskih ustavah¹⁵ določbe iz sfere zunanje politike, ki so v globokem nasprotju z Ustavo SFRJ, potem je potrebno postaviti vprašanje odgovornosti Zveznega ustavnega sodišča.

Razvejanost mednarodne aktivnosti federalnih enot sama po sebi ni škodljiva, prav nasprotno. Lahko bi rekli, da je odraz vse tesnejše povezanosti in odvisnosti sveta. Logičen zaključek naše razvejane dejavnosti je, da enaka dejavnost poteka tudi v drugih državah, sicer ne bi mogli sklepati raznih mednarodnih sporazumov. Prof. dr. Smilja Avramov meni, da te povečini izolirane akcije postavljajo pod vprašaj celovitost nacionalnega interesa in da so odraz naših notranjih neresenih problemov in dilem. Pri tem si dovoli ilustrativno pripombo, češ da tudi najbolj precizni aparati ne bi mogli izračunati ekonomskega učinka vsestranskega sodelovanja posameznih federalnih enot s tujino.¹⁶ Menim, da bi to isto lahko veljalo tudi za dejavnost organov na zvezni ravni.

Smilja Avramov se zavzema za večje usklajevanje in večjo disciplino pri sodelovanju federalnih enot s tujino. Pri tem pa

pravi, da je potreben izdiferenciran pristop do posameznih federalnih enot, češ da niso vse v enakem položaju. Grobo rečeno, odpor Slovenije ne moremo označevati z nacionalizmom in ga postavljati v isti položaj kot npr. muslimanski nacionalizem, ki izvira iz povsem drugačnih teženj.¹⁷

V zadnjem poglavju »Kontrola zunanje politike« analizira avtorica mehanizme, ki so se izoblikovali po zadnji ustavi z namenom, da bi prišlo do večjega nadzora nad dejavnostjo posameznih organov iz sfere zunanje politike; tu ugotavlja, da načelo decentralizacije, ki se izraža skozi t. i. podružbljanje zunanje politike, ni rodilo pričakovanih rezultatov. Kot uspešen primer kontrole na tem področju navaja Kanado, kjer so razmejili diplomacijo kot sredstvo zunanje politike (v kateri je ohranjeno načelo diskrecije) – od zunanje politike kot celovite politike; v snovanje politike so pritegnili širši krog politikov, poslovnežev, vojaških predstavnikov in znanstvenih delavcev. Po Ustavi iz leta 1974 je kontrola Skupščine, ki se lahko izvaja 1. prek poročil ZIS o zunanjepolitični dejavnosti, 2. z ratifikacijo mednarodnih pogodb, 3. skozi delegatska vprašanja, 4. s kritiko vlade ali ministra za zunanje zadeve, 5. z izglasovanjem nezaupnice vladi, bolj formalna kot pa stvarna, kar kažejo tudi sedanje razmere.

Dr. Smilja Avramov, strokovnjakinja s področja mednarodnega javnega prava, je v tej knjigi izčrpno predstavila razloge za sedanjo večplastno krizo v Jugoslaviji, kakor jih pač sama zaznava. Pri tem pa se je pokazalo, da prave notranje situacije nikakor ne moremo analizirati s stališča mednarodnega javnega prava in da so za to pristojni edino strokovnjaki s področja (primerjalnega) ustavnega prava. Knjiga bo očitno naletela na burne odmeve tako med teoretiki mednarodnega javnega prava kot med teoretiki ustavnega prava, to pa zaradi svoje polemične naravnosti, kar je v današnji situaciji nedvomno koristno.

Irena Brinar

¹⁷ Smilja Avramov, str. 106.

¹³ Smilja Avramov, str. 84.

¹⁴ Smilja Avramov, str. 84.

¹⁵ Smilja Avramov navaja primer čl. 350 Ustave SR Hrvatske in 301. čl. Ustave SAPKosovo; str. 86.

¹⁶ Smilja Avramov, str. 98.

Antropologija

Dobro stoletje je minilo od takrat, ko je Lewis Morgan razdelil celotno zgodovino človeštva na tri obdobja: na obdobje divjštva, barbarstva in civilizacije. Ker je to delitev sprejel tudi Friedrich Engels, eden klasikov marksizma, so jo začeli za njim ponavljati tudi marksistični pismouki. In vsi, ki so v socialističnih deželah govorili o svojih ubogih očetih in bratih, ki niso imeli te sreče, da bi iznašli pisavo, razredno izkoriščanje, državo kot aparat nasilja in druge blagodatni »civilizacije«, so morali te svoje očete in brate obvezno zmerjati z »divjaki« in »barbari«. Že cicibančki v osnovni šoli, ki niso dovolj dobro obvladali tega zmerjanja, so dobivali in še dobivajo negativne ocene ter ne morejo zapustiti šolskih klopi, dokler se ga dobroba ne naučijo.

Toda kaj je pravzaprav »barbarstvo«? In kaj je »civilizacija«? Etimološko ne pomeni grška beseda *barbaros* nič drugega kot »brbljavca«, se pravi človeka, ki govori v nerazumljivem jeziku. Toda danes se starim Grkom to njihovo označevanje tujcev z »barbari« seveda obilno maščuje – še posebno pa se jim to maščuje prav v naši lepi deželi. Le malokdo med nami namreč še obvlada prelepi Homerjev jezik. Ta jezik je postal ob vsej svoji blagoglasnosti *nerazumljiv*, »barbarski« jezik. *Graecum est, non legitur!* In stari Grki, ti začetniki evropske civilizacije, so za nas nenadoma postali »barbari«! Seveda pa ne po *svoji*, temveč po *naši* krivdi.

Če psujem nekoga z »barbarom« in ga tako označujem za človeka, ki govori »nerazumljiv« jezik, s tem v resnici ne izpričujem njegovega barbarstva, temveč *svojo lastno*. Noben jezik ni namreč že sam po sebi nerazumljiv. Sleherni jezik je razumljiv neki večji ali manjši skupini ljudi, ki ga govorijo. Nerazumljiv je le za *druge*, se pravi za tiste, ki niso voljni in sposobni, da bi se ga naučili in prodrli v njegove skrivnosti. Prav označevanje tistih, ki govorijo, mislijo in čutijo drugače kot mi sami, za »barbare«, je *resnično* barbarstvo. Nasprotno pa je *civiliziranost* nekega posameznika in nekega naroda tem večja, čim bolj se je sposoben približati tudi *drugim* posameznikom, *drugim* narodom, *drugim* jezikom, *drugim* kulturam, *drugim*

rasam, *drugim* obdobjem zgodovine človeštva. Seveda pa civiliziran človek s tem ne izgubi svoje *lastne* drugosti. Nasprotno, šele preko spoznavanja in spoštovanja tuje drugosti se uči spoznavati in spoštovati svojo lastno.

Prav v tem vidim *civilizatorično* vlogo Južničeve knjige, ki ji je namenjen tale zapis. Slovenci lahko naštejemo predvsem trije ljudi – vsekakor pa ne mnogo več kot toliko – ki se niso zadovoljili s tem, da bi nam približali samo ta ali oni narod, jezik ali kulturo, temveč so razgrnili pred našimi očmi kar celotno človeško stvarnost v njeni svetovni, planetarni razsežnosti – in to ne le v prostoru, ampak tudi v času, saj ne smemo pozabiti, da seže zgodovina genusa *homo* kar nekaj milijonov let v preteklost. Prvi med temi tremi ljudmi je sedaj žal že pokojni Božo Škerlj, drugi Anton Trstenjak, tretji in najmlajši pa Stane Južnič. Čeprav je bil prvi med njimi po stroki biolog, medtem ko je drugi psiholog, tretji pa politolog, so vsi trije odločno presegli meje svojih strok in se bližajo človeku, temu najbolj protejskemu pojavu sveta, tako kot zasluži – se pravi po najrazličnejših poteh, ki jih utirata znanost in filozofija, družboslovje in naravoslovje. Če primerjam Južniča s Škerljem, tem sijajnim poznavalcem kultur »primitivov«, mu moram priznati, podobno kot njemu, predvsem zasluge pri povezovanju družboslovja z *biologijo*, to temeljno naravoslovno znanostjo o človeku. Prav tu pa je naše družboslovje resnično golo in boso. Kar pogledjmo, kaj lahko preberemo v *Sociološkem leksikonu*, ki je izšel leta 1982 v Beogradu in so ga sestavljali najeminentnejši jugoslovanski sociologi, pod geslom »Pračovek«! Neki doktor znanosti, ki ga iz usmiljenja ne bomo imenovali, nas pod tem geslom podučuje v stilu Politikinega Zabavnika, od koder izvirajo najbrž tudi njegove informacije: »Naučnici su dosada utvrdili postojanje sledećih vrsta pračoveka.« Nato pa našteva štiri take »vrste pračoveka«: *Pitekanthrop*, *Sinantrop*, *Neandertalac*, *Homo sapiens fossilis*.

Če bralcu morda še vedno ni očitna popolna ignoranca našega avtorja, je prijazno vabljen, da odpre Južničevo knjigo na strani 113, kjer so navedene najpomembnejše razvojne oblike naših prednikov ter označene z izrazi, ki veljajo v sodobni znanosti. Lahko pa si ogleda tudi čedno sličico na strani 120,

čprav je opremljena z nekam neestetskim dodatkom možička v telovadnih hlačkah, ki naj bi predstavljal sodobnega človeka. (Ta sličica, ki je povzeta iz znamenite knjige *Lucy*, izpod peresa Johansona in Edeya, je brez tega dodatka objavljena tudi v moji knjigi »Sla po neskončnosti«, ki je izšla eno leto pred Južničevo). Epohalna odkritja na področju paleoantropologije, do katerih je prišlo v zadnjega pol stoletja, so pustila našega avtorja takorekoč v stanju deviške nedolžnosti. Nehote se človek spomni ob tem na tistega znamenitega moža, ki je menda izpričal svojo genialnost s tem, da je že pri petih letih vedel natanko toliko kot pri petdesetih. Danes bi se vsakdo lepo zahvalil tistemu, ki bi nas hotel poučevati o mikrofizi, pa ne bi kaj vedel o verižni reakciji in atomski bombi – se pravi o dosežkih, do katerih je prišlo v zadnjega pol stoletja. V družboslovju pa si take reči mirno dovoljujemo. Da pri tem ne gre le za individualni spodrselj našega avtorja, pa nam dokazuje dejstvo, da v vsem eminentnem zboru izdajateljev našega leksikona ni bilo nikogar, ki bi ob njegovih oslarijih planil pokonci in protestiral.

Da tudi z mlajšo generacijo naših družboslovcev ni mnogo bolje, pa kaže primer študentke na FSPN, ki je moje predavanje o izvoru človeka pospremila z – zehanjem. Čprav čednega dekleta ne bi rad primerjal z nesnažno živaljo, se človek ob tem nehote spomni na svinjo iz basni Krilova, ki se je najprej nazrla želoda s stoletnega hrasta, nato pa jela riti po njegovih koreninah – ne da bi se zavedala, da je prav tod izvor hrane, od katere živi.

Toda naj bom pravičen. Kot predavatelj na FSPN sem imel priliko slišati iz ust študentov spontano ostro kritiko na račun nekaterih predavateljev in predmetov – in prav tako spontano *hvalo* Južniču in njegovi antropologiji. Videti je, da je Južničevo civilizatorsko poslanstvo naletelo na plodno zemljo. Očitno pa je tudi, da razume Južnič svoje delo prav kot *civilizatorsko* poslanstvo, in ne le kot prispevek k čisti znanosti. To lahko razberemo že iz neštevilnih opomb pod črto, kjer Južnič s pravo profesorsko natančnostjo pojasnjuje posamezne latinske in grške besede, ki jih uporablja. K napredku znanosti te opombe seveda ne prispevajo ničesar – imajo pa izreden pomen za širjenje študentovega obzorja. Nazorno mu kažejo,

da izobraženec takorekoč sploh ne more odpreti ust, ne da bi pri tem črpal iz bogate zakladnice antičnih jezikov in antične kulture. Predvsem pa mu branijo, da bi uporabljal besede po nemarnem, ne da bi se poglobil v njihov pomen, brez spoštovanja do njihove častitljive preteklosti.

Pomen Južničeve knjige je torej že v tem, da nam govori o stvareh, ki bi jih že zdavnaj morali vedeti – pa ne le študentje, ampak tudi mi, odrasli intelektualci, ki živi v materialni javnosti niti ne govorimo. Vendar pa se njen pomen s tem še nikakor ne izčrpa. Kar je v njej teoretsko *ново*, je predvsem njegova analiza človekove *zasidranosti* v njegovem »tukaj« in »zdaj« – se pravi v njegovi *telesnosti*, v *prostoru* in *času*. Človek je po Južniču predvsem *materialno* bitje, ki živi v materialnem okolju, od katerega je njegovo življenje odvisno. Toda hkrati se človek ravno kot človek nenehno *sooča* s to svojo materialnostjo, jo skuša osmisлити, preseči, negirati – seveda brezuspešno. Nenehno se spopada s problemi svoje *prostorske* in *časovne omejenosti*, s problemom boleznin in staranja, in končno s problemom vseh problemov – s problemom smrti. Čprav Južnič tega ne pove izrecno, je človek, kot nam ga predstavlja, v bistvu *tragično* bitje. Njegova materialna omejenost je namreč prav tako integralen del njegove narave, kot njegova prometjska težnja, da bi jo presegel. Taka razmišljanja so redka v običajnih antropoloških knjigah, tako da Južničevo delo v tem oziru vsekakor izstopa.

Ob Južničevih izvajanjih o odnosih med človekom in *prostorom* pa bralca vendarle nekoliko preseneti, kako da pri tem ne navaja nobene domače literature. Psihologi in sociologi, ki se v Sloveniji ukvarjamo s tem problemom, se namreč lahko pohvalimo s kar dolgo tradicijo in s kar impresivno vrsto raziskav in publikacij. Toda kdo bi mogel Južniču v tem oziru karkoli očitati? Ko pa niti psihologi in sociologi (slučajno sem oboje v eni osebi) doslej še nismo poskušali najti skupnega jezika na tem področju! Edinole na relaciji med sociologi in arhitekti je bilo doslej nekaj resnejših poskusov. Te moje pripombe ob Južničevi knjigi torej ne gre jemati kot očitek, temveč predvsem kot *predlog* – za polemiko in sodelovanje.

Še tole. Iz knjige, ki leži pred nami, na prvi pogled ni razvidna orjaškost dela, ki ga je Južnič opravil, kajti tiskar je spravil pri-

bližno dve strani normalnega teksta na eno samo. To je morda v prid ceni knjige – ki pa še vedno velja blizu milijon starih dinarjev – ni pa v prid njeni obliki in berljivosti. Po mojem bi si ta knjiga zaslužila privlačnejšo obliko.

Jan Makarovič

Kaj je razsvetljenje?

Več razlogov je, da lahko izid letošnje prve številke Vestnika Inštituta za marksistične študije ZRC SAZU s temo, »Kaj je razsvetljenje?« označimo kot pomembno. Danes zavoljo medijskih efektov, ki v glavnem sodijo k programu estetizacije politike tudi ljudje teoretične proveniencije najraje sestopajo iz teorije v aktualnost na način pogrošne brkljarije. Zato je poskus mišljenja iz temeljev in izhodišč izjemen dogodek, in sam po sebi razsvetljevski. Kajti vprašanje o razsvetljenstvu je vprašanje o izhodiščih in osnovah tistega, čemur tudi v Sloveniji danes ponujamo roko, ko govorimo o evropskosti in demokratičnosti. Razsvetljevška zasnova zaupa v samostojno in neprisljano moč in prodornost duha tudi tam, kjer se ljudje te moči morda niti ne zavedajo. Šla je skozi celo serijo kriz, kritik in padcev. Že iztek francoske revolucije, katere dvestoletnico bomo beležili kaj kmalu, je povzročil »gnitje absolutnega duha« in krizo vere v razum, s sestopom k stiskam izgubljenega posameznika, ki je ostal brez občega vodila in opore, in s padcem do trdnih, a človeško neobvladljivih in sovražnih dejstev pozitivnega naravnega kraljestva. Tudi mesijansko prosvetiteljstvo, ki je iz partijne elite skušalo z zgledi in s silo sejati seme boljše človečnosti med mase, je prišlo na slab glas. Danes, sredi polemik o koncu moderne, je razsvetljenje, ki ga je kritično osvetlila že kritična teorija (Horkheimer-Adorno: *Dialektika razsvetljenstva*), spet predmet spopada. Prav Habermas, nekakšen naslednik Frankfurtske šole, je paradoksalno v boju zoper francosko folozofijo postmodernizma (Lyotard), ki z zatonom modernizma neposredno meri tudi zoper razsvetljevski ideal razu-

ma, postal branilec modernizma in razsvetljenstva. Celovitost razsvetljevškega uma je danes pogosto dojeta kot totalitarna, nasilna, ogrožajoča. Ali se mora torej sodobno mišljenje, ki zahteva številne avtonomije kot protiutež totalitarnemu in zato tudi nasilnemu zgodovinskemu rezonu, odreči umski argumentaciji, naslonjeni na tradicije razsvetljenstva?

Tematski sklop »Kaj je razsvetljenje?« je zgledno pripravil Rado Riha. Prvi del vključuje klasični besedili Immanuela Kanta (»Odgovor na vprašanje: Kaj je razsvetljenje?«, in »Spor fakultet«) ter na Kanta vezane sodobne zapise Michela Foucaulta (»Kaj je razsvetljenje?« in »Kant: Was ist Aufklärung«) in Jürgena Habermasa (»S puščico v srce sedanjosti«). Slednji je s tem besedilom tudi pospremil Foucaultovo smrt. V drugem delu sledi enajst prispevkov domačih teoretikov, ki tematizirajo problem razsvetljenstva »v srcu sedanjosti« (Eva Bahovec, Bojan Baskar, Mladen Dolar, Tine Hribar, Tomaž Mastnak, Neda Pagon, Rado Riha, Jelica Šumič-Riha, Andrej Ule, Pavle Zgaga in Slavoj Žižek). Aktualnost Kantovega vprašanja ugotavljajo vsi. Vendar povečini ne gre za to, da bi si zastavili zadevo tako, kot se je kazala Kantu: kot zavzemanje za razsvetljenje proti njegovim nasprotnikom. Premenljivi zgodovinski čas med njegovim razsvetljevskim entuziazmom in našim cinično-skeptičnim umom je omogočil, da delimo tudi v razsvetljenstvu stvari na tisto, kar nam ugaja, in tisto, kar bi radi pozabili. Če zastavimo zadevo na zaostren način: v Kantovem pristopu se skriva tako vprašanje o pravicah do revolucije kot temeljno in pogosto skrito ali zabrisano izhodišče celotne meščanske demokracije, kot tudi drzni pedagoški eros, ki v zadnji instanci kot razsvetljeno stanje pričakuje položaj, v katerem bo obči zakon hkrati ponotranjeni zakon vseh subjektov v zgodovini. Tej »nelagodnosti v razsvetljenstvu« pa se pridružuje še druga, večidel skupna poteza priloženih spisov: vsi pristopi hkrati navezujejo na razsvetljenje kot njegovi legitimni dediči, ali vsaj z željo, da bi to bili. Kot dedič razsvetljenstva je naslovljena psihoanaliza, pa tudi nova družbena gibanja in še kaj. Videti je, da je treba razum braniti tudi v teoriji. V tem protislovju med nelagodjem ob razsvetljenstvu in prizadevanjem, da bi bili njegovi legitimni dediči (očitno zoper

nelegitimne dediče), se giblje današnji teoretični um. Če je v tem razcepu tudi slovenskim komentatorjem in raziskovalcem kaj skupnega, jim je gotovo kantovska pozicija sestopa iz teorije v zgodovinske boje na teoretičen način. Naj so dileme še tako zaostrene in izhodi še tako zastrti in problematični, teorija je lahko v zgodovini dejavna le na teoretičen način, in je zato nujno razsvetljenska. Zato je tudi Vestnik Inštituta za marksistične študije pomembno politično dejanje teorije.

Učenjaki več ne verjamejo, da je njihova vloga v neposrednem razsvetljevanju človeštva. Tudi o razsvetljenstvu razmišljajo s pridihom resignacije, ki se zaveda, da njen trenutek nastopa šele tedaj, ko pade mrak in je neka doba že mrtva. Hkrati pa ne pristajajo na svečanosti, ki se uprizarjajo ob mrtvem truplu, in s tem preprečujejo, da bi se sodob-

nost oblačila v praznja oblačila preteklosti. »Duh časa samo navidez ponuja dilemo: moderna ali postmoderna; ta dilema je lažna in nevarna. Nasprotje razsvetljenstva je protirazsvetljenje, nasprotje moderne protimoderna, nasprotje modernizma primitivizem – in tu smo.« (Tomaž Mastnak v tej številki Vestnika, stran 102.) Teorija lahko varuje zgodovinsko preteklost pred primitivizmom sedanosti. Toda pred móro, ki pritiska na sodobnost, ne more osvoboditi niti sebe same. Na osnovno razsvetlensko vprašanje: »Ali človeški rod nenehno napreduje k boljšemu?«, teorija ne daje nikakršnega odgovora več. In samo v tej odsotnosti odgovora je vsebovano vse, kar nam teorija od Kanta do danes lahko ponudi kot svoj lasten napredek.

Lev Kreft

Pogledi (Split) št. 3-4/1986

Aktualnosti: TONČI ŠITIN: Zgodovina komunistične partije kot zgodovina družbe; *Avantgardnost zveze komunistov danes:* SRĐAN VRCAN: Avantgardnost na nov način; ZORAN VIDOJEVIĆ: Predpostavke za obnovo razredne identitete zveze komunistov; MILIVOJ OREB: Vodilna vloga in avantgardnost v političnem življenju; SREČKO MIHAILOVIĆ: Odnos mladine do zveze komunistov; ZORAN MALENIĆ: Dileme avantgardnosti; BOŠKO ŠORE: Zveza komunistov v materialni proizvodnji v Dalmaciji; SLOBODAN BJELAJAC: ZKJ v jugoslovanski populaciji; BORIS VUŠKOVIĆ: Nacionalna struktura članstva ZKJ (1971-1985); IVAN PERIĆ: Nekateri posebnosti gibanj v socio-profesionalni strukturi ZKJ; BORIS VUŠKOVIĆ: Fluktuacija članstva ZKJ (1973-1984); STOJAN OBRADOVIĆ: Aktualne tendence in obeležja gibanj mladih v članstvu ZK; MARIJAN JURJEVIĆ: Struktura po spolu v ZKJ (1981-1984); *Prispevki k raziskovanju delavskega gibanja v Dalmaciji* (Mira Kolar-Dimitrijević, Toma Milenković, Franko Mirošević, Ivan Perić, Miroljub Vasić, Marijan Maticka, Berislav Jandrić); *Eseji:* ŽARKO RISTIĆ: Država in uporaba presežnega dela; TOMISLAV Ž. NIKOLIĆ: Razredna narava družbenega kapitala v samoupravnem socializmu; *Prikazi.*

Kulturni radnik (Zagreb) št. 2/1987

MILIVOJ SOLAR: Kulturni pluralizem v Jugoslaviji; TOMISLAV KETIG: Kultura in politika na jugoslovanski način; MILAN ĐURČINOV: Kultura in skupništvo; VUK KRŃJEVIĆ: Kultura in kriza; *Socializem in reforme:* ZDENEK MLINAR: Reforma političnega sistema v ZSSR; BORIS BANOVAĆ: Ob razpravi o »Projektu Gorbačov«;

Eseji: JACQUES D'HONDT: Marx in Heglov pojem dela; ALEKSANDAR ŠTULHOFER: Uvod v razumevanje paralelnih svetov; *Zveza komunistov:* VELJKO CVJETIČANIN: Pristop k proučevanju razredno-socialne strukture ZKH; *Postmoderna:* PETER BÜRGER: Postmoderna: vsakdanjost, alegorija in avantgarda; FELIX TORRES: Post? Oblike in bistvo novega spora starih in modernih; *Ideje, pogledi, mnenja.*

Socializam (Beograd) št. 7-8/1987

MARKO ORLANDIĆ: Uresničevanje stališč ZKJ o razvoju socialističnega samoupravljanja, bratstva in enotnosti ter skupništva na Kosovu; STANKO STOJČEVIĆ: Socialistično samoupravljanje je naša edina zgodovinska pot; SERGEJ KRAIGHER: Dolgoročni program ekonomske stabilizacije v luči aktualnih problemov družbeno-ekonomskega razvoja; *Kaj spreminjati v ZSD?* MILIJA KOMATINA: Se lahko in kako se lahko uskladita načeli samostojnosti in enotnosti; INGA KRALJEVIĆ: Problem odgovornosti za uresničevanje družbene lastnine in spremembe ter dopolnila ZSD; DRAGUTIN MARSENIĆ: Realnost naj ima prednost pred vizijami; DOBRICA SARIĆ: Hitreje odpravljati napake; MIJAT ŠUKOVIĆ: Ne kakršnekoli, pač pa kvalitetne spremembe; LJUBOMIR MADŽAR: Spremembe ZSD kot komponenta institucionalnega prilagajanja jugoslovanskega gospodarstva; MIODRAG ZEČEVIĆ: Blokiran družbeni sistem; IVICA PRGA: Od krize do realne družbe dela; ĐORĐI ČAČA: Zakaj ne deluje sistem odgovornosti; *Komentarji:* MIRKO ARSIĆ: Zaupanje, ki se mora potrditi v praksi; *Obletnice:* DOBROSAV BJELETIĆ: Aktualnost Gramscijeve koncepcije komunistične avantgarde in družbene hegemonije delavskega razreda; *Prikazi.*

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

I. MARKSIZEM

- ALIEVA Dil'bar Jakubovna: »Vtoroe otkrytie« nasledenija Karla Marksa. Sociologičeskie issledovanija, (1987)3
- NIKOLIČ Miloš: Zapadni marksizam. Opredeljenja, 18 (1987)2 Oltre Gramsci, con Gramsci. Critica marxista, 25(1987)2-3 (tematska številka)
- VRAČAR Stevan: Uporišta »marksističskog junsnaturalizma« – II. Marksistička misao, (1987)2
- JAY Martin: Marxism and Totality: The Adventures of a Concept from Lukacs to Habermas. Cambridge: Polity Press; 1984
- RAKOWSKI Marc: Vzhodnoevropskemu marksizmu naproti. Ljubljana: Komunist; 1987
- SAYER Derek: The Violence of Abstraction: The Analytic Foundations of Historical Materialism. Oxford: Basil Blackwell; 1987

II. FILOZOFIJA

- ARENDT Hannah: Svoboda in politika. Nova revija, 6(1987)58-60
- JACQUETTE Dale: Metamathematical Criteria for Minds and Machines. Erkenntnis, 27(1987)1
- JANKELEVITCH Vladimir. Aut-aut, (1987)219 (tematska številka)
- DANCY Jonathan: An Introduction to Contemporary Epistemology. Oxford: Basil Blackwell; 1986
- FILOZOFIJA modernog doba: Filozofska antropologija. Sarajevo: Veselin Masleša; 1986
- GEORGE Francois: Učinek gobezdala. Ljubljana; Maribor: UK ZSMS; 1986
- HELLER Agnes: Beyond Justice. Oxford: Basil Blackwell; 1987
- HELLER Agnes: Radical Philosophy. Oxford: Basil Blackwell; 1987
- HRIBAR Mirko: Zgodovina filozofije: Antična filozofija. Ljubljana: Državna založba Slovenije; 1987
- PAŽANIN Ante: Moderna filozofija i politika. Zagreb: Informator, Fakultet političkih nauka; 1986
- POTRČ Matjaž: Zapis in govornica. Ljubljana: Partizanska knjiga; 1986
- STRES Anton: Heglovo in Marxovo pojmovanje svobode. Ljubljana: Slovenska matica; 1987

III. SOCIOLOGIJA – OBČA

- ISTRAŽIVANJE društvene strukture. Revija za sociologiju, 16(1986)1-4 (tematska številka)
- LAMBELET Daniel: Quand les acteurs sociaux entendent des voix. Regard sur le regard du sociologue. Sociologia Internationalis, 25(1987)1

- FRISBY David: Fragments of Modernity: Theories of Modernity in the Work of Simmel, Kracauer and Benjamin. Cambridge: Polity Press; 1985
- JACKSON John A.: Migration. London; New York: Longman; 1986
- JORDAN Bill: Rethinking Welfare. Oxford: Basil Blackwell; 1987
- KLASNA borba i socijalna diferencijacija: prilog istraživanju socijalne strukture jugoslavenskog društva. Zagreb: Centar CK SKH za idejno-teorijski rad »Vladimir Bakarić«, Globus; 1987
- LEFORT Claude: The Political Forms of Modern Society: Bureaucracy, Democracy, Totalitarianism. Cambridge: Polity Press; 1986
- MANICAS Peter T.: A History and Philosophy of the Social Sciences. Oxford: Basil Blackwell; 1987
- MRKŠIĆ Danilo: Srednji slojevi u Jugoslaviji. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije; 1987
- PETERMANN Thomas: Ethik, Wissenschaft und Technik: Versuch einer Problemskizze. Koeln: Deutscher Instituts-Verlag; 1985
- RANDALL Collins: Weberian Sociological Theory. Cambridge: Cambridge university Press; 1986
- SOCIOLOŠKE teme: Študijsko gradivo. Ljubljana: MC Univerze Edvarda Kardelja, Zveza organizacij za tehnično kulturo Slovenije, Fakulteta za elektrotehniko; 1987

POSEBNE SOCIOLOGIJE

- BLAGOJEVIĆ Marina: Društveni položaj žena – stvaralaca. Žena, 45(1987)3
- CETRON Marvin J.: Jobs of the Future: The 500 Best Jobs – Where They'll Be and How to Get Them. New York: McGraw-Hill; 1985
- ČALDAROVIĆ Ognjen: Suvremeno društvo i urbanizacija. Zagreb: Školska knjiga; 1987
- DEMOCRACY and Mediating Structures: A Theological Inquiry. Washington: American Enterprises Institute for Public Policy Research; 1980
- FRENKEL Stephen J.: Industrial Sociology and Workplace Relations in Advanced Capitalist Societies. International Journal of Comparative Sociology, 27 (1986)1-2
- FRITH Simon: Sociologija roka. Beograd: IIC, CIDID; 1987
- GARFINKEL Harold: Studies in Ethnomethodology. Cambridge: Polity Press; 1987
- GENDER and Expertise. Radical Science, (1987)19 (tematska številka)
- GOLDTHORPE J.E.: Family Life in Western Societies: A Historical Sociology of Family Relationships in Britain and North America. Cambridge: Cambridge University Press; 1987

- GOVONI Norman: Promotional Management. Englewood Cliffs: Prentice-Hall; 1986
- HIRSCHHORN Larry: Beyond Mechanization: Work and Technology in a Post-Industrial Age. Cambridge (Mass.): London: MIT Press; 1986
- KOPELMAN Richard E.: Managing Productivity in Organisations: A Practical, People-Oriented Perspective. New York etc.: McGraw-Hill; 1986
- KUMAR Krishan: Utopia and Anti-Utopia in Modern Times. Oxford: Basil Blackwell; 1987
- LES SCIENCES sociales des religions aujourd' hui: Jalons et questions. Archives de sciences sociales des religions, 32(1987)63.1 (tematska številka)
- LUHMANN Niklas: Love as Passion: The Codification of Intimacy. Cambridge: Polity Press; 1986
- LUKACS Gyorgy: Roman i povijesna zbilja: Izbor radova. Zagreb: Globus; 1986
- MILIĆ Vojan: Sociologija saznanja. Sarajevo: Veselin Mašleša; 1986
- PLUT Dušan: Slovenija – zelena dežela ali pustinja? Ljubljana: UK ZSMS, Krt; 1987
- PRAZNICI, svetkovine, rituali. Kultura, (1986)73–75 (tematska številka)
- REILLY Thomas W., Entwisle Doris R., Doering Susan G.: Socialization into Parenthood: A Longitudinal Study of the Development of Self-Evaluations. Journal of Marriage and the Family, 49(1987)2
- RELIGION and Popular Media. Social compass, 34(1987) 1 (tematska številka)
- RUPEL Dimitrij: Besede božje in božanske. Ljubljana: Cankarjeva založba; 1987
- RUŽIĆ Mira: Biti. Ljubljana: Komunist; 1987
- SEGALÉN Martine: Historical Anthropology of the Family. Cambridge: Cambridge University Press; 1986
- SICHTERMANN Barbara: Femininity: The Politics of the Personal. Cambridge: Polity Press; 1986
- STROJIN Tone: Uvod v pravo okolja. Ljubljana: Delavska enotnost; 1987
- SUPEK Rudi: Grad po mjeri čovjeka: S gledišta kulturne antropologije. Zagreb: Naprijed; 1987
- THE SOCIOLOGY of Legitimation. Current Sociology, 35(1987)2 (tematska številka)
- WATKINS Cotts Susan, Menken Jane A., Bongaarts John: Demographic Foundations of Family Change. American Sociological Review, 52(1987)3
- ŽIŽEK Slavoj: Jezik, ideologija, Slovenci. Ljubljana: Delavska enotnost; 1987
- IV. POLITIČNE VEDE
- BOBBIO Norberto: The Future of Democracy: A Defence of the Rules of the Game. Oxford: Polity Press; 1987
- DORDEVIĆ Jovan: Federalizam i regionalizam. Beograd: Savremena administracija; 1987
- FEHER Ferenc: Eastern Left, Western Left: Totalitarianism, Freedom and Democracy. Cambridge: Polity Press; 1987 (tematska številka)
- ITALIJANSKA levica: Marksizam u svetu, 14(1987)3–4
- MILLER Charles: Lobbying Government: Understanding and Influencing the Corridors of Power. Oxford: Basil Blackwell; 1987
- OREŠKOVIĆ Stipe: Komunizam i nacija. Socijalizam, 30 (1987) 4
- POLITICAL Parties: Electoral Change and Structural Response. Oxford: Basil Blackwell; 1987
- SLAVUJEVIĆ Zoran: Savremeni politički mit. Beograd: Radnička štampa; 1986
- SURČULIJA Živko: Ko vlada nacijom: Marksizam, nacija i (dez)integracija. Beograd: Naučna knjiga; 1987
- THE IDEOLOGY of the New Right. Cambridge: Polity Press; 1986
- DRUŽBENOPOLITIČNI SISTEMI
- ABRAMOV Ju. K., Zubok V.M.: Tradiciji i mity američanskog narodovlastija. SŠA-ekonomika, politika, ideologija, (1987)6
- AKTUELNI trenutak socijaldemokratije. Marksizam u svetu, 14(1987)1–2 (tematska številka)
- BRUNK Gregory G., Caldeira Gregory A., Lewis-Beck Michael S.: Capitalism, socialism, and democracy: An empirical inquiry. European Journal of Political Research, 15(1987)4
- GREEN Pete: British capitalism and the Thatcher years. International Socialism, (1987)35
- KRIESI Hanspeter, Van Praag Philip Jr.: Old and new politics: The Dutch peace movement and the traditional political organizations. European Journal of Political Research, 15(1987)3
- PETRANOVIĆ Branko: Jugoslovenski federalizam: Ideje i stvarnost: tematska zbirka dokumenata. Beograd: Prosveta; 1987
- TEORIJA i praksa »realnog socijalizma«: Rezultati uporednog istraživanja. Beograd: Filip Višnjić, Centar za filozofiju i društvenu teoriju Instituta društvenih nauka; 1987
- POLITIČNA ZGODOVINA IN ZGODOVINA POLITIČNE MISLI
- ASHFORD Douglas E.: The Emergence of the Welfare States. Oxford: Basil Blackwell; 1987
- FRENKEL' Matvej Jul'evič: Socializm i nacional'no-osvoboditel'noe dvizhenie v Afriki (1917–1939). Narody Azii i Afriki, (1987)3
- GRAFENAUER Bogo: Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj. Ljubljana: Slovenska matica; 1987
- JONES A. H. M.: Athenian Democracy. Cambridge: Cambridge University Press; 1986
- KIERNAN Victor Gordon: State and Society in Europe 1550–1650. Oxford: Basil Blackwell; 1986
- KORUNIĆ Petar: Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici: Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848–1870. Zagreb: Globus, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu; 1986
- KUEHNRICH Heinz: Die Entfesselung des zweiten Weltkrieges und der »seltsame Krieg« im zeitgenössischen Urteil der KPD (September 1939 bis April–Mai 1940). Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung, 28 (1987)4

- MARKOVIĆ Dragan: Zavera Informbiroa. Beograd: Narodna knjiga, Partizanska knjiga; 1987
- MEADWELL Hudson: Exchange relations between lords and peasants. *Archives Europeennes de Sociologie*, 28(1987)1
- MEYERS Reinhard: Klio und Kalliope oder: realhistorische und mythische Elemente in Erklärungen des Imperialismus und der internationalen Abhängigkeit. *Neue Politische Literatur*, 32(1987)1
- PETRANOVIĆ Branko: Jugoslavenski federalizam: Ideje i stvarnost: Tematska zbirka dokumenata: 1914–1943. Beograd: Prosveta; 1987

V. MEDNARODNI ODNOSI

- AČIMOVIĆ Ljubivoje: Nauka o međunarodnim odnosima: Teorije i istraživački pravci. Beograd: Naučna knjiga; 1987
- ALLEMAGNE: deux etats, une nation. *Revue française de science politique*, 37(1987)3 (tematska številka)
- CARLSNAES Walter: Ideology and Foreign Policy: Problems of Comparative Conceptualization. Oxford: Basil Blackwell; 1987
- COHEN Benjamin J.: In Whose Interest: International Banking and American Foreign Policy. New Haven; London: Yale University Press; 1986
- DIPLOMATIČESKI slovar'. Moskva: Nauka; 1986
- FALK Rainer: Die Bedeutung des »neuen Denkens« fuer die Nord-Sued-Politik. Zur Dritte-Welt-Politik der UdSSR. *Blaetter fuer deutsche und internationale Politik*, 32(1987)8
- KOKOŠIN A. A., Kortunov A. V.: Stabil'nost' i peremeny v meždunarodnyh otnošenijah. SŠA-ekonomika, politika, ideologija, (1987)7
- PADJEN Ivan: Čudorednost i međunarodno pravo. Naše teme, 31(1987)1–3
- PETKOVIĆ Ranko: Jugoslavija i kriza na Bliskom istoku. *Socijalizam*, 30(1987)4

MEDNARODNO DELAVSKO GIBANJE

- REVOLUCIJA nije partijska stvar: Komunističke kritike boljševizma. Beograd: Filip Višnjić, Književne novine; 1987

VI. KOMUNIKOLOGIJA IN NOVINARSTVO

- CHARON Jean-Marie: Videotex: from interaction to communication. *Media, Culture and Society*, 9(1987)3
- ERICJAN S. S.: Ob'edinenye redakcii teledenija i radioveščanija: opyt i problemy. *Vestnik moskovskogo univerziteta*. Ser. 10. *Žurnalistika*, (1987)3
- GAZIANO Cecile, McGrath Kristin: Measuring the Concept of Credibility. *Journalism Quarterly*, 63(1986)3
- IVANČEVIĆ Nikola: Die Journalistenausbildung in Jugoslawien. *Publizistik*, 32(1987)2
- JOWETT Garth S.: Propaganda and Communication: The

Re-emergence of a Research Tradition. *Journal of Communication*, 37(1987)1

- KENNAMER David J.: Gender Differences in Attitude Strength, Role of News Media and Cognitions. *Journalism Quarterly*, 63(1986)4
- O'KEEFE Garrett J., Reid-Nash Kathaleen: Crime News and Real-World Blues. The Effects of the Media on Social Reality. *Communication Research*, 14(1987)2

VII. SLO, DRUŽBENA SAMOZAŠČITA IN VOJAŠKE VEDE

- JANŠA Janez: Enakopravnost jezikov v JLA. *Časopis za kritiko znanosti*, (1986)91–92
- KING Ralph: The Iran–Iraq War: The Political Implications. London: International Institute for Strategic Studies; 1987
- SHUCHMAN Daniel: Nuclear strategy and the problem of command and control. *Survival*, 29(1987)4

VIII. ZNANOST, KULTURA, ŠOLSTVO, ZDRAVSTVO

- BIOLOGIJA i kultura. *Marksizam u svetu*, 14(1987)5–6 (tematska številka)

IX. PSIHOLOGIJA

- MACKAY Charles: Extraordinary Popular Delusions and the Madness of Crowds. New York: Farrar, Straus and Giroux; 1986
- THE DICTIONARY of Developmental and Educational Psychology. Oxford: Basil Blackwell; 1986

X. POLITIČNA EKONOMIJA IN GOSPODARSTVO

- BODDY Martin: Sunbelt City? A Study of Economic Change in Britain's M4 Growth Corridor. Oxford: Clarendon Press; 1986
- JANKOVIĆ Novak: Ogleđ o razvoju ekonomskih ideja. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Ekonomski institut; 1986
- MCKINLEY William: Complexity and Administrative Intensity: The Case of Declining Organizations. *Administrative Science Quarterly*, 32(1987)1
- PRIVATIZATION. *Journal of Policy Analysis and Management*, 6(1987)4 (tematska številka)
- RETHINKING Socialist Economics: A New Agenda for Britain. Oxford: Polity Press; 1986
- SCHMID Guenther: Zur politisch-institutionellen Theorie des Arbeitsmarkts. *Politische Vierteljahresschrift*, 28(1987)2
- ŠUKOVIĆ Mijat: Reforme u socijalističkim zemljama – istorijski put i uslov razvoja socijalizma. *Socijalizam*, 30(1987)2
- VOJNIĆ Dragomir: Ekonomska stabilizacija i ekonomska kriza. Zagreb: Globus, Ekonomski institut; 1986

UDC 396.5:330.342.146(481)

JOGAN dr. Maca: Paid Women Labour, Rationalism and the Welfare State Crisis
Teorija in praksa, Ljubljana 1987, Vol. XXIV, No 12, p. 1526-1535

The author problematizes the onesidedness of the constitutive principle of the capitalistic mode of production – the rationalism within which subordination of the production of people to the production of goods as well as sexual dichotomy and patriarchy, are imminently present. In calling attention to the historical fabrication of this process and pointing out the role science had in assisting to legitimize the shrinkage of man to either an appendix of the machine or to a birth machine, the author pleads for the inclusion of humanitarianism into rationalism. In spite of the fact that the welfare-state has offered a basis for a transformation of division of labour according to sex and class, the discrimination of women and patriarchy continue to be present, particularly in the 70ies and 80ies with the emerging crisis of the welfare-state. The author comes to the conclusion that the search for a solution of the crisis – be it in developed late-capitalist societies or in the less developed early socialist ones – is closely connected with the overexploitation of the working women. Norway serves as an example in which the contradictoriness and complexity of the endeavours to reach emancipation is shown.

UDK 001:165.423

KIRN, dr. Andrej: Social and Ethical Responsibility of Scientists nad the Scientific Community
Teorija in praksa, Ljubljana 1987, Vol. XXIV, No 12, p. 1653-1660

The specificity of the social and ethical responsibility of scientist and experts should be based only on scientific grounds. In the world of to-day the social aspects and evaluation of science and knowledge are becoming more explicit. The degree to which the social role of science has been changed and enriched in the course of history, has been reflected in the changed relation between science and ethics, differently justified, be it by scientists themselves, or by ethical standards. Life can not be disinterested in the conditions of its existence. This is particularly true when social life – in which knowledge plays an ever more essential role – is in question. The content of human rationality is knowledge. Without knowledge (rationality) there is no ethical evaluative consciousness. Rationality and ethics are genetically and ontologically linked. The Socratic linking of episteme with arete is becoming increasingly important in the present period of the scientific technical revolution. There are three types of defining the relation between science and values: a) the ancient greek evaluative conception of science and cosmos; b) the new era evaluative neutral conception of science; c) the present-day process of repeated axiologization of science. The author concludes with the presentation of some elements and problems occurring in the evaluation of science in Slovenia and Yugoslavia.

UCD 396.5:330.342.146(481)

JOGAN, dr. Maca: Žensko plačano delo, racionalnost in kriza državne blaginje
Teorija in praksa, Ljubljana 1987, let. XXIV, št. 12, str. 1526–1535

Avtorica problematizira enostransko konstitutivno načelo kapitalističnega načina produkcije – racionalnost, katerega neločljive sestavine so tudi podreitev reprodukcije ljudi produkciji stvari, spolna dihotomija in patriarhalnost. Ob tem, ko opozarja na zgodovinsko sproduciranost tega procesa in vlogo znanosti, ki je pomagala legitimizirati krčenje človeka bodisi na privesek stroju bodisi le na rodilni stroj, se zavzema za vključitev humanosti v samo racionalnost. Kljub temu da se je z državo blaginje delno že ustvarila podlaga za transformacijo delitve dela po spolu in razredih, se še vedno – zlasti s krizo te države v sedemdesetih in osemdesetih letih – nadaljujeta diskriminacija žensk in patriarhalnost. Avtorica ugotavlja, da je iskanje izhoda iz krize tako v razvitih poznokapitalističnih kot v manj razvitih (tudi v zgodnjiesocialističnih družbah) povezano z nadeksploatacijo zaposlenih žensk. Protislovnost in zapletenost sodobnih prizadevanj za emancipacijo pokaže na zgledu Norveške.

UDK 001.165.423

KIRN, dr. Andrej: Družbeno-moralna odgovornost znanstvenika in znanstvene skupnosti
Teorija in praksa, Ljubljana 1987, let. XXIV, št. 12, str. 1653–1660

Specifična teža družbeno-moralne odgovornosti znanstvenikov in strokovnjakov je edinole odgovornost na temelju znanja. V našem času se zastrujejo družbeno-vrednotni vidiki znanosti in znanja. V tisti meri, ko se je zgodovinsko spreminjala, poglobljala in bogatila družbena vloga znanosti, se je tudi spreminjalo razmerje med znanostjo in moralo in hkrati so bile dane različne utemeljitve tega odnosa tako s strani znanstvenikov samih kot tudi s strani etike. Življenje je v zainteresiranem odnosu do pogojev eksistence. To še posebno velja za družbeno življenje, ki vse bolj temelji na znanju. Vsebinska človekove racionalnosti je znanje. Brez znanja (racionalnosti) ni etične, vrednotujoče zavesti. Racionalnost in etičnost sta povezani genetično in ontološko. Sokratska povezava episteme in arete postaja vse bolj nujna v sedanjem razdobju znanstveno-tehnične revolucije. Obstajajo trije tipi utemeljitev razmerja med znanostjo in vrednotami: a) antično-grški vrednotni zasnutek znanosti in kozmosa; b) novoveška vrednotno nevtralna koncepcija znanosti; c) sodobni proces ponovne aksiologizacije znanosti. Na kraju avtor predstavi nekatere elemente vrednotne problematike znanosti v Sloveniji in Jugoslaviji.

adria airways

NUDIMO VAM:

- MEDNARODNI CHARTER
- DOMAČI CHARTER
- MEDNARODNE REDNE LINIJE
- DOMAČE REDNE LINIJE
- POSEBNE LINIJE ZA ZDOMCE
- TOVORNI PROMET

PREDSTAVNIŠTVA:

V JUGOSLAVIJI: BEOGRAD, SARAJEVO,
SKOPJE, SPLIT, TITOGRAĐ,
ZAGREB

V TUJINI: FRANKFURT, LONDON, PARIS,
NIKOZIJA, MÜNCHEN, STOCKHOLM.

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

Globalne ideološke in politične dimenzije vzhodne »perestrojke« – prispevke in študije so napisali: Danilo Slivnik (teze), Vinko Trček (uvod v razpravo), Branko Pribičević, Janez Stanič, Dušan Pirec, Boško Živković, Ernest Petrič, Bojko Bučar, Aleksander Skaza

Adriano Guerra: Zakaj korak nazaj ni več mogoč? (pogled italijanskega partijskega ideologa na reformne procese v ZSSR)
Peter Glozt: Manifest za novo evropsko levico – ob izidu najnovejše avtorjeve knjige so razpravljali: Mojca Drčar-Murko, Zdenka Šimunovič (teze), Božidar Debenjak, Andrej Kirn, Sonja Lokar in Lev Kreft